

Шарк қаламзори

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

51-йил чиқиши

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

МУНДАРИЖА

КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадий журналларнинг коммунистик қурилиш тажрибаси билан ижодий алоқалари тўғрисида»ги қарори 3

Йўлдош Шамшаров. Тошқин. Воқеий қисса 6

Шухрат. Ортиликлар 75

Шавкат Раҳмон. Манзара 81

Шукур Холмирзаев. Қил кўприк. Роман. Давоми. 83

ЁШЛАР ИЖОДИ

Бахтиёр Ризо. Фаластин қўшиғи. 113

Ҳалима Қорабоева. Этикад 113

Мухсина Бобоева. Мен аёлман 114

Ҳосият Бобомуродова. Кечиккан турналар 114

Эргаш Ёндош. Мажнунтол қаршисида 115

Саодат Донабоева. Туш 115

Талъат Солиев. Бир-бирига суюниб тоғлар 116

Санобар Умарова. Чорла, истиқбол 116

Тоҳир Малик. Чорраҳада қолган одамлар. Фантастик қисса. Охири 117

СССРнинг 60 йиллиғига

Азиз Тўраев. Маданиятимизнинг янги уфқлари 165

ПУБЛИЦИСТИКА

Воҳид Зоҳидов. Асрлардан устун аптома 178

Ҳабибулло Олимжонов. Паркент каналидан лавҳалар 189

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Якуб Колас. Солор. Шеърлар 196

Ортиқбой Абдуллаев. Нурли ижод 199

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Уйғун. Ҳозирги ўзбек имлоси ҳақида баъзи мулоҳазалар 202

ГУЛҚАЙЧИ

Абдулла Шер. Мана сенга хушомад 205

Конвертларни қайчилаганда 205

Маданий ҳаёт 206

Адабий журналлар октябрь ойида 206

КПСС МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИДА

КПСС Марказий Комитети «АДАБИЙ-БАДИИЙ ЖУРНАЛЛАРНИНГ КОММУНИСТИК ҚУРИЛИШ ТАЖРИБАСИ БИЛАН ИЖОДИЙ АЛОҚАЛАРИ ТЎҒРИСИДА» қарор қабул қилди

СССР Ёзувчилар союзи, унинг матбуот органлари, дейилади қарорда, адибларнинг халқ ҳаёти билан, коммунистик қурилиш практикаси билан ижодий алоқасини ривожлантириш ва кенгайтириш соҳасида катта иш қилмоқдалар. Бу иш адабиёт кучларини янада жипслаштиришга кўмаклашмоқда, ёзувчиларнинг КПСС XXVI съезди ўртага қўйган вазифаларни ҳал этишдаги иштирокини кучайтирмоқда. СССР Ёзувчилар союзи журналларининг адабий жараёнини ташкил этишдаги роли ортди.

Ўртоқ Л. И. Брежневнинг журналларда нашр этилган ҳамда социализм қурилиши қаҳрамонона ишларини, совет кишиларининг маънавий дунёси бойлигини, Ватанимиз бунёдкорлик зафарларининг улўғлигини акс эттирувчи «Эсдаликлар» китоби мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида муҳим воқеа ва адабиётимиз учун илҳомбахш намуна бўлди, деб ўқтирилади қарорда.

Журналларнинг редакциялари партия комитетлари ва ёзувчилар союзларининг ёрдами туфайли адибларнинг саноат корхоналари, йирик қурилишлар, колхоз ва совхозлар коллективлари билан, армия ва флот жангчилари билан ижодий ҳамдўстлигини йўлга қўймоқда. Меҳнаткашлар билан алоқа, халқ хўжалигининг энг муҳим объектларидаги адабий постлар, оталиқ ёрдами, журналхонлар билан биргаликда ижтимоий-иқтисодий ва маънавий турмуш масалаларини муҳокама қилиш адабиётимизни замонавий мавзулар билан бойитмоқда, турмушни яхши билиб ёзилган асарларнинг журналларда босилиш даражасини оширмоқда.

Хўжалик юритишнинг ижодий тажрибасини, қишлоқни социал қайта қуриш проблемаларини, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини таҳлил этувчи мақола ва очерклар журналхонларни ғоят қизиқтирмоқда. Уларнинг баъзилари юзасидан партия ва давлат органларининг қарорлари қабул қилинди.

Шу билан бирга КПСС Марказий Комитети адабий журналларнинг ишини яхшилаш лозим, деб ҳисоблайди. Ёзувчиларнинг ошиб бораётган ижтимоий активлиги, сиёсий етуклиги ва ижодий маҳорати адабий-бадиий матбуот органларига коммунистик қурилиш вазифаларини ҳал қилишда, халқнинг маданий эҳтиёжларини қондиришда ўз имкониятларини тўлиқроқ намоён этиш имкониятини беради. Ёзувчилар ташкилотлари, журналларнинг редакциялари ҳозирча истеъдодли адибларни ақтуал соҳаларни қаламга олувчи асарлар устида ишлашга етарлича қатъият билан жалб этмаяптилар. Совет кишиларининг янги авлодлари бадиий кашфиёт деб қабул этиладиган, одамларнинг феъл-атворига таъсир қиладиган, халқ тақдирини акс эттирадиган, ўзининг

руҳи ва замонавийлиги жиҳатидан дилга яқин бўлган ижобий қаҳрамон билак танинишга муштоқдирлар.

Журналларнинг редколлегиялари, партия ташкилотлари ва авторлар фаъли, деб уқтирилади қарорда, янада зўр масъулият билан иш-лашлари лозим. Баъзи журналларда Ватанимиз тарихи, социалистик революция, коллективлаштириш воқеалари ҳаёт ҳақиқатидан анчагина чекиниб тасвирланган асарлар эълон қилинганлигига мурасосозлик билан қараб бўлмайди. Эълон қилинган баъзи асарларда замонамиз тўғрисида ноҳолисона, юзаки мулоҳазалар баён этилган. Бир қанча даврий нашрларда редколлегияларнинг роли пасайтириб юборилган. Журналларнинг раҳбарлари авторлар билан ишлашда ҳаммаша ҳам лозим даражада талабчанлик қилаётганлари йўқ. Бадий жиҳатдан заиф, бачкана мавзуларга ўралашиб қолган бир талай асарлар эълон қилинмоқда.

Журналлар саҳифаларида пайдо бўлаётган адабиёт тарихига оид мақолалар ва адабий-танқидий ишларнинг муаллифлари мураккаб материални очиқ-равшан таҳлил этиб бермаяптилар, дунёқараш соҳасида чалкашликка йўл қўймоқдалар, ижтимоий ҳодисаларни тарихий, аниқ синфий позицияларда туриб талқин эта олмаяптилар. Адабий танқидчилик баъзан муайян ва принципиал баҳо бера олмаяпти.

КПСС Марказий Комитети СССР Ёзувчилар союзига, адабий журналларнинг раҳбарларига ижодий ходимларнинг диққат-эътибори ва куч-ғайратларини, адабий матбуотнинг бадий воситаларини ички ва ташқи сиёсатнинг туб масалаларига, КПСС XXVI съезди қарорларига мувофиқ мамлакат социал-иқтисодий тараққиётининг ҳал қилувчи йўналишларига қаратишни тавсия қилди. Меҳнат коллективлари билан алоқа боғлашдан кузатилган бош мақсад санъатга актуал ҳаётий мазмун бахш этишдан, замонамиз тўғрисида юксак бадий асарлар яратилишидан иборат эканини назарда тутиб бу алоқани такомиллаштириш лозим.

Адабий-бадий нашрлар, дейилади қарорда, замон билан баб-баравар одим ташлаши, совет жамияти турмушидаги янги, илғор анъаналарни пайқаб, қўллаб-қувватлаши, партиявийлик ва халқчиллик принципларига муттасил амал қилиши лозим. Ёзувчилар ташкилотлари, адабий журналларнинг редколлегиялари КПССнинг экономикани интенсификацияга, ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштиришга, социалистик мусобақани ривожлантиришга қаратилган роли билан боғлиқ мавзуларни ишлаб чиқишни рағбатлантиришлари керак. Совет экономикасини ривожлантиришнинг янги вазифалари бутун ижтимоий муносабатлар соҳаси билан, янги инсонни камол топтириш билан чамбарчас боғланган. Бу эса бадий ижодиёт учун катта имконият очиб беради.

Қарорда уқтириб ўтилишича, СССР Ёзувчилар союзи билан адабий журналларнинг редакциялари ижодий ходимларнинг ўртоқ Л. И. Брежневнинг КПСС Марказий Комитети 1982 йил май Пленумидаги докладида белгилаб берилган вазифаларни рўёбга чиқаришдаги, СССР Озиқ-овқат программасини амалга оширишдаги ўз ўрни ва ролини белгилаб олишларида уларга ёрдам беришлари лозим. Фан ва илғор тажриба ютуқларини жадал жорий қилиш асосида қишлоқ хўжалигини қайта қуриш адиблар зиммасига қишлоқдаги ишлаб чиқариш ва турмушнинг янги шароитларини вужудга келтириш билан боғлиқ бўлган реалликларни бадий жиҳатдан тўла-тўқис идрок қилиш масъулиятини юклайди. Адабиёт ёшларни ерга, табиатга, қишлоқ меҳнатига муҳаббатли қилиб тарбиялаш учун кўп иш қилиши мумкин.

КПСС Марказий Комитети СССР Ёзувчилар союзига, журналларнинг редколлегиялари ва редакцияларига, адабий танқидчиликка социал жиҳатдан салмоқли проблемалар соҳасидаги бадий изланишларни активроқ қўллаб-қувватлашни тавсия этди. Совет кишига муносиб ҳаётий мақсадлар қарор топтирилсин, маслакисизлик ва истеъмолчилик психологияси изчиллик билан фош қилиб ташлансин.

Бадий сўзнинг тарбиявий аҳамиятини ошириш, Ватанга, партия ишига хизмат қилишни тараннум этувчи юксак ватанпарварлик руҳидаги асарлар яратиш учун ҳамма имкониятлардан фойдаланиш керак, дейилади ҳужжатда. Социалистик реализм санъати учун совет турмуш тарзини, коммунистик ахлоқийлик нормаларини, одамлар бахт-саодати йўлида ҳалол меҳнат қилиш, интернационализм, ишимизнинг тарихий ҳақлигига ишонч каби маънавий фазилатларимизнинг гўзаллиги ва улуғлигини қарор топтиришдан ҳам муҳимроқ вазифа йўқ. Журналлар иттифоқдош ва автоном республикаларнинг бадий ижод соҳасидаги тажрибасини тўлиқ акс эттиришлари, қардош адабиётларнинг асарларини рус тилига ва СССР халқларининг бошқа тилларига таржима қилиш сифатига эътибор беришлари, социалистик миллатлар маданиятларининг янада яқинлашуви ва бир-бирини бойитишига совет кўп миллатли жамиятининг ғоявий ва сиёсий жиҳатдан жипслашувига, социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари халқларининг дўстлиги мустаҳкамлашувига кўмаклашишлари лозим.

СССР Ёзувчилар союзи, унинг матбуот органлари совет адабларини, чет эл маданиятининг тараққийпарвар арбобларини қуролланиш пойгасини тўхтатиш учун, халқлар тинчлиги ва хавфсизлиги учун, термоядро уруши хавфининг олдини олиш учун курашга чақирувчи мақолалар билан чиқишга кенгроқ жалб этишлари, меҳнаткашларни совет халқи революцион ғалабаларини ҳимоя қилишга тайёрлик руҳида тарбиялашлари зарур.

Бадий сўз, деб уқтирилади қарорда, доимо марксизм-ленинизмнинг тантанаси учун курашда, икки жаҳон системасининг мафкуравий ўзаро курашида жуда ўткир қурол бўлиб келди. Партия ёзувчиларнинг халқаро фаолиятини, уларнинг ғоявий душман билан жанговар мунозара қила билиш маҳоратини, антикоммунизмга қарши курашдаги актив ролини юксак баҳолайди. Сиёсий роман, публицистик фильм, драма ва поэзиянинг катта муваффақияти бадий ижодкорликдаги бу йўналиш замона руҳига мос эканини кўрсатиб турибди.

КПСС Марказий Комитети СССР Ёзувчилар союзининг, республика союзларининг, журналлар редколлегияларининг диққат-эътиборини бадий публицистикани бундан буён ҳам ривожлантириш зарурлигига қаратади. Бу соҳада ёш адабларга алоҳида эътибор берилсин. Ижодий командировкалар, редакцияларнинг топшириқларига биноан масъулнатли материалларни тайёрлаш улар учун жиддий ҳаётий ва профессионал сабоқ бўлиб қолиши, уларнинг истеъдодини тўғри йўлга солиб юбориши мумкин.

КПСС Марказий Комитетининг қарорида журналлар бошланғич партия ташкилотларининг редакция коллективлари ишидаги ролини ошириш зарурлиги таъкидланади. Улар мавзуларни планлаштиришга, босиладиган материалларнинг мазмунига актив таъсир қилишлари, редакцияларнинг кадр ходимларини танлаш ва тарбиялашда қатнашишлари, топширилган иш учун юксак масъулият муҳитини вужудга келтиришлари, редакцияларнинг коллективларида танқид ва ўз-ўзини танқидни ривожлантиришга кўмаклашишлари лозим.

Иттифоқдош республикалар Компартияларининг Марказий Комитетлари, ўлка ва область партия комитетлари, КПСС Москва шаҳар комитетига адабий-бадий журналларнинг ғоявий-ижодий фаолиятига кун сайин эътибор бериш таклиф қилинди. Адибларнинг шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашлари билан ҳамдўстлиги рағбатлантирилсин, адабий матбуотнинг материалларига амалий жавоб берилсин, идеология ишида журнал материалларидан активроқ фойдаланилсин.

СССР Ёзувчилар союзига, СССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси давлат комитетига СССР Госплани ва СССР Молия министрлиги билан биргаликда журналлар нашр этишининг, улар полиграфик ижросининг, тиражини кўпайтириш ва оммалаштиришнинг моддий техника базасини янада такомиллаштириш тадбирларини амалга ошириш топширилди.

ТОШКИН

Воқеий қисса

Сен пахтасан, олма, анор ва нурсан,
Ўзбек учун сурурсан ҳам ғурурсан.
Ўзни ерга томчи-томчи берурсан,
Дарё эмас, халқ тимсоли эрурсан,
Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон.

Эркин ВОҲИДОВ

Биринчи қисм

СИНОВ

I

Бу жой дарёнинг тирсаги. Бир-бирини кифтлаган қоялар — соҳил қалқонлари. Тўлқинлар тинимсиз сапчийди, қояларга бош уриб қайта-веради. Сада-қайрағочлар орасига беркинган чойхона айвони дарё лабига тақалади. Шу айвондаги сўрида икки мўйсафид ўтирибди. Барнаста қаддини тик тутганча шеригига чой қўйиб узатаётган қария Низом полвон. Соғ ва дарёга сепоялар тикиб, алишлар кўтаргани учун бу атроф одамлари уни мироббоши ота деб аташади, баъзи чоллар ўтмишдаги даҳшатли бир воқеани эсга олиб, Низомсибирчи ҳам дейишади. Қаранг, унинг ўнг қулоғи йўқ, бу кемтик от бетига ўхшаш чиройли, чўзинчоқ юзини хунуклаштириб кўрсатади. Унинг рўпарасида қора кепкасини ёнига қўйиб, бир қўлида пиёла, бир қўли билан тақир бошини силаб, жилмайиб ўтирган мўйсафид инженер Клавдий Никанорович Синявский; дарё ёқалаб у ёқдан бу ёққа юрган ўрта ёшлардаги киши профессор Алексей Николаевич Аскоченский; дарёга қараганча нималарнидир пичирлаб тик турган новча киши профессор Виктор Васильевич Пославский; дарё ўйинидан кўз узмай сўри зийида ўтирган норғул киши Ўзкомпартия Марказий Комитетининг биринчи секретари Ўсмон Юсупов. Булар Низом отанинг меҳмонлари, унинг таъбирича, буларни сув етаклаш дарди тентиратиб юрибди бу ёқларда.

— Гинага ҳақим бор, Клавдий,— деди Низом полвон, унинг қўлидан пиёлани олар экан,— илгарилари битта от қўшилган аравадада бўлса ҳам келиб турардингиз, бормисан, омонмисан, деб. Энди бўлса, Шўро ҳукумати учар машинага ўтқазиб қўйибди-ю, ақалли йилига бир марта, тирикмисан, деб йўқлаб ҳам қўймайсиз.

— Тўғри,— деди Синявский аста,— сиз ҳақсиз...

— Тўғри демаям кўринг-чи! Ҳар қалай, сиздан тўрт-беш кўйлакни ортиқ йиртганман. Ё сизниям қарилик чалаяптими?— Низом чол унга синчков тикилиб турди.

Синявский мулойим жилмайиб бош ирғади:

— Етмиш етиб келяпти, қалайсан, деб. На чора, оға, қонуният, қочиб қутулолмаймиз.

Низом полвон гулдурак солиб кулиб юборди.

— Қариликда шаталоқ оттирадиган дори бизда! Эсдан кўтарилдими бўзахўрликлар? Айни вақти келяпти: қиш оёғи, баҳор боши...

— Уша-ўшасиз, Полвон ака, қаримайсиз!— Синявский унга ҳавас билан тикилиб қолди.— Қўлингизда дутор сайрарди, овозингиз саҳрода янграб учарди... ҳалиям чертарсиз?

— Йўқ,— бош чайқади Низом полвон,— дуторни неварамга тортиқ қилганман.

— Қайси бирига?

— Нор полвонга. Тошкентда у. Дав йигит бўлган.

Икки чолнинг гинадан бошланган ширин суҳбатига завқи келдими. Юсупов илжайиб ўгирилди:

— Неваралар, кўпдир, ота?

— Ун тўрт йигит, олти қиз. Уларнинг болалари ҳам учирма бўлиб кетяпти.

— Пири бадавлат экансиз, яшанг!— деди Юсупов.

Чол унга чой узатди, у бир-икки хўплаб, қўлида пиёла, яна дарёга юз ўгирди. Унинг қулоғи чоллар суҳбатида, кўзи пастда. Қоялар кўкрак кериб ғоз турибди, тўлқин анча наридан қад кўтариб, кучланиб келади-да, жаҳл билан ўзини шу кўкракка уради, қирғоқ пинак бўзмайди, тўлқин чилпарчин бўлиб орқасига ағдарилади, зарралари соҳил устида учиб, сада қайрағочларнинг яланғоч шох-бутоқларига инди. Улар соҳил билан туну кун ана шундай олишади, агар соҳилни ўпирса, урвоғини қолдирмай илиб кетади. Енголмаса ўжар қояларни гўё тинч кўяди. Наридан, замини бўшроқ жойни ўпиради-да, қояларни айланиб ўтади. Қарабсизки, ўжар соҳил дарёнинг ўртасида қолибди. Тўлқинлар ҳамон қоялар елкасига сапчийди-да, гўё қаҳ-қаҳ отиб сочилиб кетади.

— Одам ҳушини олиб қочади... иним. Ҳаммамизнинг кўзимиз унда, аммо еримизга намини юқтирмайди бу хасис дарё.

Чолнинг бу сўзлари Юсуповни ўйлантириб қўйди. Тўғри, шу дарёга тикилиб ўтди неча-неча авлод. Шу асов дарё уйларини, молларини, ҳатто ўзларини домига тортиб кетса ҳамки, улар соҳилдан нари ажрай олмайдилар. Унинг лабига яқинроқ келиб уй қураверадилар, парвона ўзини ўтга уриб ёнгандек.

— Айтинг-чи, Клавдий, бу бедодликка даво борми, нажот топиладими? Биласизми, кечалари гоҳо тонг отгунча илтижо қиламан: э худо, дейман, қулваччаларингни интизор йиғлатиб, томоша қилиш учун бу ерга жойлаштирганмисан?!

Чолнинг бу нидоси Юсуповга дадасини эслатди. Юсуфали баграк ҳам сув дардида ёнганларнинг бири эди. Ёнидан оққан сувга қўли етмай, умрининг катта қисми саргардонликда ўтди, не-не азоб билан ўстирган ғўзаси гул-шонасида жизғинак бўлиб қолганида, хун йиғлаганини кўрган.

Усмон бўш вақтларида дадаси билан суҳбат қуриб ўтиришни яхши кўрарди. Бир куни гап айланиб юрт маъмурчилигига келиб тақалганда, чол дадаси унинг кўзига синчков тикилиб туриб сўраган эди: «Ўзингизни яхши чоғлаб кўрдингизми, елкага олгандан кейин оёқларингиз қалтирамайдими? Юрагингиз титрамайдими? Инчунин, бу заводнинг той пахтаси эмаски, елкадан вагонга улоқтирилса...» Ўгли кўзларини олиб қочмади, аксинча, унинг йирик кўзлари катта очилган, отага дадил ва хиёл ҳайратли боқарди: «Наҳот, ишонмасангиз?»

Ота билан ўғил ўртасидаги муносабат, Усмон еттидан саккиз ёшга ўтиб, отаси ёнига кирибдики, дангал: «Ҳа», ё «йўқ». Сўз қанча

қисқа бўлса шунча яхши, бир жўяк ортиқ чопилади. Сарсон-дарбадар юрганларида ҳам шу эди: «Чарчагандирсан, Усмонали?». «Йўқ». «Ҳа майли, кам дам олинса, йўл кўпаяди...» Улар рамақижон кун кўришарди. Қозон қайнамай қолган кунларда дадаси: «Осмон узоқ, ер қаттиқ» дер, бу иборага ўз тирикчилигига мос маъно берарди, гўё уни юмшатган бўлиб: «Бизга ҳам атаган яхши куни бордир, онаси», деб қўярди.

Юсупов дадасига қараб туриб, шўх жилмайди, елкасидаги той пахтани отгандай силкинди, кейин жавоб қилди: «Ишонаверинг, бу елкани ана шу юкка мослаб ўстиргансиз». Юсуфали ўғлидан шу сўзни кутган эди.

Синявскийнинг майин товуши эшитилди:

— Топилди деб билаверинг, Низом ака, нажот топилди. Яқин орада, ҳа, мени айтди дерсиз, яқин орада бу даштга муқим сув келади. Ўғилларингиз, бу жойни ташлаб кетган кишилар қайтиб келишади. Бу куйиб ётган дашт яшнаб кетади, мени айтди дерсиз...

Якка, дарё бўйлаб жим юрган профессор Аскоченский чолларга яқин келди, сўри панжарасини ушлаганча гапга қулоқ тутди. Низом ота унга чой қуйиб узатди-да, сўради:

— Бу иним, ўзимизнинг жайдари инженерлардан. Қирқ йилдан ошибдики, биз билан тегишади. Тўй-томошамизда ҳам, азамизда ҳам бирга. Сиз айтинг-чи, дарёдан сув олиб бўладими?

Чолнинг сидқидиллигидан профессор яйраб кетди. Сув деса кўксидан гўё дуд чиқаётган бу мўйсафидга тикилиб туриб, Усмон Юсуповнинг бу ишга жаҳд билан киришганлиги сабабини чуқурроқ англади.

— Ишонаверинг, сув келади!— дея у чойдан бир хўплади-да, қўлида пиёла, гапини улади,— қишлоқ аҳлини канал қазишга бошлаб чиқасиз, бу чўлга сувни ўзингиз етаклаб келасиз, оқсоқол.

Низом бува ўйланиб, оппоқ соқолини силади.

— Нима, ишонмаяспизми?— профессор унга жилмайиб тикилди.

— Нимага энди, ишонаман. Ахир, бу ота-бобомизнинг орзуси. Улар шундай сувга етолмай ўтдилар. Мен етишсам... менга буюрса...— чолнинг ҳалқумига алланима тикилгандай, сўзи юлиниб қолди. Аскоченский ташвишланиб Клавдий Никаноровичга қаради. Синявский орадаги иштибоҳни кўтариб ташлаш учунми, ҳар қалай:

— Низом акам русча дуруст сўзлашадилар, профессор, бемалол гаплашаверинг,— деди.

— Узр, узр,— деди Аскоченский суҳбатни ўнглашга йўл излаб. Бу орада Низом бува ўзини ўнглаб олган эди.

— Тақдир тақозоси билан Сибирда ўрганган эдим. Номи даҳшат бўлган жойда менга яхшилик юқди...

Юсупов тез ўгирилди-да, ялт этиб чолга қаради: унинг кўзларида ҳайрат бор эди: «Қулоғи,— ўйлади,— қандай жафонинг тамғаси бу?»— аммо ҳеч нима демади, гўё тагин дарё ўйинига маҳлиё бўлди.

— Дарё ёқалаб чўзилиб кетган қишлоқ экан,— деди Аскоченский ўз-ўзига гапиргандай.— Юқорилик чўл.

— Ҳа, шабадаси уриб туради,— деди секингина Низом бува.

— Аҳоли кўпи, отахон?— сўради Аскоченский.

— Нима десамикин, кўп эди, оталаримиз айтишарди йигирма минг жон, деб. Колхоз тузилгунча ҳам тошкентчи, ўзганчилар баҳор келиб, кузда қайтиб кетишарди. Колхоз бўлгандан кейин ҳаммаси экан ерида қолиб кетди. Уйлари ҳувиллаб қолди. Ариқларда сув шалдираб турмаса, қуруқ дарахтни парранда ҳам қўноқ қилмас экан... Аммо депарада аҳолиси кўп катта қишлоқ бизники.

— Колхоз ҳам кўпдир?

— Кўп. Ленин, Калинин, Охунбобоев, Ворошилов... «Социализм», «Коммунизм», «Қизил куч», «Қўшчи»...— Низом бува жилмайиб турди-да, хушқол кулиб фикрнини давом эттирди,— бир кун менга ўхшаш бир чол ман шу сўрида хаёл суриб турса, бир вақил келиб сўрабди: «Коммунизмга қайси йўлдан борсам тез етсам, ота?» Чол қўлини узатиб кўрсатибди.— Мана шу йўлдан айрилмай тўғри бораверсан.

ўннга бурилиб Охунбобоевнинг рўпарасидан чиқасан, ундан ўтиб Во-рошиловга етасан, юриб-юриб «Социализм»нинг кўчасига чиқасан, «Социализм»нинг ичиминан тезлаб бораверсанг «Коммунизмга» ета-сан. Вакил чолга қараб кўзларини пирпиратибди...

Низом бува майдалик хўжаликни олға элтолмайди, деган маънога шундай оҳанг бериб гапирдики, профессорлар ва Юсупов ўзларини кулгидан тўхтатолмадилар. Юсупов гавдаси силкиниб кулар: «Оббо чол-эй, оббо чол-эй», дерди.

— Шундай қилиб, бутун қишлоқда битта колхоз тузиб олдик. Бит-та машина ёки иккита сигир сотиб олишга қурби етмайдиган колхоз-лар «Коммунизм»га қўшилди. Ер-сув ҳам бирлашди, энг муҳими, бутун қишлоқ битта раиснинг измига тушди. Умид қиламизки, рўзғор энди оёққа турар.

— Суви тайин ер қанча, ота?

— Яхши билолмайман. Йиғинда қулоғимга чалинувди: қолган дарё ўрни... саккиз юз дектар бўлсамикин,— Низом бува ўйлашиб тур-ди-да, гапини давом эттирди,— эшитгандирсиз, бир нақл бор: «Кулол мўндига зор». Биз ҳам ўша кулолга ўхшаймиз. Сув бўлса еримиз бир вилоят бўлади. Аммо, на чора, тоғдаги қорнинг чўғига қараб дашт ерга экин экамиз... Сувдан гап очилса тилимиз аччиқ бўлишининг са-баби шу...

Юсупов Низом чолга ўғирилди:

— Шундай бир обод жойга айлансинки бу чўл,— деди у.— Буни шунчаки, сизни юпатиш учун айтаётганим йўқ. Бу ерларда сув шарқи-раб оққанини сизга кўрсата олсак ўзимизни бахтиёр, бунёд қилувчи авлод деб ҳисоблаймиз...

Пославский дарё лабида у ёқдан-бу ёққа аста юриб, гўё оёғининг чигилини ёзарди. У Юсупов ёнига келиб сувнинг тўлғанишига қараб турди-да, бирон китобда ўқигани эсига тушдими ёки завқи тошдими, ҳар қалай баралла товуш чиқариб ўқиди:

— Сув билан жанг қилар соҳиллар тинмай...

— Шоирликдан ҳам борми дейман, профессор?— деди Юсупов ва ўрнидан туриб кетди. Унинг кўзи шахт билан кўтарилиб, тирсакка ҳамла қилиб келаётган тўлқинда эди. У Пославскийнинг қўлидан уш-лаб нарига тортган ҳам эдики, тўлқин қоя кўксига урилди, фаввора бўлиб осмонга кўтарилди, шамол сурган зарралар қайтиб тушгунча улар қочиб улгуришолмади, дарёнинг бу бехос ҳамласидан довдираб қолишган эди.

— Мана бу сув, қани, қочинг энди, оқсоқол!— деб юборди Пос-лавский уст-бошини қоқиб.

Ҳамма баравар кулиб юборди.

II

Юсуповнинг ҳамроҳлари сафар тараддудига киришдилар: Пос-лавский билан Аскоченский Норин — Қорадарё манбаларини қайта кўриб чиқиш, Нориндан Қорадарёга сув қўшадиган канал изи тик ни-шобланадиган жойларни ўлчаш, қандай иншоотлар қуришни белгилаш, Қорадарёда июнь ва июль ойларида қанча сув қолишини аниқлашга жўнашди. Синявский эса Фарғонага бориб, Охунбобоев ва Мирзаев-ларга қўшилиб, Лоғон каналини қазишга тайёргарлик ишларини тез-латишга отланди: «Ҳа, айтмоқчи, Кабир мироббоши, Усмонхўжаев сизлар билан бирга бўлишсин, жойни яхши билишади», деб тайинлади Юсупов. Ўзи шу ерда, Низом бува билан суҳбатлашиб, Наманган ор-қали борадиган бўлди.

Чол унга чой узатди. Юсупов пиёлани ўғириб чой хўплар, мўйса-фиддан кўз узмасди. Низом отанинг тишлари тушиб, бетлари чўккан, эти қочган ёноқ суякларини... елкалари дўнгдек кўтарилиб турарди. Ул-кан бошига ярашиқ шапалоқдек қулоқларининг биттаси йўқ, ўрни

чандиқ! Унғайсизландими, Юсупов бу чандиқларга ортиқ тикилиб туролмади: бир вақтлар довруқ таратган паҳлавон йигит бўлгандир, бу елкаларнинг ҳар бирида биттадан одам тургулик. Баъзи кишилар олтмишида мудраб, букчайиб қолади. Бу кишини нима кўтариб юрибди? Умид ва бетиним уринишми?

— Отахон,— деди Юсупов, кўтарилиб, қояга сапчишга чоғланиб келаётган тўлқиндан кўз олмай туриб.— Бу даштнинг бирон муқим суви бўлганми?

— Бўлган, иним. Анови тоғ оралиғига назар ташланг-а, дарахтзорни кўряпсизми?— у қўлини чўзиб кўрсатди.— Ўша қишлоқни Қирқбулоқ дейдилар. Бир замонларда боболаримиз ўша жилгадан қирқбулоқ қазиб сувини бирлаштирган, ариқ кавлаб шу даштга олиб келган эканлар. Эсимда: оқ сув тортилганда қора сувни навбат билан ичардик. Сувни деб бир-биримизнинг бошимизни ёрар эдик. Чиноқ одамлар суви сероб жойларга қараганда бу ерда кўп. Сув одамдан азиз бўлиб кетади бу жойларда. Мана энди ўша сув ҳам йўқ,— деди у ва аллақандай аламдийда, маъюс жилмайиб қаради, ҳолимиз шунақа, оғайни, дегандай.

— Нима бўлди?— деб сўради гапнинг тагига етишга интиқ бўлган Юсупов.

— Инқилоб йиллари, қаҳатчиликда булоқларнинг суви тортилиб қурий бошлади. Улат келди. Одам ўз жонини асраёлмасди-ю, булоққа қарармиди? Устига-устак, у ер босмачига қўноқ бўлиб қолди. Бу ерда тўртинчилар турди.

Юсупов чолнинг ҳикоясини эшитиб, дарёга тикилганча ўтирарди. Дарё эса дам-бадам кўтарилар, сапчир, қудратига шак йўқ. Мана бу ёқ, юқори соҳил—дашт, экинлари қовжираб ётибди. Чолнинг таъбири билан айтганда, муқим суви ҳозир туянинг томоғини ҳўлламасмиш. Наҳотки биз шунчалар ожиз бўлсак! Ёввойи кучга бўйин эгиб ўтирсак!

— Тошкентдаги ўғиллар келиб турадими, отахон?

— Аҳёнда бир келиб-кетишади...

«Бунинг уруғи ҳам тарқалиб кетган,— ўйлади Юсупов,— ташналар, аламдийдалар!..»

Чолнинг ҳам сўрагиси келди:

— Ҳамроҳларингиз сув илмининг эгалари бўлишса керак-а, иним?

— Ҳа, сув ғамида юришибди, отахон.

— Зўр одамларни ёнингизга олибсиз, муродингизга етасиз.

Юсупов чолга ўйчан жилмайди:

— Ҳа, отахон, халққа сув топиб бериш жавобгарлигини бўйинимизга олдик. Шунинг учун ҳам сувсизлик дардини торганлар орасида юрибмиз. Давосига ўзларидан дори излаб. Шояд халқ баравар кўтарилса, дарёлар сувини дашт-биёбонларга олиб чиқсак, деймиз.

— Кошки эди!— деб юборди чол.

— Сиз нима дейсиз, отахон, халқ кўтарилиб чиқадими?

Юсупов гапираётганда чол ўзи ҳам сезмай, қаддини ростлай бошлади. Дарё тўлқинлари билан баслашиб сузган, унинг даммини кесган йигитлик пайтларига қайтаётгандай ҳис этди ўзини.

— Чиқади! Мени айтди деяверинг. Маҳалла-маҳалла бўлиб, колхоз-колхоз бўлиб, қишлоқ-қишлоқ бўлиб чиқади. Тошкентдагиларни ҳам чақираман. Ишонаверинг, иним,— деди ўрнидан туриб. Беихтиёр қўл очди,— худойим интиқ беморга табибни ўз оёғи билан етказгани рост бўлсин!

У пастқам гувала деворли кўчаларда уйма-уй кириб колхозчилар турмуши, шароити билан танишди. Колхозчилар билан суҳбатлашди. Биров ўғилларини жўнатиб, кампири билан ўзи қолган, баъзи уйларнинг эшиклари берк, эгаси кўчиб кетган ҳовли ҳувиллаб ётарди. Колхозда эса куч кам, хўжалик абгор. «Ариғида сув шалдираб турса,

бошқа жойларда тентираб юришармиди?» Низом буванинг сўзларини эслади. Дарёдан катта сув олиб келамиз, ерларингиз бошидан анҳор лим-лим оқиб туради деса, кексалар эшитмагандай кўзлари жовдирашади. Уйма-уй юриб, одамлар дардини эшитган сари, Юсуповнинг аҳди маҳкамланаверди. Йўл-йўлакай унинг кўз олдида Рокотов гавдаланди: «Оҳидан дуд чиқаётган мана бу деҳқонлар билан гаплашганингизда эди, азизим, балки каналлар ҳашамини ҳозирча унутган, умумхалқ юриши оқимига қўшилиб, бу даштларни суғоришни тезлатиш йўлига тушиб кетган бўлармидингиз? Ҳа, ҳа, шунга аминман, бу гапларингиздан ҳали ўзингиз ҳам кулиб юрасиз! Ё янгини қабул қилиш шунчалик қийинми, кўнгилга дарров сиға қолмайдими-а?..» У Иттифоқ ер ишлари халқ комиссарлиги ирригация ишлари бўйича масъул ходим Рокотов билан хаёлан баҳслашарди. Каналларни умумхалқ усулида қуриш ҳақидаги фикр-режаларини Москвага олиб борганида у киши: «Афсона гаплар бу», деб масхараомуз қараган эди.

У хаёл оғушида кўча ёқалаб борарди. От дупури унинг хаёлини чалғитди. Биров от йўрттириб келарди. Юсупов қараб турди-да, ногоҳ илжайди. Райком бўлим мудирини Усмон Икромов экан. Юсупов уни ўтган йили Лангар ариқни қазиш кунлари таниган эди. У колхозчиларга ёниб, комил-ишонч билан сўз уқтирарди. Ҳали у тўдада, ҳали бу тўдада ёниб гапирётганини кўрган эди Юсупов. Икромов отни нариги девор ёнидаги толга боғлаб, ўзи Юсупов томон юрди.

— Ие, ўзимизнинг пропагандист келаётибдилар-ку! — ийманман-син, деб ўйладими, у келиб улгурмасидан Юсупов қўл узатди, — хў-ўш, отни жуда қаттиқ йўрттирибсиз, адаш! Иш жуда қисталанг дейман? — сўнг сағрисида дуд кўтарилаётган отга тикилиб туриб, бошини сарак-сарак қилди, — бечора ҳайвонга жабр бўпти-ку.

Икромов изза бўлди шекилли, ерга қараб секин гапирди:

— Найманга ўтувдим...

Юсупов унга қулоғини тутди:

— Дадилроқ гапираверинг.

— Найманга ўтувдим, лекция ўқидим... — қаттиқроқ гапирди у.

— Одам кўп йиғилдими?

— Клубга сиғмай кетди. Темасини олдин хабар қилдириб қўйган эдик: «Сув учун умумхалқ юришининг тараққиётимиздаги ўрни». Одамлар жуда қизиқиб тингладилар. Кўп саволлар беришди. Катта Фарғона ва Шимолий Фарғона каналлари қаерлардан бошланади, қаерлардан ўтади, уларга қанча сув сиғади, ёз-қиш тинмай оқиб тураверадими-йўқми — ҳамма нарса қизиқ уларга.

— Ҳашарга тайёр денг?

— Тайёр ҳам гапми? Ҳатто чоллар чиқишмоқчи!

— Ҳа, канал қазиш, сув чиқариш ғоясини одамлар онгига сингдиравериш керак. Бу ҳаммамизнинг ишимиз, ҳаммамизнинг бурчимиз, деган фикр билан яшасин каттаю кичик, — у сўзидан тўхтаб, Икромовнинг елкасига қўл ташлади.

— Қизиқ бўлди! — деб кўлди Икромов унинг сўзини олиб, — савол-жавоб вақтида муллача кийинган бир киши қўл кўтарди: «Биринки оғиз гап қўшсам ижозат бўладими?» деб сўради. Ҳамма унга ўгирилиб қаради. Афтидан, найманлик эмас, шунинг учунми, йиғин аҳли унга ҳайрон бўлиб қараб туришарди.

— Бу мажлис эмас, музокара очилмайди, — деди партком секретари.

— Мен меҳмонман, кўнглимдаги иштибони изҳор этишга ижозат сўрайман...

— Меҳмон эканлар, майли гапирсинлар, — дедим мен.

— Агар катта канал Тожикистонга ўтса, Қўқон кўчириладими? — деди у аста. — Шаҳар тагидан ҳам, унинг атрофидаги районлардан ҳам сув кўтарилади, — одамларга қараб-қараб сўзини улади. — Ҳукумат тепасида турганлар буни ўйлайдими-йўқми? Шу гап чиққандан бери шаҳарликлар безовта!..

— Музокарангиз узун экан, меҳмон, тўхтатинг,— деди колхоз раиси.— Қараб турсам, бизга тескари ташвиқот юргизяпсиз. Қайси қавақдан чиқдингиз, билмаймиз. Сельсоветга айтиб қаматиб қўймасимдан туёгингизни шиқиллатинг, акс ҳолда...

— Меҳмоннинг кўнглига озор етказманг, раис, майли ижозат берамиз, кўнглидаги иштиболарини айтиб олсинлар,— деди қишлоқ шўросининг раиси,— «иштибоҳ» сўзини таъкидлаб.— Лекин олдин Махсум домлага бир-иккита гапим бор. Мурид овлаб юрар, беморларга эзиб ички ёзиб берар, кейин дам солиб қўяр экансиз. Ҳозиргача буларингиз хуфия эди, ўзингизни кўрсатмасдингиз. Мана энди кўрсатдингиз ўзингизни...

— Рўдапо қўйлаги итёқалигидан билувдим-а, кимлигини,— деди залдагилардан бири.

Уни кўлги, қийқириқ билан ҳайдаб чиқаришди.

Қошини чимириб диққат билан қулоқ солиб турган Юсуповнинг чеҳраси бирдан ёришди:

— Қийқириқ солиб ҳайдашдими, ғалабанинг боши шу, адаш. Каналчилик ҳаракати ғоясини халқ кўнглидан суғуриб ташлайдиган куч йўқ энди! Қўқонни сув босиб кетармиш-а? Кароматларига қаранг. Эшон дадалар ҳам типирчилаб қолишди. Сув етаклашга қарши! Биз бўлсак ташналикка, сувсизликка қарши халқнинг буюк юришини ташкил қиламиз. Бу халқнинг ҳали тарих билмаган оммавий юриши бўлади. Бу юришга қаршилар ўнгдан чиқса ҳам, сўлдан чиқса ҳам саваблайверасиз, адаш. Бу йўлда беқарорлик, субутсизлик, миждовликка қарши аёвсиз ўт очамиз. Янги дарё қазиш учун! Билиб қўйинг, адаш, икир-чикирларга қоришиб, ўзини айбсиз кўрсатгандан кўра, унча-мунча хато қилсак ҳам катта ишларнинг бошини тутайлик. Ҳа, қўриқ очсанг бир йўла, улгуржи оч!

У йўл-йўлакай гапириб, Икромовни дарё бўйига, Низом чолнинг олдига бошлаб келди. Икромов югуриб келиб чол билан сўрашди. Юсупов шодон кўлди:

— Эски танишга ўхшайсизлар?

— Бу атрофда Низом отани танимайдиган одам йўқ. Ҳаттоки пионерларимиз ҳам мактабга чақириб, отанинг суҳбатларини олиб туришади.

— Жуда соз!— деди Юсупов, унинг руҳи яна ҳам кўтарилган, энди бармоғи Икромовнинг кўкрагига тиралган эди. У бўлса Марказком котибига ҳаяжон билан тикилиб турарди.— Биласизми, адаш, эндигина Низом бува айтувдилар: касал тузалгиси келса табиб ўз оёғи билан етиб келади, деб. Шундоқми, Низом бува?

Гапнинг тагига етмаган чол ҳам ҳайрон бўлиб қолди.

— Сизлар ариқ қазиб тажриба орттирдингиз. Тажрибаликлар, одатга кўра, қўшнилари шатакка оладилар. Шундайми, адаш?

— Шундоқ, Усмон ака.

— Ана, кўрдингизми, келишиб ҳам олдик. Қирққудуқнинг кўзларини очиб, қўшнининг ариғини қазишга ёрдамлашинглар.

— Бу иш бошланди, Усмон ака...

— Нима? Буванинг хабарлари йўқ экан-да бундан?

— Балки,— Икромов бош ирғади.— Гидротехник бошлиқ сув ходимлари бу колхознинг одамлари билан чиқиб кетишувди.

— Қани, жўнадик шу ёққа, машинага чиқинг, адаш, отга Низом бува қараб турадилар.

Сув ходимлари тажриба учун бир неча булоқни тозалаб, кўзларини очиб кўришибди. Меҳнатлари зое кетмапти, ҳатто бир чуқур булоқнинг кўзидан сув фавворадай отилиб турарди. Юсупов буни кўриб жуда мамнун бўлди. Демак, Низом бува каби кексалар бу сувга бежиз кўз тикмаган экан.

— Чолни хурсанд қиласиз, адаш. Энди уларнинг озгина бўлса ҳам даштга келадиган қора суви бўлади, шалдираб оқиб турганини кўрса чол яшариб кетади.

Юсупов кечгача тоғ оралиғида, булоқлар кўзини очиш билан банд бўлган кишилар орасида юрди. У тўлқинланиб Икромовга уқтирарди:

— Биласизми, ука, бир қулоқ сув уч-тўрт юз гектар ернинг томоғини рамақижон хўллайди. Қолхозчиларга ҳозир шу ҳам тўтиё. Аммо биз бу жойнинг минг-минг гектарлаб даштига етгулик катта сув олиб келамиз. Катта Фарғонадан кейиноқ шунга киришамиз. Бу буюк революцион иш бўлади!

Икромов Юсуповни кўрган, районга келганда докладини тинглаган, лекин бундай яқин туриб гаплашмаган эди:

— Халққа бош бўлиш, уни революцион ишларга, тубдан ўзгартирадиган улуғ ишларга бошлаш катта бахт. Аммо,— деди у катта, тақир бошини кафтлари орасига олиб,— аммо ёмон от қолдиргандан кўра ном-нишонсиз ўлган яхши... Ҳа,— давом этди у қўл ҳаракати билан фикрига гўё куч бериб,— халқ хизматида бўлганга яраша борингни унга бахш этсанг, фидойилик билан хизмат қилсанг, менинг тушунчамда, бахт дегани ана шу. Шундай хизматга тайёрланинг, адаш,— дея Юсупов шаҳодат бармоғини Икромовнинг кўкрагига тираган эди, у жилмайиб тисарилди. Завқланиб кетганидан ёнидаги йигитни бенхтиёр нуқигани Юсуповнинг ўзига нашъа қилди шекилли, кулиб юборди. Ногаҳон кўтарилган кулгиси бирданига тинди, — гап ана шундай, адаш. Поп ариги гўё бу юришнинг боши бўлди улкан-улкан каналларга. Ҳали шундай ишлар бошланадики... Ҳа, шу ишларга тайёрланинг!

III

Тошкентнинг Гоголь кўчасидаги улкан бино ўша кезларда республика сув хўжалиги ходимларининг қароргоҳига айланган эди. Катта папка қўлтиқлаган сув инженерлари, олимлар кечаю кундуз бу ерга бетиним кириб-чиқишарди. Бу бинода тонг отгунча чироқ ўчмасди. Қадимий анҳорларнинг қандай қазилгани, алишларнинг қандай қурилганидан тортиб жаҳондаги машҳур каналларнинг лойиҳалари шу ерда алоҳида-алоҳида ўрганилар, муҳокама қилинарди. Бўлғуси каналларнинг янги, шу кун талабига жавоб берадиган лойиҳалари шу ердан йўлланма оларди. Муҳим муҳокамаларни Ўзкомпартия Марказий Комитетининг биринчи секретари Усмон Юсуповнинг ўзи бошқарарди. Албатта, ким хурсанд, ким ерга қараганча хафа чиқиб кетарди. Сув мутахассисларининг эътирофига кўра, ирригация қурилиши ҳеч қачон бу тарзда марказий масала бўлиб турмаган эди.

Иккинчи кундирки, ирригаторларнинг кенгаши давом этапти. Мутахассислар, область ва районларнинг сув хўжалиги ходимлари, мироблар шу ерда. Кенгашда Юсупов ўзи кам гапирди, кўпроқ мутахассисларни гапиртирди...

Катта танафус вақти эди. Одамларнинг руҳи баланд. Фойеда, ҳатто ташқарида ҳам тиқилинч, ёнлаб, бир-бирини суриб зўрға юришади. Ҳаммаёқни ғовур босиб тургандай, фойе гулдираб турибди. Шу тиқилинчда, одамлар орасида бир оз юргиси келдими, Юсупов ҳарсиллаб ташқарига зўрға чиқиб олди. Унинг вақти чоғ эди. Нарироқда инженерлардан И. Ф. Федодеев, Б. Д. Коржавин, А. И. Клочков, И. Д. Лебедев, профессорлар: А. Н. Аскоченский, СССР ер ишлари халқ комиссарлигининг вакили Г. Г. Рокотов, Ўзбекистон ер ишлари халқ комиссари С. Азизов, инженер С. М. Курбатов, гидротехник Кабирбоев каби Юсуповга таниш кишилар суҳбат қуриб ўтиришарди. Уларга бўлиб тушганда у суюниб кетди. Сўнгги бир йил мобайнида булар билан кўз танишгина эмас, ҳатто қадрдон бўлиб кетди. Тўғри уларга қараб юрди. Ҳали етиб бормасидан Лебедевга қўл узатди. Ўзбекистонда сув ишларини тартибга солиш ишларига дуруст ҳисса қўшиб келаётган бу хушчақчақ белорус йигитининг кечаги нутқи унга жуда ёққан, кечқурун у билан Фарғона водийси ерларини суғориш

устида узоқ гаплашган эди. Ҳозир эса унинг бақувват қўлини қисиб, чеҳрасига синовчан кўз ташлаб олгач, деди:

— Сен менга ёқиб қолдинг, Иосиф Дмитриевич, Катта Фарғона ҳақидаги схеманг анча маъқул. Уни ҳашамлардан анча енгиллаштириш лозим. Биз Аскоченский, Коржавин, Синяевский каби мутахассислар билан уни қараб чиқдик. Асака қайнамаси ва бошқа катта тўғонлар устида ҳали мукамал фикр юритамиз. Аммо сен бардам бўл. Гап шу, оғайни, Фарғонага тез жўна, ёнингга тегишли кишиларни, ҳа, Низом чолни ҳам ол, бўлғуси канал ўтадиган изни аниқлаш, ер тузилишига оид қидириш ишларини авж олдириш керак. Ҳисобни шундай тузиш керакки, оммавий пахта терими бошлангунча ер қазини ишларини тугаллаймиз. Ихтиёрингда бор-йўғи олти ой вақт бор — икки юз етмиш километрлик изни аниқлаш, ўрганиш ва лойиҳани битказишга, — унинг кўзига тикилиб турди-да, давом этди, — бошинг билан жавоб берасан. Сен учун мен жавоб бераман. Халқ олдида, партия олдида. Иккаламиз бир киши, аравинг тиркиши. Биласизми, халқ оғзида ана шундай бир нақл бор.

Ҳамма, Лебедевнинг ўзи ҳам, унга ҳайрон тикилиб қолди: нима бўляпти ўзи? Рокотов ориқдан келган чўзинчоқ юзини оппоқ рўмолча билан артар ва ўйларди: «Бу ёш секретарь бунча ўктам? Ирригациядан нима билади у? Йиллар давомида улгуриш маҳол бўлган катта ишлар муддатини тайинлайди: олти ой дедими? Мана бу олимлар, инженерлар нимага чурқ этишмайди? Тавба!..»

Бу орада Юсуповнинг шаҳодат бармоғи республика сув хўжалиги бошқармасининг бош инженери Коржавиннинг кўкрагига тиралган эди:

— Борис Дмитриевич, сен, биродар, эртага Қлочков, Федодеев ва Синяевскийлар билан бирга Фарғонага жўна, Йўлдош ака ҳам кетларингдан етиб борадилар. Лоғонариқ ишини бошлаб юборамиз. Яхши биласан, бу Катта Фарғонанинг босқичи. Тешабой Мирзаев билан Емцев: «Колхозчилар вакиллари келавериб обком ва облизроком остонасини тешворди», дейишяпти. Масъулият менинг зиммамда, эътироз ва қаршиликларни каналга босиб ташлаймиз. Кучимиз етадими?

Камгап, осойишта юрадиган Коржавин жилмайиб бош ирғади. Юсупов Қлочковга ўгирилди:

— Табриклайман сизни, Алексей Иванович, сизнинг лойиҳангизни қабул қилдик. Сизга ҳам илтимос шу: одамларингиз билан иш тепасига кўчинг. Лойиҳанинг ҳамма кам-кўстини ўша ерда, трассанинг ўзида тўлдирасиз. Хўш, маъқулми?

Қлочков нима дейишини билолмай унга тикилиб қолди, ҳозир уни ҳаяжон қамраб олган эди.

«Далада, бўлғуси трассада лойиҳа тузадими? Уйинчоқ бўлибди-да канал қуриш! — турган жойида ғижинди Рокотов. — Тағин кетмонда қураармишлар. Замонавий техника қолиб, шунча узоқ ўтмишга қайтадими? Озмунча куч, озмунча харажат кетадими бунга?! Йўқ, бу йўлдан қайтариш керак буларни. Уқмасалар Москвада, комиссарликда гаплашамиз. Ҳаммаси маблағга келиб тақалади...»

Юсупов жуда хушхол эди, кенгашда Фарғона водийсининг ерларини суғориш, янги каналлар, сув омборлари қуриш устидаги тахминий лойиҳалар батафсил муҳокама қилинганлиги, унинг назарида кўпгина чигал, қоронғи масалаларни равшанлаштирган эди. Фақат Фарғона водийси сув шаҳобчаларинигина эмас, ҳатто бутун Ўрта Осиё республикаларидаги дарё ва сойларнинг қувватини ишга солиш, электр станциялари барпо қилиш ҳам ўртага ташланди. Масалан, Амударёда Туя-мўйин, Сирдарёда Фарҳод, Чирчиқ дарёсида Чорвоқ, Вахшда Норақ станциялари... унинг кўз олдида чўллар яшнаб, ҳаммаёқ чароғон бўлиб кўринди... У Аскоченскийнинг белидан қучиб олди-да:

— Ажойиб бир даврда, яйраб-яратадиган замонда яшаяпмиз, — деб юборди жўшиб. — Келажак бугундан бошланади, азизлар. Уни ўзимиз яратамиз! — У қувнаб, шерланиб гапирди. Бу иборани у Мос-

квада, партия мактабида ўқиб юрганида лекциялардан бирида эшитган ё ўқиган, кейин анча вақтгача суюниб, пролетарчасига қўл чўзиб, такрорлаб юрган эди. Кейин у Рокотовга рўбарў бўлиб, кулиб қўл берди:

— Қалай кенгашнинг бориши, муҳокамаларнинг тарзи сизни ҳам хурсанд қиляптими? Мен жудаям мамнунман, қатнашчиларнинг руҳи, одамлардаги ишонч, биласизми, менинг назаримда, ирригация соҳасидаги катта мўлжалларимизнинг замини, пойдевори тикланаётгандай. Сиз бу ерда ҳозир бўлганингизданми, ҳар қалай, мутахассислар кўтариб чиқаётган масалалар қўлами битта республика доирасигагина оид эмас...

— Буниси яхши, Усмон Юсупович, аммо каналчилик ҳаракатида шошма-шошарликка ружу қилиняпти шекилли. Боя сўзимда, эътибор қилгандирсиз, айтиб ўтганимдек, бу масалада тезоблик ўрнига босиқлик... олдин тажриба орттириш, бошқаларнинг бой тажрибасидан фойдаланиш керакдир балки...

Юсупов ҳушёр тортиб, юзлари бирданига жиддийлашиб унга тикилди ва «тажриба орттириш...» деб такрорлади секин, гўё ўзига ўзи гапиргандай. «Ишонмаяпти бу одам». Рокотовнинг чўзинчоқ, сипо ва айни вақтда такаббур чеҳрасига тикилиб туриб, бир воқеа лоп этиб эсига тушди. Юсупов ўшанда ҳали ёш, фаолиятининг илк тонги, округ касаба союзи раҳбарлигига эндигина сайланган, заводда пролетарча шаддодликка ўрганиб қолмаганими, ташкилотлар билан ишчилар орасида англашилмовчилик чиқиб, иш суръати сусайганда у дадил аралашар, тихирлик қилганларга: «Бутун масъулиятини шахсан ўз зиммамга оламан», дер ва ишни туриб қолган ўрнидан жилдириб юборарди. Уктамлиги ёқиб қолдими, бир кун уни округ партия комитети секретари ҳузурига чақиришди.

«Биласизми, Усмон Юсупович, иш жойингизни ўзгартирсангиз, ўртоқлар билан гаплашиб бир фикрга келдик: округкомда ишласангиз.— Секретарь гавдали, лўппи юз, забардаст бу йигитга синчков тикилиб турди-да, сўради,— хўш, келишдикми?» «Савод масаласи чатоқ,— деди Юсупов, маънос жилмайиб. У ўнғайсиз ҳолатга тушиб қолган, ҳатто терлаб кетган эди,— мактаб кўрмаганман. Тажрибада ҳам оқсайман...» «Аммо садоқатда бутунсиз,— деган эди округком секретари. Юсуповнинг содда сўзи ёқди шекилли, у жиддий тарзда давом этди,— садоқат партия ходимининг муҳим фазилати, Усмон Юсупович». «Бунга ўзимнинг ҳам шубҳам йўқ». «Тажриба,— деган эди секретарь,— у одам ҳаётининг шундай бир омилики, ўзи вужудга келиб қолмайди, амалий иш устида, ҳаётнинг оғир, мураккаб масалаларини ҳал этиш давомида аста-секин ортаверади. Ўқиш масаласига келганда ўқиш сизга жудаям зарур. Бунинкор қилиб бўлмайди. Сира ҳам. Аммо, на чора, ҳозир шундай зарур нарсалар борки, буларни навбатга қўйиб бўлмайди. Шунинг учун ҳозирча садоқатнинг ўзига таяниб туришга тўғри келади...»

— Тажриба, Григорий Гаврилович,— деди Юсупов энди чеҳраси анча ёришиб,— осмондан ялт этиб тушмайди, киши ҳар ишга қўрқмай киришаверса. Қўрқса-чи, на катта, на кичик иш ўрнидан жилади. Тажриба ҳам ортмайди. Шундоқми?— у ўгирилиб кетаётган эди, Рокотовнинг сўзи тўхтатди:

— Усмон Юсупович, вақт ажрата олсангиз, дурустроқ гаплашиб олсак бўларди...

— Эртага эрталабдан,— деди Юсупов.

IV

Каналлар қуриш, республикадаги чўл-даштларга сув чиқариш масаласи бирдан кўтарилмади, албатта. У беш-олти йил ичида гоҳ кўтарилиб, гоҳ унут бўлиб чўкиб ётди. Ўзкомпартия Марказий Комитети ўтган ўттиз саккизинчи йил давомида, айниқса бу йил бошидан уни яна кун тартибига қўйди. Бу сафар унга янги миқёс, янги мазмун ки-

ритди; яъни, бу ҳаракатга, сув учун умумхалқ юриши, деб ном берилди. Ҳамма бу юришнинг бошланишини тоқатсизлик билан кутди. Аммо олдин планлаштириш ташкилотларида, канал ўз бўйини ўлчатгани келганида, бунга уларнинг ўлчовлари етмай ҳайрон бўлдилар, қўш кўзойнак тақиб қарадилар. Ҳатто Ер ишлари халқ комиссарлигининг «Беломорканал» ва «Москва-Волга» канали қурилишида тажриба орттирган Рокотов бошлиқ мутахассислар уларга ёрдамга етиб келдилар. Улар бу қурилишларнинг схемаларига кўз югуртириб, бу ҳақдаги ҳисоб-китобларни синчиклаб кўздан кечириб, елкаларини қисдилар, ҳатто: «Бу шунчаки янги қурилиш тахминлари эмас, эртак ва афсоналардаги маҳобат гапларга ўхшайди», деб кулди Рокотов. Кейин Юсуповга қараб: «Бу паҳлавоннинг тагида қолиб кетманглар тагин», деб учуриқ гап қилди.

«Сизлар билан, азизлар, тил топишолмадик,— деди Юсупов ўрнidan оғир туриб.— Фикрлар тўқнашиб, ўт сачраса майли эди, бунда сиз масхаралаб гапирган «паҳлавон»ни асрлар бўйи кўксиде етилтирган халқ кўтара оладими-йўқми, ақалли, олисдан бўлса ҳам томоша қилардингиз, муҳтарам профессор. Афсус». Умуман, тийинни-тийинга уриштириб кўпайтирадиган ҳисоб-китоб кишилари билан гаплашганда Юсупов сўзини йўқотиб қўяр, ҳатто дудуқланиб қолар, қўл силтаб нари кетарди. Касаба союзларида ҳам, министр бўлганида ҳам шундай эди, кейин таваккал қилиб, ишга киришиб кетарди. Бу сафар ҳам шундай фикрга келди, таваккал, тўппа-тўғри Сталиннинг олдига киради. Телефон орқали бўлган гаплар, мурожаатларни эътиборга олмаганда бевоҳита, юзма-юз гаплашмаганига анча вақт бўлди. Ўзкомпартия Марказий Комитетига биринчи секретарь бўлиб сайланган кунлари эди. Сталин уни кабинетда эмас, уйда қабул қилди. Мўъжазгина уй. Ҳашам ва безаклардан ҳоли. Ўртада узун стол устида иккита каструл, тарелкалар. Сталин олдин бориб ўзига овқат солиб олди, «Қани, сен ҳам», деди Юсуповга. У ҳам овқат солиб олди. Ана шу жуда содда меҳмондорчилик устида у Юсуповнинг кўнглидаги гапни битта-битта тортиб ола бошлади. Кейин чойни ўзи қуйди. Юсуповга кўзлари мулоим жилмайиб қараб турди, сеҳрланиб қолгандай Юсупов кўнглидагини очиб гапириб берди. Сталин олдидаги қутини очиб уч-тўрт дона папирос олди-да, тамакисини муштукка жойлади, гугурт чақиб бир-икки тортиди, кейин деразадан Кремль минораларига қараб туриб:

— Салобат нима, тушунасимизми?— деб сўради соф озарбайжон талаффузида.

Юсупов унга ҳайрон тикилиб қолди. Кейин жавоб қилди:

— Тушунаман, ўртоқ Сталин.

— Билганингиз яхши,— деди Сталин деразадан ҳамон ташқарига кўз қадаганча.— Ҳар бир партия ходими салобат эгаси бўлиши керак. Сизнинг олдингизга кирган кишини остонадан ҳатлаганда хиёл ҳаяжон қамрасин, уни рўпарангизга ўтқазганингизда сизнинг юзингиздаги илиқлик унинг ҳаяжонини ёзиб юборсин...

«Ҳа, чиндан ҳам унинг кўзиде жазб этувчи сеҳр бор», ўйлаган эди Юсупов. Сталин қайтиб келиб, стол галадонидан бир бет оқ қоғоз олди, ўқиб чиқиб қўл қўйди-да, Юсуповга узатди. Бу — Алишер Навоийнинг беш юз йиллигини ўтказиш тўғрисидаги қарор эди.

— У буюк халқнинг буюк фарзанди, мутафаккир шоири. Мен унинг асарлари билан инқилобдан олдин, Боку турмасида ётганимда танишган эдим. Юбилейни яхши тайёргарлик кўриб ўтказинглар, бутуниттифоқ миқёсида, бу ленинча миллий сиёсатимизнинг тимсоли бўлади...

Юсупов бу суҳбатни кейин узоқ гапириб юрди. Мана ҳозир яна унинг қабулчга йўл олди. Таваккал, бор гапни айтади. Дуруст иқтисодчилар, ирригация соҳасининг йирик олимлари тушунмадилар, маҳобат дедилар-а! Ахир бу иш тез рўёбга чиқмаса, тез қурилмаса, Ўзбекистонда фаровонлик тўғрисида жиддий гап юритиб бўлмайди-ку!

У кирганда Сталин пойандоз устида аста юрарди, Юсупов эшикдан кирди-ю, унинг хаёлини бузмайин деб тортиндими, тўхтаб қолди.

— Келаверинг, яқинроқ,— деди Сталин. Юсупов яқин борди, унинг назари, фикри-хаёли фақат Сталинда эди.

— Каналлар, иншоотлар қурилишидаги мавжуд анъаналарни йиқитиб ташламоқчимизсизлар, ростми шу гаплар? — Сталин жиддий сўраб, Юсуповга синчков тикилиб турди. Товуши қуруқ эшитилди. Юсупов ўз қулоқларига ишонмади.

— Йўқ, ўртоқ Сталин,— деди у шошиб ва ҳаяжонланиб,— биз каналлар қуриш, чўлларни суғориш бобида маълум сабабларга кўра жуда кечикканмиз. Ўзбек халқи, Ўзбекистон коммунистлари Лениннинг бу борадаги васиятини адо этиш, бу кемтикни тез тўлдиришга аҳд қилганлар. Бу масалада сизнинг ёрдамингизга муҳтож бўлиб қолди, Иосиф Виссарионович.

Сталин қадамни санаб юрганча яна нари кетди. Юсупов ҳамон ундан кўз узмасди. У қайтиб, яна Юсуповнинг рўпарасида тўхтади:

— Хўш?

— Ўзингизга маълум, ўртоқ Сталин, республика экономикада анча бақувват бўлиб олди. Ўтган йилнинг якунига кўра миллионер колхозларимиз беш юзга етди, шулардан уч юзи каналлар қуришни кўзда тутаётганимиз — Фарғона водийсида...

— Дуруст,— деди Сталин,— нечта канал, яхшилаб аниқладингларми, ҳаражати қанча бўлади?

— Лоғон канали, ўттиз икки километр. Буни ВКП(б) XVIII съезди ўз ишини тугатадиган кунга битирмоқчимиз, Катта Фарғона канали тупроқ қазилари ишларини ёзда бошлаб, пахта теримигача битказмоқчимиз. Ҳаражати тахминан бир юз эллик миллион сўмга боради...

Сталин ўрнидан турди:

— Битта қурилишга ҳозир давлат бунча маблағ ажратолмайди...

— Тўғри, ажратолмайди. Ўзингиз ҳам тушунарсиз?— у Юсуповга ўйчан тикилди.

— Агар давлат бюджети ҳаражатларнинг бир оз қисмини ўз устига олса, ўртоқ Сталин, асосий қисмини колхозлар кўтарарди...

— Колхозлар даромадининг неча процентини ташкил этади ҳаражат?

— Бир ярим процентга яқинини...

— Майли,— деди Сталин, унинг кўзида илиқ табассум аломати кўринди,— Лоғонни қураверинглар. Катта Фарғонанинг мукамал схемасини ва талабномаларингизни бизга юборинг, кўриб чиқамиз...

V

Кабинетдаги катта соат даранглади. Қараса бир бўлибди. У бош чайқади: яна ваъдасининг устидан чиқолмади. Кечга яқин хотини телефон қилиб тайинловди: «Ишингдан эртароқ қайт, ўз қўлинг билан пиширилган овқатни соғиндим. Болалар билан бирга ўтиришсак «Яхши». Мабодо фавқулудда ишинг чиқиб кеч қолсанг телефон қил. Йўлингга қараб, ухлашмай безор қилишади». Юлия Леонидовна «фавқулудда» сўзини алоҳида таъкидлади.

Юсупов ярим кечадан ўтганда уйга кириб келди. Жимжит, ҳамма уйқуда. Оёқ учида юриб болалар хонасига кирди. Тунги рангли чироқни ёқиб, болаларга термилганича туриб қолди. Бу улкан одам жуда болажон эди. Ҳар замонда болаларининг кичигини қўлига олиб, катталарини етаклаб, ҳатто елкасига миндириб юрарди. Фақат ўз болаларини эмас, шаҳар, қишлоқларда юрганида ҳам дарров кўтариб қўлига конфет туттирарди, колхоз-совхозларда кўпроқ болалар боғчаларини кириб кўрарди...

Юлия Леонидовна орқасидан оёқ учида келиб костюмининг этагидан тортиди:

— Зўрға ухлатдим, уйғотиб юборасан.

У ўгирилиб, хотинининг елкасига қўл ташлади, иккаласи катта уйга киришди. Стол тузалганича турарди.

— Овқат олиб келайми, қорнинг очдир?

Нима десин, кун бўйи туз тотгани йўқ, икки пиёла кўк чой ичган эди холос. Бюро чўзилди, кетидан одатдаги ишлар, навбатга қўйиб бўлмайди. Кейин, кетишга чоғланаётганда, ёрдамчи яна бир қалин папкани кўтариб кирди. Юсупов жимирлаша бошлаган кўзларини иш-қалаб, норози ҳолда унга тикилиб турди.

— Усмон Юсупович, кеча бугунга қолдирган эдингиз, уч-тўрт бор телефон қилишди...

Юсупов тушунди: бу папкадаги иш жуда чигал, икки машҳур инженерни зараркунандаликда айблашган, оддий кишилар эмас, ўзларининг ҳамкасблари орасидаги кишилар. Улар йирик иншоотларнинг лойиҳасини тузишган, ҳамма бало ана шу лойиҳада. «Агар тўғон шу лойиҳа асосида қурилса, шаҳарни сув кўтариб кетади... Булар лойиҳани қасддан, сув аста-секин тагидан оладиган қилиб, ўзларининг ёвуз ниятларини усталик билан яшириб тузишган»... Юсупов аризани шошмай, қайта-қайта ўқиди, лойиҳани қайта кўздан кечирди. Хўш, нима қилиш керак. Инженерлар шу ариза асосида кетаверсинми?

— Йўқ,— деди ўзига ўзи,— яна бир марта таваккал! Энг катта тўғонни инженерлар ўз лойиҳалари асосида қуришсин!

— Овқатинг совиб қолди, сенга нима бўлди, Усмон, бунақа ҳолатга тушмасдинг?

— Оғир, вақт оғир, азизам,— деди у, иккала муштини столга тираганча, оғир тебраниб.— Одамларга ҳайронман, бири иккинчисини чоҳга итаради. Қараб туриб юрагим эзилади.

— Биладан, сенга осон эмас, қийин вақтда олдинг елканга бу юкни. Тушунаман. Ўғилчанг эшикка қараб-қараб ухлаб қолди. Қизинг ҳам. Ҳар куни шу-ку!

— Кечир мени, Юлька, илож тополмадим. Қелгуси авлодга енгил бўлсин учун ўзимизни фидо қилишимиз керак бўлади.

— Биладан, энди чидаш, енгил керак. Бошқа чора йўқ.

Юсупов ўрнидан туриб, хотинининг елкасига қўл ташлади.

— Раҳмат сенга, азизам,— унинг сўзини олди.— Икки-уч тундан бери икки инженернинг иши билан овора бўламиз. Устларидан ариза ёзишибди. Қанақа ариза дегин-а: зараркунанда эмиш! Нимага, нима учун, айтинглар, исбот қилинглар. Ҳали синаб кўрилмаган лойиҳага-я! Катта мутахассислар аниқлашди: ёмон эмас. Ажойиб лойиҳа! Ҳасад. Инсоннинг бир қисмига теккан юқумли касалми бу?! Биласан, мен соғлом, бақувват одамман. Иш билан чарчатолмайсан мени, йўқ! Аммо...

— Сенга хотин бўлишнинг ҳамма машаққатларини хўп ўлчаб, билиб рози бўлганман.

— Йигирма тўққизинчи йил баҳорини эслайсанми?— Юлия ёш, жозибали, айна вақтда ўз сўзли, ғоят сезгир ва назокатли аёл бўлиб, бир қарашдаёқ эрининг ҳолатини билар, гап йўсинини дарров янги изга солар, унинг руҳини кўтарарди. Ахир, улар бошидан не-не воқеалар кечмас, руҳни эзадиган дамлар бўлмасди. Юсупов буларни туяр, бундай фурсатларда доим хотинидан беҳад миннатдор бўлар, бу улкан (жисман ҳам улкан), бағри кенг, айна вақтда табиати қаттиқ одам ёш боладай эркаланарди. Ҳа, айтмоқчи, ёшликнинг ўша жўшқин, бахтиёр дамлари, ўша ёрқин баҳор кунлари эсан чиқармиди!

Бу воқеа Самарқандда юз берганди. Май кунлари эди. Қомсомол съезди борарди. Минбарга ёш нотиқларнинг бири чиқиб, бири тушарди. Давр садоси янграрди улар нутқида, кўнгилларида. Компартиянинг яқинда бўлиб ўтган съезди чизиб берган йўл-йўриқ. Республика заминида, деҳқонлар ҳаётида буюк инқилобий воқеа юз бераётган эди. Ёш ленинчилар деҳқонларни бир пай қилиб бирлаштиришга шайла-

нарди. Бошларига янги дўппи, оқ ятак, устидан беқасам тўн кийган қишлоқ ёшлари, жужунча шим-костюм кийган ёш зиёлилар, мушаклари туртиб турган ишчи-ёшлар, анвойи ранг атлас кўйлак кийган қиз-жувонлар — гўё ял-ял очилган гуллар — гоҳ зал жонланиб кетади, гоҳ ҳамма жимиб, жон қулоқ бўлиб нутқ тинглайди. Ҳа, комсомол ўзини синфий жангга чоғларди. Ана шу дамда раислик қилувчи:— сўз Тошкент комсомолларининг вакили Юлия Степаненкога,— деб эълон қилди. Минбарга юзлари тўла, комсомолча костюм кийган, сочини калта кестирган қиз чиқди, қадамлари шаҳдам. У савдо трестида уя қуриб ўтириб олган тўралар, ҳадиксировчилар, тепса тебранмас танбалларни танқид ўтида ёндира бошлади. Унинг куйиб-ёниб, минбарни муштлаб-муштлаб, пешонасига тушиб гўё сўзига халақит бераётган соч толимларини бош силкиб кўтариб гапиришидан завқланган ёшлар суюнганларидан кулиб, руҳланиб қарсақ урардилар. Зал бу қизни ғоят илиқ кутиб олганидек, гулдурос олқишлар билан кузатди. Қиз жон-дилдан гапирди, юзлари қип-қизариб, югурганича минбардан тушиб кетди, кетидан комсомоллар қатори Усмон Юсупов ҳам қарсақ чалиб қолди. Танаффус вақтида уни ёнига чақиртирди. Ҳа, унинг сўзи, астойдил, комил-ишонч билан ёниб гапириши Юсуповга ёқиб қолган, қандайдир бир буюк туйғу гаплашиб кўришни унинг кўнглига солган эди. Балки одамни таниш, билиш қобилияти ёрдамга келгандир. Ҳая-жонланганидан юзлари қизариб, тўғриси, хиёл ҳадиксираб кириб келди. Юсупов жилмайиб, йирик кўзлари чақнаб рўпарасидан жой кўрсатди. Юсупов унинг нутқини мақтади, ишини суриштирди, тўраларни, ҳадиксировчиларни, ёт унсурларни сира аяманглар, савдо ташкилотидан суриб чиқаринглар, деб тайинлади. Кейин, мажлис ёпилгач, Самарқандни томоша қилишни таклиф этди. Қиз кўнглида ҳайрат, нималигини ўзи англаб етмаган қўрқув аралаш аллақандай ҳис, эътирозга оғиз жуфтлаган эди, у ҳамон илжайиб, кўча оғзида сизни машина кутади, деди-да, гапни тугатди.

Улар съезд тугагунча учрашиб туришди. Бир оқшом Юлияга Юсупов кўҳна Самарқанд обидаларини ўзи бошлаб томоша қилдирди. Самимий суҳбатлар давомида улар бир-бирини яхши таниб олишди. Анжуман охирида Юсупов унинг ихтиёрини сўради. Аввало, ҳаёт тажрибаси, қалбини титратиб, туғён урган ҳис умр йўлдошини танлашда унга панд бермади...

«Ажойиб фазилат»,— кўнглидан ўтказди Юсупов. Қачонки уйга кўнгли чўкиб, алам эзиб кириб келса, бу аёл бир қарашда сезади, шу дард, шу аламга малҳам бўладиган бир сўз топади, Усмон унинг кўксига катта бошини қўйиб, жим тўради-да, тамом енгил тортади.

Улар ҳали бир-бирига тўймаган кунлар эди. Юсупов республика деҳқонлари ҳаётида юз бераётган буюк ўзгариш сардорларидан эди. Кунлардан бирида унинг кўнгли ногаҳон ғам-аламга тўлиб қолди. Машъум хабар келди. Янгийўл район партия комитетининг ходими Назира Юсупова оташин нотик, Усмон Юсуповнинг ўзидек қайтмас курашчи, ленинчи аёл эди. Ниёзбоши қишлоғидаги қизил чойхонада, деҳқонларни колхоз бўлишга, бир пай бўлиб бирлашишга чақирди. Ҳамма уни олқишлади, чол-кампирлар дуо қилишди...

Назира қоронғи тунда уйга, Қовунчига қайтиб кетаётган эди. Бурчакда писиб ётган ёт унсур орқасидан келиб пичоқ санчди. Унинг қутлуғ қони йўл устида қолди. Юсупов буни ўзига урилган зарба деб билди.

— Оташқалб жувон эдинг, синглим, — деди у тупроғи энди кўтарилган қабрга бош эгиб.— Халқ ишини деб қурбон бўлдинг. Мингминг издошларинг сенинг қутлуғ қонинг тўкилган йўлдан боради. Синфий душман бизни бу йўлдан қайтаролмайди.

Уйда Назиранинг ҳали эмизикли қизчаси чинқариб йиғларди. Қани энди бирон аёл уни тиндира олса. Юсупов стулда энгашиб, бошига муштлаб-муштлаб ўтирарди. Унинг бағри қон бўлиб кетди. Улган-ку

кетди, унга ҳеч нима керакмас, аммо мана бу гўдакнинг ҳоли нима кечади? Тили чиқмаган бу гўдак наҳот чинқириб ўлса! Югуриб-елиб чой ташиб юрган Юлия гўё эрининг кўнгил йиғисини сезди, қизчани қўлига олиб бағрига босди, бола ҳиқиллаб, хўрсиниб тиниб қолди, кейин унинг қўлидан тушмади, ўз қизи бўлиб ўсди.

— Усмон Юсупович, бугун «болалар даврасида» нонушта қиларсан. Келишдикми?— деди Юлия Леонидовна у ювинаётганида.

Болаларнинг кичиклари тиззасида, катталари ёнида, Юсупов яйраб чой ичди. Бу нонушта улар учун мисоли байрам эди. Ахир, у доим областларда, энди эса кўп вақти сув мутахассислари билан Фарғона водийсида ўтади. Владик уни кўп гапга солди, ҳатто эндиги сафар дадаси билан Фарғонага бормоқчи, Каптархонани кўрмоқчи бўлди:

— Олиб борасиз-а?

— Албатта,— деб хайрлашди у,— энг кичкинасини онасига узатиб.

Уларнинг уйи Гоголь кўчасида, шундоққина муйилишда эди. Марказий Комитетга пиёда жўнади. Кўчанинг чап қанотида, Марказком эшигининг рўпарасида, қатновчилардан ҳоли йўлкада қотмадан келган, новчароқ бир киши турибди. Ён-верига қарамайди, кўзи осмонда, тиниқ кўк қаъридаги оппоқ булутлар сузишини кузатади.

Юсупов қадамини секинлатиб ундан сал нарида тўхтади-да, жилмайиб қараб турди. У кишининг назари ҳамон осмон қаърида эди. Юсупов аста унинг ёнига борди, у пайқамади. Юсупов унинг биллагидан тутди. У сесканиб ўгирилди-да, уялиб қўл узатди:

— Кечирасиз.

— Йўқ, кечирмаймиз!— деди Юсупов унинг қўлидан хушҳол олиб,— агар осмондан топган янги синоатингизни айтсангиз, ўйлаб кўрамиз. Хўш, у ерда, — Юсупов қўлини осмонга чўзди, — у ерда ҳам янги канал қурамизми, Виктор Васильевич?

Пославский бу ўнғайсиз ҳолатдан ҳали ўзини ўнглаб ололмаган, шу эрталабда Марказком секретари мени кўриб қолар, деб ўйламаган эди. Наҳот шу гап унинг қўлоғига етган бўлса! Ким етказдийкин?

— Осмонни тинч қўйиб турайлик,— деди Юсупов унинг белидан тутиб дарвозага қараб юрди, Пославский ҳам беихтиёр ёнма-ён қадамини тезлатди,— олдин ердагисини нақдлаб олайлик. Нега бунчалик хаёл кўчасига кириб кетдингиз, тагин устига одамови бўлиб қолибсиз?

— Унчалик эмас,— деди Пославский эшитилар-эшитилмас, «Қаердан эшитди экан?»

Улар лифт олдида келганларида Юсупов унга синчков тикилиб:

— Қимдан хафасиз? Менданми?— деб қолди.

Пославский индамади, учинчи қаватга кўтарилиб кабинетга кирганларида ҳам бош кўтармади. Яқинда унинг анча мукамал лойиҳаси комиссия тасдиғидан ўтмади, устига: «Яхши имкониятларга эга бўлгуниimizча кутилсин», деб ёзиб қўйилган эди. Бундан заҳматкаш, ҳалол зиёлининг дили қаттиқ оғриди.

Юзма-юз ўтирганларида Юсупов шу ҳақда гап очди:

— Аммо, на чора, ҳозирча иложимиз йўқ, ҳали анча камбағалмиз. Сизга сира ҳам осон тутмайман. Тушунаман: бу — бедор ўтган тунлар меваси. У ҳозирча ишга туширилмаган экан, бунинг учун осмонни кўзлаш керакмас, оғайни.

Пославский маъюс жилмайди:

— Тўғри айтдингиз, Усмон Юсупович, на чора.

— Аммо сиз чорани нимагадир ерданмас, осмондан изляяпсиз,— яна тегишди Юсупов.

Пославский ерга қаради. Чиндан ҳам лойиҳаси ўтмай қолганидан кейин унинг руҳи сўнган, ҳатто касбини ўзгартириш, учувчи бўлиш ниятида юрган эди. Ҳозир аниқ эсида йўқ, бунинг ўртоқларидан бирига айтган эди шекилли. Ахир ҳали қариб қолгани йўқ, ўрганиб олса бўлади.

— Тўғри, учувчи бўлишни кўнгилга тугиб юрувдим...

Юсупов кулиб юборди:

— Қўйинг-э! Тасаввур қилиб кўринг-а, ирригатор-олим — учувчи! Олдин каналлар битсин, сув ҳавзаларини қуриб олайлик, кейин...— Юсупов ўтирди-да, ногоҳ ўрнидан туриб кетди, бармоқларини қирсиллата-қирсиллата хонани бир айланиб Пославскийнинг тепасига қайтиб келди. У қалқиб тура бошлаган эди, елкасидан босди,— ўтираве-ринг. Рокотов биз тутаётган ишга қарши,— деди у. Пославский ҳушёр тортиди. Юсупов нимагадир бирданига жиддий тус олган, ҳатто хиёл безовта эди.— Халқ юришига ишонмаяпти.

Энди Пославский ҳам ўрнидан турди. Иккаласи аста ёнма-ён юриб гаплашди:

— Эшитган одамнинг дабудрустдан ақли шошади,— у Усмон Юсуповга ўгирилиб тўхтади.— Иш миқёси, муддати мисол: Катта Фарғона каналининг иш ҳажми, муддатига келганда фақат у кишининг гина эмас, бошқаларнинг ҳам ақли шошади! Катта иш.

— Демак, уни ишонтириш керак?

— Мисоллар, исботлар билан. Бу жойларнинг шароити, қадимий каналларининг тарихи билан анча дуруст таниш бўлган мен ҳам бу рақам ва муддатга энди кўникапман.

— Тўнини бунча тескари киймаса десам... Демак, ҳали гап чўзилади. На чора. Баҳс бўлса баҳс, жанг бўлса жанг-да.— У тўхтаб Пославскийнинг билагидан ушлаб сўзини улади,— назаримда Рокотов давлат план комитетидаги ҳамма нарсани фақат рақамларда кўрадиган айрим мутахассисларни ёнига тортиб, улар билан бирлашиб олса, бизнинг йўлимизга ғов қурадигандай туюлади. Бу тўғонни бузиб, йўлни тозалаб олгунимизча вақт ўтади. Мен улар билан тил тополмайман. Ишонмаяпсизми?

— Ишонаман. Менинг ҳисоб-китоб кишиларига кўпам ишим тушмаган,— Пославский ийманиб гапирарди.

— Аммо улар шунга эришсалар, кейин ҳеч қандай тез суръат бу ютқиқининг ўрнини тўлдиролмайди,— Юсупов яна аста юра бошлади. Пославский унга зимдан қараб-қараб қадам босар ва ўйларди. Ўзбек деҳқонини сувдан дард қолмайдиган қилиш масаласи партия ва давлатнинг сира кечиктириб бўлмайдиган энг муҳим, энг зарур иши деб топилиб, асосий эътибор шунга қаратилган кунлардан бошлаб у Юсуповни танийди. Бир йил бўлдими шунга. Ҳамма сув мутахассислари унинг атрофида. У сардор. Шу кабинет улар штаби. У ҳаммани танийди, ҳатто исм-фамилияларини ҳам унутмайди. Ҳаммага лойиқ иш қўшади. Гоҳ дарёдек тошиб юради, ўз сўзли, қаттиққўл, сиртдан қараганда дамига бориш маҳол. Гоҳ қарасангиз тўлқин бирдан пасайиб, хаёл оғушида жимиб қолади, жуда меҳрибон бўлиб, ҳамманинг бошини силагиси келиб кетади; гоҳ оҳиста дардлашади, ҳатто маслаҳат олади. У тўғри айтди: ирригация бобида ҳали сўзи қайрилмаган Рокотов тинч ётмайди.

— Балки уни бошқа йўл билан босиб қўйиш керакдир.

Юсупов бош ирғади.

— ВКП(б) Марказий Комитетида ажрим бўлади бу гап. Аммо мен бу масала катта тортишувга айланмаслигини истардим.

У яна тин олди. Қийналаётган одамдай чимирилди:

— Шундай улкан олим бу ишни орқага суришининг иложи йўқлигини наҳотки тушунмаса! Ё тушунгиси келмайдими? Халқ бизга қараб турибди. Унинг ишончини йўқотишга сира ҳаққимиз йўқ. Лениннинг Октябрь қуроли қўзғолони арафасида: «Кеча эрта эди, эртага кечикилади», дегани эсингиздами? Биз каналларни бугун бошламасак кечикамиз, шундай кечикамизки, кейин уни ўнглаб бўлмайди.

«Ҳа, у халқ ишончи билан, даштларга сув етказиш истаги билан яшаяпти,— кўнглидан ўтказди Пославский.— Худбинлар, нодонлар гина унга эргашмайди!»

Кабинет этагидаги катта соат тўққиз бор занг урди.

Ёрдамчи кирди:

— Таклиф қилинганлар келишди, Усмон Юсупович.

Ер ишлари халқ комиссари инженер Сайфулла Азизов икки-уч йил мобайнида Ўзбекистонда қуриладиган каналлар ва сув ҳавзаларининг саноғи ва салмоғини шошмай ҳикоя қила бошлади:

— Районлар, ўзлари битказиб оладиган кичкина ариқ-анҳорларни ҳисобга олмаганда,— деди у оҳиста товушда,— тўрт-беш кундан кейин ўттиз икки километр узунликдаги Логон канали бошланади. Бу канални қозишга ўн беш-ўн олти минг киши чиқади. Узоғи билан йигирма кунда, тўғрироғи, ўн етти кунда қазиб бўлинади. Бу, агар таъбир жоиз бўлса, республикада кетма-кет бошланадиган халқ юришининг муқаддимаси. Айни вақтда Катта Фарғонани қозишга тайёргарлик қизиб кетади. Бунинг узунлиги, ҳозирги мўлжалга кўра, уч юз километр, эни ўттиз, чуқурлиги тўрт метр — нодир бир дарё,— у ўтирганларга бир-бир қараб олди, кўзи олдинги қаторда, Қоржавин билан Аскоченский ўртасида ўтирган Рокотовга тушди. У чўзинчоқ юзини оппоқ рўмолча билан артиб-артиб қўяр, кўзлари пирпираб-пирпираб кетарди. Афтидан, у ҳам ҳайратда, ҳам асабий ҳолатда эди.— Канал ўтадиган изнинг тупроқ тузилишини текшириш-ўрганиш ва лойиҳаси икки ярим ойда тугалланади...

Катта кабинет бирданига гуриллаб кетди.

— Ўзингизнинг ақлингизга сиғадими бу гап?!— деб бақриб юборди Рокотов ёнида ўтирган Маматов. У ирригация соҳасида обрўли мухтаassisлардан саналарди.

— Ўзингиз ишонасизми бу рақамларга?!

Таг оқими метинланиб чиқаётган нутқ бўлинган, тинч оқаётган дарё бир сапчиган, одамлар бир-бирларига маъноли қараб олишган эди. Азизов хотиржам, хиёл жилмайиб кўз ташлади. Ўтирганлар орасида бу тафсилотлардан беҳабар кишилар анча эди. Рокотов бўлса, бу луқмадан мамнун, учаётган ёноғини оқ рўмолча билан ҳамон босиб: «Тавба, таассуф маст қилганми буларни?..»— дерди кўнглида.

Азизов Юсуповга қаради: «бу ёғини ҳам айтайми», деб сўради гўё. Мамнун жилмайиб ўтирган Юсупов бош ирғади.

— Биринчи август тонгидан,— деди у ҳар сўзини алоҳида таъкидлаб,— бир юз етмиш миңг киши иш бошлайди. Бутун трасса бўйлаб. Бир йўла,— у яна тин олди. Ўтирганларнинг баъзилари ўринларида қимирлаб, ҳатто бўйинларини чўзиб, столдаги каналлар харитасига назар ташлаш учунми, ҳар қалай, бир интилиб олишди. Азизов давом этди:

— Канал қирқ беш кунда қазиб битказилади. Халқнинг азму қарори шу. Ўзга иложимиз йўқ. Қолхозчилар пахта теримига тушадилар...

«Қирқ беш кун!» деган ҳайрат товушлари гулдураб кетди тағин. Азизов қўл кўтариб ғовурни босди:

— Ҳа, худди қирқ беш кунда!— деди у товушини хиёл баландлатиб.— Катта иншоотлар — шалолалар, қайнамалар декабрда битади. Ақлга сиғмайдиган қисқа муддатда битказилган Катта Фарғонага сув қўйилади...

— Бу маҳобатга ўзингиз ишонасизми, ўртоқ комиссар?— масхара оҳангида оғзини тўлдириб сўради Маматов.

— Сизнинг этингиз сесканяпти шекилли. Қўрқманг, тагида қолиб кетмайсиз!— жавоб берди Азизов. Кабинет жонланиб кетди.

— Полвон оғиз санамай саккиз дейди, қайси ўлчовга сиғади бу?— қиқирлаб кулди Собиров. Унинг ёнида ён-верига қарамай, бировга бир нима демай жим ўтирган Тешабой Мирзаев унга хўмрайиб қаради:

— Оғизди танобини йиғиштириб олинг, жойи эмас!— Собиров унга анграйиб қараб қолди: «Тавба, ким бу одам?»

— Халқ юриши тўхтамайди,— давом этди нотик,— келгуси йили

Жанубий Фарғона, Шимолий Фарғона каналлари, Олабуқа сув ҳавзаси, Тошкент, Киров, Зарафшон каналлари, Каттақўрғон сув ҳавзаси, Мирзачўлни суғоришга асос солиш учун Фарҳод гидроэлектр станцияси ва бошқа иншоотлар бирин-кетин қураверади.

— Демак, кетмон-у, ғалтак арава билан халқ чиқади-ю, ишлар битиб кетаверади, шундоқми? Таянч, асос қани?— деди Собиров даб-дурустан. Юсупов унга тикилиб қолди: унинг луқмаси эмас, дадиллиги Юсуповга ёқди: «Майли, ҳақиқат баҳсда очилади», деб қўйди ичида ва Рокотовга кўз ташлади: у ҳамон оқ рўмолча билан бетини артар, нотикқа безовта назар ташларди.

— Амин бўлинг, шундоқ буюк ҳаракат таянчсиз, асоссиз қўзғолмас. Биз халққа, унинг ташаббусига, азму қарорига таянамиз!

Юсупов суюниб, юз-кўзи кулиб, ўрнидан туриб кетди. Пролетарча қулоч отиб луқма ташлади:

— Жуда тўғри! Ягона таянч — халқ! Ўзбек халқи ҳозир шундай бир қудрат топдики, бу қудратни ободонлик, фаровонлик келтирувчи асосларини яратишга солмасак халқ, партия бизни кечирмайди.

Гап ана шу бунёд қилувчи кучларни ҳаракатга келтириш миқёсига келиб тақалганда, гўё тинч, жим оқаётган дарё бирданига тўлғонди. Ўтирганлар ўзаро шивирлаша бошлади. Рокотов оппоқ рўмолчасини бетига босганча, бўйнини чўзиб аллакимга қаради. Кейин у кўзини Усмон Юсуповдан ололмай қолди. У эса мутахассисларга шодон қараб ўтирар, қурилишларнинг катта кенгашда айтилмаган рақам ва миқёслари бу ўтиришда эълон қилинганидан мамнун, назарида энди халқ юришини тўхтатиб қолишга қодир куч йўқ эди.

Рокотов Тошкентга бу сафар келишида Ўзбекистон КП(б) Марказком секретари тўғрисида у-бу гапларни эшитган, суриштириб билган эди: Юсупов ишчилар орасидан чиққан, ҳаракатлари ҳам пролетарча, ҳатто шундан фахрланади: жўяли маълумоти йўқ, кейинчалик Москва олий партия мактабида ўқиган, ўта ўз сўзли, қаттиққўл...

«Қизиқ,— деб ўйлади Рокотов,— булар янги каналлар, сув ҳавзалари қуришмоқчи, кичик эмас, катта каналлар, битта эмас, ўнлаб канал қуришмоқчи, бунинг устига аста, навбат билан эмас, кетма-кет, бир йўла, тез! Тавба, нималар қилмоқчи булар?! Олдин сув шахобчаларини тартибга сол, кейин бирон кичик каналга лойиҳа туз. Тажриба орттир, қобилиятингни намойиш қил, кейин гапир... Йўқ, бу телбалик». У ўзини ушлаб туролмади, ўтирган ўрнидан беихтиёр луқма ташлади:

— Жиддийми бу гаплар? Ҳатто кўпгина тажрибали мутахассислар ҳайрон. Ақл шошади... Ахир, бу бир йилга деб мўлжалланган қурилишларга йиллар, ҳатто ўн-ўн беш йил керак-ку, бу борадаги гап бирон илмий асосга таяниши керак. Йўқ, бу афсона... Шарқча афсона!

Юсупов ўрнидан туриб, пойандозда аста юра бошлади, ҳамма жим, унинг оёғи тагидаги паркет полгина нолигандай қирс-қирс овоз чиқаради. Ўтирганлар бир-бирларига қараб қўйишади. Ниҳоят у узун стол белига келиб тўхтади. мажлис аҳлига тез кўз югуртириб чиқди. Рокотовга тикилиб туриб, нафаси қисгандай:

— Афсона,— деди аста,— шарқча афсона...

— Бўлса бордир. Ахир, жафокаш, кўҳна бу Шарқ бошидан нелар кечмаган... Бу тарихни ҳозирча қўйиб турайлик. Дарвоқе, сизнинг ишонмаслигингизни билардим. Хомаки, тахминий мўлжалларимиз Москвада кўриб чиқилганда мулоҳазаларингизни эшитишга муяссар бўлган эдим. Мўлжалларимиз кейин анча аниқлашди, йириклашди. Ҳар бир янги нарса дастлаб кўзга ғалати, тўғрироғи, беўхшовроқ кўринади. На чора, иш миқёси ва суръат тезлигида биз ўзга йўл тутамаймиз. Хўш, жаҳон суғориш тарихида янги даврни совет халқи, биз бошлаб берсак-чи? Биларсиз: бунёдкор халқимиз. Нима, шу халқ «шарқча афсона»ни чинга айлантира олишига ишонгингиз келмаяптими?

— Каналлар илмий-техника асосларига таяниб қурилади. Шундагина унинг умри узун бўлади. Аммо қуруқ кетмон кўтариб чиқиш би-

лан суғориш тарихини яратиб бўлмайди, унинг ўз илми, ўз кишилари бор...— Рокотов жаҳл устида гапини йўқотиб қўйди.

Суғоришнинг Иттифоқ доирасидаги масалалари муҳокама қилинганда Рокотовнинг айтгани ўтади, халқ комиссари бу масалада унинг фикри, мулоҳазаларини эътиборга олади. Ҳатто Сталиннинг ўзи ҳам бу борада унинг хулосаларини талаб қилади. Бу ерда илмдан, хусусан, ирригация илмидан беҳабар мана бу одам бўлса унинг сўзини қайирди. «Қизиқ, у «халқ усули» деган иборага тил тегизган кишини ҳатто жеркиб ташлайди. Бундай усул борми ўзи? Нима деди: «Энди каналлар лойиҳасини йиллар давомида тузиш ва ўн йиллар давомида канал қуришга барҳам берамиз... Бунга бизнинг фурсатимиз йўқ!...» Ё халқ усули шуми? Шундай катта ишни бошламоқчи бўлган одам наҳот катта каналларнинг неча йиллар давомида қурилганини, бунга нималар кетганини билгиси келмаса?! Ҳисоб қилмай, хом лойиҳага асосланиб бошланган не-не каналлар қолиб кетганини билишни хоҳламаса?! Жоҳиллик, ҳалокатга етаклайдиган нодонлик бу! Ҳозир бўлган инженерларнинг бир қисми, ҳатто бу соҳанинг олимлари Пославский билан Аскоченский ҳам таассуб маст қилган шу секретарнинг изнида, шу касал уларга ҳам юққан. Пославский нима деди: «Зарурат тақозо қилса, лойиҳаларни иш тепасида ҳам тузиш мумкин!» Тавба! Нима бўлган буларга? Уларни бу йўлдан қайтариш керак. Лекин булар сўзингни уқармикан?..»

Юсупов анча вақтлардан бери республика халқ хўжалигини ривожлантиришга, тез ривожлантиришга туртки, замин бўладиган нарса устида ўйларди. Кейинги вақтларда каналлар қурилишига, умуман суғориш ишларига доир китобларни ўқиш, лойиҳаларни таҳлил қилиш билан кўп шуғулланди. Ҳозир унинг хаёлини, ўз назарида, ажойиб фикр қамраб олган эди. Агар каналлар халқ қурилиши асосида тез битса, шунга эришсак, хўжаликнинг бу соҳасида ўзгариш, революцион ўзгариш рўй беради, фалсафий тилда айтганда, революцион сакраш ҳосил бўлади. Халқдаги ватанпарварлик руҳи кўтарилади. Бу ҳол халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларидаги ишларимизнинг тубдан яхшиланишига олиб келади... Бу — бир. Иккинчидан, муҳими, сув қаҳатчилигидан маълум даражада қутуламиз. Юз минг гектарлаб янги ерлар очамиз. Бу эса пахтачиликни кескин ривожлантириш имконини беради. Хуллас, Совет Ўзбекистони Иттифоқнинг пешқадам районлари қаторига чиқиб олади...

— Бу масалада шошмашошарлик қилиб бўлмайди, илмий асосларга қанча кўп таянилса, қилинган сарф-харажат, меҳнат ҳавога учмайди,— Рокотов бўлиниб қолган гапини давом эттирди. Энди буларни нодонлик йўлидан қайтариш, ўз фикрларини мумкин қадар ётиғи билан уқтириш учун ўғит йўлини тутди,— мен, шахсан, мавжуд каналларни қайта қуриш, шикаст-рехтини тузиш давомида қазиладиган янги каналлар лойиҳаси устида бафуржа ўйлашни, масалан, республика ерларини суғоришга оид фикр ва лойиҳаларга таянишни, ҳатто уларни асос қилиб олишни маслаҳат кўрардим...

Рокотов сўзини тўхтатиб, ўтирган барча кишиларга назар ташлади: Усмон Юсупов хонада ҳамон аста юрар, кабинетни гўё қадамлаб ўлчар эди. Ногаҳон мийиғига истеҳзоли кулги югурди. Ёнма-ён ўтирган Аскоченский билан Қоржавин бир-бирига тикилиб қолишган, иккаласининг кўнглидан ҳам: Рокотов очиқ эшикни итаряпти,— деган фикр ўтган эди.

Суғориш тарихининг янги, советча саҳифасини очишга шайланган камарбасталар «таассуб маст қилган... нодон»лар жумласидан эмас эдилар. Пославский айтиб ўтди-ку: қадимий тўғонлар, каналлар ўзани очиб кўрилди, узоқ ўтмишдаги усталар ишининг яхши ва заиф томонлари ҳисобга олинди. Таажжуб: виқор тўкиб ўтирган Рокотовнинг қулоғига наҳот шу сўзлар кирмаган бўлса? Қадимги ирригациядан хабар берган тубжой мутахассисларни бу киши кечаги ўтмишдан бе-хабар деди-я! Шунинг учун инженер Азизов келтирган дадил мўлжал-

лар уни чўчитиб юборди. У ногаҳон ўрнидан туриб кетди, катта мутахассис, олим киши удумига хилоф тарзда, дарҳол ўз фикрларини далиллаш ва исботлашга киришди, сўзи истаб-истамай буйруқ оҳангини олди. Сайфулла Азизов бўлса жиғибийрон бўлиб гапирётган бу кишига тикилганча жилмайиб турарди.

Рокотовнинг луқмасига қулоқ тутган Юсупов бош чайқади-ю, бурилиб кетди.

Инқилобгача ва инқилобдан сўнгги йилларда ҳам ўз соҳасининг пешқадам олими сифатида у институтларда дарс берди. Лекция ўқиб турганида дарсхона сув сепгандай жимжит бўлишини талаб қилар, башарти студентлар беихтиёр гаплашса ёки бирон гап нашъа қилиб кимдир кулиб юборса, шу кифоя. Рокотов дарҳол дарсни ташлаб кетар эди.

Тақдир тақозосими, ҳар қалай у Оқ денгиз канали қурилишида ишбошилардан бири бўлди. Бу машҳур қурилишда у жон куйдириб ишлади, танилди. Кейин Ер ишлари халқ комиссарлигига ишга олинди, ўз соҳасининг илмий, амалий ишларига раҳбар бўлди, унинг фаолият доираси яна кенгайди.

Бу ерда бўлса тухумдан энди чиққан, ҳали каттароқ ариқ лойиҳасини илмий асосда тузиб кўрмаган ишженер — Сайфулла Азизов унинг гапини бўляпти, унга фикрини ўтказяпти. Халқ қурилиши! Замонавий техника қолиб кетмонга ёпишадилар-а!

Рокотовнинг ёноғи уча бошлади, ёнидагиларнинг кўзи тушмасин деб, у бетига рўмолчасини босиб ўтирди. Азизов яна нима деди: «Қазиладиган Катта Фарғона канали уч юз километр...» Тавба, ё мен буларни тушунишга ожизман ёки улар лоф уришади. Шунақа катта кетишадикки, бу на илмга бўй беради, на амалиётга. Ахир, булар Катта Фарғона деб атаётган канални бошлаб олиш учун илмий текшириш ва лойиҳалаш ташкилотлари оз вақт ишлаши керакми?

Рокотов хаёлан муҳолифлари билан баҳслашар, уларни банд қилиш учун фикрларининг заминини шиббалар эди, бироқ нотикнинг товушидан унинг хаёли сочилиб кетди, кўзини пирпиратиб қаради, рўпарасида, узун столнинг нариги бошида профессор Аскоченский гапирарди:

— ... Уч-тўрт йил бўлди, сизнинг бир мақолангизни ўқиган эдим, муҳтарам профессор. Уша мақолада муҳолифингиз фикрини чилпарчин қилиб ташлаган мантиқ кучи, фикрнинг қуюқлиги, лўндалиги мени қойил қолдирган, сизга бўлган ҳурматимни оширган эди. Ҳали-ҳануз уша фикр хаёлимдан ўчмайди.— Рокотовнинг эътирозга тоқатсизлигини, лекин бошқалар фикрини эътирозсиз қабул қилмаслигини билганиданми, ё олдин унинг этини ўлдириб олмоқчи бўлдими, ҳар қалай профессор Аскоченский унга ҳурмат бажо келтириб гапирарди,— ҳар қандай илм маҳсули — бу ўринда ирригация қурилиши ва иншоотлари лойиҳаси эртами-кеч ҳаёт синовидан, амалиёт синовидан ўтади. Амалиёт эса беғараз, ҳеч кимни юз-хотир қилмайди, илм маҳсулини омонсиз равишда сарак-пучакка ажратади. Ажойиб таъриф! Аммо, на чора, азизим, кўпгина илмий фикрлар, жумладан сиз бизга асос қилиб олишни маслаҳат кўрган лойиҳа ҳам амалиётнинг беомон синовидан ўтмади...

— Қўлларингизда асос бўладиган бошқа бирон нарса борми?— деб юборди унинг гапидан ларзага келиб, тебраниб ўтирган Рокотов.

Аскоченский сопини ўзидан чиқарганидан мамнун бўлиб, кулимсираб турган Юсупов битта-битта юриб Рокотовнинг рўпарасига келди.

— Бор, ишонаверинг,— у босиқ, оҳиста гапирди. Рокотов беихтиёр ўрнидан турди.— Юрагининг қўрини, кўз нуруни аямайдиган мутахассисларимиз бор. Сизнингча айтсам, улар қурилишларнинг илмий асосларини — лойиҳаларини яратадилар, ўзлари иш тепасида туриб бажартирадилар.

Юсупов хушвақт жилмайиб нари кетди. Рокотов унинг характери-

дан ҳайратда қолган эди. Хаёлига келган гап фақат шу бўлди: «Йўқ, гап уқмайди бу одам. Аскинча, гап уқтиришга ўрганган».

Сўзи чала қолган Аскоченский ҳали ўтиргани йўқ эди, Рокотов беихтиёр унинг олдига борди:

— Биласизми, қанақа иш бу? Икки йилда тўртта канал, битта сув ҳавзаси! Лойиҳа чизмаларини ҳам тайёрлай олмайсиз бу вақт ичида! Жавобгар бўлиб кетишларинг ҳеч гап эмас...

— Кўнгилни тўқ тутаверинг, Григорий Гаврилович,— деди Пославский.— Замон талабига мос, амалиётнинг беомон имтиҳонидан ўтадиган, сув учун бошланадиган умумхалқ юришининг суръатига лойиқ лойиҳалар бўлади.

— Тушунолмайман! Ростдан ҳам таассуб сизларни телба қилиб қўйибди. Олим одам, ҳисоб-китоб қилиш, уқтириш ўрнига...

Юсупов киноя билан кулимсиради.

— Пославский ҳозир бир рақамни эсимга туширди. Сизга айтсам қўрқиб кетмайсизми? Катта каналнинг битта ўзидан қазиб чиқариладиган тупроқ ўн етти миллион кубометр. Бу тахминий, албатта. Эҳтимол, кўпроқ бўлар. Бу кетмон ва белкураклар билан қазиб, қопларда орқалаб, замбил ва ғалтак араваларда ташиб чиқарилади.

— Гап ана шунда, Усмон Юсупович, халқ-ку бу тупроқни кўтариб чиқарар. Сув қуйганда тагига тортса, қирғоқларни ўпирса, хўш, буёғи қандай бўлади?

Юсупов бош чайқаб кулди:

— Захариқ-чи? Минг йил бўлгандир. Ҳали-ҳануз Тошкент тепасидан оқиб ўтяпти. Катта, чуқур канал. Тагига ҳам тортмади, бирон жойдан ўпириб ҳам кетмади. Шаҳар оёғидан ўтган Салор, белидан кесиб ўтадиган Ўрда анҳори қадимдан бери оқиб турибди.— У энди Рокотовни қўлтиқлаб олди.— Баҳс ва музокараларга нуқта қўяйлик. Булар вақт ўғирлайди.— У соатга қаради.— Мана бугун ҳам тўрт соатча гаплашибмиз.— У индамай, бир нуқтага кўз тикиб ўтирган Тешабой Мирзаевнинг тепасига келиб, унинг елкасига қўл ташлади.— Танишиб қўйинглар: Лоғон каналининг бошлиғи. Уни тугатади-да, Катта Фарғонанинг тайёргарлигига киришади. Ҳа, ҳамма гап шундаки, халқ ташаббусига бош-қош бўла оламизми?

VII

Қўйиб берса баҳс темирдай қизир эди, у айна авжга минганда Юсупов мажлисни ёпди, гўё алангага сув сепди. Унинг қалбида баҳс ёлқини сўнгани билан, гўё чўғлар буруқсаб-буруқсаб яна лахчаланар эди.

Юсупов ёрдамчи кўтариб кирган папкани очиб, зарур хатларни ўқир, қўл қўяр эди. Кабинетда юмшоқ гилам пойандоз устида Рокотов юрибди — у хайрлашгани кирган эди. Юсуповга қараб-қараб юришидан тоқатсизланаётганлиги сезилиб турибди.

Узун стол ёнидаги курсида «Узводхоз» бош инженери Коржавин ўтирибди: қадди-басти келишган, кўнғир соч, чеҳраси жуда осойишта, бу ерда бўлиб ўтган гапларни эшитмагандай, қўлида рангли қалам, қандайдир лойиҳа чизмасини диққат билан текширар ва белгилар қўяр эди. Ҳамкасбларининг айтишларича, бу кишининг қўли, кўзи фақат ухлаганида тинади. Юсуповга унинг камгап ва ҳозиржавоблиги, саришталиги, гапининг қисқа ва лўндалиги ёқади, сув хўжалигига, қурилишларга оид ҳисоб-китоблар, фикр ва лойиҳаларни Коржавин кўриб чиққан бўлса кўнгли тинчир эди.

Юсупов папкаларни йиғиштириб Коржавинга берди, у стол устидаги чизмаларини шошмай тахлаб, папкага солди-да, қўлтиқлаб чиқиб кетди. Юсупов рўпарасига етиб келган Рокотовга қўл узатди:

— Кечирасиз, Григорий Гаврилович,— деди унинг этсиз қўлини қисиб,— сизни куттириб қўйдим. Ҳамкасабангизнинг иши доим биринчи ўринда, ҳал қилиб бермасангиз чиқиб кетмайди, қоғозларини стол

устига ёйиб қўйиб, индамай ишлаб ўтираверади. На чора, зарур,— дея илова қилди у,— лекин сиз билан яқиндан танишганимдан хурсандман. Келиб туринг, ҳар қалай, сизга тегишли соҳанинг чўкиб ётган улкан ишини илгари сурмоқчимиз.

— Сиз билан шахсан ҳамгап бўлганимдан мен ҳам жуда мамнунман.— Рокотов Юсуповга бир лаҳза тикилиб турди-да, ғалати илжайиб давом этди,— ростини айтсам, Усмон Юсупович, жуда ҳам қайсар экансиз.

Юсупов астойдил қаҳ-қаҳ уриб кулди. Рокотов унга анграйиб қараб қолди. Юсупов унинг ҳолатини англади шекилли:

— Рост айтганингиз учун раҳмат, Григорий Гаврилович,— деди.— Мен дилидагини сир тутиб, қилпанглайдиган одамни ёмон кўраман. Хафа бўлманг, мен ҳам кўнглимдагини айтай: қайсарликда сиз менга бўй бермас экансиз.

Рокотов турган жойида депсина бошлади:

— Тўғри айтдингиз, ирригация менинг соҳам. Шунинг учун томошабин бўлиб туролмайман. Нимаки деган бўлсам, сизларни номақбул ҳаракатдан қайтаришни кўзда тутдим. Авлодлар фақат орзу қила олган ишни сизлар сурункали зарб уриб, тагин кетмон билан бажариб ташламоқчисизлар. Юмшоққина қилиб айтганда, бунинг отини нима дейди, биласизми?

— Сўзни пахтага ўраш сизга ярашмас экан,— дея Юсупов истеҳзоли кулимсиради.— Гапингизни андаваламай, тўғри айтаверинг: авантюра демоқчисиз. Буни вақт аниқлайди...

— Катта Фарғона, айтишларингизча, буюк бир иншоот. Сиз бўлсангиз ҳашар қилмоқчисиз. Енгил-елпи тантанага учмаслик керак.

— Маслаҳатингиз учун раҳмат!— деди Юсупов. Ҳашар енгил-елпи тантана эмас. Катта Фарғона канали қурилиши — халқ бошлашга шайланаётган буюк меҳнат жанги. Сиз эса бизни чўчитмоқчисиз.

— Ҳар қалай,— деди Рокотов,— бошингиз деворга урилмасин дейман-да.

— Сиз борсиз-ку, бошимизни деворга урдириб қўймасиз,— Юсупов мийғида кулиб уни кузатди.

Юсупов якка қолди. Кабинет бурчагидаги катта соат икки марта даранглади. Кун тонгга айланяпти, аммо секретарнинг иш куни ҳали давом этар эди.

Ажаб бир ҳол: ариқ қазиётган попликлар юрса ҳам, ўтирса ҳам кўз олдида. Уларнинг қувонч тўла кўзлари, қўшиқлари, бош узра кўтарилган кетмонларнинг қуёш нурида ялтиллаши — шу байрам, меҳнат таронаси... Хўш, Лениннинг ўзи ғўла кўтарган ўша шанбаликлар қандай бошланган эди?— ўзига савол берди фикран Юсупов. Бу ҳаракат шундай бир халқ юришига айлансинки... Қўкрагини қалқон қилиб фронтга кетаётган аскарлардай саф-саф... Ҳа, биз Лениннинг ворисларимиз!

Унинг чаккалари қисиб оғриди. Ўзини аллақандай ланж, ҳорғин сезди. Хотираларни хаёлидан чекинтириш истагида дераза олдида бориб дарпардани кўтариб қўйди. Хонага сарин ел уфуриб кирди. Шаҳар тинч уйқуда. Енгил машина гўё асфальтни ялаб ўчиб ўтди. Шофёр қатнов тинган бўш кўчада яйраб ҳайдарди. Бу қиш енгил ўтяпти. Таъсирли қор ҳам бўлмади. Тавба, март энди киряпти-ю, дарахтлар уйғониб қолди. Тунда ҳам одамлар костюмда юришибди.

Деразанинг шундоққина рўпарасида, кўча ўртасида йигит билан қиз бораётибди: йигитнинг қўли қиз белига камар бўлган, қизнинг қўли эса йигитнинг елкасида. Иккаласи ҳам жим, битта-битта қадам босишади. Уларга қараб туриб Юсупов хушнуд жилмайди: ие, инженер Собиров-ку! У беихтиёр кулимсиради. Ҳа, ёшлик ширмон ейди. У бош чайқаб қўйди. Унинг ёшлиги бошқача ўтди. Қарол, мардикор, кейин завод ишчиси: той пахталарни елкалаб вагонларга урардилар...

Бош оғриғи хийла тарқалди, лекин хотиралар чекинмади, аксинча, бир-бирини босиб келаверди.

Телефон жиринглади. Трубкани олди. Охунбобоев хунхабар айтди: избосканликлар янги ариқ чиқаришга отланишибди. Бутун район кўчиб чиқибди.

— Илтмос, Йўлдош ака,— деди Юсупов руҳланиб,— ўзингиз бош-қош бўлинг. Бузрукхўжа акага мендан салом айтинг. Бу — катта каналга туртки. Ўзингиз доим айтасиз-ку, аргамчига қил қувват, деб. Мен Бешариқ билан ўтаман. Улар ҳам иш бошлаб юборишган эди.

Стол қиррасига тирсаklarини тираб, кафтлари билан бошини сиққанича ўйга толди,— бошланди! «Бу кетишда бошингиз деворга урилади». Гўё рўпарасида заҳарханда илжайиб Рокотов турарди. У асабийлашган ҳолатда жўнаб кетди. Жаҳлини жиловлай олмаган одам мувозанатини йўқотади, тўғри фикр айтишдан ожиз. Биздаги айрим ўртоқлар унга эргашди. Катта юришнинг катта ташвишлари бўлади. Фикрлар энди тўқнашди, бу ҳали хамир учидан патир, эҳтимолдан йироқ бўлмаган олишувларга ҳам тайёр туриш керак. Дастлабки ютуқларга учмасак, кибрланиб кетмасак бас.

VIII

Ташкил қилишга қодир эканимизни синовдан ўтказиш, исботлаш керак. Лоғон асосий, сўнги синов.

Кейинги беш-олти кундан бери шу гап унинг оғзидан тушмади. «Бу нинда истак эмас, даъво эмас, исбот енгади», деб такрорлайди у.

Ғилдираклари баланд, қора «Бьюнк» бир маромда ғизиллар, шофер ёнида ўтирган Юсупов ҳеч ёққа қарамас, ҳеч нима демас, фикран кимлар биландир қизгин мунозара юргизаётганлиги лабларининг пичирлашидан. чеҳрасининг жиддий, ҳатто ғазабли тус олиб, яна ёриша бошлашидан, ногаҳон кўтарилган қўли ҳавони шартта кесиб тушишидан кўриниб турар эди.

Машинанинг орқа суянғичига ястаниб кетаётган икки киши.— Кабир мироббоши билан кекса инженер Сиявский қадрларини кўтариб, кўз уриштириб олдилар. Улар шу ҳамкорликда Юсуповни яхши билиб олган эдилар. Клавдий Никанорович Сиявский билан водиллик Кабир мироббоши Николай замонидан бери таниш. Сиявский Андижонда сув тепасида тургани учун сув жанжаллари важдан бу ёқларга келиб турар, кўпинча Кабир мироббошининг хонадонида тўхтарди.

Юсупов олдинги ўриндиқда, шофёр ёнида ҳамон тебраниб ўтирарди. Кўприк ҳам орқада қолиб кетди. Юсупов оғир тебранар, кўзлари рўпарасига қадалган — поёни йўқ чўл. Осмон баридан энди кўтарилган қуёшнинг олтин нури саҳрони қоплаган оппоқ қировни ялтиратар, эритарди. Юсупов кўзини беркитди. Хийладан кейин орқасига ўгирилиб, суянчиққа кўксини тираганча ҳамроҳларига тикилди. Уларнинг нигоҳи ҳам бепоён саҳрода, гўё ер оҳига жим қулоқ солиб ўтиришарди.

— Э, аттанг, меҳмонни кетказмасак, бирга ола чиқсак бўларкан,— деди Юсупов.

Сиявский гап замиридаги кинояни дарҳол тушунди.

— Чўлнинг бу ғариб манзарасини у киши ёзда кўп томоша қилганлар. Аммо сўзларини эшитдингиз-ку: «Шошмай: битта-битта навбат билан...»

Юсуповнинг қовоғи уйилди:

— Ким хоҳламайди соҳили сайилгоҳ иншоотларни, каналларни? Бу ўн йиллаб вақт талаб қилади, азизлар. Бизнинг эса фурсатимиз йўқ. Уша ўн йиллаб вақтни бой бериб қўйганмиз. Олдин қуриб, бойиб олайлик. Қошонаси кейин...

Хаёл оғушида чўл манзарасига тикилиб ўтирган Сиявский:

— Мана, шу асрий чўл биқинидан дарё оқиб ўтади. Аммо бир қултум сувга ташна, томоғи тақиллаб ётади. Буни кўришга алоҳида

кўз, эшитишга алоҳида қулоқ керак, Усмон Юсупович,— деди кексаларга хос аста товушда.

Юсупов унинг кичрайиб қолган тақир бошига, милтираган кўзларига қараб ўйларди. Қанақа хушсурат, ёш киши эди-я! Қишлоққа извошда келарди. Амалдор келади деса, қорасини кўрсатмай қочадиган болалар қичқиришганча унинг йўлига чиқишарди. Бир куни Усмон ҳам кўчани тўлдириб извош кетидан югурган болаларга қўшилди. Синявский ҳаммага бир сиқимдан конфет улашиб, бирининг қулогидан чўзиб, бирининг иягидан кўтарганча кўзига шўх тикилиб, бирининг бошини силаб гапга соларди. Усмон конфетни маҳкам сиқимлаганча бу яхши кишига ҳайрон тикилиб қолган эди. Иштони йиртиқ-ямоқ, ялангоёқ бу норғул болага мироббоши ҳам илжайиб қараб турди-да:

— Отинг нима?— деб сўради.

— Усмон.

— Мана, танишиб ҳам олдик, хўш, буларнинг серкасимсан?

Бола ерга қаради.

— Улфатни жуда топибсиз-ку, жаноб Синявский?— ногоҳ орқадан Муёнкишлоқдаги чорбоғ эгасининг кинояли товуши эшитилди.

— Салом, жаноб Мартиненка,— деди вилоят суғориш шахобчаларининг бошлиғи,— бу улфатлар қувноқ, ажойиб тоифа. Булар орасида ғубордан тозарасиз...

— Ҳайронман сизга, жаноб ирригатор, қачон келманг атрофингизда капалакдай уймалаштирасиз. Гўё шулар учун келасиз.

— Мана қаранг буларни,— орқасига ўгирилди Синявский. Болалар писиб ғойиб бўлишарин эди. Мартиненко истеҳзоли кулди. Синявский мақсадга кўчди,— Сизда ирригация шахобчалари жуда соз. Яна кўриб, бошқаларга ибрат қилгим келди, жаноб помешчик.

— Хўп гапни айтасиз-да! Мен қанақа помешчик бўлай? Шунчаки эрмак, ҳордиқ учун. Анҳор-ариқларга келсак, бу менинг соҳам эмас. Буларни — чигир-чархпалакларни ҳам маҳаллий ялангоёқлар қилишди. Менга, жаноб Синявский, дарахтлар, мана бу гулзорлар яшнаб, чамандай очилиб турса бас...

Усмон кейин уни Мартиненконинг боғида кўрди. Усмон дадаси билан сув тараётган эди. У киши дадасига қўл бериб: «Сув шалдираб оқаётган найдай ариқлар учун» раҳмат айтди. Кейин Усмоннинг дадаси ўз ҳаётидаги бу воқеани кўп вақт эслаб юрди. Ахир, озмунча яхши ариқ қазиганмиди Юсуф батрак! Лекин ёлғиз шу тўрадан раҳмат эшитди.

Ушандан бери орадан чорак асрдан ортиқ вақт ўтди. Усмон Юсупов бир куни Ўзбекистон СССР Олий Совети депутатлигига номзод қилиб кўрсатилганлар рўйхати орасида Клавдий Никанорович Синявский номини ўқиб суюниб кетди. Кейин ўзи келиб сайловчилар йиғилишида қатнашди. Ёдида: даврага дов бир чол тушди, эғнида одми беқасам тўн, бошида янги дўппи, оёғида этик, гўё Ғойиб полвон майдонга таллабгор чақирар эди. Одамлар гулдурос қарсак чалиб юборишди, чол қўл кўтариб қарсакни тиндирди:

— Қарсагингиз инимга,— деди Полвон ота Синявскийни кўрсатиб.— Бу иним давлатга биздан элчи бўлиб сайланиши учун икки оғиз шаҳодат сўзимни айтай деб келдим. Сўзим шуки, ман у билан оғани тутинганмиз, қирқ йилдан ошди бунга. Сабаб шуки, икковимизнинг жазмимиз битта: икковимиз эсимизни таниганимиздан буён дарё бўғамиз, ариқларда сув тўлиб оқсин деймиз. Бир воқеа хотирамдан кетмайди: жавзанинг ўрталари эди шекилли, Қорадарё қутурган палла. Шу денг, дарё ўртасида безгак тутгандай қалтираб турган сепояларнинг унисидан бунисига сакраб ўтиб маҳкамлардим; сув бўлса бўтана, сепояга урилиб, манга сапчийди. Ногаҳон қирғоқдан биров бақирди, мен қарамадим, бир лаҳза кўз узсам тўлқин сепояни уриб йиқитади, сув бўлса ҳар дақиқада ортяпти, шовқин, оқаётган тошларнинг қалдираши қулоқни қоматга келтиради. Қичқириқ яна эшитилди: «Нариги сепоядан оёғингни ол!» Иккала сепоя баравар жилибди, ман

бўлсам тепасида, ёғочоёқ ўйнаб кетаётганмишман... Бир вақт қарасам, Анжан касалхонасида ёғибман: қовирғам синган, умуртқам бертган. чап оёғим чиққан, аъзойи-баданим дока билан танғиб ташланган...

Полвон отага қирғоқдан қичқирган Синявский эди. Кейин у оққанда дарёга ташланиб, ажал чангалидан қутқарган, шаҳар касалхонасига извошида олиб борган ҳам Синявский эди... Орадан шунча йил ўтгандан кейин Низом полвон К. Н. Синявскийга овоз берди:

— Олий Советда масала қўй — Норин билан Қорадарё туташсин, савр билан жавзода ўкириб, саратонда нафаси ўчадиган Қорадарё суви муқим бўлсин, тўғонлар метиндай маҳкам турсин, тошқин олиб кетмасин, каналлар тўлиб муқим сув оқсин, деб истак билдирди.

Машина йўл ёқасидаги якка сада олдида тўхтади. Улар машинадан тушдилар. Шофёр йўл курсиларини, кичкина, енгил йиғма столни олиб қўйди, дастурхон тузалди, пиёлаларга термосдан чой қуйилди. Юсупов курсига ўтирмай, тик турганича пиёлани қўлига олиб кўк чойни хўплар, кўзлари эса теварак-атрофни кезар эди. Сада тагида: дўнгланиб қолган қорашўр устида кулранг қушча қунишиб ўтирар, кўзлари юмуқ эди. Юсупов унга ўйчан тикилиб, юраги ачишди. У қушчанинг тепасига келди. У кўзини очмади, ўрнидан қўзғалмади ҳам. Юсупов уни кафтига олди, у кафт устида ҳам қунишиб турди, беҳолгина бир нима деди, ammo афсуски, бу ерда унинг тилини биладиган ҳеч ким йўқ эди.

— Совуқ урганми, ё бирон касал чалганми,— деди Юсупов. У қушчага жуда ачинган эди.— Эҳ, тўрғай, сўфи тўрғай, нима бўлди сенга?

— Нима бўларди,— деди Кабир мироббоши,— вақтида дон топиб еёлмаган, ўлгудай оч, ҳолдан кетган.— У нон мағзини майда уватиб, Юсуповнинг кафтига, тўрғайнинг тумшуги тагига қўйди,— ма, е!

Тўрғай кўзини очиб, увоқлардан бир-икки донасини чўқилади. Кейин атрофини ўраб турган одамларга бир қараб олди-да, яна донлай бошлади. Чиндан ҳам уни очлик ҳалокат ёқасига келтирган эди.

— Ие!— деб юборди Клавдий Никанорович,— ўзимизнинг тўрғайку. Эсингиздами, Усмон Юсупович, иссиқда тили осилиб ётган тўрғайчага шу сада тагида чой ичирганингиз?

— Эсимда. Лекин бу бошқадир?

— Қушлар нон берган қўлни унутмайди...

— Шундай катта кафт устида донлаб жонланади-ю, унутсинми?— деди Кабир мироббоши.— Қаранг, мадор кирувдики, увоқ чўқишини ҳам тезлаштирди. Текинтомоқ бўлиб қолган бўлса-я, бу сўфи?

Юсуповнинг юзига кулги югурди:

— Хўп гапларни топасиз-да, мироббоши.

Синявский узилиб қолган гапини улади:

— Синашта қўлни унутмайди қушлар. Полвон аканинг уйида шунинг гувоҳи бўлган эдим. Чевараси Ҳалимжон инидан тушиб оёғи синган зағча боласини кўтариб келди. Унинг оёғини тахтакач қилиб боғлаб, ҳатто оз-моз мўмиё едирди. Қушчанинг оёғи тезда тузалди. Ҳалимжон доим унга қўлида овқат берарди. Қушча қанот ростлаб учадиган бўлди. Лекин ҳовлидан кетмади. Қачон қараманг олма шоҳида қўниб ўтиради. Йигитчанинг мактабдан келишини кутади. У эшикдан кирди дегунча учиб келиб елкасига қўнади. Ҳалимжон чўнтагидан бир чағмоқ қандми ё майиз олиб тутуди, зағча тишлайди-ю, учиб ўз қўноғига бориб қўнади. Кузда қушлар учиб кетаётганда зағча Ҳалимжоннинг елкасида эди. У учиб том бўғотида қўнди, «чағча»лаб эгасига бир нима дегандай бўлди-да, кўтарилиб, шериклари галасига етиб олди.

Полвон ака чеварасини мазах қилиб: қушчанг хайр-маъзурни ҳам насия қилиб кетди-ку, Ҳалимжон, дерди тез-тез. Баҳорда қушлар галаси ўз жойларига қайтганда, эрталаб Ҳалимжоннинг елкасига бир зағча келиб қўнди. Ҳа, ҳа, қушлар ҳам туғилган, меҳр кўрган жойини унутмайди, Бу ўша тўрғай, Усмон Юсупович...

— Тўғри айтасиз, Клавдий Никанорович,— деди Юсупов кафтида бемалол донлаб турган қушчага тикилиб. Кейин уни ерга қўйиб, олди-га нон ушоғи сепди,— булар ҳам меҳрга муҳтож.

— Меҳрга ким муҳтож эмас дейсиз, ҳаммамиз меҳр гадосимиз. қари ҳам, ёш бола ҳам...

Бир вақтлари бу киши меҳр улашарди. Эвазига одамлардан унга меҳр қайтарди. Фарғона водийсининг дашт-далаларига меҳр ёярди. Кўнглида уни яшнатиш режаларини тузиб яшади. Мана энди, қариганда унинг орзуларини Мўён даштига даласи ёнида ариқ қазиб сув чиқарган кичкина Усмон ушатаяпти. Ҳозирги Марказком котиби раҳбарлигида ушалади, ўзи бу улуг ҳаракатнинг иштирокчиси бўлади, бу кимнинг хаёлига келган эди?

IX

Учрашувлар, суҳбат ва ўйлар Юсуповнинг кўнглидаги азму қарорни сусайтирмади, аксинча маҳкамлади, фикрлари дамани қайтармади, аксинча чархлади, кўз олди равшан тортди. Попликлар, избосканликлар, бешариқликлар ибрати кўпгина районларда халқ ташаббусини тўлқинлантириб юборди.

У шофёр ёнида, унинг орқасида эса икки мўйсафид — Синявский билан Кабир мироббоши ўтирибди. Юсупов хаёлан булар ёнига Низом отани қўшди, гўё учта доно чол унинг фикр доирасини кенгайтириб, теранлаштириб борарди.

— Мўъжиза юз берди бу ерларда!— деб юборди ва қўлини силкиди, тирсаги машина эшигига дўқиллаб тегди.

Иккала мўйсафид унинг бу туйқус ҳолатидан ҳайрон бўлиб қараб қолишди. Юсупов билан бирга юриб, унинг бирдан тошиб келадиган ҳаракатларига кўникиб қолган. Клавдий Никанорович пиқ этиб кулди-ю, ёнидаги ўзидан улуг ёшли мироббошидан ийманиб, дарҳол кафти билан оғзини беркитди. Бир куни, ўтган йили ёз эди шекилли, Мирзачўлга бораётган эдилар. Хаёлан ким биландир баҳслашиб. Юсуповнинг қўли ногоҳ ёнида ўтирган профессор Аскоченскийнинг елкасига тегиб, уни қаттиқ чўчитди. Аскоченский қайтиб Юсупов билан ёнма-ён ўтирмайдиган бўлди. Ҳозир ўзининг бу ҳаракатидан чоллар ҳайратдалигини фаҳмлади шекилли, узр сўрагандай изоҳ берди:

— Баъзан шунақа бўп туради, ўзим сезмай қоламан...

«Бьюик» нотекис йўлда ўрлаб борарди. Олисада чумолилардай бетиним ўрмалаётган одамлар қораси кўринарди. Юсупов энди шу ёққа қараб олди. У ҳам, булар ҳам жим, ҳар ким ўз хаёли билан банд эди. У бехосдан яна мўйсафидларга ўгирилди, нимадандир кўнгли хуш тортган, кўзлари кулиб турарди:

— Бир замонларда,— деди у аста сирли товуш билан,— бир сайёҳ ёз жазирамасида кўксув бўйида жон сақлаган экан. «Бу сув,— дебди ўша сайёҳ,— тўппа-тўғри жаннатдан оқиб чиқади. Шунинг учун ҳам бу ерларнинг одамлари париларга ўхшайди».— У нимагадир сукутга толди, бошини тебратиб ўтирди-да, ўзига ўзи гапиргандай сўзини улади,— ана ўша парилар, сув излаб юришибди, ўзларига жаннат яратиб олиш учун, — яна жимиб қолди. Кейин Кабир мироббошига ўгирилди:

— Худоёрхон Хўжанинг қизига уйланиб, маҳрига Шоҳимардон-сойни берган экан денг...

— Ҳа, шундоқ,— тасдиқлади мироббоши.

— У хон,— деди яна Юсупов,— амри вожиб. Қимга нима тортиқ қилса ҳукми ўтган: бир хотинининг маҳрига сув, бошқасига шаҳар — ихтиёр ўзида. Аммо анови ғимирлашиб юрган париларнинг қўли ёнидан оққан Оқсувга ҳам, Кўксувга ҳам етмаган, сотиб олишга эса пули йўқ... Ана шунақа,— деб пешонасига урди у.— Мен шу сойнинг нафаси уриб турган Каптархона қишлоғида туғилиб ўсганман. Бобомнинг ҳам, отамнинг ҳам қўли сувга етмаган, Водилдан, қулоқ бошидан оч-

сангиз чорак соат ўтмай етиб келарди-я, сув! Сотиб олишга пул йўқ эди-да, бизда...

— Бу кўҳна тарих, Усмон Юсупович, жуда кўҳна,— деди Синявский. Тақир бошини уқалаб жим ўтираверишдан зерикдими ёки гап хонаси келиб қолдими, ҳар қалай, чол аста гап бошлади.— Ҳа, жуда кўҳна савдо бу. Дунёнинг бошқа бирон бурчагида бунақа обод ўлка кам бўлган. Эрамиздан олдинги бир ва иккинчи асрларда ҳам шу Фарғона водийсида деҳқончилик, хусусан, боғдорчилик ва узумдан мусаллас солиш ривож топган. Оқса, яъни Амударё бўйларидаги деҳқонлар етиштирган қовунларнинг таърифи ҳам оламга ёйилган. Дунёнинг жаҳонгирлари азалдан бу юртларга кўз олайтириб келганлар. Геродотнинг айтишича, эронийлар бу мамлакатни босиб олганларида халқни доим итоатда тутиш ва катта бойлик эгаси бўлиш учун олдин анҳор ва сойларни, дарё бўйларини қўлда ушлаганлар. Сув учун алоҳида катта солиқ олиб турганлар.— У тин олиб шерикларига қаради, иккаласи ҳам диққат билан эшитаётганларига амин бўлгач, сўзини давом эттирди:— VIII асрда эса Ибн Муслим Қутайба қўмондонлигидаги араб лашкарлари Ўрта Осиёни босиб олганларида, аввало, дарёлар ва анҳорлар бошига қасрлар қурганлар, мукамал қуролланган аскарлари шу жойларда турган. Нега?— сўради у. Шериклари оғиз жуфтламасдан ўзи жавоб қилди,— сувни ўз эгаларидан қўриқлаш учун. Кўриб турибсизки, босқинчи эронийми, арабми, бари бир, тубжой халқнинг томоғидан бўғиб олган.— Синявский сўзидан тўхтаб, беихтиёр йўлдошларига қаради. Хаёл оғушидаги Юсупов:

— Давом этинг,— деди.

— Биласизми, дўстлар, араблар босқинига ҳам ўн иккинчи аср ўтяпти. Ўзбекистон тупроғида ўша араблардан нишон ҳам қолгани йўқ, улар ўзбекларга қоришиб, йўқ бўлиб кетдилар. Аммо жамики дарёлар, сойлар ва анҳорларнинг бошларида «Арабмозор», «Араб қишлоқ», «Арабмаҳалла» деган номлар ҳали-ҳали бор. Бир-икки мисол келтирай: Темурийлар давлатининг дини устуни бўлган Хўжааҳроқ Чирчиқ дарёси бошидаги Боғистон қишлоғида туғилган, мен бу ерга дастлаб қадам босган Хўжанинг ўғлиман, деб даъво қилган. Ёки шу ўзимизнинг Шоҳимардонни олиб кўрайлик. Бунда ҳам сувга «дастлаб бу ерга қадам босган хўжа»нинг уруғлари эга. Пулинг кўп — ичасан, пулинг йўқ — ичмайсан. Шундоқмиди мироббоши?— У Кабир отага мурожаат қилди.

— Шундоқ эди, шундоқ,— деди Кабир ота,— Исфайрамсойдан Логон ариққа сув олиш учун Марғилон мадрасасининг мутаваллисига катта пул тўлаб ижозат олинган эди. Сув савдоси кейингиларига дастлаб бу тупроққа қадам босган босқинчилардан қолган.

— Сув — эзиш қуроли, устига устак сув пули, яна устига қон пули. Шундоқ бўлган-да, отахон. Кўргулик...— Юсупов ўтирган ўрнида тиззасига урди.

Улар Исфайрам бўйидан бошланадиган бўлғуси канал изи олдига етиб келишди. Бу ерда одам кўп эди. Ҳамманинг руҳи баланд, елиб-югуришади. Машиналарда, араваларда қатор келаётган юкларни ҳар қайси район вакиллари ўз участкаларига туширади, ўтиндан тортиб қозон-товоқ, озиқ-овқатликкача; шолча-гиламдан тортиб кўрпа-ёстиқ-қача; мисрангдан тортиб кетмон, замбил, ғалтак аравагача — канал қазишга керак бўлган ҳамма нарса муҳайё. Районлар ва колхозларнинг чегаралари ажратиб берилган; ётоқхона, ошхона ва чойхоналарни тахталардан қуриб қўйишибди; ертўлалар иссиқ, ўт ловиллаб турибди. Буларни кўриб Юсупов суюниб кетди. У ўтмиш ҳақидаги ғамгин хотираларни унутиб, кўкраги кўтарилиб, шерланиб кетган эди. Эртага ўттиз икки километрлик канал изида қатор тизилиб кетмон урадиган бахтиёр одамлар шижоатини ўйларди. Ҳа, бу жойларда қўшиқ янграйди, янгилик, ёшлик қўшиқлари туну кун янграб, асрий жимликни бузади; ҳа, бу жойларга сув келтирган одамлар мадҳи қўшиқ бўлади; бу ерлар энди нурсиз-кўримсиз бўлиб ётмайди, инсон-

нинг энг ардоқли маконига, жаннатига айланади. Канал суви «тўппа-тўғри шу жаннатдан оқиб чиқади».

Рўпарасига келиб тўхтаган отлиқ унинг хаёлини сочиб юборди. Шундоққина олдида, жийрон қашқа от устида Тешабой Мирзаев турибди; бошида чақмоқи телпак, эғнида беқасам тўн, оёғида шаброн этик, ҳаяжони юзига тепган. Тагидаги от сувлиқ чайнаб депсийди. У жим, дегандай от жиловини тортди-да:

— Уртоқ Марказком секретари,— деди ҳаяжондан товуши қалтираб,— ижозат берсангиз, мироббошиларни отлантириб, Лоғон канали изини охирги марта кўриб чиқсак.

— Ижозат,— деди Юсупов. Мирзаевнинг ҳаяжони энди унга ҳам ўтган эди.

Х

Тонг ёриша бошлади. Совуқ изғирин эсади. Исфайрамсой бу жойда ёйилиб, юнқа ҳовур тагида оқариб оқади. Юсупов сой ёқалаб юрибди. Ана шу ердан алиш тортилади. Канал илон изи бўлиб, Лоғон бағридан ўтади. Ертўлалардан буралиб-буралиб тутун кўтарилаётди. Бугундан бошлаб бу ерларга жон кирди. У Лоғон адирларига, жилға ва теварак-атрофга мамнун тикилди. Сув сапчиб қоядан ошарди-да, шовиллаб тўкилар, балиқлар оқимга қарши сакрар, офтобда уларнинг қумушдай оппоқ қоринлари ялт-ялт атарди.

Юсупов илжайди. Қачон томоша қилган эди буларни. Э-ҳа! Бола эди, соатлаб тикилиб қоларди. Кейин ўспиринлигида, болаларга қўшилиб балиқ ушлаган. Қора тол навдасига тизиб, уйларига кўтариб борган. Ҳа, ўша кунни уйларида байрам бўлиб кетган эди.

— Тез-тез келиб турсангиз, ғаройиб томошалар кўрсатамиз, ана шунақа,— орқасидан таниш товуш эшитилди. Кабир мироббоши келарди мамнун жилмайиб. — Сеҳрлаб олдими бу ўйинчилар, фикру хаёлингизни?

Болалигини бир нафас эслагани учун миннатдор Юсупов боши нргаб қўл юва бошлади. Урнидан туриб улгурмай, қорамағиздан келган, ориқ-чайир киши югуриб келди-да, салом бериб, қўлига оппоқ сочиқ тутди, илжайиб орқасига тисарилди. Юсупов раҳмат айтиб, сочиқни унга қайтариб берди-да, синчков тикилиб қолди: қизиқ, икки қундан бери унинг кўзидан нари кетмайди бу киши. Кеча Фарғонадаги йиғинда президиум рўпарасида, авваллик мироб ёнида ўтирди: мажлис тугагунча ундан кўз олгани йўқ. Бугун тонгданоқ атрофида илашиб юрибди. Маънос жилмайиб қараб қўяди.

— Кеча кечқурун начайлик сизга бир гапни айтдиларми?— унинг хаёлини бўлди мироббоши.

Чол «начайлик» деб Мирзаевни кўзда тутганини Юсупов фаҳмлаб, мийиғида кулиб, унга савол назари билан тикилди:

— Нима гап экан?

— Олисроқ колхозлардан келганлар оёқ томондан жой эгаллашибди...

«Ўзбошимчалик қилишибди-да?» деган фикр ўтди Юсуповнинг кўнглидан.

— Охунбобоев билан обком, начайлик ҳам ўша ерда қолишди. Клавдий Никанорович билан вахлик туриб қарасак, бу томондаги ертўлаларнинг кўпига одам кўчиб келибди: «Ўт ёқиб иситиб турмасак бўладими», дейишти.

Юсупов кулиб юборди:

— Йўлдош ака борки, иш бузилмайди, мироббоши...

Шу пайт ҳалиги нотаниш одам яна кўз олдида пайдо бўлди, яна ўша маънос жилмайиб. У нари кетгач, Кабир оқсоқолдан сўради:

— Бу киши ким, мироббоши?

Оқсоқолнинг кўзлари милтиллаб кулди:

— Танийсиз дебман...

Юсупов бош чайқади:

— Йўқ, танимадим.

— Дарвоқе, орадан кўп вақтлар ўтиб кетган... У киши Аминнинг ўғли Қутбиддин. Эслайсизми?

Эслади. Усмон етти-саккиз ёшидан бошлаб жабр юкини елкалади-ю, Аминни, ўша хасис бойни ездан чиқарсинми? У ғалати бўлиб кетди. Ҳолатини мўйсафиддан беркитиш учун пешанасини кафтларига олиб, ерга қараганча хийла ўтирди. Ҳа, Қутбиддинни эслади. Тантиқ бойвачча. Усмондан уч, ё тўрт ёш кичик. Ариқдан сакраб ё кечиб ўтмасди, Усмон кўтариб, опичлаб ўтказмаса йиғлаб ўтираверарди. Бир куни Усмон теракка чиқиб, майна боласини олиб бермаганида, дадамга айтиб бераман, деб йиғлагани... ҳозир нимагадир эсига шулар келди. Бош чайқаб кулимсиради...

— Сизга арзи бор, ўзидан эшитсангиз... илтимос,— деди мироббоши...

Юсупов мақсадни ғира-шира тушунди. Аммо нимага мироббоши илтимос қияпти?..

— Майли, кирсин,— деди Юсупов. У штабга — ертўлага қараб юрди: «Ғалати, жуда ҳам ғалати учрашув!»

Қутбиддин кирди таъзим ва салом билан. Ориқдан келган юз-кўзларида қандайдир умид ва иштибоҳ. Юсупов унга рўпарасидан жой кўрсатди. Унинг йирик кўзлари Қутбиддинга қадалган эди:

— Қайси шамол учирди? Бизга нима хизмат бор? Қулоғим сизда, бойвачча!

Қутбиддин ерга қараганча хийла жим ўтирди. Уни юрт оғасининг салобати босган эди. Тили айланмай қолди.

Юсупов энди юз-кўзи кулиб унга далда берди:

— Бемалол гапираверинг, бойвачча.

Бу муомала Қутбиддиннинг иштибоҳини оширди, Юсупов уни масхара қилаётгандай туюлди. Ахир, бойваччалик унинг бошига не кулфатларни келтирмади, не хўрлик ва аламларга йўлиқтирмади. Озмунча сарсон юрдими бу кенг дунёда! Ҳа, «бой ва бойвачча» масхара бу юртда, бу эл орасида. Бойваччалик Қутбиддинга тавқи лаънат бўлиб қолди. Уни бўйнидан олиб ташлашга уринади. Уша нонсизлик, очдан ўлганлар... Тирик қолиш учун биттаю битта йўл — нон яратиб ейдиган бўлиш эди... Уни киндик қони томган бу тупроқни бемалол, таънасиз босиб юриш умиди бошлаб келди. Мана бу киши олдига шу умид билан кирди, у бўлса «бойвачча» деяпти.

— Шундай деб атамасангиз мени, Усмон ака, илтимос...

Юсупов кулиб қўйди:

— Нимага энди? Тамом кечдингизми? Қўйлак ичида, кўнгилда кир йўқми?— У бирдан жиддий тортиб, Қутбиддинга тикилди.

Қутбиддин ҳушини йиғиб олди. Чиндан ҳам бу йўсинда у раҳм қозонмас эди. Унга юз йил бўлиб туйилган давр Юсуповга кечаги эди.

— Қаердан келдингиз, қачон?— сўради Юсупов.

— Украинадан. Бир ойча бўлди.

— Тирикчилик қийин бўлдимми? Тўғриси айтинг.

— Қийин,— деди у оҳиста — жуда қийин... Биз, қулоқлар учун қийин бўлди. Биласиз, сурилган кишиларнинг асосий қисми бу ёқларда ердан чўп кўтармаган, яраттирган-у, ўз қўли билан яратмаган кишилар эди. У ерда яраттиришдан, ҳуқуқдан маҳрум. Энди ерга энгашиш, бировнинг буйруғини адо этиш керак эди. Биласизми, аж-додлари ҳам эгилмай ўтган одамлар учун бундан ортиқ кулфат борми? Ҳа, тасалли бир оз иш берди — худо кўрсатди бунини,— у Юсупов узатган чойни ҳўплаб тин олди. Кейин унга бир қараб олди-да, сўзини улади:— Аммо тасаллига қорин тўймагач, олтин, дур, аёл тақинчоқлари донга алмаштирилди. Олтин пиёладан бир қадоқ дон азиз бўлган йиллар эди-да. Ана ўшанда кўрдим бойлик фожиасини. Мана ман деган бойлар қўли умочга етмай, қўйдек чўзилиб ўлаверди,— у тебраниб жим қолди.

— Дадаларингиз, эналарингиз-чи, омонми?

— Дадамлар, бувим, амакиларим ўтиб кетишди.— Унинг лаблари титраб кетди, мушти билан оғзини беркитиб турди-да, давом этди,— қабрлари Херсонда қолди. Кўз олдимда қабристон улғаяверди. Дадамларни сиз яхши биласиз. Амин, катта мулкдор бой. Депарада у кишининг сўзи сўз эди. Бирданига, ҳеч кутилмаганда, ҳаммасидан маҳрум бўлдилар. Нимасини айтасиз, поездга чиққанларида ҳам бошга келган кўргуликка ишонмадилар. Тўғриси, тақдирга тан бермадилар. Ҳамма нарсани биз — болаларининг эпсизлигидан кўрдилар. Кейин янги жойга элтиб ташланганимизда у киши сира кўниколмадилар. Бу ердаги боғлар, мевалар, токзорлар, отлар-у, қўтон-қўтон бўрдоқи қўйларни қўмсаб дод дейвердилар. Ҳадеб бошларига уриб йиғлайвердилар. Ҳалол гапни айтсам, дадам охири овсарланиб вафот қилдилар...— у бошини сарак-сарак қилганча жим қолди. Қутбиддин пиёлани кафтлари орасига олиб бир ҳўплади-да, сўзини улади,— нима бу, кўргиликми? Ҳали-ҳали ўзимга шу саволни бераман,— у жавоб кутгандай Юсуповга мўлтираб ўтирди. Юсупов унга тикилиб турди-да, жавоб ўрнига савол берди:

— Узингиз нима иш қилдингиз у ерда?

Қутбиддин илжайди:

— Узимми? Бир одам сабаб бўлди-ю, ер тирнашни ўргандим. Орамизда тошлоқлик бир Янги қулоқ бор эди:

— Нима?— сўради Юсупов,— «Янги қулоқ» дедингизми?

— Ҳа,— деди Қутбиддин энди анча енгил тортиб.— Ер ислохотида у кишига ва вояга етган ўғилларига ер, от-улов берилган. Уддабурон деҳқон, экинларидан, хусусан, пахтадан мўл ҳосил олиб донг чиқарган. Газеталар олдинига бу янги рўзгорни хўп мақтаб ёзишган. У ҳам шерланиб кетиб сигир, қўй-эчкини кўпайтирган. Ўғилларига данғиллама уй солган, тўйлар қилиб уйлантирган эди. Бу тўқ хўжалик устидан ариза тушиб, комиссия уни ҳам бизнинг қаторимизга қўшиб, поездга ўтқазиб жўнатиб юборган эди. Шунинг учун бизлар уни «Янги қулоқ» деб эрмаклардик. Кичик синглим ўша кишининг ўғлига тушган эди. Қуёв бола хотинининг билагузугини, яна қандайдир тақинчоғини олибди. Емон кунга деб асраб юрган битта ўн сўмлик тиллани мендан ҳам олди-да, буғдойга алмаштириб келди. Тирикчиликками десам, йўқ, совхоз директорига аҳволини тушунтирибди. От ва плуг олибди. Мен от етакладим, у омоқ қулоғини ушлади. Қўйингки, буғдой экдик. Бирам тиралиб битди. Бошоқлари бир қарич денг. Сут-қаймоқ бўлганидан бошлаб аёллар бошоқлаб, донини болаларга қовуриб егизди. Ишонасизми-йўқми, оиланинг қолганини ҳаётга шу йигит қайтарди. Мен унинг ёрдамида секин-аста меҳнатга ётдим... Ҳаммамиз совхозда ишладик. Пахта экдик. Бўладими-йўқми, деб оз-оздан эккан эдик дуруст очилди. Картошка, сабзи-пиёз дегандек... Ишқилиб, меҳнатти орақасида тенг ҳуқуқли пошпуртли гражданга айландик.

— Мана, гаплашиб ҳам олдик,— деди Юсупов.— Хўш, мендан нима тилагингиз бор?

— Шу ерда яшаб қолишга ижозат берсангиз, Усмон ака.

Юсупов бошини ушлаб ўйланиб қолди. Ертўлага Охунбобоев билан Мирзаевлар кириб келишди.

— Туман тушиб қолди, булдуруқ ёғяпти,— деди Охунбобоев қўлини печга тоблаганча нотаниш кишига кўз ташлаб қўйиб. Юсупов буларга Қутбиддинни таништирди ва хушхол кулимсираб:

— Бу гапни мана бу юрт оғалари билан ҳал қиламиз, мен рози, сизчи, Йўлдош ака,— деди унга қараб.

— Арз қиладиган кишини топибсиз, иш пишди деяверинг, иним,— кулимсиради Охунбобоев. Кейин Қутбиддиндан сўради,— қаерда турибсиз?

— Қайнотам билан... Мироббошининг уйида,— у Юсуповга муурожаат қилди:— Ижозат бўлса, канал қазишда қатнашсам... Болалар билан битта звено бўлиб...

— Бизда якка хўжалик қолмагун-у,— деб кулди Охунбобоев,— Тешавой акадан ижозат сўраймиз-да!

Қутбиддин ертўладан енгил тортиб чиқиб кетди. Юсупов унинг кетидан ўйчан қараб қолди.

XI

Осмондан шувиллаб булдуруқ тўкилади. Шох-шабба оппоқ туманли тунда элас-элас кўринади. Юсупов ўз қишлоғи Қаптархонада. Ҳозиргина келди. Машинани ҳовлида қолдириб шофёрни уйга киритиб юборди-да, ўзи пальтосининг ёқасини кўтариб кўчада қолди. Теварак-атрофда булдуруқнинг шувиллаши эшитилади, холос. Кундузи парвоз қилиб сайрашиб юрган қушлар, ўрмалашиб юрган қурт-қумурсқалар инларига кириб кетган. Ҳрик-шафтоли гуллари юмилган. Шу жимжит тунда пастқам гувала деворли кўчаларда у якка айланиб юрибди. Рўпарасида, шундоққина ариқ орқасида азамат тоғ юксалади. Ана у, қорайиб, гердайиб турибди. Ана шундай илк баҳорда шу тоғдан у она-сига лолалар териб келарди. Даста-даста қип-қизил лолалар. Онаси суюниб, унинг бетидан ўпарди... Тасавурида Қутбиддин гавдаланди. «Янги қулоқ» дея пичирлади Юсупов.

Қишлоқда юз берган буюк инқилобий ўзгариш кўз олдидан ўта бошлади. Ушанда у республикада шу ишга жавобгар масъул ходимлардан эди. Хонадонлардаги сигир, қўй-эчкилар янги колхозлар саройига қамалганда, ўша қизгин, ўша жазавада кўп ишбошилар суюнишган, аммо бу ишга қанча хас илашганини пайқаманган эдилар. Хас кейинроқ кўзга ташланди...

У аста юрар, бош чайқарди. У кезларда Марказкомга ғалати аризалар келарди: баъзи жойларда оз-моз сўлликка йўл қўйиляпти. Масалан, отасидан қолган тегирмонга эгалик қилиб келаётган икки оғанини, одам ишлатмасалар ҳам, қулоққа тортишган. У яна бир воқеани эслади: худди шундай бир ариза юзасидан текширув ўтказилган эди. Тоғ оралиғидаги қишлоқлардан бир нечасида тегирмонлар юрмабди. Аҳоли донини тортолмай, марказга арз-дод қилибди. Нима гап, тоғда тегирмонбоп тош қолмадими? Йўқ, тош ўрнида турибди. Лекин депарада уни кўчириб-ёрадиган, йўниб-тишлайдиган битта уста бор экан, уни ҳам қулоқ қилиб юборишибди. Тегирмонлар эса тошсиз қолибди. Тавба! Дўпписини олиб кел десанг, бошини кўтариб келадиган кишилар, минг афсуски, ҳали ҳам бор.

Пастаккина, мўъжазгина уй. Печ ёниб турибди. Уй иссиқ. Юсупов ечиниб, қўлларини ишқалаб хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Хона шунчалик кичикки, уч қадам босса у ёғи девор, боши шипга тегай дейди. Бу уйни қариндошлар кўмагида Юсуфалининг ўзи қурган. Пой-деворини катта тошлар билан кўтарган, ёғоч кам кетсин деб деворини пахса қилган. Бир-икки йил олдин уйнинг шикаст-рехтларини тузатиб, дарча ўрнига дераза, ҳатто шифтга лампа қилдириб, оқлатиб қўйган. Бу ёқларга айланганда шу уйда ором олиб кетади. У каравотга чўзилар экан: «Ўз уйим, ўлан тўшагим», деб илжайди дадасининг сўзини эслаб. Бу киши шу уйда ўз асри билан бирга туғилган. Шу уйда кўз очиб, эс танибдики, теварак-атрофда ташналарни кўрди. Экинни қуриб қолганлар ўлмас овқат топиб келиш учун бошқа юртларга кетишарди. Усмоннинг дадаси Юсуфали вақф ерини тўртдан бирга экарди. Навбат суви етиб келмай экин жизгинак бўлса, мачит мутаваллисига нима? Экинги — ҳосил бер. Юсуфали тўнғич ўғилни домлага бермоқчи, ўқитмоқчи эди. Бўлмади, буюрмаган экан, Усмон болаликдан кетмон кўтарди. Юсуфали сув бемалолроқ бўлармикан, деб Аминнинг ерини эка бошлади — яна тўртдан бирга. Аммо Аминнинг тузоқлари кўп: хирмон тепасида кафсанни бой улашади, садақалар ўртадан эмас — коранда ҳисобига. Коранда йил бошида, баҳорда деҳқончиликка тушиш олдига емакликка дон-дун, оз-моз пул олади — булар ҳаммаси хирмон кўтарганда ушлаб қолинади. Шундай қилиб Юсуфалига

уч-тўрт ойлик ўлмас овқат қолади. «Зориксанг бошқа эшикка бош урма, ўз одамимсан, олиб кетавер,— дейди бой.— Қайси бойнинг кўзи учиб турибди, ялангоёққа пул ё галла қарз берай деб!»

Усмон ўн олтига қадам қўйган эди шекилли, дадаси билан эккан экинлари қуриб қолди. Ота-бола мардикорлик қилишди, онаси эса бой уйида чўри — кир ювади, ҳовли супуради, бойзодаларни кўтарди. Аммо тириклик ўтмади. Бунинг устига улар бойдан қарздор. Оила қанча ишлаб берса ҳам қарз камаймайди, аксинча битдай болалайди. Ушанда Усмоннинг синглиси Назира ўн икки ёшмиди, ҳар қалай, кўрклигина қизча эди. Амин уни хотинликка сўради. «Кимсан бойнинг кенжа хотини бўлади, сен қарздан қутуласан. Кимсан — Аминбойнинг қайнотаси».

Алам ва хўрликдан Юсуф батрак қалт-қалт титрар, нуқул «астаф-фирулло» деб ўзини босишга уриниб ҳовлида гир айланарди:

— Вой, имонсиз чол! — Ўзимизни ишлатиб, елкамизни яғир қилди, устимизга қарз юклади. Бу ҳам етмагандай, она сути оғздан кетмаган қизимни хотинлар устига хотин қилмоқчи. — У телбадек у ёқдан-бу ёққа юрар, қўлларини осмонга кўтарганча нола қиларди, — Арши-аълойингдан бизнинг шу абгор ҳолимизни томоша қилиб ўтирибсанми, э худойим! Наҳот зарра раҳм қилмасанг?! Не гуноҳимиз борки, бу кўргиликни мен — қулингга раво кўрасанг?!

Уйдагилар тахтадай қотиб туришар, унинг жазавасини босишга, бирон нима дейишга ҳеч ким журъат қилолмасди. Уша камгап, тонгдан қора кечгача бош кўтармай ўн қадоқлик кетмонни гурсиллатиб ерга урадиган, вақтни қизғониб кетмон дастага суяниб нон чайнайди-ган дадасини биринчи бор бу ҳолатда кўрган Усмоннинг газаби қайнади.

— Агар шу сўзни ўзимга айтганида у ҳайвонни мана шу қўлларим билан ғижимлаб ташлардим! Ҳа, арз-додини кимга айтади, қани гапимни иккита қилсин-чи дейди-да, у ит эмган.

Юсуфали кафти билан юзини беркитиб олди, азамат елкалари силкиниб сўри зийида ўтириб қолди.

Юсуф қашшоқ, аммо ор-номусли киши эди. У қишлоқ аҳли орасида кўкрагини баланд кўтариб юрар, инсонлик шаънига доғ тегизмас, сўзида собит эди. Усмон дадасининг ҳолатини тушунди. Келиб унинг ёнига ўтирди ва елкасидан қучиб аста деди:

— Дада, қанча оғир бўлса ҳам, бу жойлардан кетиш керак.

Дадаси ўғлига аста ўғирилди. Усмон кўзини олиб қочмади, тикилиб тураверди. Юсуф ҳайрон: нима деяпти бу бола? Наҳот у ўз уйдан қочса?

— Тарк этиш керак бу ерни! Ўзга чора йўқ.

Энди Юсуфнинг ҳайрати ошди. Бу «чора»ни у ҳали ўйлаб кўрмаган эди. Туйқусдан айтилган бу гап унинг ақлига сиғмади, кўнгли галати бўлиб кетди:

— «Ўзга чора йўқ» дединг-а! Киндигим қони тўкилган жойни ташлаб кетайми?!

— Суви сероб жойларга кетайлик. Тошкентга ҳам бориб, деҳқончилик қилиб келгансиз-ку...

Юсуф ҳеч кимга ҳеч нима демай чиқиб кетди. Оила тунн бўйи мижжа қоқмади. Усмон эшик олдида ўтириб тонг оттирди. Дадаси эртасига қайтиб келди.

— Кўч-кўронни йиғиштиринглар. Кўчамиз, — деди у кела солиб.

— Қаёққа? — сўради хотини.

— Мўёнга, — ўрис бойнинг боғига. Гаплашиб келдим.

Усмон Мўённи, ўрис бойнинг боғини яхши биларди. Кузда, олма узиш мавсумларида келиб ишлар, бу боғда ишлайдиган ўзбек ва руслардан кўпи билан таниш бўлиб олган эди. Шунинг учун дадаси олиб келган бу хабардан у ҳатто суюнди.

Чиндан ҳам янги жойда уларнинг куни ўз қишлоқларидагидан анча тинч ўта бошлади, бойнинг оилага солиб турган дағдағаси энди

эшитилмас, гўё олисда қолиб кетган эди. Ҳақиқатан ҳам уларнинг уйни ҳувиллатиб кетганларини қўни-қўшнилари билмай қолишди. Чунки, биринчидан, Каптархона катта эмас, тоғ ўнгирига биқинган ўн-ўн беш уйлик қишлоқ эди. Муюлишдан ўтдингми, тўрт томонинг қиб-ла, бошинг оққан томонга кетавер. Иккинчидан, Юсуф батракнинг кў-чи қанча бўларди: иккита катта тугуннинг бирини дадаси, иккинчисини Усмон орқалади. Қийим-кечаклар солинган тугунни ўғилчасини етак-лаган онаси бошига қўйиб олди, бузоғини эргаштирган сигирни Усмон-нинг синглиси Назира етаклади...

Олмазорда тирикчилик бир оз енгиллашди, Юсуфнинг юзиди ўқ-тин-ўқтин кулги кўринадиган бўлди. Бир куни Юсуф бозордан хотини билан қизига кўйлақлик чит, Усмон билан кичкинаси Эсонга яқтак-иштонлик сурп кўтариб келди. Ойниса буларни эрининг қўлидан олар экан, ҳаяжон ва севинч ёшини тиёлмади. Бу севинч Усмонга ҳам ўтди. У оғзи қулоғида, Эсонни осмонга отар эди. Усмон ўз ёшидагилардан йирик, елкадор, юзлари лўппи, полвон йигит эди. Кетмон чопишда, юк кўтаришда дадасини орқада қолдирадиган бўлди. Юсуф девкор, норғул киши, ўғлига қараб ишончи маҳкамларди: «Унинг қалби кенг, кўп нарса сиғади, ёнидагиларни дард қолдирмайди». Депарада шундай одамлар борки, қалбига ўзидан бошқа сиғмайди. Масалан, Абдураҳмон бой мол-дунёси ва ер-сувининг ҳисобини ўзи чиқаролмай-ди. Аммо ёнидаги қўшнисини очидан ўлаётган бўлса, бир бурда нон бер-майди. Кулиб ёнидан ўтиб кетаверади. Йўқ, Усмон бошқа, есир хотин-нинг ерини чопиб, экинини экиб беради, лекин бир сўм сўрамайди. Берган бир бурда нони билан бир пиёла чойига қаноат қилади. Уйда онаси қўлига қараса, у кулиб бош чайқайди:

— Унинг дуодан бошқа ҳеч нимаси йўқ-ку, ойи...

Юсуф батракнинг елкасига кун теккандай, уйдаги қора чироқ ёруғроқ ёнаётгандай эди. Бу оиланинг хизматидан «ўрис бой» мам-нун эди.

Усмон боғдаги рус хизматчилар, кўпинча ёшлар билан бирга юрар, йигит-қизларнинг ўйин-кулгиларига аралашиб, тун ярмида уйга кириб келарди. Бир кун у: уруш жуда қаттиқ кетаётганмиш, деб кел-ди. Бошқа куни эса: оқ подшо шошиб қолибди, душман қаттиқ қисиб-ди, тубжой халқ кишиларини рабобийликка олинсин, деб приказ қил-ганмиш, деган ваҳимали хабар топиб келди. Дадаси бошини чангал-лаганча жим ўтириб қолди.

Кунлардан бир кун Юсуфни бойнинг бошқарувчиси чақиртирди:

— Сен халол хизматкорсан, Юсуф,— деди у.— Аммо бу ёққа қо-чиб келган экансан. Амин одам юборибди, сени қидириб. Ундан қар-зинг бор экан. Сени тутиб бермайман. Лекин хизматда ҳам сақлаб қололмайман...

«Дини бошқа бўлгани билан бой бойнинг кўзини чўқирмиди», ўй-лади Юсуф. У гавҳарини йўқотган одамдай, бошини эгиб чиқиб кетди. Бу ерда ҳам ҳеч кутмаган бир дамда фалокат оёғи тагидан чиқиб қол-ди. Усмон ишга кетаётган эди. Дадасининг кайфи олинганини кўриб тўхтади. У совқотгандай вужуди қалтирарди.

— Нима бўлди, дада?

Юсуф ўғлининг гапини гўё эшитмади, унга хомуш тикилиб турди, ахири лаби гапга қовушди:

— Еб турган нонимиз ҳали бутунланмай, ундан маҳрум бўлдик, ўғлим. Аминнинг қўли шу ерга ҳам етди.

Усмон лабини тишлади. Дадасини суяб сўрига ўтқазди. Югуриб уйга кирди-да, бир пиёла қайноқ чой келтириб тутди. Юсуф чойдан бир-икки хўплаб, пиёлани ёнига қўйди ва ўғлига қаради:

— Усмонали, бир нима де, ўғлим. Қаёққа бош олиб кетайлик?

Усмон ерга қараб бирпас сукут сақлади. Кейин уй ичидагилар эшитиб қолишидан хавотирлангандай секин гапирди:

— Олисга, бойнинг қўли етмайдиган жойга... Тошкентга кетайлик. Қўлимиздаги оз-моз қўр тугамай етиб олайлик. Ойимга буюринг, кўр-

па-ёстиқни йиғиштирсин, мен бориб ўртоқларимга айтай... кузатиб қўйишса керак!

Усмон оила бошига келаётган бошқа хатарни дадасидан яширди. Амин қарз эвазига Юсуфни мардикорликка жўнатмоқчи бўлаётганини водиллик қариндошлари бугун эрталаб айтиб кетган, Усмон дадаси ишдан келмасидан олдин онасини кўчишга кўндириб қўйган эди...

XII

Каналга икки кун одам чиқди. Улар асосан атроф районларнинг колхозчилари. Ҳамма сафнинг олдида байроқдорлар, кейин кетмонлари елкада каналчилар; тун бўйи машъалларни баланд кўтариб, зулмат қаърини ёриб келишди: ҳамма районнинг ҳофизлари ўз сафида, ликопчалари бетларига тутилган, «Қанолим менинг» қўшиғи дашт осмонида учиб турди.

Бош штаб олдида тахтадан тикланган сўрида республика ва область раҳбарлари, сув мутахассислари туришибди. Ҳамма ҳаяжонда, кўзлари келаётган, бу ердан ўтаётган сафларда. Сафларнинг эса кети узилмайди, бир-бирини замлаб, қистаб ўтяпти. Фавқулодда бир ҳол: Канал қазишга тахминан неча минг одам келишини Юсупов билан Охунбобоев ҳам биларди, аммо ҳашар бундай катта байрамга, бунақанги шод-хуррамликка айланиб кетар, деб ўйламаган эди.

Юсуповни зўр ҳаяжон қамраб олди. У келаётган сафлардан, машъалалардан кўз узмай турган Кабир мироббошига қаради. Не-не анҳорларни қазитган, алишлар қурдирган бу мўғтабар кексанинг кўзлари пирпираб-пирпираб кетар, ёноқлари учар, лаблари қимирларди.

— Кўрдим, шукр. Халқимнинг ташналигини билардим, аммо анҳор қазиш ва алиш қуришга мана бундай тошқин бўлиб чиқишини билмасдим. Кўрдим, шукр,— деди у.

— Логонни ўзингиз қурдирасиз, сувини ўзингиз очиб берасиз,— деди Юсупов тўлиқиб,— мана бу сув инежнерлари билан,— у мўсафиднинг гапидан яна ҳам тўлқинланиб кетган эди. У икки ёнида турган Охунбобоев билан Қоржавинни қучиб олганча нуқул:

— Кўринглар, халқнинг мана бу келишини кўринглар!— дерди.— Ҳа, ўйлаб кўринглар-а, бу-ку, ҳали бошланғичи, Катта Фарғонага келувчиларни тасаввур қилинг-а: одам тўлқин уриб келади, неча кун?— Минбардагилар ҳаммаси унга қарашди.— Ҳа, Йўлдош ака, буни аниқлаш, олдиндан тахминлаб қўйиш керак. Келаётганларнинг зўр ишонч билан дадил қадам ташлашларини қаранглар, буларнинг кўнглида қатра шубҳа йўқ, аммо баъзи раҳбар ўртоқлар ҳам ишонмовчилар, шубҳачилар қаторига ўтиб олишди. Нима дейдилар-а, бунчалик кўп одамнинг ишини, овқатланишини, дам олишини ташкил қилиш маҳол эмиш, ақлга сиғмасмиш! Уларга айтадиган гапимиз битта: ўзларингни четга олиб турунглар, халқ оёғи тагида ўралашманглар!

Иттифоқ ер ишлари халқ комиссарлигининг Рокотов бошлиқ вакиллари ҳам шу ерда ҳозир бўлиб, улар ҳам бу юришни ҳайрон кузатиб туришарди. Охунбобоев юз-кўзи кулиб Рокотовга хитоб қилди:

— Қаранг-а, тошқин дарёга ўхшайди!

Рокотов Охунбобоевга илжайиб қаради-ю, индамади.

Охунбобоев халққа ўғирилди. Қўлини баланд кўтариб, хайқирдиқ солди:

— Бошланди, ўртоқлар!

— Ўзбек халқининг, республика коммунистларининг тараққиёт сари буюк юриши бошланди!— деб хитоб қилди Юсупов.

Канал изида ўн тўрт мингдан зиёд колхозчи ишларди: тупроқни кетмонлаб отардилар, замбилларда, аравачаларда, қошларда орқалаб чиқишарди. Айни вақтларда мутахассислар канал изини қайта кўздан ўтказиб, заиф жойларни аниқлар, лойиҳани мукамаллаштирардилар.

Тупроқшунослар пастликларда қудуқлар қазитиб, тупроқ тузилишини текширишарди.

Юсупов ўшандай қудуқлардан бирининг атрофида уймаланганларга кўзи тушди. Инженер Собиров кўлини арра қилганча лойиҳа автори инженер Қлочковга гап уқтирмоқда эди. Федодеев, Қоржавин, Рокотов ва бошқалар ҳам беихтиёр шу ёққа ўгирилишди. Юсупов Қоржавиндан илтимос қилди.

— Борис Дмитриевич, хабар олинг-чи, нима гап экан.

Маълум бўлдики, бир қудуқ тагидан сизот тепибди. Комиссия аъзоларидан бири ва инженер Собиров: канал тепалик бағрида, пастликни, ҳатто йигирма-ўттиз километр наридаги жойларни сув босади. Демак, Лоғонариқни қазиб бўлмайди, меҳнат зое кетади, деб ҳукм чиқарибди. Инженер Қлочков олдин кулибди, кейин, ваҳима қилманглар, олдин текшириб кўрайлик, эҳтимол бу кўркаламуш уясиدير, эҳтимол бу тупроқ гилдир, дебди. Улар баттар тутақишибди: Қлочковни ҳатто зараркунанда сифатида жавобгарликка тортиш масаласини кўйишаётганмиш.

Юсупов бу гапларни эшитгач:

— Қўрқманг, инженер,— деди унинг елкасига қоқиб,— кўрдингизми, шунча одам жон кўйдириб канал қазияпти, сув оқизамиз деб. Бир марднинг жазаваси қайнаб кетиб, Совнарком раиси билан мени жавобгарликка торттирмоқчи бўлибди. Майли, сиз билан бизни манави заҳматкаш халқ қўллаб-қўлтиқлайди.— У Рокотов турган томонга кўз қирини ташлади. Рокотов қизариб кетган эди.

Юсупов Собировга рўпара бўлиб:

— Сиз, йигит, ҳозирдан бошлаб мана шу участкага бош инженерсиз. Лойиҳани кемтиги бўлса, автор билан келишиб тўлдингиз. Ўзингиз қурасиз. Шундай қилингики, сув сизиб кетмасин. Расмийлаштириб қўйинг,— деди у Қоржавинга. Бу ерда ҳеч қандай кўнгилсиз гап бўлмагандай, ҳамроҳларини қаршидаги тепаликка бошлади. У олдинда ҳарсиллаб, катта-катта қадам ташлаб ўрларди. Бирдан тўхтаб орқасига ўгирилди,— ҳа, эсимдан чиқибди, Собиров! Ўзингизнинг барча шубҳаларингизни шу тупроқ тагига бостириб ташланг. Бу ерда ишингиз яхши ўнгса, Катта каналда бундан кўра оғирроқ участка оласиз..

«Бу қанақа одам?— ўзига ўзи савол берди Рокотов,— бундай қарасанг, одамни босиб кетадигандай, бундай қарасанг, одамга гамхўр раҳбар. Бунинг ўрнида бошқа киши бўлса, ҳозир Собировни ҳайдаб юборарди. Ахир, Собиров унинг асосий фикрини хато деб билади, кўпинча ҳатто унга қарши боради. Юсупов бўлса ҳеч иккиланмай унга катта ишнинг бошини туттириб кетаётибди... Хўш, бизни қаёққа бошлаяпти?»

Тепаликда ариқ тўлиб сув оқяпти. Ариқ бўйида бир мўйсафид кетмон дастага суяниб турарди. Юсупов унга салом бериб сўради:

— Бу эски ариқми, ота?

— Ҳа, эски.

— Тахминан неча йил бўлган қазилганига?

Чол Юсуповга нимага керак бўлиб қолди, дегандек қараб туриб деди:

— Неча йиллигини ҳеч ким билмайди. Аммо-лекин бунга Ҳамдам ариқ дейишади. Ҳамдамнинг кимлигини биз оталаримиздан эшитганмиз. Оталаримиз ҳам бизга оталаридан эшитганларини айтишган. Ҳамдам деган киши бу депаранинг энг уста мироббошиси бўлган дейишади. Шундан тахмин қилинса, бу беш-олти авлод олдинги ариқ...

— Демак, бир-икки юз йил олдинги гап?— деди Юсупов.

— Ҳа, ҳа,— деди чол,— ҳар баҳорда чопиб-тозалаймиз, алишининг шикаст-рехтини тузатамиз, сув оқаверади.

— Ўзлари миробмилар дейман?

— Ҳа, уйда бекор ўтирсам умрим тугаб қоладигандай...

Сухбатчиларга савол назарини тикиб турган Рокотовга Юсупов

сўзма-сўз таржима қилиб берди. Рокотов унинг нимага бу ёққа бошлаб чиққанлигини энди тушунди. Мийиғига истехзоли кулги югурди, Юсуповнинг қўлтиғидан тутиб нарига, холироқ жойга етаклади, ҳамроҳлар буни фаҳмлаб, орқаларига, каналчилар ёнига қайтишди.

Рокотов ариқ бўйида қадамини секинлатиб Юсуповга ўгирилди:

— Мени канал қурилишига қарши одам деб биласиз чоғимда, Усмон Юсупович,— деди оҳиста, мулойим товушда..

— Нимага энди?! Аксинча, каналсиз яшай олмайди, деб биламан.

— Чинми ёки киноями? Одатда, сиз — ўзбеклар илмоқли гапни яхши кўрасиз.

Юсупов қистаб турган кулгисини зўрға ютди:

— Йўқ, чин кўнгилдан айтяпман.

— Ундоқ бўлса менинг гапим нимага сизга эриш, ҳатто терс туюлади?

Юсупов секин кулиб қўйди. Рокотов сергакланиб унга қаради.

— Назаримда, иккаламиз ҳам битта уйга кирмоқчимиз, аммо нимагадир, иккимиз икки эшикни тақиллатяпмиз...

— Янги эшик деб сиз эскини тақиллатяпсиз.

Юсупов тўхтаб унга синчков тикилиб турди, юрса гапидан адашиб қоладигандай.

— Шундай деб ўйлайсизми? Эҳтимол... Ҳаётда шундайки, муҳтарам домла, янги осмондан тушмайди. Эскининг заминида туғилади. Ҳозир Ўзбекистон учун шундай бир давр келдики, каналларни тез қазигишга, тез битказиб, чўлларга тез сув олиб боришга нима қўл келса, бизга шуниси янги, шуниси муҳим, шуниси қадрли...

— Жуда қизишиб кетасиз, қизишганда киши бошқа муҳим нарсани илғамай қолади, Усмон Юсупович...

— Хўш, хўш?— Юсупов унга гапини ютишга имкон бермади,— марҳамат, қулоғим сизда.

— Каналнинг умрини кам ўйлаяпсиз... Айтмоқчиманки, суръатдан кўра шу ҳақда кўпроқ ўйланилса...

— Ҳа, яшанг. Мана энди ўз гапингизни айтдингиз. Бу ишда, таъбир жоиз бўлса, иккимиз танлаган икки эшик, очиқроқ айтилса, бир-бирига зид икки фикр шу. Тўғри, иккаласи бир эшикка сиғмайди. Исробат қидиряпсиз. Ҳозирги ариқнинг умри исбот бўлолмайди?— у қўлларини қирсиллатиб Лоғон адирларига, чумолидай тинимсиз қимирлаётган қурувчиларга қараб турди-да, гапини улади,— ишга киришиб олгунча бу канал атрофида озмунча баҳс-тортишув бўлмади. Баъзи ўртоқларимиз: «Баҳор эшик тақиллатяпти, колхозчилар далага чиқадиган, экин экадиган кунлар бошланай деб турибди, канал қазиймизми? Экин кампанияси барбод бўлади-ку!»— ҳам дейишди.

«Ваҳима қилманглар. Канал март ичида битади»,— дедик.

«Эрта-индин март бошланади-ку?»— деб ажабланишди.

«Тўғри, канал эрта-индин бошланади. Ленин партиясининг XVIII съезди ўз ишини бошлаш арафасида»,— дедик.

«Ё тавба, мунча маҳоватчи бўлмасаларинг!» деб ёқаларини ушлашди.

Кейин улар қўшиқни янгилашди:

«Қонунни бузаяпсизлар»,— деб жар солдилар.

Таажжуб, қайси қонунни?

«Ахир, қонунда ёзиб қўйилган: колхозчи йўл ишига ҳар йили олти кун тортилиши мумкин холос. Сизлар ойлаб каналда ишлатмоқчисиз...»

Биродарлар, биринчидан, йўл билан канал иши бир хил эмас, иккинчидан, сув бўлмаса қишлоқ хўжалигини умуман ривожлантириб бўлмайди, сув бўлмаса экин майдони кенгаймайди, алмашлаб экин иложсиз қолади, чорва кўпаймайди. Демак, хўжаликни, жумладан йўлни ҳам яхшилаш учун фақат сув сероб бўлиши керак...

— Хайрият!— деди Рокотов анча енгил тортгандай.— Мен якка қоларман деб қўрққан эдим. Энди қарасам, мухолифларингиз оз эмас экан. Булар ҳам каналчиликнинг сизлар танлаган йўлида хато кўряп-

тилар. Хатодан қўрқмайсизми, Усмон Юсупович? Бу кичкина хато эмас, бутун республикани орқага, ўтмишга тортадиган хато!

— Орқага?— Юсупов ажабланди.— Мен, олға элтади, дейман, сиз, орқага тортади, дейсиз. Буни вақт кўрсатади, азизим. Беш-олти кун олдин мен бир киши билан учрашдим. Қулоқнинг ўғли меҳнаткаш бўлиб қайтиб келибди. Унинг ҳикояси яқин ўтмишдаги хатоларимизни эслатди. Анча қимматга тушган хатоларни. Аммо ҳозир қишлоқдаги колхоз аъзоларидан бирига сени колхоздан чиқарамиз, деб кўринг-чи! Устингиздан Марказкомга ариза ёзади. Демокчиманки, катта, буюк ишлар қатламининг йўли шу. Қўрқсангиз ўрнингиздан жилолмайсиз...

— Тўғрику-я,— деди Рокотов.— Аммо, ҳайронман, колхозларнинг миллионлаб маблағини таваккалига сарфламоқчисиз, охири нима бўлишини ўйлаб кўрингиз ҳам келмайдими?

Юсупов унга кулиб қаради.

— Нимага энди,— деди Юсупов,— ўйлаб кўрганмиз. Жавобгарликни тўла зиммамга олиб айтаманки, каналлар қазилади, сув оқади, Григорий Гаврилович! Анавиларга қаранг,— деди у Рокотовга каналчиларни кўрсатиб. Одамлар канал изига чумолидай тизилишган, баланд кўтарилган кетмонлар ялтирарди,— кўриб турибсиз, уларга сув бугун керак.

— Афсус, Усмон Юсупович, фикрларимиз айрилигича қолди. Демак, баҳсимиз давом этади.

— Ҳа-да, баҳс — фикрлар кураши. Шу курашда фикрлар ғубордан тозарайди. Демак, баҳс давомида кўрамиз...

XIII

Юсупов съездга жўнаб кетиш олдидан қурилиш участкаларини айланиб юрган эди. Олтиариқликлар участкасида иш қизгин, қурувчилар кайфияти жуда яхши эди. Полвон ота ўғил ва неваралари билан ўн икки киши бўлиб шу участка этагидан тушибди. Ажиб бир ҳол: оқсоқол катта кетмонни гурсиллатиб уради ҳам хиргойи қилади. Юсупов тўхтаб қулоқ солди:

Дарё тошқин, сувлар тўлқин,
ўтолмайман, ёр-ёр,
Отим ориқ, манзил йироқ,
етолмайман, ёр-ёр.
Стгинамни ориқ қилган
шул майда тош, ёр-ёр.
Рангинамни сариқ қилган
шул қалам қош-эй, ёр-ёр.

Сўнги нақоратни қўлида пиёла, чой ўгираётган Кабир мироббоши билан аста чапак чалиб турган Синявский такрорлайдилар:

«Шул қалам қош-эй, ёр-р-ёр!»

Усмон Юсупов энди ўзини сездирмай туrolмади, у ҳам: «Шул қалам қош-эй, ёр-ёр!» деб қарсақ уриб такрорлади. У беҳад хурсанд эди. Тўрт қават кўрпачадан тушмай ўтириши керак бўлган шундай оқсоқоллар жавлон уриб турса, бу ишнинг оқибати ҳамма шубҳалардан холи эмасми?!

— Сизни ишонтирган эдим, ўртоқ Марказкўм секретари, халқ кўчиб чиқади деб. Мана биз ҳам кўчиб келдик,— деди Низом полвон Юсуповга, кетмон ураётган, аравача гилдирашиб бораётган фарзандларини кўрсатиб. У хиёл тўлқинланиб гапирарди.

Юсупов жуда мамнун, чолни қучиб ўпгиси келарди. Синявский унинг диққатини тортди:

— Хабарингиз бордир, Усмон Юсупович, кеча Полвон ака звеноси кунлик нормани беш баравар бажарди.

Бу участкада Юсупов Қутбиддинни кўриб, ҳатто ажабланди. Кечаги бойвачча пешонани танғиб олган, ўғил-қизлари ва хотини ёнида, ўзлари звено бўлиб ишларди. У кетмонни боши узра кўтариб кулиб

турар, гўё кўриб қўйинг, бизлар ҳам меҳнатчи халқмиз, дерди. Юсупов уни меҳнаткашлар сафига қўшилганлиги билан табриклади. У Йўлдош Охунбобоевни шу участкада учратди. Улар иккиси қурувчилардан ҳол-аҳвол сўраб, уларга ғайрат-шижоат бахш этиб, узоқ юришди. Охунбобоев эса: яшанглар, азаматлар, замонимизнинг фарҳодлари, дея рағбатлантирарди.

Фарғоналик деҳқонлар шу кунларда ирригациянинг янги тарихини яратаётганлари аниқ эди. Шунинг учун бу ҳаракатни кўришга келганлар ҳам қўл қовуштириб туrolмасдилар. Қўлларига кетмон, ёки замбил олишарди. Бу ҳаракатнинг ижодкорларидан бўлган Юсупов билан Охунбобоев ҳозирги даврда сув муаммосини ҳал қиладиган бирдан-бир тўғри йўл шу эканлигига тамом амин эдилар.

Юсупов бугун Москвага — ВКП(б) XVIII съездига жўнаб кетиши керак, съезд делегати Охунбобоев эса Логон канали қурилишига масъул — қурувчилар орасида қолиши керак эди.

XIV

Гира-шира оқшом. Жилға сайҳонлигида гулхан ловиллайди. Давра катта. Йигитлар сарбаст ўтиришибди. Тўрда бир мўсафид ўтирибди. Дав қоматини тик тутиб, соқолини панжалари билан тараб-тараб қўяди. Тийрак кўзлари эса даврани кезади. Теварак-атрофга сукунат чўккан. Уртада гулханнинг чирсиллаб ёнишигина эшитилади. Охунбобоев ўрнидан туриб, йигитларга жилмайиб қаради.

— Кўнгилларингдагини таҳминан билиб турибман: полвон ота қандай сирларни баён қиларкинлар? Бу сирни ман айтиб қўя қолай: Низом акам кетмон уришда ҳали икки йигитга бас келсалар-да, бу кишининг қаторда норлари кўп. Мана, бир-бирини кифтлаб, тепадек қад кўтариб туришибди. Булар отанинг ўғиллари, неваралари. Қани, катта нор туриб ўзларини кўрсатсинлар, кейин бир амаллаб чўктирармиз...

— Давра бирданига жонланиб, гуррос кулги кўтарилди.

Полвон ота ғоз турди. У бир-икки қадам олға босди. Кейин даврани бир-бир кўздан ўтказди, гўё йигитларни санади. Кейин бошини сарак-сарак қилганча деди:

— Оқсоқол бува тўғри айтдилар,— у Охунбобоевга ишора қилди, қаторда нори бор одам олис йўлда дард қолмайди. Мен бу маъракага ўн икки нор билан келганман. Қарасам, бу ерда нор йигитлар шунча кўпки, Логон канал экан-ку, булар билан ўнлаб канал битказиш нима бўпти. Тўғри гап, оқсоқол, чол бўлсам ҳам, кўзларим қувончдан шошиб қолди. Қаранг-а, кўзингизга нур тўлади.

Уртага битта стул қўйилди. Охунбобоев чолни етаклаб стул ёнига олиб келди:

— Мана, ўтириб шошмай гапираверинг, оёқларингиз толиб қолмасин. Йўл олис, етиш маҳол...

— Манавидан яна битта олдириб, сиз ҳам ёнимга чўккаланг, бўталоғим ёнимда бўлмаса кўнглим бўлинади...

Даврада яна гуррос кулги бошланди. Охунбобоев стул қўйиб чолнинг ёнига ўтирар экан, қўл кўтариб кулгини босди.

Низом ота чандиқ бўлиб қолган ўнг қулоғи ўрнини кафти билан беркитди:

— Одат бўлиб қолган, назаримда ҳамманинг кўзи менинг шу қулоғимда, қўлим етганини билмай қоламан. Ҳа, одам заиф жойини беркитади,— у маъюс жилмайди.— Ҳаммамиз жон куйдираётган сувни деб бунни йўқотганман. Кесиб, қулоққа ташлашган. Ушанда денг йигирма тўрт ёшдамидим. Ернинг киндигини суғуриб оламан деб юрган авжи йигитман. Қиш бўйи гапхўрлик қилиб, сўқим гўшти-ю, қазии солинган паловларга ўзимизни боқиб денг. Тоғда қор қалин бўлган йили сабр қилтамиз, ўзимизнинг бир-икки таноб боғимиз бўларди. Бунинг устига, қишлоқ бойларининг тўрт-беш таноб ерини учдан бирига экар-

дим. Қамбағалда катта кетмон-у, билак кучи, бошқа нима бўларди дейсиз,— у тин олиб, атрофига бир қараб қўйди. Охунбобоев бўлса, бошини чангаллаганча аста тебраниб ўтирибди, ҳеч ёққа қарамайди... Низом ота унга кўз қирини ташлади-да, сўзини улади,— шу билан қишликни ундирардик. Боғдан унганига қўшилиб тирикчиликка етарди. Уша йили денг, мана шу гердайиб турган қора тоғларга, ҳаттоки анави Олатоғ устига ҳам тўрт дона қор тушмади. Пешлагиб қўйилган катта кетмонни елкага ташлаб уйдан чиққанимча Чимосга бориб ўрнашдим. Катта бойнинг ерида ҳамма нарса ўзидан, мендан фақат куч. Учдан бирга деҳқончиликни бошлавордим. Экинларни кўкартириб бир қолиқдан чиқардим. Қовуннинг олди тўрлади, тарвуз етила бошлади. Капани қурдим денг, энди болаларни олиб келай деб қишлоққа йўл олдим. Катта ўғлим беш ёшда, кичиги уч ёшда, онам билан бирга чорбоғ уйда эдилар. Кун найзага келганда кириб келдим. Саратон эмасми, кун ёндириб турибди. Қарасам, ўриқларнинг барглари бужмалоқ, ғўралари данагига ёпишиб ётибди. Кўзимга термилиб нажот сўрагандай. Илк баҳорда озгина сабзи-пиёз сепган эдим, емалик бўлар, бозорга югуришмасин деган умид билан. Қарангки, бир қарич ўсмай қуриб қолибди. Ҳовлидаги товуқлар ҳансирашади, тилларини осилтириб, гўё илтижо қилади, сув деб! Жондор ҳам, кўкат ҳам сувталаб. Қўшнилариимизнинг чорбоғларида ҳам аёл-ушоқ, чол-кампирдан ўзга кимса йўқ. Ҳаммасининг экини жазирада ёниб ётибди. Онам юзимга ғамгин қарайди:

— На чора, ўғлим, чўп топиб едиrolмадик. Сендан ижозатсиз Қашқагинани сотиб юбордим. Ёғи жаз эди, сут-қатиғи болаларни ову-тарди. Нажотсиз қолдик, болам. Бу ҳам майлику-я, ўриқларимнинг ҳолини кўриб ичим ачишади: ахир туршаги қиш бўйи набираларимга эрмак эди... Деҳқончилигингга барака берса ўрни тўлиб кетар, деб йўлингга кўзликдик.

Хотиним, ўғилчаларим менга тикилишади: бизни ташлаб кетмай-сизми?

Ўзимни қўйгани жой тополмай қолдим. Боғ кўчага қандай чиқиб қолганимни билмайман. Даладаги экинлар жизгинак. Чорбоғлардаги дарахтлар баргидан бевақт жудо бўлган. Ариқ эса сув кўрмагандай... Нарига қараб бўлмайди: ҳароратдан кўз жимирлашади, ҳаммаёқдан куюк ҳиди келади. Қулоғимга бу депараларда одамлар айтиб юрадиган хазин қўшиқ садоси эшитилди:

Ариғини қарасанг тарақ-туруқ,
Келмас Каросконнинг суви.

У ёқ-бу ёққа алангладим: пастдан Ҳосилвой ота чиқиб келарди.

— Ие, Низом полвон келибдилар-ку, кампирдан, болалардан хабар олганими? Ҳа, баракалла, ўғлим... Аммо кампир билан аёлинг сигирни эплаб боқолмади. Ўзим сотиб бердим,— деди чол. Ўзи қоп-қорайиб, бир тутам бўлиб қолибди.

— Ҳали бақувватсиз, ота,— дедим, оғзимга бошқа гап келмади.

У индамади. Атрофга қараб турди-да, ўзига ўзи гапиргандай:

— Ёниб кетдик-кў, ўғлим,— деди. Косасига ботиб кетган кўзлари гўё мендан нажот сўраб милтиқларди. Унга тасалли берадиган сўз тополмай қолдим. Орадаги жимликни унинг ўзи бузди,— баччағар мироббоши бизнинг навбат сувимизни Ёнариққа инъом қилиб юборибди. Мўмай пулни чўнтагига солиб қўйишган-да бу муттаҳамнинг!

Чол боёқишнинг вужуди силкинар, эти суягига ёпишган қўлини паҳса қилиб мироббошини сўкарди. Назаримда, товонимдан бошимгача зирқироқ турди, нуқул қалтирайман, чолга бир нима деёлмайман. Худди телбага ўхшаб, орқа-олдимга қарамай, югурганимча суви тақсимладиган Шатак ариққа қараб кетдим. Келсам, бир тегирмонча сув ёйилиб оқиб турибди. Юрагим ўйнаб, кўзларим жовдиради. Қулоқ бошида ҳеч ким йўқ, сув пойловчилар мироббошининг хизматида, ё ўзларини салқинга тортиб ётишган, деб ўйладим. Салқин жой эса бу

ердан бир чақиримча нари — Якка қайрағоч тагидаги сарҳовуз лабида. Уйлаб-нетиб турмай қулоқни очиб, сувни ўзимизнинг ариққа бурдим:

— Даҳанани тезроқ очинг, Ҳосил бува, экинларингиз, дарахтларингиз бир қониб олсин, — деб хитоб қилдим.

Қулоқ бошида қанча ўтирганимни билмайман. Сув ўйноқлаб оқ-япти, чопқиллаб қўшиқ айтади. Назаримда, ўриқларимизнинг барглари яшнаб турибди, мевалар тўлишиб, сарғайиб кўринади кўзимга. Ҳамма менга кулиб боққандай... Онамнинг бужмайган юзларига қон югуриб, жилмайиб турибдилар, ўғилларим лунжларини тўлдириб сап-сарик ўриқларни чайнашади, хотиним бўлса, кўзларида миннатдорлик туйғуси, хайриятки келдингиз, бағрим тўлди, дейди... Қаранг, асабларим бўшашиб, орзуларим ушалгандай, сувга миннатдор кўзларимни тикиб, хаёл қучиб ўтирган эканман, бирдан... — у ўтирган ўрнида эгилиб, бошини чангаллаб қолди.

Охунбобоев ҳайрон, нима бўлди чолга? У равон оқиб бораётган ҳикояни берилиб эшитаётган эди. Бирданига чол мункайиб қолди, рўпарасида бошини чангаллаб, қимир этмай ўтирибди. Йигитлар безовта тикилишди. Охунбобоев сўради:

— Нима бўлди сизга?

Мўйсафид жим, гўё унинг сўроғини эшитмади. Бир мўлжал жимлик ҳукм сурди. Тавба, эндигина ўз ҳикояси билан узоқ ўтмишни, уқубатли ўтмишини одамлар кўз олдида гавдалантираётган бу тийрак чол ногаҳон бир жойи қақшагандай, бужмалоқ бўла қолди-я!.. Ахири у аста тебраниб бошини кўтарди:

— ... Ҳа, ҳеч кутмаганда, чўқмордай бир нарса гарданимга дўпиллаб тегди, бошимни кўтаролмадим, кўнглим озиб қолди... Устимга бир нималар бирин-кетин ташланди... Кейин қулоғимни аллаким қаттиқ чўзгандай бўлди, оғриқ мени ҳушимга келтирди. Қарасам, қорним билан тош тўғон устига ётқизишибди, иягим даҳанада, сувга тегай деб турибди. Устимда қанорқопдай бўлиб бесаранлик Ҳожи полвон ўтирибди, товушидан танидим. Оёқларим ва қўлларимни аллакимлар маҳкам босиб олишган.

Ариқ бўйида одам кўп, шовқин-сурон, қийқириқда кимнинг ким томонида эканини билиб бўлмасди. Менга бунинг кераги ҳам йўқ эди. Қон кўп кетган бўлса керак, ҳолим йўқ, бунинг устига калтак зарбиданми, ҳар қалай, бўйним оғрийди, сезиб турибман, Ҳожи ўнг қулоғимни кафти билан беркитиб олган, панжалари орасидан сувга қон томяпти.

— Қулоғингни мен кесганим йўқ, одатга кўра, биз босиб турдик, мироббоши ўзларининг муборак қўллари билан кесдилар. Ўзинг биларсан: сув ўғрисига худонинг буйруғи шу, Низом, — дейди ва ҳи-ҳилаб кўлади. Аммо мен сенга яхшилик қилдим: қулоғингга чарм қириндиси босдим. Ўзиям қулоқ эмас, бутун бир супра эканми, озмунча қиринди кетмади, ҳи-ҳи...

Қаттиқ гижиндим, лекин на чора, ўзимни босдим:

— Кўп гапирвордингиз, полвон ака, елкам оғрияпти, чидаёлмаяпман, пастроқ сурилинг, — дедим. У сурилди. Оёқ-қўлларимни ҳам анча бўшатишди, раҳмлари келди шекилли...

У яна жимиб қолди. Бир қўли чакагида, соқолини ҳавол тараб турган иккинчи қўли ҳам қимир этмайди, кўзлари юмук, гўё пинакда. Охунбобоев унга тикилганча аста тебранди. Йигитлар инсон фожиаси ҳақидаги муаллақ қолган бу ҳикоянинг охирини кутардилар. Нимага тўхтаб қолди? Узоқ ўтмиш... Мўйсафид эса ҳамон жим, бирон мўйи қимирламайди. Ахири унинг кўзлари пирпирай бошлади...

— Хўш, хўш, — деб юборди унга илҳақ қараб турган Охунбобоев, — кейин-чи? Кейин нима бўлди?

Низом ота бошини секин кўтариб гулханга унсиз тикилиб турди, аланга тиллари чўзилиб чарсиллаб ёнар, осмонга учқунлар, жуда кўп учқунлар учарди.

— Бу куч менга қайдан келди, билмайман, бирданига ҳайқириб юбордим, устимдагиларнинг унисини у ёққа, бунисини бу ёққа улоқтириб ташладим. Қўлимга билакдай калтак келиб қолди. Ҳожи полвон бўйнимга шу калтак билан туширган бўлса керак. Рўпара келганини қувиб уравердим.

— Фақат менинг қулоғим кесиладими, фақат мен қонимга бела-ниб қолавераманми? Йўқ, ҳаммангни қонингга бেলাман. Майиб-мажруҳ бўласанлар — биринг чўлоқ, биринг қўлсиз қоласан!

Қарасам денг, одамлар тумтарақай қочишяпти! Ҳожи полвон пастда лойқага ботиб, арслоннинг ўлигидай чўзилиб ётибди: «Эй Низом, единг-ку, мени! Умуртқам узилди шекилли, энди нима қиламан», дейди. «Энди,— дедим мен теварак-атрофимга қараб,— бундан буён, Полвон тоға, мироббоши ўз қўли билан боғлаб берса ҳам бировнинг сувини ичмайсиз, ўзингизга тегишли, балиқдай ҳалол сувни ичасиз. Шунда умуртқангиз ҳеч нима кўрмагандай бўп кетади...» деганим эсимда, қарасам, мироббоши оёғи ерга тегиб-тегмай суғуриб кетяпти. Орқасидан қувдим. У бориб ариқ бўйидаги тут дарахтига боғлаб қўйилган отини банддан еча бошлаганида бўйнига мушт туширдим... Ўтириб қолди. Оти ечилиб қочди. Семиз миробни судраб тўғон бошига, қулоғим кесилган жойга келдим.

— Мен қулоқсиз қолайин-у, сен қулоғингни кўрк қилиб юрасанми? Йўқ, еб тўймас порахўр,— деб бақираман. Бошини қулоққа қўйиб, қулоғини кесишга ёнимдан пичоқ олай десам, Ҳожи полвон алишнинг нариги қирғоғидан қичқирди:

— Улиб бўлибди, Низом, энди унинг қулоғини кесишнинг ҳожати йўқ.

Қарасам, чиндан ҳам ўликни судраб келибман. Бирдан вужудим музлаб кетди. Мироббошининг калласи қулоққа осилганича қолди. Тепасида қанча ўтирдим, билмайман. Бир маҳал ҳушимга келиб, у ёқ-бу ёққа алангладим. Ҳеч ким йўқ. Ҳожи полвон ҳам судралиб зим бўпти. Ёнимда мурда ётибди холос. Қулоғимдан даҳанага қон оқяпти. Хайриятки, Ҳожи полвон чарм қириндисини кўпроқ босибди, бўлмаса қонсираб ҳолдан кетармидим...

Бир маҳал каловлаб Ҳосилвой бува етиб келди:

— Нима қилиб қўйдинг, ўғлим? Қоч!

— Йўқ, номардлик бўлади,— дедим. Менинг қулоғим сувга оқди, мироббошининг жони кетди...

У яна гулханга тикилиб жим қолди. Аланга тили тобора баланд чўзилар, учқунлар тобора кўп учарди.

— Кейин-чи, кейин нима бўлди?

Мўйсафид гулханга қараганча тебраниб ўтирар, бир мўйи ҳам қи-мир этмасди. Охунбобоев унинг ҳолатини тушунди, йигитларга қараб, ҳозир, дегандай имо қилди.

— Кейинми, — сўради у оғир тин олиб, — кейин ариқ бўйига мир-шаблар келишди, уразник¹ бошлиқ. Қишлоқ кўчаларида доим қилич тақиб, от чоптириб юрадиган бу ўрис йигитни шундай деб аташарди. Бу унинг номига айланиб кетган эди. У қўлимни кишанлади-да, сўради:

— Нима қилдинг буни?

— Ўлдирдим.

— Нимага?

— Мана, нимага?— қулоғимни кўрсатдим унга.

Қовоқ уйиб менга қараб турди-да:

— Ҳайронман сенларга,— деди тоза ўзбек тилида,— жиноятни пулга сотиб олсанлар. Нимага? Вот, ўзинг ҳам билмайсан. Сен ҳам қулоғини кесгин эди.

— Қулоғини кесаман десам жони чиқиб кетибди...

¹ Урядник.

— Ана, шунинг учун энди умринг сургунда ўтади,— деди орқамга нуқиб,— қани, олдимга туш...

Шундай қилиб, худонинг амри билан менинг қулоғим мироббошининг жонини олиб кетди... Сибирга ҳайдалдим... Ун йил деганда қайтиб келдим. Меҳнатидан ҳам ваҳимаси, сибирчи деган номи ёмон экан. Агар катта умид йўлдошинг бўлса оғирчилик, қаттиқ меҳнатда, мард кишилар орасида бўлган одам ўлмаслигини, аксинча тобланиб қайтишини ўз бошимдан кечирдим. Низом Сибирчи бўлиб қайтиб келганимда ўғилчаларим йигитча бўлиб қолишибди...

Чол маъюс кулимсираб, йигитларга тикилиб турди-да, давом этди:

— Халқ экинига сув боғлаб бериш менга касб бўлиб қолди. Водийда катта сойларга, дарёга сепоя тиклаб, алишлар қурдим. Низом алишчи дейишади мени.

XV

Олтиариқликлар ўз чекларидаги ишни тугатиб, шатакка ўтдилар. Низом полвон звеноси Хўжамбақиргандаги цемент новни қуришга киришди. Охунбобоев каналнинг Хўжамбақиргандаги қийин иншоотини пухта қуриш масаласини инженерлар билан муҳокама қиларди. Инженерлар қадимги Лоғонариқ нима учун шу ерда тўхтаб қолган, нима учун бу жой Хўжамбақирган дейилади, деб сўрашди. Охунбобоев Кабир мироббошига қаради:

— Бунинг гувоҳи ўзингизсиз, ёруғлик киритинг.

Мироббоши оҳиста ҳикоя қилар, гўё Исфайрамдан Лоғон ўнгириларидан бошланган ариқ улар кўзи олдида гавдалангандай эди.

— Қаттиқ қаҳатчилик бўлган ўша йили теварак районларнинг кўп деҳқонлари ғалаёнга келди. Юрт нотинч эди. Кабир у вақтда ҳали йигит эди. Мироблик, катта-кичик тўғон-алишлар қуриш унга ота мерос бўлиб, раҳматлик дадаси ҳали ҳаёт эди. Деҳқонлар мироббошига мурожаат қилдилар, бориб кўрсатиб туринг, ҳамма ишни ўзимиз қиламиз, дейишди. Кабир ўшанда Исфайрамга дадаси билан бирга келган эди, у киши жуда кексайиб қолган бўлсалар ҳам сув олинадиган тўғонни тиклашда, ариқ қазилишида юз-юз одамга муттасил иш кўрсатиб турган эдилар. Мана шу қурилаётган ариқ ўрнига ёғоч нов ўрнатилган эди. Одам кўп. Узун ғўлалар бир-бирига уланиб, новга устун қилинарди. Иш қизиб турган ана шу дамда мадрасанинг вакили тўрт-беш киши билан бақириб-қичқириб келиб қолди. Олдин пулини тўла, кейин сув олиб ўтасан, деб нов устига чиқиб олишди. Ҳали устунлари қўйилмаган, бепандгина ўрнашган нов силкиниб-силкиниб қулади, вакил эса бақирганича нов тагида қолиб кетди. Ўша уриниш шу билан барҳам топган эди,— деди мироббоши.

— Энди Хўжам бақириб келмайди бу ерга,— деди Охунбобоев.

Инженерлар муҳокамани давом эттиришарди. Шу дамда анча мудраб қолган бир чол каловланиб келиб Охунбобоевга буклоғлик бир қоғоз узатди. Вақт ўтиб, сарғайиб, ҳилвираб кетган. Зар суви билан ёзилган. Ота тахини очиб кўз югуртирди.

— Менинг кўзим ўтмади бу хатга. Мироббоши, сиз ўқиб кўрингчи, нима экан?

Кабир мироббоши кўзойнагини тақиб, хатга узоқ тикилиб қолди. Кейин кулиб туриб деди: Худоёрхоннинг васиқаси, Шоҳимардондаги ерларни хотинининг маҳрига берган экан. Дарвоқе, бу ҳақда эл аро бир афсона юради:

Ёш хон умрини овда ўтказган экан. Кунлардан бирида олдида кийик чиқиб қолибди. Хон кетма-кет икки бор ёй отибди, лекин иккала ўқи ҳам зое кетибди. Хон ов кетидан от қўйибди. Икки жилгадан ўтгач, кийикнинг қорасини йўқотибди. Хон от учириб Кўксув рўпарасидан чиқибди. Соё бўйлаб пастга томон бораверибди, ўзи жуда ҳорпанган, отининг сағриси кўпикланиб кетган экан. Соё бўйидаги салқин майдончага етиб, у ёқ-бу ёққа аланглабди... Ногоҳ от жilовини тортиб,

рўпарасига тикилиб қолибди. Рўпарасида эса Кўксув париси: қадди-баси келишган, чўзинчоқдан келган юзи тиниқ, иягининг учи ингичка, бодом қовоқ, қалам қош, қуюқ қора кприклари оҳу кўзларига гўё ёпғич, таъзим бериб турганмиш. Бояги ови — учқур кийик нарида, қоя устида сакраб қочишга чоғланиб турганмиш... Хон ҳийла вақт кўз узолмай, қотиб қолибди. У лол, сўз қотай деса тили айланмасмиш. Ахири у ҳушини йиғиб дебди: «Отинг нима, айт, барно қиз?» «Отим Нуқра», — жавоб қайтарибди қиз. «Айт-чи, отанг ким?» «Саид Муҳаммад Шайх...»

Худонинг инояти билан, эмиш Худоёрхон уни никоҳига олибди. Никоҳда Нуқрахон маҳрига хондан олтин эмас, депара эмас, Шоҳимардон сувини сўрабди. Хон олдиниға ҳайрон бўлибди, кейин мийиғида кулиб, Мирзабошига буюрибди. Шу-шу Шоҳимардонсой суви эгалик...

— Галати афсона экан, — деб юборди Собиров.

— Бу афсонадан чиқадиган хулоса шуки, коллега, — деди Синявский Собировнинг елкасига қоқиб, — сой суви ўша кундан бошлаб шайхнинг мулки, ким пул берса, у ўшанинг ерига қараб оққан...

— Тўғри айтдингиз, — деб сўзида давом этди Мироббоши. — Худоёрхон билан Нуқрахоннинг суяклари чириб тупроққа айланибдики, шайх авлодлари сувнинг эгаси. Марғилон ва Олтиариқ бойлари кўпроқ пул тўласалар, фарғоналиклар ерларидан ўтган сувни ичолмайдилар, экинлари қуриб қолаверади. Биласизларми, Лоғонариқни қайта қазиниш фикри ўшанда туғилган эди...

— Хўш, хўш, давом этинг, — деди ҳикоянинг охирига қизиқа бошлаган Собиров.

— Энди, — дея сўзини улади Мироббоши, — Исфайрамсой суви ҳам эгалик эди...

— Тавба, ким? — сўради Собиров, мўйсафиднинг сўзини яна бўлиб.

Мироббоши сўзини йўқотиб, хаёл оғушида қолди. Охунбобоев ёрдамга келди:

— Марғилон мадрасаси: Шоҳимардон шайхи сой сувига эгалик қилганда бизлар қараб турайликми, деб хонга арз-дод қилибдилар: мадраса харажатларига вақф қилиб беришни сўрабдилар, хондан нима кетди: васиқага қўл қўйибди. Шундай қилиб, муллаваччалар баҳона, мутавалли ва мударрислар сув сотиб бойиган. Шундоғми, мироббоши?

— Ҳа, — деди мироббоши мийиғида кулиб, — Худоёр Саид унвонини Шоҳимардонда олган дейишади. Қарангки, халқ бор-йўғини қоқиштириб пул йиғди, мутаваллидан ижозат олди. Мингбошию тўралар ҳам қуруқ қолганлари йўқ, аммо, бари бир камбағал деҳқон сув ичолмади... — Мироббоши ҳикоясини тўхтатди.

Собиров бошини сарак-сарак қилиб деди:

— Чиндан ҳам эртак.

— Ҳа, бунини эртак деса бўлади. Узоқ ўтмиш. Аммо энди туғилаётганни эртак деганларида ҳам қарсак уришса, хўш, бунисига нима дейсиз?

Синявский Собировга зимдан разм солди.

XVI

Куннинг иккинчи ярми эди, ҳаво бирданига юмшади. Енгил шамол турди. Паст тушиб, ҳамма ёқни қўрғошиндай босиб турган осмон ёришиб кетди. Тоғ чўққилари равшанлашди. Кейин ёмғир ёға бошлади. Қора булутлар осмон бетини қопламади, олам ёруғ, кулиб турибди-ку, ёмғир ёяпти: томчилар совуқ эмас, илиқ, майда, гўё аста қўнади.

Каналчилар у ёқ-бу ёққа бир қараб олдилар, кейин юзларини ёмғирга тутиб турдилар-да, жаҳд билан ишни давом эттиравердилар.

Каналнинг Собиров боши инженер бўлган бу участкасига Йўлдош Охунбобоев билан Коржавин келишди. Участка бугун рапорт беради-

ган кун. Собиров шошиб, ишнинг боришини баён қилишга чоғланган эди, Охунбобоев кулимсираб уни тўхтатди:

— Докладсиз ҳам аён, ишларингиз яхши боряпти, Ҳакимжон, ҳаракатингиздан мамнунман,— сўнг каналчиларга юзланди,— ҳозиргина ўртоқ Юсупов Москвадан телефон қилди. Партия XVIII съезди делегатларига ҳаммангизнинг номингиздан салом топширибди, ўн беш мингга қачин колхозчи ўттиз икки километрлик канални ўн етти кунда қазиб битириб, сув очишга аҳд қилиб ишламоқда, депти. Съезд делегатлари бу ватанпарварлик ишингизни олқишлаб, сизларга муваффақият тилашибди...

Ҳамма қарсак уриб, яхши хабар учун Охунбобоевга раҳмат айтди. У каналчиларга хушнуд қараб турди-да:

— Аммо, ўртоқлар, мақтов каломи бизни шижоатга ундайди, шунинг учун сизларнинг номингиздан съездга ваъда бердим, сўзимизнинг устидан чиқамиз деб... Яна суюнчли бир хабар, ишдан чиқиб, қоринни тўқлаб олганларингдан кейин даврани катта тортасизлар, гулхан атрофида артистлар ўйин кўрсатади, аммо, оғайнилар, сичқоннинг ини минг танга деб, ертўлага уриб кетманглар тагин,— деди.

Йигитлар кулишди.

— Сизнинг даврингизда раққосаларни кўкракка уриб ўйнатсак ўйнатибмиз-да,— деди Фрунзе номидаги колхоз раиси Абдулла Раҳмонов.

— Абдуллажон, дейман, йигитларингизнинг шашти паст,— бирон бузоқ ҳам сўйиб едирмаяпсиз, шекилли?

— Ҳўкиз сўйдирдилар, ота!— йигитлардан бири ўртага от солди.

Қийқирик кулги кўтарилди.

Охунбобоев канал қазишни меҳнат тўйига айлантириб юборган бу кишиларга шодон қараб турди-да:

— Асалнинг ози ширин,— деди ва Раҳмоновга юзланди,— сиз Қоржавин билан бўлиб турунг, биз ҳозир қайтамыз,— у Собировни қўлтиқлаб олганча аста юрди, иккаласи ҳам жим, ёмғир майда, сийрак томчилайди, на тезлашади, на тинади.— Ёмғирни айтинг, ёмғирни! — деди Охунбобоев енгил нафас олиб.— эт сесканмайди, хуш ёқадди,— у бирпас бетини томчига тутиб турди, ҳатто кўзини юммади.— Қиш кетяпти, Ҳакимжон, баҳор келяпти.

— Вақтидан илгари,— гап қўшди Собиров.

— Дов-дарахтни силкиб, ғавго солиб келадиган шамоли, олатасир ёмғири олдинда,— деди Охунбобоев.

«Вақти чоғ,— ўйлади Собиров.— Мени нимага етаклаб юрибди? Тагин одамлардан ажратиб олди. Насиҳат қилмоқчимми, ё? Жонга ҳам тегди. Ҳаммаси тергайди, дакки беради: ундай юрма, бундай юр, дейди. Нима, мен энди йўлга кирган боламанмики, йиқилиб тушсам. Бу киши бўлса тинч қўймайди, телефонда ҳам насихат қилади...»

— Йигирма учга кирдингизми, Ҳакимжон?

— Ҳа, йигирма тўртга қадам қўйдим... «Мана энди бошлайди: у қиз билан ораларинг бузилдими, нимага жимиб кетдингиз, ҳоказо ва ҳоказо...» У ён томондан Охунбобоевга разм солди. Оқсоқол хаёл оғушида, ерга қараганча битта-битта қадам босади. Бенхтиёр Собиров ҳам қадамини секинлатди...

... Мен ёш эдим ўшанда. Йигирмада эдим шекилли. Рўзматбойга чоракор эдим... учдан бирга. Дадангиз Собиржон ака ҳам. Пахта экардик. Мен икки гектар ерни зўрға эплардим. Куну тун демай ишлардим. Бўш қоп тик турмайди. Оч қорин билан кетмон чопиб бўладими? Йўлни Собиржон акам кўрсатди: у тирикчиликка судхўрдан қарз кўтарар экан. Судхўр менга пул бергани йўқ. Беш пуд пахта ҳисобидан эл қатори деб ўн беш қарич чит, икки юмалоқ кўк чой, ўн беш қадоқ ун, кунжара ва шелуха берди. Бозор нарҳида ҳисоблаб чиққанда бу нарсалар ҳаммаси тўрт сўм бўларкан, пахта эса олти сўм. Аммо судхўр икки сўмни ҳамёнига деб ушлаб қолибди. Тилхат ёзиб бармоғимни бостирди, тагин устига, қозининг муҳрини бостириб олди.

Сув танқис бўлди. Пахта кўнгилдагидан оз чиқди. Камбағални туянинг устида ит қопади, дегани шу-да... Пахта терилиб бўлган эди. Бир кунга бой пахтанинг ҳаммасини уйга олдириб кетди. Менинг тегишимга пул тўласа керак, деб ўйладим. Йўқ, тўламади. «Биласанми, Йўлдош,— деди у,— ҳозир бозорда пахта тикилиб ётибди, нарх жуда паст. Баҳорда ошади, ўшанда сотамиз». Мен ҳайрон бўлдим: «Қимматга сотилгани яхшику-я, бой бува, аммо баҳоргача менинг куним қандоғ ўтади? Бу ёғи мушкул-ку». У қўлимга ярим сўм туттирди: «Тирикчилик қилиб тур, сенинг фойдангни кўзлаяпман, нодон!» Уйга қайтдим. Келсам уйда судхўр ўтирибди: «Вақти бўлди, пахтани бер. Бўлмаса, гап калта, ижара туғаверади...» Бир амаллаб уни жўнатдим. Қиш чиқай деб қолувди. Бойникига борувдим. «Тентак экансан-ку,— деди бой жаҳл билан,— бўзчининг мокисидай югуриб қолдинг...» «Бой бува, бечорачилик, тириклик ўтмай қолди, менинг тегишимни ажратиб берсангиз», дедим. «Сабринг йўқ, шунинг учун биринг икки бўлмайди, оёғинг бутун этик кўрмайди...» Авзойим ўзгариб унга ўқрайиб қарабман. У юмшади. Кулимсираб, қўлимга битта ўн сўмлик берди. «Баҳоргача сабр қил, сени деб асраяпман». Бу ёқда судхўр қозига чақиртирди. «Уч баравар туғади», деб тилхатга қўл қўйдириб олди. Кўндим. На чора... Одамлардан эшитдим. Бой пахтани жуда қимматга пуллабди. Барвақт уйига бориб, уйқудан туришини пойладим. Ахири бой чиқди. Човгумдан юз-қўлига илиқ сув қўйдим. Юрагим така-пука, нима деркин? Катта дафтарига қараб, шошмай чўт қоқа бошлади. Кейин кулумсираб деди: «Иккаламизнинг орамиз очиқ. Сенда менинг ҳақим йўқ, менда сенинг ҳақинг йўқ. Йигирма-ўттиз тийин меники ошади-ю, майли, уни дафтардан ўчириб ташладим, девонага ҳам хайр қиламан-да, сен бўлсанг ўз одамимсан...» Турган ўрнимда чайқалиб кетдим. «Йўғ-э, бой бува, ҳазилни қўйинг,— дедим.— Адашдингиз чамамда, йўқ, шунча пахтанинг пули-я!» Унинг жаҳли чиқмади, илгари бақириб, сўкинарди, бугун бошқача, менинг гўллимдан кулгандай, илжайиб: «Ўз хўжайинингга ишонмаяпсан шекилли», деди-да, чўтни қўлига олиб, менга чойчақа деб берганлари ёнига ҳамёнини қўшиб, битта-битта санай бошлади. Ҳатто кейин берган ўн сўми уч баравар бола-лабди. Булари-ку майли-я, унчалик алам ўтказмовди, от ижараси деб эллик сўм қўшганида титраб кетдим: «Ҳамёнингиз ўлгур тўлмас экан-да, бой! дедим. «От ишлатганингда, нос пули, чой пули сўраб олганингда қўлинг кўксингда эди, энди тўлови келганда жириллайсан. Менга-ку ишонмайсан, ўзинг бармоғингни босган шартномангни бошқа бировга ўқитиб кўр: от ишлатгани учун 50 сўм, деб ёзилган. Ё бойнинг оти текинга ишлайдими?» Кимга дод деб бораман. Қозигами? Мингбошигами?.. Кўргулик, пешанадаги шу эди, Ҳақимжон. Дадангни топгани ҳам баҳорга етмади... Ўша йилдан бошлаб Рўзимат бойнинг остона-сидан ҳатламадик. Илк баҳорда Тўйтепага келдик. Довон ошиб. Энди айрим-айрим эмас, биргаликда деҳқончилик қилдик. Қовун-тарвуз, сабзи-пиёз, пахтани кўп экдик. Кейин қовунчида деҳқончилик қилиб юрдик. Поёни йўқ қир. Тўраҳожининг қири, дейишарди, аммо ўзини бир марта ҳам кўрганимиз йўқ... Инқилобни шу ерда кутиб олдик. Суюнганимизни айтсанг, умр бўйи фақат шуни кутган, энди бағир тўлгандай. Назаримда оламни босиб турган зиллик бирданига кўтарилиб кетган, кўнгиллар аллақандай енгил тортган, ҳаммамиз бир-биримизга илжайишиб қарар эдик. Худди суюнчига югургандай, Марғилонга йўл олдик. Ўшанда сиз қўлда эдингиз...

У жимиб қолди. Собировнинг елкасига қўл ташлаб тўхтади. Собиров бошини эгиб жим турарди. Ҳикоя унга таъсир қилган, дадасини эслатган эди. Аммо Ҳақимжон уни эслаёлмасди. Аяси гапирарди: қонига беланган дадангни кўтариб кирганларида сен энди йўлга кирган эдинг. Қирон келгур қўрбошилар билан урушда ўқ теккан. Уч кунми ётиб ўлди... Ҳақимжон дадаси тўғрисида Охунбобоевдан сўрайман, деб неча бор кўнгилига тугди-ю, маврид топмади, кейин Охунбобоев

уни Москвага ўқишга юбортирди. Мана энди Ҳакимжонга тасодифан унинг ўзи гапириб берди. Ҳозир сўрагиси келди:

— Ота, бир гап сўрасам майлими?

Хаёл қамровида турган Охунбобоев унга ўгирилди:

— Майли, сўранг.

— Дадамлар тўғрисида. Мен у кишини эслаёлмайман, қизил аскар бўлганларми?

У Ҳакимжоннинг кўзларига хийла тикилиб турди. Кейин оҳишта товушда деди:

— Шундай деса ҳам бўлади. У вақтда милиция йўқ эди. Халқ босмачидан ўзини ўзи қўриқлаш учун ҳимоя отряди тузган эди. Уни самахран дердик. Ишқилиб, босмачи тўғри бостириб келолмасди. Биз Фрунзе аскарлари келгандан кейин кучайиб олдик. Кўршерматни қувганимизда, даданг билан биз ҳам аскарларга йўл кўрсатувчи, ҳам аскар эдик. Даданга ўша урушда ўқ текканди. Кўп яхши одам эди, ҳалол, меҳнаткаш...— у Лоғон чўққисига тикилиб жим қолди. Ҳакимжон на раҳмат дейишни, на уни якка ташлаб кетишни билади. У ҳам тоғ чўққисига қараганча турди. Осмонда хира ой сузарди, жуда секин, гўё чўққи устига қўлиб қоладигандай. Сийрак ёмғир тинди. Ой ёрқинлаша бошлади. Охунбобоев Ҳакимжонга аста ўгирилди.— Ҳа, Собиржон акам мард, меҳрибон одам эди. Унинг қутлуғ қони ана шу тошлар устига томган...— У Ҳакимжонни яна қўлтиқлаб олди.— Энди борайлик. Томоша бошланиб қолди шекилли. Машғалалар ёқилган, катта майдон ўртасида гулхан ловилларди, одамлар тирбанд. Тик турганлар елка тирашиб олишган. Ўртада Мукаррам ўйинга тушади, Ҳофиз қўшиқ айтади, улкан давра аста чайқалади. Улар тўхтаб қолишди. Охунбобоев жим тикилиб турди-да:

— Ҳа, Ҳакимжон, дадангиз ана шу ҳаёт учун жон фидо қилган эди,— деди товушини пастлағиб, товуши баландласа дарёдек чайқалиб турган шу ҳаёт тўхтаб қоладигандай.— Рақсини қаранг, тинч, равон оқаётган дарёга ўхшайди. Шунини тўхтатиб бўладими?— у яна индамай тикилиб қолди. Раққоса қўлини боши узра соябон қилиб давра тортиб ўтирганларга муқом қилди. Даврада жонланиш, қийқириқ кўтарилди. Охунбобоевнинг ҳам кўзлари чақнаб кетди. Гавдаси тебрана бошлади. Ҳакимжонга қараб илжайиб турди-да, сўзини улади,— тўхтатиб бўладими шу ҳаётни? Биласизми, Ҳакимжон, кимки оламга келибди, бунга бир жило қўшиб ўтсин. Мана булар яратган анҳор, бу ерларга кўрк бериб оқади. Шу билан ҳаракат тинадими? Йўқ! Булар янги ҳаёт машқини энди олишди. Бундан кейин янгиси, каттаси бошланади. Булар дарёларни туташтириб, катта дарё бунёд қиладилар. Қани, юрдик.

У Собировни эргаштириб даврага кириб келди. Иккаласи олдинги қаторга, Қабир мироббоши билан Низом полвон ёнига ўтиришди. Охунбобоев ёнидаги йигит пешонасини танғиган шойи белбоғини унинг тиззаси олдига ёзиб қўйди. Раққоса келиб ёзиғлиқ белбоғ устига тиззалаб ўтирди-да, муқом қилиб, йигитга қош учирди, у уялиб ерга қаради. Раққоса энди Охунбобоевга муқом қилди ва: «Йигитингизнинг юзи очилмаган экан, ота», деб тегишди-да, шўх ўйнаб кетди.

Даврада қийғос кулги, қийқириқ кўтарилди...

XVII

Канал битди. Айтилган кунда, партия съезди ишини якунлаётган дамларда хушxabар борди: халқ усули ғалаба қилди!

Исфайрамсой суви Лоғонариқда тили буралиб-буралиб, гўё янги йўлни ҳидлаб-ҳидлаб тезлашди; анҳорнинг икки ёқасига қатор тизилиб олишган кишилар ўзлари ижод қилган бу мўъжизага қараб бош чайқашади: «Тавба, оқар экан-а? Нимага шу кунгача ҳеч кимнинг эсига келмабди?» «Ажаб девонасиз-да, биродар, эсига келганиминан, бунча одамни йиғиб чиқарармиди? Бунча инженерни қатдан оларди?

Ундан кейин у замонда сувга Бақироқхўжа эга бўлган. Не-не можаролар бўлмади бу сувни деб! Мироббоши ота билан гаплашсангиз биласиз бу тарихни... «Ким билсин, балки шундоғдир. Аммо-лекин оқишини қаранг».

Бир неча киши канал ичига тушиб, оқиб бораётган сув олдида чопиб борар, гўё сувни етакларди. Одамлар сувга гул-чечаклар иргитишади: «Йўлингга гуллар пойандоз!» Карнайчилар сув тўлиб оқаётган каналга карнайларнинг оғзини қаратиб чалардилар. Бу шодлик садолари тоғларда, жилғаларда янграйди.

Каналчилар орасида қирғоқ бўйлаб Усмон Юсупов юрибди, катта-катта қадам ташлайди, теварагида сафдошлари.

— Мана бу севинчи кўринглар! Тўй, катта тўй бу,— Охунбобоев билан Емцевнинг белидан қучганча у атрофга тикилиб турди. Тоғ бағирлари гулдан либос кийган, шабада гуллар бўйини учуриб юрибди. У кўрагини тўлдириб нафас олди.— Юртимизнинг ажойиб баҳори бошланди,— деди у тўлқинланиб,— катта ишга қўл урдик. Халқнинг улуғ юришидан далолат бу. «Канал қазишга кучимиз етмайди, сув оқмайди», деб кўринг-чи буларга. «Нималар деб мингилляяпсан», дейди-да, йўлидан олиб ташлайди сизни.

У кеча кечқурун бу ерга етиб келди. Қурувчилар орасида уларнинг севинчига шерик бўлиб юрибди. Бирдан хаёлига съезднинг бир лаҳзаси келиб қолди. Райслик қилувчи унга сўз берилишини айтганда, у ногоҳ ҳаяжонланиб кетди. Минбарга чиқиб кетаётибди-ю, Катта Фарғонани тилга олайми-йўқми, деб ўйларди. Нутқига шуни киритмади. Нимага? Аммо Лоғон кетидан бошланадиган халқ юриши ҳақида ҳеч нима демади. Ҳолбуки, у съезд минбаридан Ўзбекистонда рўй бераётган ишларни гапириб турганда, бу ерда, Лоғонда, агар таъбир жоиз бўлса, Катта Фарғонага пойдевор қўйилаётган эди. У сафдошларига хушвақт илжайиб қаради.

— Бу қурилишда тажриба, пухта тажриба орттириб олдик. Энди бор эътиборни, ақл-идрок ва бор имкониятимизни Катта Фарғона-тайёрлигини тезлатишга қаратишимиз лозим. Каналнинг ҳисоб-китоблари ва лойиҳаларини Москвада маъқуллатиб олиш керак. Иттифоқ план комитети билан Ер ишлари халқ комиссарлиги мутахассислари орасида бу ишга шубҳа билан қаровчилар оз эмас. Тан олиш керакки, уларнинг шубҳалари асоссиз ва ичи бўш гаплар эмас. Ҳа, ташвиш, баҳс ва кураш энди бошланади...

— Бизда ҳам далил-асослар етарли,— деди Охунбобоев ўйчан ҳолда. — Мана Лоғон битди. Ун етти кун дегани нима бўпти?

Улар инженерлар ва мироблар тўпланишиб турган жойга келди.

— Раҳмат сизларга,— деди Юсупов.— Эътиқодингизга, садоқатингизга тасанно. Сира иккиланмай иш тепасида турдингиз, ҳатто каналчиларга трасса солиб бердингиз, улар ёнида лойиҳа туздингиз. Аминманки, улуғ каналларни қураимиз,— у ўзбекча одатга кўра қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди. Минглаб қурувчилар инженерларни олқишлади, уларга беқасам тўнлар, дўппилар кийдириб, белларига шойи белбоғ боғладилар. Шодиёна давом этарди. Соё тўлиб шарқирар, қирғоқларига гупилаб уриларди..

Юсупов шу куни тўлиб-тошиб одамлар орасида юрди. Қайси қишлоққа бормасин ариқларда сув шалдирайди, гўё қўшиқ айтиб чопқиллайди. Уриқлар, шафтолилар оқ-қизғиш шойига бурканиб олгандай, одамлар чехрасида табассум.

У машинани Каптархонага қараб ҳайдатди. Хотини шу ерда. Хабар ололгани йўқ, жимжит қишлоқда зерикиб кетгандир. Йўлакай ҳамқишлоқлари машина йўлини тўсишди:

— Келди, мана қаранг!— деб ариқдаги сувни кўрсатишади кексалар. Кўзларида севинч ёши йилтирайди.

Юсуповнинг ҳаяжони кучайди, уйга келса ҳовли тўла одам, ҳамма уни дуо қилади. Юсупов эса қўли кўксига, доим хизматларингизда, дейди. У ўзини базўр тутиб, уйга кирди. Сўнгги бир ой давомидаги

тинимсизлик, устма-уст ҳаяжонлар йиғилиб, ниҳоят, ўзини кўрсатди. У бошини хотинининг кўксига қўйди-ю, елкалари уча бошладди. Юлия Леонидовна эрининг ҳолатини тушунди. У хийладан кейин бошини кўтариб, хотинининг кўзларига тикилди:

— Ана шунақа ишлар, азизам!

Иккинчи қисм

Ҳаёт оқади

I

Дарё тинч, уни чиқмайди. Чайқалмайди, тўлқинлари қирғоққа урилмайди, гўё оқмаётгандай. Босиб келаётган оқшом бахмали уни гўё оғушига олган, у уйқуга толган. Икки беткайдаги бўйдор тераклар бу сукунатни гўё кучайтиради, қўриқлайди. Уқтин-ўқтин салқин, нам-хуш ел учади, тераклар титрайди, сув бети алланимадан сескангандай жимирлайди, ўз кўркига зеб беради. Ел тинади, сув бети яна жимийди, ёпирилиб келаётган тун бахмали тобора қуюқлашади.

Нарироқда алланима шалоп этди. Улкан балиқ сапчидими, тош тушдими, беихтиёр қарадим: ҳеч нима кўринмайди, сувнинг қорамтир сирти жимирлар, минг-минг жило бир-бирини қувиб ҳар ёнга чопарди. Бузрукхўжа ака аста кулди.

— Ишқ ўтида ёнган яна бирон тентак ўзини дарёга ташламади-микан-а?— кулимсираб сўради у.— Юрак ўтини сувда ўчирмоқчи бўлдимми?

Бу қадимий афсона иккимизга ҳам аён. Қорадарё бўйида қадим-қадимда бир қиз ўтган экан. Жуда сулув, жуда дилбар, кўзлари хумор, қовоқлари бодом, қошлари қалам, орқасини қоплаган сунбул сочлари сарв қоматига кўрк, юзлари сутдек оқ, тиниқ экан. Унга навқирон бир йигит ошиқ бўлибди. Қиз фироқ қилавериб, висолига етиштирмабди. Йигитнинг юраги ёнибди. Ривоятга кўра, у юрагини чангаллаганича, ўзини Қорадарёнинг худди шу жойига ташлабди. Шу-шу бу жойнинг номи Куйганёр.

— Бу жойларнинг ўтмиш тарихи узун. — деди Бузрукхўжа ака бир оз жимликдан сўнг аста бош чайқаб,— ўзанини топиш қийин. Бу жойларда бунақа тарихий, афсонавий номлар кўп. Лекин ҳар қандай афсонанинг таги рост дейдилар,— Бузрукхўжа ака аста бош чайқади. Замонлар ўзгаради. Ўша ошиқ юрак ўтини ўчириниш учун ўзини дарёга отибди. Мен қатори йигитлар дарё лабига ўт ёқиш учун келган эдик.

Шу аснода ҳаммаёқ ялт этди. Гидростанция навбатчиси гўё кекса қурувчининг сўзларини эшитди-ю, дарҳол чироқ ёқди. Теварак-атроф кундузгидай мунаввар бўлди. Минглаб фонарь сувда акс этди. Қоронғилик чўчиб икки қирғоқдаги тераклар, боғлар ортига қочди. Ошиқлар энди ўзларини сувга отмайдилар, деб ўйладим. Ўша куйган ёр ҳозир тирик бўлиб, бу ерга келса, ўзини сувга отмасди, севгилис унга эргашар, унга қўл берарди. Иккаласи асов дарёни жиловланган инсон ақлазаковатига маҳзлиё бўлиб, дарё бўйида сайр қиларди.

Энди унсизлик бузилгандай эди. Наридан сувнинг пўлат дарвозаларга урилиб чиқарган бўғиқ овози келарди: у урилиб нафаси қайтади, пишқиради-ю, кучи етмайди. Одам бурган томонга — далалар, боғларни суғоришга йўл олади. Баҳор, ёз, кузу қишда ҳам тинмай оқади. Энди унинг Қорадарё деган номи қолган, холос.

Бузрукхўжа ака эслайди:

— Қўлоқни қоматга келтирган пайтлар бўларди илгари. Яқинига жонли зот келолмасди, аждаҳодай ютарди. Саратон кирарди-ю, шахти, ўкириги бирданига пасаяр эди, соҳиллари ҳувиллаб, экинлар қовжираб қоларди. Тошқин пайтида теварак-атрофни вайрон қиларди,

қайтганда тагига тушиб кетарди. На қудратга минганда, на ожизланганда нафи тегарди; атрофдаги даштлар томоқ тақиллатиб, фурсат кутиб ётаверарди. Савр бошидагина қишки нам ва баҳор ёғинидан баҳра олган даштда лолалар, кўкатлар кўкариб, ер ясанарди, аммо бу бир ойлик ясаниш эди. Бу — дарёнинг ўтмиши. Унинг бугуни бошқа. У энди сувини Катта Фарғона каналига қўшади.

Бузрукхўжа ака йўл-йўлакай менга ўгирилиб қарар экан:

— Эсингиздами, Катта Фарғона каналини қазिश қандай бошлангани? Эсланг-а! — деди.

Мен беихтиёр жилмайдим.

— Бўлмасам-чи, — Катта Фарғона каналининг қандай бошлангани ҳам, ўша вақтларда Бузрукхўжа аканинг қанақалиги ҳам эсимда. Мен ўшанда газета ходими эдим. Унинг участкасига бот-бот келар, у билан учрашиб турардим. Суҳбатдошига азамат гавдасини ўгириб, кўзига тик боқиб гаплашарди. Ўшандан бери ўттиз йилча ўтди. Унинг кўз қараши ўша-ўша — талабчан. Аммо одатиде янгиликлар пайдо бўлибди: фасони келишган, ўз наздида, бепанд стулда ўтиришни хоҳламайди у. Бошқармаларда унинг учун маҳкам, оғир, ўтирғичи, суянчиғи кенг стуллар қилинган. Бу стулларга у худди эгарга мингандай, кўкрагини суянчиққа тираб ўтиради. Унинг назарида бундай ўтириш қулай ҳам яхши.

Биз бош тўғон бошқармасига етиб келдик. Бузрукхўжа ака стулни эгар қилиб, суянчиғига кўкрагини тиради.

Эсингизга тушдими, Катта Фарғонанинг қандай бошлангани? — ўзига хос синчковлик билан сўради у.

Бузрукхўжа Усмонхўжаевга, тўғрисини айтганда, ҳавасим келади. У ажойиб ҳаёт йўлини босиб ўтди. Фарғона водийсида инқилоб моҳиятини дастлаб тушунган ва унинг ҳимоясига кўкрагини қалқон қилиб чиққанлардан бири. Водийнинг биринчи коммунистларидан. Колхоз тузиш ва уни оёққа бостириш курашчиларидан бири. Ажойиб ҳаёт кечирди бу киши... Шундай деб ёздим-у, ўз фикримга қарши чиқдим: нега кечирди? Ажойиб ҳаётини давом эттирмоқда. Унинг тўзимини ва меҳнат-севарлигига ёшларнинг ҳаваси келади. У ўз мулкини айланиб юриб, бир неча кунлаб ухламайди. Катта Фарғона канали бошлиғи вазифаси жўн ишлардан эмас. Тўй-томошада ва улфатлар гурунгида бошқалар қатори ичиб, бошқалардан ҳушёр, хушчақчақ ўтиради. Бузрукхўжа Усмонхўжаев доимо ҳаракатда, доимо катта сув хўжалигининг ташвиши билан банд.

Бу хўжалик қурилиши мана бундай бошланган эди.

II

1939 йил 1 август тонги.

Карнайлар овози варанглаганда, дўмбиралар гумбирлаганда, сурнайлар садоси чинқириб таралганда ҳали тун салқини шаштида эди. Байроқлар баравар кўтарилиб, шабада ҳилпирата бошлади. Қурувчилар қўшиқ айтиб, бўлғуси канал изига қатор-қатор тизилишди.

Катта тўй, катта маърака эди. Музика ва қўшиқ садолари трасса бўйлаб муттасил жаранглаб турарди. Театрларнинг артистлари келиб томоша қўяр, бадний ҳаваскорлар концерт берар ёки кечқурун қурувчилар ўзлари гулхан атрофида қўшиқ айтар, рақсга тушарди. Бу билан заранг ер юмшаб қолмас, қўлларнинг қадоғи кетмасди-ю, аммо байрам кайфияти ҳам авжидан тушмасди. Одамлар шавқ-завқ билан, чин кўнгилдан ишларди. Қурилишга колхозлардан сараларнинг сараси йиғилиб келган эди.

Ўша кунларда озмунча кишилар ранжиб қолганмиди? Колхоз ва қишлоқ советларининг раислари шикоятларни текширишга оз вақт сарфланганмиди: «Нима, ман бошқалардан камманми? Нормамни бажарганим йўқмиди?», деганлар, ҳатто кўз ёши қилганлар оз эмас эди.

«Каналга ҳаммани барабар юбориб бўлмайди! Колхозда ҳам одам қолиб ишлаши керак-ку», дейилганда, бировлар рози бўлар, баъзилар бари бир қочиб каналга келарди. Раислар ўз ихтиёри билан келганларни олиб кетишга келишарди. Ахир колхозни одамсиз қолдириб бўлмайди-ку! Ҳозир колхозда ишлаш ҳам шарафли — ҳар бир одам уч ва тўрт киши учун ишлаши, канал қазишга кетганлар ўрнини босиши керак, деб тушунтирардилар.

— Мен бошлиқ бўлган участкада худди ана шундай бўлган эди, — Бузрукхўжа аканинг катта юзига мулойим табассум югурди. — Бошқа участкаларда ҳам шу ҳол эди. Норин сувини Қорадарёга қўядиган трассани қазиш бизнинг зиммамызга тушган эди. Биласизми, Норин доимий музликлардан сув олади, Қорадарё эса тоғ силқиндилари ва булоқлардан, бу сувнинг узилмас манбаи йўқ. Усмон Юсуповнинг шу сўзлари эсимда: «Қорадарёга Норин сувининг бир қисмини боғлаймиз, шундан кейин у экинларимизни ёз бўйи суғорадиган бўлади».

Мен Усмон Юсуповни ўшанда, канал қурилишида яқиндан танидим. Кескин, ақлли, жасоратли. Билсам, у шоирсифат одам ҳам экан. Бир кунни Бузрукхўжанинг участкасига бир машина келиб тўхтади. Ундан улкан, норғул киши тушди. У одамлар ишлаб турган тепаликка абжирлик билан кўтарилиб: «Ҳорманглар, Фарҳодлар!» деди гуркуррак ва қувноқ товуш билан. Юсуповни бундай тахлитда биринчи марта кўришим. Ҳорғинликдан унинг кўзлари қизарган, аммо хурсандлик учқуни ярқираб турарди. Одамларнинг шахт билан ишлашини кўриб кўнгли жуда кўтарилган эди. Участкадаги иш оғир эди: ер сершағал, заранг. Лўм билан тахта-тахта кўчириб ташлашарди одамлар. Иш бир нафас тўхтади, қурувчилар Усмон Юсуповни қуршаб олишди. У эса қурувчиларга қараб:

— Алишер Навоий тоғ кесиб Ширин юртига сув чиқарган Фарҳоднинг қаҳрамонлигини мадҳ қилган, лекин у афсона эди, — деди. — Сизлар бўлса афсонани чинга айлантиряпсиз. Сизлар чинакам Фарҳодларсиз. Гапимга ишонаверинглар: сизларнинг бу қаҳрамонлигингиз шоирларнинг шеърлари, дostonлари, адибларнинг асарларида мадҳ қилинади, ҳофизлар кўшиғида куйланади. Қақроқ даштларга сизлар ҳаёт суви етказасиз. Улар яшнаган боғ-роғларга айланади. Бу ерларга макон қурган авлодлар умрбод сизларни эсда сақлайди. Ҳорманглар, қаҳрамонлар!

У участкани хийла вақт айланиб кўрди. Участкадаги ишнинг ташкил қилиниши билан танишди. Қурувчиларнинг турмушини, маишати-ни суриштирди. Кейин эса ё таклиф, ё буйруқ оҳангида:

— Қани, Эшон ака, машинага чиқинг, — деди. У Бузрукхўжани шундай деб атарди. Машинага чиқиб ўтирганларидан кейин, — Норин бош тўғонини кўриб, у ерда ишлаётган кишилар билан танишиб келасиз, — деб қўйди.

Машина трасса бўйлаб аста борарди. Трассада одам кўп, жуда кўп. Бир юз олти миш минг одам икки юз эллик километрли трассага тизилган эди. Машина йўл-йўлакай тўхтаб-тўхтаб борарди. Усмон Юсупов машинадан тушиб, трассадаги одамлар билан суҳбатлашар, қурувчилар уни қуршаб олишарди. У бўлса ишнинг боришини, одамлар шавқ-завқини кўриб ҳорғинлик, уйқусизликдан қизарган кўзларидан шод-хуррамлик балқиб кетарди.

... Уша кунларда у Навоийнинг баҳодир Фарҳод билан малика Ширин тўғрисидаги дostonини қайта ўқиб чиққан, шоирнинг бунчалик узоқни кўрганлигига қойил қолган эди. Ахир Навоий бу дostonда тоза, ёрқин севгини ҳикоя қилиб қолмай, халқнинг орзу умидини, сув учун курашини ҳам ифодалаган, шунинг учун ҳам бу асар беш асрдан буён халқ билан бирга яшайди.

— Мана буларга қаранг, Эшон ака, ҳу анави аёлларга! — Бузрукхўжа Юсуповнинг елкаси оша қаради. Бўлғуси каналнинг баланд тупроқ уйилган қирғоғида икки аёл кўринди. Иккаласининг бошида ранги офтобда ўнган дурра, кенг кўйлаги шабадада ҳилпираб келарди.

Бузрукхўжа уларни таниди: колхоз раисаси Хайриниса Боқибоева билан бригадир Лутфи эди. Бузрукхўжа машина деразасидан қўл чўзиб улар билан саломлашди. Усмон Юсупов эса фикрини жамлаб давом этди:

— Мана буларга малика қийимини кийдириб қўйсангиз ҳусн-жамолда Шириндан камми? Йўқ! Булар бугунги кунимизнинг чин Ширинлари, чинакам қаҳрамонлари, Эшон ака!

Улар иккаласи машинанинг орқасида ўтирар, иккаласи ҳам улкан, норғул, ёнига учинчи киши сиғмайди. Иккаласи ҳам шод, ўқтин-ўқтин шофёрга:

— Араванг тортолмай буксалаб қолмадим, ука?— деб тегишар ва баралла кулишарди. Кулги тингач, гаплари яна меҳнат, одамларга шавқ-завқ бахш этган шу меҳнат, оммавий қаҳрамонлик, ташаббус манбанга кўчарди. Бу манба эса инқилоб ғалабаларини сақлаб қолиш зарурлиги эди. Ниҳоят улар суҳбати ўша оғир, оловли кунларда Ленин ўтказган шанбаликларга бориб уланди. Юсупов салмоқлаб хаёлчан гапирарди. Уша шанбаликларда Лениннинг ўзи қатнашган, елкасида ғўла кўтарган, ниҳол ўтказган, кўча супурган эди. Уша шанбаликлар Ленинга халқ кўнглига яхшироқ кириш, унинг манфаатлари ва ҳаракатини яхшироқ тушунишга ёрдам берган эди. Уша кунлари туғилган «Буюк почин» асарида Ленин меҳнаткаш халқнинг оммавий қаҳрамонлиги бошланадиган вақт келганлигидан башорат берган эди.

— Биз Лениннинг ворисларимиз, Эшон ака!— Юсупов қўлини унинг елкасига ташлади, уни маҳкам қучиб давом этди.— Лениннинг олдиндан кўриб айтганларини биринчилардан бўлиб бажаряпмиз. Биринчилардан бўлиб! Ушанда Ленин мана шу дунёда қудратли Советлар давлатини, ана шу халқ тўлқини, шу халқ қаҳрамонлигини кўрган эди. Биз Лениннинг ворисларимиз!

Бу сўзни у суҳбатларда кўп қайтарарди ва тўлқинланиб кетиб, суҳбатдошини ҳам тўлқинлантириб юборарди.

— Биз бахтиёр авлодмиз, Эшон ака!— деди Юсупов. Яна ҳам қайнаб гапириши уни шунчалик маҳлиё қилган эди.— Ҳа, Эшон ака, Ленин башоратини амалга оширяпти ўзбек халқи! Мундоғ ўйлаб кўринг-а, қандай катта бахт бу!

Тўғри. Инсоният тарихи халқнинг бундай оммавий меҳнат қаҳрамонлигини билмасди. Ҳатто Совет Иттифоқининг ўзида ҳам бунақангиси кўрилмаганди. Ўзбек колхозчилари, бутун халқ бошлаб берди буни!

Усмон Юсуповнинг қувончи ва фахри Бузрукхўжага аён эди. Юсупов иш жараёнида катта қатламга қўл урадиган дадил ходим эди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети секретари вазифасига ўтганидан бери, бу унинг бошлаган биринчи улкан иши эди. Бу ишга «йўл очиш», бунга рухсат олишга у оз куч сарф қилгани йўқ.

III

Бу улкан қурилиш бошланмасдан бир йил олдин, 1938 йил ёзида Йўлдош ота Охунбобоев Избосканга келди. Район Ижроқўмининг раиси Бузрукхўжа Усмонхўжаевга, ўз одатича, ҳазил-мутойиба билан:

— Хабарингиз борми, Бузрукхўжа?— деди қўл узатаркан.— Попликлар катта йиғин олдидан улоқни ўзлари бошлаб юборишибди. Отлари жуда учқур, чавандозлари жуда чапдаст экан. Пойганинг оёғида қолиб кетмасанглар тағин деб қўрқаман. Тебани қўйиб бедов боқинг бу улоққа, Бузрукхўжа,— деди-ю, қаҳқаҳлаб кулди.

Йўлдош ота гапни ҳазил-аския билан бошлайдиган донишманд одам эди. Унинг шамасини райижроқўм раиси тушунди. У ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб қилди:

— Иккаламиз минган тулпорнинг зоти бир, тебалашиб борсак ҳам узоққа етармиз, ота...

Йўлдош ота кула-кула воқеани баён қилди: попликлар ўз ташаббуслари билан тўққиз километр узунликда ариқ қазишибди, бу билан юз гектар ер суғориш мумкин экан.

— Биласизми, Бузрукхўжа, сув учун бошланаётган катта жангнинг, умумхалқ юришининг шабадаси бу, хамир учидан патир. Юсупов ўша ерда қолди. Кекса деҳқонлар билан кенгашиб, попликларнинг тажрибасини ўрганияпти. Халқ юриши бошланди, дейверинг...

Кейин, орадан кўп вақт ўтмай, Фарғонада Лоғон каналини қазиш бошланди. Тўғри, бунга областнинг бошқа районларидан ҳам кўп одам келган эди. Ушанда Юсуповнинг одамлар орасида юрганини, улар билан суҳбат қуриб, ҳазил-мутойиба гап айтиб кўнгилларига ўт ёққанни кўриб, Бузрукхўжа ҳайратда қолган эди.

1939 йили Фарғонада катта кенгаш бўлди. Ҳамма районлардан одам келган — партия ва совет активлари, колхоз қурилишининг саркардалари йиғилди. Йўлдош ота Бузрукхўжанинг ёнидан жой олди. Ўз одатича, ҳазил аралаш ўша гапни яна қайтарди:

— Қалай, отларингиз боқувдан чиқдими бу улоққа? Соврини катта, Эшон. Бўшашманг, эсингиздами, айтувдим-ку жангнинг шабадаси бу деб? Бошланяпти!..

Шу орада минбарга Усмон Юсупов кўтарилди. Минбар қирсиллаб кетди. Бузрукхўжанинг назарида у ҳаяжонланаётгандай. Ҳаяжонини босиш учундир балки, секин, вазмин гап бошлади. Доимо ўзига ишонган, абжир, шахтли Юсуповга ўхшамас эди у ҳозир. Ногаҳон Бузрукхўжанинг ўзини ҳам ҳаяжон қамради; айтишга осон, ҳазил ишнинг бошини тутяптими улар! Бугун оламга доврўқ солишяпти.

Лекин Усмон Юсупов Бузрукхўжанинг ҳам, ўз кўнглини ҳам иштибоҳга солган шубҳани бирданига тарқатиб юборди. Ахир халқнинг сув учун олиб борган кураш ва тажрибалари жамланган, таҳлил қилинган. Йигирманчи йилларда, Совет ҳокимияти ҳали ёш ва тажрибасиз йилларда бошланган эди. Ушанда Йўлдош Охунбобоев батраккамбағалларга бош бўлиб, Асакасбидан Марказий Фарғона чўлига канал қазитган эди.

Лекин у дастлабки қалдирғоч эди. Сувга ташналикни босиш, катта ерларни очиш, деҳқончиликни олға элтиш ишига киришмоқ зарур эди.

Сув, сув... Ариқларда жилдираб, деҳқон экинига етиб келолмасди сув. Экинлар қовжирар, ер тарс-тарс ёрилиб ётарди. Қулоқ бошларидаги қонли олишувлар, сувни деб бир-бирини ўлдиришлар... Бир куни, айни саратонда, Бузрукхўжаларнинг қишлоғидаги камбағаллар бойга қарши бош кўтардилар; бу жанжални текширишга Синявский келган, ўшанда у навқирон инженер эди. Уша киши, Клавдий Никанорович, ҳозир катта кенгаш президиумида ўтирибди. Ушанда, подшо замонида, адолатли бўлганлиги, деҳқонлар эҳтиёжини тушунганлиги учун ёш инженерни халқ ҳурматларди. Деҳқонлар унинг олдига — Андижонга тез-тез бориб турардилар. Аммо ўша замонда, сув хусусий мўлк бўлган ўша ноҳақлик даврида унинг қўлидан нима келарди? Клавдий Никанорович сира иккиланмай инқилобни ёқлади. Мана, эндиликда ҳам сира иккиланмай катта канал қурилишини ёқлади. У энг масъулиятли участкага — Куйганёр бош тўғонига бош инежнер.

Усмон Юсупов энди ишонч билан товушини баланд кўтариб гапирарди. Гўё залда момақалди роқ акс садоси янграрди.

— Большевиклар партияси бизнинг зиммамизга буюк вазифани, кечиктириб бўлмайдиган вазифани, сув танқислигини йўқотиш вазифасини юклади. Бу вазифани жуда қисқа муддатда ҳал қилишимиз зарур, ўртоқлар! Буни тез ҳал қилмас эканмиз, чўлларга ҳаёт сувини етакламас эканмиз, ҳосилни, айниқса, пахтани кўпайтириб бўлмайдим, оқсайверамиз. Партия халқимизга ишонади. ВКП(б) Марказий Комитети Катта Фарғона канали қурилиши лойиҳасини маъқуллади...

Усмон Юсупов ВКП(б) Марказий Комитети Сийёсий бюросининг

қарорини ўқиб берди. Унинг нутқини жим эшитаётган зал бирданига бошланган гулдурос қарсақлардан гўё титради. Юсуповнинг ўзи ҳам қаддини баланд кўтарганча қарсақ урарди.

Бу қарорни чиқаришга осонгина эришилгани йўқ. Ҳатто Сиёсий бюро аъзолари орасида ҳам бу ишнинг муваффақиятли тугашига ишонқирамаган кишилар бўлди. Усмон Юсуповнинг секретарлик вазифасига сайланганига ҳали кўп бўлгани йўқ, нима иш билан ўзини кўрсатибди. Тўғри, у ишчан, бироқ ишда тезоб, фикри кенг, чуқур қатламга қўл уради. Аммо у таклиф қилган иш гўё хаёлий гапга ўхшарди. Икки ойдан оз вақт ичида икки юзу етмиш километрни қазиб бўлиш, тагин қўл кучи билан! Жаҳон суғориш тарихи ҳали бунақасини билмаган. Ахир инсоният тарихи одамда ишчи ва деҳқонлар давлати барқарор бўлганини билармиди? Бу борада биз биринчи бўлдик! Шундай экан, бизлар нимага жаҳон суғориш тарихида ҳам биринчи бўлмайлик?! Бизлар, Ўзбекистон коммунистлари, Лениннинг бу васиятини адо этишимиз лозим.

Нотиқ сўзида давом этди:

— Орамизда канал қазилишигагина эмас, каналга ҳам ишонмай диганлар бор, ўртоқлар. Уларга: «Хўш, айтинг, нимага ишонмайсиз, шубҳангиз нимада?» деймиз. «Канал-ку қазилар, халқимизнинг қудрати етади бунга. Аммо сув оқармикин, тагига тортиб кетмасмикин?» дейишади. — «Ахир, ота-боболар замонидан бери ариқ ва анҳорлар ҳали-ҳануз оқиб турибди, тагига тортиб кетгани йўқ-ку? Ақалли Лоғон канали ҳам шубҳаларингизни ёзмадимми?» деймиз. «Оқяпти, тўғри, бироқ Катта Фарғона канали катта, кўп қалтис жойлардан ўтади. Бетон қилинмаса кўпгина районлар ботқоқ бўлиб кетмасмикин? Шу шубҳа тўғри», дейдилар. Олимлар, мутахассислар, кекса деҳқонлар фикрига қулоқ солинг, деймиз уларга...

Усмон Юсупов минбарни каттиқ муштлади-да, давом этди:

— Улар қўрқоқ, каналдангина эмас, ўз фикрларидан ҳам ҳадиксирайдилар. Чўчиймиз, деб очиқ айтмайдилар, аммо шубҳа ёядилар. Улар жавобгарликдан қочадилар. Бу хил одамларга айтиб қўяйлик. Шубҳалари тарқагунча халқ ҳаракатидан ўзларини четга олиб тураверсинлар. Аммо одамлар орасида бир гап юрибди. Бу руҳонийлар, қулоқларнинг қолдиқлари чиқарган гап. Гўё сув қиблага оқмасмиш! Улар шу билан одамларни канал қазишга чиқишдан қайтармоқчи. Бу эски ашула: уларни халқ орасида шармисор қилиш керак!

Залда яна қарсақлар янгради.

Колхоз раиси Полвон Қозоқов сўз олганда раислар жонланиб, бир-бири билан шивирлаша бошлади.

— Қиблага оқмаганига қўймаймиз! Йўлини топса тоққа ҳам чиқади сув!— деди у баланд товуш билан.— Нориннинг Қорадарёга келиб қўшиладиган жойидаги энг қийин шалолани бизнинг колхозимиз битказади. Семону сим берилса, инженер тепамизда турса бас!

Полвон аканинг сўзлари гулдурос қарсақ ва қийқириққа қўшилиб акс-садо берди. Колхоз раислари ким ўзарга шалолалар қуришни талаб қилишди.

Шу кенгашда канал трассаларининг участкалари ажратилди, уларнинг бошлиқлари, бош инженерлари тайинланди. Клавдий Никанорович Синяевский Куйганёр бош тўғонига бош инженер бўлди. Бузрукхўжа Усмонхўжаев Избоскан райони ҳиссасига тушган еттинчи участкага бошлиқ қилиб тайинланди.

Одамлар кўнглида зўр тўлқин мавж урар, чеҳраларида ҳушвақтлик, ҳаяжон кўринарди. Ҳа, улар қадимий афсонани ҳақиқатга айлантириш учун ғайрат отига минган эдилар.

— Айтмовдимми бошланади деб, Эшон. Сув учун буюк жанг бошланди! — деди Йўлдош ота Охунбобоев унинг елкасига қоқиб. — Мана энди Бузрукка дам беринг, тулпор мининг.

— Олға, ўртоқлар!— деб хитоб қилди Юсупов.— Сув учун улур юриш бошлаймиз. Олға!

— Шу йиғиндан олдин — баҳорнинг ўрталарида — Улуғ канал қурилиши устида тагин кўп баҳслар, мунозаралар бўлиб ўтди. Қандай шиддатли баҳслар денг, — деб қўйди Бузрукхўжа ака стулни эгар қилиб минганича гавдаси чайқалиб. — Биласизми, фикрлар бир-бирига тўқнашиб учқунлар сачарди.

Усмон Юсуповни каналларнинг қурилиб битиш муддати сира қониқтирмас, бошқа лойиҳалар кўриларди. У хонани битта-битта одимлар ва ўзича: «Муддат, муддат!» деб хитоб қилар, бармоқларини қирсиллата-қирсиллата қадамини тезлатарди.

Мухолифини деворга тираш зарурати туғилганда у кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб: «Эртага кечикамиз! — дерди. — Шунини унутмаслик керакки, халққа канал бугун зарур, афсуски, азизлар, кўпинча олтиндан қиммат вақтни вайсаб ўтказаяпмиз».

У ўтирганларни бир-бир кўздан кечирди. Профессорлардан А. Н. Аскоченский, В. В. Пославский; инженерлар К. Н. Синявский, Б. Д. Коржавин, И. Д. Лебедов, И. В. Федодеев каби Ўзбекистонда ирригация ва сув хўжалиги бобида хизмати кўп синган кишилар ҳам ҳозир унга ҳайрон қараб турардилар: ҳаётнинг аччиқ тажрибаларидан ўзга бирон дуруст мактаб кўрмаган бу ёш секретарь нега ўз фикрида бунчалик қаттиқ турибди? У нимага таянади? Халқ қурилиши усули зиддига айтилган ҳар бир фикрни нега ҳатто жаҳл билан бирин-кетин улоқтириб ташлайди? Ё ҳозирги замон қурилиш материаллари билан бино қилинган иншоотларнинг афзаллиги ва умри узоқлигини тан ололмайдими?

— Боболаримиз, оталаримиз юзлаб ариқ ва анҳор қазиганлар. Тошкентдаги Қайковус анҳоридан неча юз йиллардан бери бунинг гувоҳи бўлиб сув оқиб турибди-ку. Қурилишига ўзларингиз бош бўлдингиз, ўзларингиз гувоҳсиз: Логон каналини қазिश устида озмунча тортишмадик. Сизоти ўттиз икки километр наридаги Фарғона тўқимачилик фабрикаси тагида чиқади, ўн саккиз километр наридаги Аввал қишлоғини ҳароб қилади, деб ваҳима солган инженерлар ҳам бўлди. — У гоҳ у инженернинг, гоҳ бунисининг кўзига илжайиб тикилиб турди-да, сўзини давом эттирди, — Иттифоқ Ер ишлари халқ комиссарлигининг айрим мутахассисларини ёрдамга чақирди. Хўш, нима бўлди? Биз айтганимизда туриб олдик, канални ўн етти кунда, Ленин партияси XVIII съезди ўз ишини тугатгунча битказдик. Мана, кўриб турибсизлар, тўқимачилик фабрикаси сув тагида қолгани йўқ. Шоҳимардонсой билан Исфайрамсой сувини бирга қўшган канал оқиб турибди.

Фарғона водийсининг тупроқ тузилишини, ариқ ва сойларнинг қирқ йилдан ортиқ вақт давомида яхши билган, халқ ҳурматига сазовор киши, кекса инженер Клавдий Никанорович Синявский аста ўрнидан турди:

— Фикрларингиз асосли, Усмон Юсупович, — деди у аста. Кабинет жимиб қолди. Юсуповнинг юзига ажиб табассум югурди. У қулоғини тутиб унга яқинроқ келди. — Бунга шак-шубҳа йўқ. Боболар, оталар қазиган ариқ ва анҳорларни, ўзбек халқининг бу соҳадаги бой тажрибасини ўрганмай, ирригация иншоотлари қуришда уни татбиқ қилмай, тўғри йўл топиш қийин. Аммо бунақанги ноёб иш, бунақанги катта канал бу хил муддатда қурилганини ҳали тарих билмайди. — У аста томоқ қириб, йўталиб қўйди. — Ҳа, хусусан, буни ирригация тарихи билмайди. Шунинг учун, биринчидан, бундай катта, бундай нодир ишни бошлаш олдида, табиийки, ҳаяжонланяпмиз. Иккинчидан, бу катта канал мукаммал бўлсин, деймиз. Канал ўтадиган жойларнинг тупроқ тузилиши пухта ўрганилса, хавфли жойлар аниқланса, қуриладиган катта-кичик қайнама ва бошқа иншоотлар белгилаб чиқилса, лойиҳа пухтароқ тузилса... Бу жуда узоқ бўлмаса-да, вақт талаб қилади. Мутахассисларни ўйлантириб турган нарсалар шу...

— Демак, ҳурматли Клавдий Никанорович, — деди Юсупов кулиб

ва бош чайқаб, — фикрларимизда зидлик кўп эмас, оз-у, лекин муҳим. Юсупов безак ва мукамалликка қарши экан деб ўйланганлар. Йўқ, қайтариб айтаман: канал қурилиб битадими ёки йўрғадан чиқмайдими, буни вақт ҳал қилади. Биз Катта каналнинг тупроқ қазиниш ишларини бир ярим ойдан ортиққа чўзолмаймиз. Нимага дерсизлар? Шунинг учунки, пахта терими бошланади. Каналчиларнинг ҳаммаси теримга кетади. Ёки сентябрь ва октябрь ойларида канал қазиб, пахтани барбод берамиз-у, Сиёсий бюрога: «Илтимос, бизни койиманглар, биз канал қазидик», деймизми? Хўш?

Ўтирганлар бу ёғи қандоқ бўлди дегандай, бир-бирларига маъноли қараб олишди. Юсупов эса хонани битта-битта одимлар ва ўйларди: Партия XVIII съездининг қарорларида суғориладиган ерларнинг ҳар гектаридан олинадиган пахта ҳосилини ўн тўққиз центнергача етказиш, алмашлаб экишни тамоман яхшилаш вазифаси қўйилган эди. Сувни кўпайтирмай туриб бу вазифани адо қилиб бўлмайди. Бу энди шубҳадан холи. Демак, сув, сув, канал ва яна канал! Хўш, Усмон, тагин таваккалми? У умр бўйи катта ишларни таваккал билан бошлади, ҳеч бирида дард қолмади.

— Бугун ҳам мана уч соатдан бери маслаҳатлашяпмиз,— деди Юсупов. У яна тоқатсизланиб, ўзини койий бошлади: «Нимага фикримни уқтиролмаёпман ахир? Тайёрлик ишлари чўзилаверса, халқни шу кунларда отлантириб, канални қазиб олмасак муҳолифлар кўпаяверади. Клавдий Никанорович тўғри айтди: бу каналчилик тарихида, мамлакат ирригацияси тарихида биринчи марта қилинаётган катта иш, ягона ва нодир иш... Мутахассислар йиллаб лойиҳа тузиб, канал йўлини ўрганиб, йиллар давомида канал қуришга ўрганиб, кўникиб қолишган. Энди бунга юрак ютолмаётибдилар. Тўғри, ҳар қандай янгилик туйқусдан бўй кўрсатганда одамлар чўчийди. У кўзга ғайритабиий, беўхшов кўринади, унинг муҳолифлари кўп бўлади». — Биласизларми, каналлар тўғрисидаги дастлабки таклифларимиз, ҳисоб-китоблар, фикрларимиз Иттифоқ Ер ишлари халқ комиссарлиги билан Госпланда муҳокама қилинганда катта қаршиликка учради, фикрларимиз эриш туюлди, баъзи кишилар биздан кулишди. Мен уларга, чўчиб кетдиларингми, кўникиб қолинган ҳадни бузибмизми? Бу орқасидан келадиган ишнинг боласи холос, қўрқманглар, дедим. Катта Фарғонанинг хомаки ҳисобларини, планларини гапириб бердим. Мўътабар бошлиқлардан бири менга тикилиб қолди. У чиндан ҳам ҳайратланган, мени маҳобатчи деб ўйлаган экан. Кейин бошини сарак-сарак қилиб деди: «Қизиқ эртақ, жуда ҳам қизиқ афсона!»

Шундай олим киши бутун бир республика ташкилотлари тайёрлаган нарсани афсона деб ўтирса! У ҳамма нарсага осмондан қарайдиган бўлиб қолган.

— Сўз ким устида бораётганини билгандирсиз,— деди Юсупов ҳамсуҳбатларига қараб.— Шунинг учун у кишининг исм-шарифларини айтмайман. У киши Лоғон қурилиши бошланадиган кунларда «афсона»ни ўз кўзлари билан кўришга келган эдилар. Биз маслаҳатлари учун у кишига раҳмат айтдик, аммо ўз билганимиздан қолмадик. Тўғрироғи, биз бир-биримизни тушунмадик. У киши дарғазаб бўлдилар, кейин текширишга комиссия юбордилар...

— Шунақа гаплар,— деди Юсупов.— Майли энди ўз муҳокама-мизни давом эттирайлик. Қани, Иосиф Дмитриевич, бизни америкаликларнинг канал қуриш усуллари билан таништиринг-чи, — у инженер Лебедевга мурожаат қилди.— Лойиҳа тузиш, канал ва иншоотларни қуришигача ҳаммасини қўшиб айтинг.

Лебедев ўрнидан туриб, дафтарини варақлай бошлади:

— Калифорния штатида бир юз йигирма тўққиз километр узунликдаги канални энг замонавий ер қазиниш машиналари билан тўрт йилда қуришган. Буни бутун америка канали, дейишади. Икки юз олтмиш минг гектар ерни суғоришга қодир... Яна Войоминг штатида юз ўн километр узунликда канал қурила бошлаган. Лойиҳаси ўттиз

учинчи йилда тасдиқланган, қурилиш ўттиз олтинчи йилда бошланган...

— Шошманг.— деди диққат билан қулоқ солиб турган Юсупов,— бу суръатда қачон битиришади?

Ўтирганлар унга қараб илжайишди.

— Битгунча беш-олти йил ўтар.

— Бўпти.— деди америкача қурилиш усулидан ҳам қўлни ювиб қўлтиққа урган Юсупов.— Американи қўйиб турайлик. Улар социализм қурмайдилар-ку... Аммо Иосиф Дмитриевич, менга аниқ айтинг: лойиҳа қайси кун битади, канал ўтадиган жойларни аниқлаш, текшириш ишлари қачон тугайди? Одамларни тайин этилган участкаларга мўлжалдаги кунда чиқариш мумкин деб ишонсак бўладими?..

Бўлғуси канал лойиҳасининг муаллифи Лебедев трассада бораётган ишларни кўриш ва тезлатиш учун Фарғонага, Усмон Юсупов эса Москвага, ВКП(б) Марказий Комитетининг пленумига жўнаб кетиши керак эди. Шунинг учун кенгаш кейинга сурилди.

V

Эрталабдан бери шовқин ҳукмрон бўлган катта кабинетга чуқур сукунат чўкди. Юсупов якка ўзи қолган эди. Бу ногаҳоний жимлик унга ғайритабиий ва оғир туюлди. У дераза олдига бориб пардани очди-да, пешанасини уқалаб кўчага қаради. Шаҳар кўчалари ва уйларида чироқ ёқилган. Тошкент тун безагига бурканган эди. Унинг хаёли яна Катта Фарғонага кўчди: «Лойиҳа тузиш ва канал изларини аниқлаш ишлари, айтайлик, икки ойда тугамаса-я?! Нега бунча латтадай бўшашишади. Йўқ, ўртоқ мутахассислар, кечикишга ҳақимиз йўқ. Эртага кечикилади. Кейин бунга ўнглаб бўлмайди!

Устига устак дунё нотинч. Фашизм қонли панжасини бошқа мамлакатларга чўза бошлади. Фашист солдатлари дастлабки қурбонларининг экинзорларини топтамоқда. Тинч, қуролсиз аҳолини қириб ташламоқда, ўзгалар юртини таламоқда. Гитлерчилар Чехияни, Моравияни босиб олдилар. Мадрид хунтаси хонлиқ қилди: Мадридни генерал Франкога бўшатиб берди. Ҳабашистонни Италия фашистлари босиб олди, Албания уларнинг навбатдаги емишига айланди. Германия фашизми Польша чегараларини бузишга шай турибди. Энди фашизм келган жойда тўхтаб қолмайди. Уруш бизнинг эшигимизни қоқиб келмоқда. Демак, ҳаракатни тезлатиш, ҳозирги осойишталикнинг ҳар кунини, ҳар соатидан фойдаланиш керак. Бирдан-бир йўл — халқнинг жадал қуриш йўли. Ҳашам ва безаклар кейин, агар тинчлик, омонлик бўлса каналларни қуриб, сувни чўлларга етказиб олганимиздан кейин бўлаверади. Унда, ўртоқ мутахассислар, янги ерлар ҳам қўшимча пахта, дон ва мева беради, анча бойиб оламиз, цемент ва арматуралар муҳим ишлардан бўшайди, юрт ободонлигига сарфланади. Бўлмаса кечикамиз, азизлар! Ҳар қанақа тез суръат ҳам кор қилмай қолади. Республикани Иттифоқнинг олдинги sanoat районлари қаторига қўшиш кейинга сурилиб кетади, жуда кейинга...

Юсупов ўрнига қайтиб келди. Бошини чангаллаганча хийла ўтирди. Унинг хаёлида эртадан кейин пленумда гапирадиган нутқни етиларди. Аммо кўриладиган масала канал ва янги ерлар очишга унча яқин эмас. Нималарни гапиряпсан, тўхтат, дейишса-я! Майли, тағни таваккал!

Пленум колхоз ерларини тартибга солиш ва талон-торождан сақлаш масаласини муҳокама қиларди. Докладчи А. Андреевнинг сўзи давомида, музокаралар бошланганда ҳам Юсупов ҳеч ёққа қарамай, бошини қуйи солганча ўз нутқини хаёлаб пишитар ва гоҳо пичирлаганини ёнида ўтирганлар эшитиб, унга ҳайрон қараб қўярдилар. Шу кунларда ўзбек халқи ўзини буюк ташаббусларга чоғляпти. Тажриба сифатида бир неча юз километр узунликда кичкина ариқ ва анҳорлар қазилди. Ленин партияси съезди ўз ишини тугатган кунини Лоғон канали

битказилди. Узунлиги ўттиз икки километр. Халқнинг суюнганини кўрсангиз эди, ўртоқлар. Ҳозир ўзбек халқининг куч-қуввати тошиб, мавж уриб турибди...

Сўз Усмон Юсуповга, дейилганда у худди чўчигандай ўрнидан турди, минбарга келди, нутқи ёзилган бир неча бет қоғозни ғижимлаганча пленум аъзоларига, президиумга тикилиб қолди. Туйқусдан қўзғолган ҳаяжон уни тўлқинлантирарди:

— Ўзбек халқи энди Катта канални қазिशга тайёр турибди. Бунинг узунлиги 270 километр. Тупроқ қазिश ишларини бир ярим ойда — қирқ беш кунда тамомлаймиз. Бир юзу олтмиш минг киши ўттиз уч участкага бўлинган бутун канал изига тизилиб, бир вақтнинг ўзида иш бошлайди... Ўз кучимиз, ўз маблағимизга қурамыз... Бу ёққа келаетганимда халқ менга: Марказий Комитетдан бошлашга ижозат сўра, деб тайинлади...

Залда гулдурос қарсақлар кўтарилди. Бу янгилик ҳаммани ҳаяжонга солган эди.

— Лекин,— деди Юсупов гапини улаб, — Ер ишлари халқ комиссарлиги билан Госпланда айрим мутахассислар бизнинг план-режаларимиз, ҳисоб-китобларимизга ишонмаяптилар. Бу ҳақиқатдан узоқ, афсона эмиш.

Юсуповнинг: нимага тушунмайдилар ахир, дегандай ҳайратда қолиб гапириши ёқдими, ҳар қалай, пленум аъзолари хурсанд кулиб чапак чалишди. Кейин Юсуповни саволга тутишди... Шу дамда зал бирдан жимиб қолди. Сталин ўрнидан туриб, минбар олдига келган эди. Юсупов сўздан тўхтади. Сталин кулимсираб унга қараб турарди. Кейин аста товушда:

— Биз яхши эшитолмадик, неча киши чиқади дедингиз?— деб сўради.

— Бир юз олтмиш минг киши чиқади, ўртоқ Сталин... бир йўла...— унинг ҳаяжони кўксига сиғмай, гапириши қийинлашди. Сталин унинг ҳолини фаҳмлади шекилли, хушҳол бош чайқаб:

— Ранжиттирмаймиз сизларни, кўмаклашамиз,— деди.

Кейин, танаффус вақтида, Юсуповни Поскребишев қақриб кетди. Хонада Сталин якка ўтирган эди.

— Талабномаларингизни беринг,— деди у Юсуповга.

— Талабномани, план-режаларнинг ҳаммасини сизларга юборган эдик, ўртоқ Сталин.

— Ёнингизда бошқа нусхаси йўқми?

Юсупов шоша-пиша папкасини очиб, тузатилмаган бир нусхани олиб унга узатди. Сталин унинг бир бурчига: «Ҳар тарафлама ёрдамга лойиқ ажойиб иш. Мен тарафдорман», деб ёзди ва қўл қўйиб Юсуповга берди:

— Манг, бошлайверинглар.

Юсупов Тошкентга вақти чоғ, шерланиб қайтди.

VI

Одам оқимининг кети уч кечаю уч кундуз узилмади; водий шаҳарлари ва қишлоқларининг кўчалари гурсиллаб турди, гўё ирмоқлар қўшилиб сойга, сойлар қўшилиб тошқин дарёга айланди. Ҳар саф олдида байроқдорлар, отлари сувлуқ чайнаган чавандозлар, кўч-кўрон, емишлик ортган аравалар, кети кўринмас машиналар, яна пиёдалар сафи, ҳаммасининг елкасида пеши ярқираган ўн қадоқлик кетмон. Ҳамма сафнинг олдида карнайчилар, сурнайчилар, чилдирмакашлар, қўшиқчи ва раққосалар... Ҳамманинг кўнглида ўзлари тайинланган участкага тезроқ етиш орзуси. Ахир бу тонг биринчи август, каналчилик тарихининг янги саҳифаси очилади!

Усмон Юсупов, Йўлдош Охунбобоев, Абдужаббор Абдурахмонов, Сергей Константинович Емцев, Тешабой Мирзаевлар Учқўрғонда, Но-

рин дарёсидан Қорадарёга сув узатадиган бош тўғон тепасида турибдилар. Тонг энди бўзаряпти. Юзлаб полвон йигитлар, барно жувонлар пастда, дарё ёқасида шай туришибди. Ҳамманинг қулоғи динг, асаблари таранг. Бирдан карнай-сурнайлар, ноғоралар чалинди. Байрам садолари, шодлик саслари ҳаммаёқни қамраб олди.

Охунбобоев улкан кат устига чиқди-да:

— Уртоқлар! Улуғ канал қуриш учун ишга!— деб хитоб қилди. Ҳамма баравар: «Ура!» деб қичқирди. Карнай-сурнайларнинг «Ура!», «Ура!» деган акс-садоси жилғалар, тоғлар кўксига урилиб янгради.

Юсупов бу пайт тошқин дарёга ўхшарди. У гоҳ Охунбобоевни, гоҳ Тешабой ака билан Емцевни қучоқлар, Қоржавиннинг елкасига қўл ташлаб, унга дарё бўйида, дарёнинг бўлғуси ўзанида тош орқалаган, замбиллар кўтарган мингларча одамларни кўрсатарди.

— Мана халқ усули!— хитоб қилди у, — тоғни талқон қиладиган усул бу! Эркин меҳнат бу! Озод халқнинг оммавий қаҳрамонлиги бу! Улуғ Ленин шунини башорат қилган эди!

Шу тонгда, ўзбек халқи Ленин башоратини рўёбга чиқариш учун ажойиб тарихий ишни бошлаб юборган шу тонгда, Юсуповнинг буюк дарё бўйида бирга юрган дўстлари, сафдошлари ҳам беҳад хурсанд эдилар.

— Катта Фарғона каналининг қурилиши, биласизларми, қанақа кучга айланади? Менинг тасаввуримча, канал қурилиши давомида, агар таъбир жонз бўлса, инқилобий сакраш юзага келади. Шу инқилобий сакраш кетидан барча соҳалардаги ишимизни яхшилайдиган инқилобий ўзгариш содир бўлади. Ҳа, қараб туринглар, албатта шундоқ бўлади!— У атрофини ўраб турган сафдошларига синчков тикилиб турди-да, сўзида давом этди, — ҳа, агар насиб қилса, шарқча афсона, деб бизни масхараламоқчи бўлган кишилар ҳам бу ўзгаришларни ўз кўзлари билан кўрадилар.

Усмон Юсупов қирқ беш кун давомида ана шу «ажойиб эртак»ни яратган халқ орасида бўлди: гоҳ у участкада, гоҳ бунисида юриб, дам олишда, хусусан, кечалари — бўш вақтларда қурувчилар билан соатлаб суҳбатлашар, юрт ободонлиги, халқ фаровонлиги йўлида қилинаётган ишларни уларга сўзлаб берарди.

— Биласизларми, — дерди у паст ва бир маромдаги товушда. Атрофини қуршаган каналчилар вужудлари қўлоқ бўлиб, зичроқ ўтириб олишарди, — биласизларми, ана шундай сокин тунда, ярим кечада лайлатулқадр ўтади, ялт этганини кўрган киши нимаики ушласа олтинга айланади, дейдилар. Ҳа, тўғри, бу лайлатулқадр ўтади, бунини ўзларингиз бино қилиб ўтказасиз, у ялт этиб ўша заҳоти ўчиб қолмайди, йўқ! Ўша кунини бунёдкорларнинг ҳаммаси қирғоқларда тизилиб туришади. Ҳа, у етган жойнинг ҳаммаси олтинга айланади: ҳаммаёқ карнай-сурнай, қўшиқ-ялла, ўйин-кулги садоларига тўлади...

Бинокорлар юз-кўзлари кулиб жон қўлоқ билан тинглайдилар, Юсупов эса сўзида давом этади:

— Биласизларми, сиз билан бизни шу кунларга олиб келган, Совет давлатини бино қилган киши — улуғ Ленин. У кишини кўриш менга насиб бўлмаган, на чора. Суратдаги жилмайиб туришларига, ўзларини аямай қолдириб кетган меросларига қараб, комил ишонч билан айтаманки, у кишининг меҳриғиёси ҳаммага етиб ортади. Бизнинг бурчимиз, фарзандларнинг ота олдидаги муқаддас бурчи — шу давлатни кўз қорачиғидай асраш, уни тинмай бойитиш. Бу давлатнинг тақдири тарози палласида турган кунларда, бир томондан, ички ва ташқи босқинчилар, иккинчи томондан, очарчилик ва ўлат ёш Совет мамлакатини бўғиб турган оғир вақтларда у киши давлатимизнинг истиқболига зўр ишонч билан қараб, совет халқини завод-фабрикаларни юргизишга, шаҳар ва қишлоқларни уруш вайроналигидан тозалаб, ҳаётни гуркиратишга даъват қилган, ўзлари бош бўлиб қизил шанбаликлар ўтказган, биз — ўзбекларни каналлар қуриб, чўлларга ҳаёт суви етаклашга ундаган эдилар. Ўша умумхалқ ҳаракати самара-

ларини умумлаштириб ёзган «Буюк почин» номли китобчаларида бугун ўзбек халқи рўёбга чиқарган умумхалқ қаҳрамонлигини орзу қилган эдилар. Ҳа, дўстлар, биз — ўзбеклар бахтиёр халқмиз, улуғ Лениннинг ворисларимиз.

Алоҳида комсомол дивизияси чекига тушган участка нуқул тошлоқ, зараңг ерлар эди. Фарғона водийси комсомолларининг ўша вақтдаги етакчиси Борис Мирзабеков шундай эслайди:

«Усмон Юсупов комсомол-ёшлар орасига кўп келар, ҳазил-мутойиба сўзлар айтиб ёшларнинг ақлини пешларди. Улар эса тўсиқлар олдида лол қолмасди. Участкада «замбараклар» кечаю кундуз портлаб турарди. Тош-қоялар парчаланиб ҳавога вулқонсимон кўтарилар, ҳаммаёқ гумбурлаб, қалтираб турарди. Азамат йигитлар йирик тошларни канал изидан орқалаб чиқардилар, замбил кўтарган ва ғалтак арава гилдиратганлар чумолилардек кетма-кет тизилиб борардилар. Бригадаларнинг бири мусобақадoshiдан ўзиб кетса, ғолиблар донг қотиб ухлаганларида орқада қолганлар машғала ёқиб ишлардилар. Ғолиблар тонгда кўкракларини кериб мағрур келишса, қайси кўз билан кўришин, байроқча «қолоқ» бригада чегарасида ҳиллираб турарди. Ҳа, иш ана шунақа — ким ўзди эди. Канал бағрида қоятошлар ярим белидан чиқиб қоларди. Дабдабаси жаҳон кезиб юрган канал қазилса-ю, мана булар унинг ҳусни жамолини бузиб турса: йўқ! Комсомоллар қояларни ўтиндек ёриб кесдилар. Каналнинг нишаб бағрини оқ сувоқдан чиққан бинодек қилиб қўйдилар».

Канал изи Нориндан Қорадарёга етгунча ўн саккиз метр пасаяди. Шунинг учун каналнинг бу қисмида шалолалар ясаш кўзда тутилган эди. Аммо шалолаларда зарб билан тушадиган оқим канал бағрини ўпириб кетиши хавфи турган гап эди. Инженерлар бу хатарни йўқотиш йўлини топдилар: канал бағрини нишоблашди; ўзан тагига бетондан тишлар ётқизишди, натижада оқим кучи тилкалаб ташланди.

Қатта Фарғона каналидаги шалолалар олдидан одамлар ҳали-ҳануз бефарқ ўтиб кетолмайдилар. Ҳа, оқимнинг дамини кесиш баҳонасида санъат намунаси, ажойиб томоша жой ҳам яратилган эди.

Юсупов буларни кўриб терисига сигмай кетарди. У ўзидан новча Пославскийнинг белидан маҳкам ушлаганча, Охунбобоевга қараб:

— Мана бу ёққа қаранг, Йўлдош ака, бу ёққа қаранглар-а, ўртоқлар! — деб хитоб қиларди. Пастда эса одамлар бир-бирига навбат бермай кетмон кўтарар, харсанг тагига лўм урарди. Қатта бир харсангни орқалаб чиқаётган наманганлик Эргаш полвон бўлса оёғи тагига лорсиллаб турган тахта устидан муқом қилиб кўтариларди. — Мана буларни кўринглар, умр бўйи кўз олдингиздан кетмайди, бу манзара. Кеча комсомоллар билан бирга бўлдим. Ўзларига беркитилган жойни битказибдилар. Канал супуриб-сидириб қўйилган уйдек. Қараган кўз суюнади. Дарров янги иш майдони сўрадилар. Бир қиз билан йигит канал битган кунни ЗАГСдан ўтамиз, деб аҳд қилишибди. Сизни ерга қаратмаймиз. Тўйимизга ўзингиз бош бўласиз, дейишди. Ҳа, канал қазилгандаги шу ҳамжиҳатлик урф-одатни ҳам янгиликка кўчирипти... Биласизларми, сизларни билмайман-у, мен каналдаги бу қайноқ ҳаётда замоннинг ранги, замоннинг мағизини кўраман. Қаранглар-а, Фарҳод якка эди. Ширин якка эди. Булар минг-минг.

Юсупов участкадан участкага ўтар, қурувчилар билан суҳбатлашар эди. Қурилиш трассалари чумоли инига ўхшарди. Бир жойда тиниб, гап сотиб ўтирган одам кўринмайди. У Дўнан Дўсматов билан, трассада харсангларни орқалаб чиқаётган дўнанчилар билан суҳбатлашди, уларнинг орзу-умидларига шерик бўлди. У жуда ҳорғин лекин жуда мамнун эди. Шу дамда канал лойиҳасининг автори инженер Лебедев билан Рокотов унга йўлиқишди. Меҳмон Москвадан кеча келган эди.

— Эрталабдан бери изма-из қувамиз-а!— деди кулиб Рокотов.

— Афв этасиз, Григорий Гаврилович, бевосита каналга оид ишларни йўлакай битиряпмиз,— деди-да, Юсупов қулоғим сизда, дегандай тўхтади.

— Кўп жойларни, хусусан катта иншоотлар — тўғон ва қайнама-лар қурилаётган жойларни, умуман ишнинг боришини кўриб чиқдилар...

— Ундоғ бўлса яхши,— Юсупов Лебедевнинг сўзини бўлди, Рокотовни трассадан нарироқ бошлади.— Хўш, маъкулми сизга?

Рокотов ўйланиб турди-да, жилмайиб бош ирғади:

— Ҳа, дуруст. Халқ астойдил. Кўриниб турибди...

— Хурсандман,— деди Юсупов қадамини секинлатиб,— эшитгандирсиз. Мана бу ерда Дўстматовчилар ҳаракати бошланиб кетди. Эсингиздами, бутун мамлакат хўжаликларида бошланиб кетган Стахановчилик ҳаракати?— Юсупов одатига кўра бора-бора жўшиб гапира бошлади. — Дўнон оддий бир деҳқон. Унга ўз колхозни аригидап сув оқиб турса, экинлари чанқаб, қуриб қолмаса бас. Аммо у бошлаган бу ҳаракатни, биласизми, минглаб кишилар олға элтмоқда.

— Буниси яхши. Одамлар ишлаяпти. Астойдил. Аммо,— деди у Юсуповга жилмайиб қараб тўхтади,— ҳайронман, Усмон Юсупович, нимага, ҳозир халқ усули зиддига гап айтилса, дарҳол рад қиласиз, бу усулга бунчалик ишонасиз? Кечирасиз, жуда билгим келади.

Юсупов йўлакай, оҳиста товушда жавоб қилди:

— Ҳа, худди ҳозир,— деди Юсупов «ҳозир» сўзини таъкидлаб.— Биласизми, халқимнинг фарзандиман. У мени улғайтирди. Мана энди ўзига раҳбар қилиб кўтарди. Унинг зорини уқмасам, ёмон кунига яра-масам, мендай фарзанддан унга на наф? Унинг зори ва ёмон кунни ҳозир сув. Уйлаб кўринг, унинг бу ҳожатини ҳозир чиқариш керак. Бошқаларини кейин сувнинг ўзи вужудга келтиради...

— Сизни бу эътиқоддан қайтаришга уринаётганим йўқ...

— Буни яхши тушунаман,— Юсупов унинг сўзини бўлди.

— Халқ канални қазиб битирди, дейлик. Хўш, катта иншоотлар-тўғонлар, шалолалар, қайнама ва ташламалар битмаса қазиб қўйилган каналдан нима фойда? Озмунча арматура ва цемент кетадимиз бунга? Бугун сиз билан гаплашиш фикрига келганимнинг сабаби шуки, буларни Сталиндан сўранг. Кўпроқ. Каттароқ маблағ ҳам. Сизга йўқ демайди...

Юсупов тўхтаб, каналчиларга қараганча ўйланиб қолди. Наҳот бу одам беҳабар бўлса? У айтган нарсалар ҳозир,— у яна «ҳозир» сўзини хаёлан таъкидлаб такрорлади,— яқинлашиб келаётган алангани тўсишга, давлат чегарасини маҳкамлашга кетяпти. Муҳим қурилишларга ҳам берилмайди. У ўйчан ҳолда Рокотовга тикилиб қаради:

— Иложи йўқ, домла. Маслаҳатингизни яна қайтараман.

VII

... Бош тўғон. Усмон Юсупов билан Усмонхўжаев етиб келганда бу жой чумоли уясига ўхшарди. Одам, одам — саногни йўқ одам. Худди саралаб олиб келингандай ҳаммаси навқирон, забардаст йиғитлар. Улар улкан-улкан харсангларни орқалаб пастликка турна қатор тизилишиб тушар, тўғон заминига улоқтирар, орқага жадал қайтардиларда, пешоналаридан маржондай оқаётган терни сидириб ташлаб, яна харсанг орқалашарди.

Норин айқиради, муваққат изда тик қирғоққа салчийди. Тўғончилар уни жиловлаб иш майдонидан нари буриб ташлаган. У эса ўкиради, кўпик сочиб пишқиради. Ҳеч кўрилмаган бу «ўзбошимчалик»дан жиғи-бийрон, қирғоқни ўпирмоқчи, домига келганни ютмоқчи. Аммо асов дарё ўзига тайёрланаётган бетон кишанлардан хабарсиз.

Усмон Юсупов иш майдонини айланиб, одамлар билан суҳбатлашиб чиқди-да, Бузрукхўжани боши дарёга энгашган қояга эргаштириб келди, ўзи чўккалади, Усмонхўжаев унинг ёнига ўтирди.

Дарё тўлқинланиб, қутуриб қояга урилмоқда. Қизиқ, Қорадарё

аллақачон жимиб, суви ўзанига тушиб кетган, лекин Нориннинг ҳайқириғи бўшашмайди. Майли, ҳозирча асовланаверсин. Ҳадемай, ўз сувининг бир қисмини қўшнисига беради, балки шунда ювошланар.

— Биласизми, Эшон ака!— деди Усмон Юсупов Норин шовқини халақит бергандан, товушини баланд қўйиб — Ленин халқимизнинг сув тўғрисидаги асрий орзусини ўша вақтдаёқ тушунган. Ҳайрон қоларлик-а? Эсланг-а, уруш боряпти, очарчилик, мамлакат вайрона, интервентлар бостириб келяпти... Шундай оғир дамда у Мирзачўлни, шу Учқўрғон даштини суғориш, ўзлаштириш тўғрисидаги декретга қўл қўйган. Бу ишга маблағ ажратган. Уйлаб кўринг-а! Ҳаммаёқ вайрона, очарчилик ҳукмрон бўлиб турган бир вақтда! Буни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. Биз Ильичнинг ворисларимиз. Ҳаёт олға бетиним, жадал бормоқда: биров қутлуғ бир иш бошлаб беради, бошқаси давом эттиради. Сиз Дўнонни биларсиз?

Унинг катта бармоғи Бузрукхўжанинг кўкрагига тиралди. Усмон Юсупов ҳамсуҳбатининг эътиборини ўз фикрига жуда қаратгани келса доимо шундай қиларди.

— Дўнонни ким билмайди? Унинг шўхрати ва ташаббуси бутун трассага маълум.

— Ана шундоқ!— деди Юсупов суюниб.— Дўнон Дўстматов шу норинлик оддий бир колхозчи. Саводи ҳам йўқ, ҳали кўп нарсага тушунмайди. Аммо у энг асосий гапни — отаси, бувалари сувни, ерни сувга қондиришни орзу қилганларини, у ота-боболари, халқ орзусини ушатаётганини тушунди. У мусобақа ташаббускори бўлди. Алексей Стаханов сингари. Бу қонуний бир ҳол. Тушунгандирсиз?

Унинг бақувват бармоғи Бузрукхўжанинг кўкрагига яна тиралди.

— Ташаббус ташаббусни тугдиради. Унга, халқ ташаббусига мадад беринг, у қанот ростлайди, парвоз қилади!— Юсупов чанг босган этиги соғисига ўрмалаб юрган қўнғизчани бармоғи билан чертиб юбсрди, у қоядан нарига, тупроққа бориб тушди. Унинг тупроқда эгри-бугри из қолдириб қочишига қараб турди-да, сўзида давом этди,— баъзи ўртоқларимиз халқ ташаббусининг қудратли кучини тушунмайдилар ёки тушунгилари келмайди. Даъволарига қаранг: «Бундай канални кетмон билан қазиб бўлармиди? Қазиганда ҳам сув оқизиб бўпсан, тагига сингиб кетади. Тентаклар! Халқ меҳнати беҳуда кетади! Халқ маблағи ҳавога учад!» деб мингиллашади.

Бузрукхўжа кулди. Юсупов «баъзи ўртоқлар» деган сўзни киноя билан жуда ўхшатиб айтган эди.

— Ўз шубҳаларини Москвагача етказишди-я!

Шубҳачиларнинг даъволарини чиппакка чиқариш осон бўлмагани эсига тушди шекилли, Юсупов қошини бир чимирди-ю, чеҳраси яна ёришди.

— Уларнинг ўзлари тентак, Эшон ака! Катта Фарғона каналидан улар сув ичадилар. Аммо уларнинг болалари оталарининг шубҳаларини билмайдилар. Билмаганлари яхши, улар канал сувидан тўла баҳраманд бўладилар.

Юсупов бир оз жим қолди. У ниманидир ўйлар, чўнқайиб ўтирган жойида тебранар, назари олис-олисларда эди. Бузрукхўжа ака бенхтиёр Юсуповга тикилиб қолди: нималар ўтаёттибди унинг хаёлидан? Норин бўйидан то Тожикистон республикасигача чўзилган икки юз етмиш километрлик трассада жаҳду жадал бораётган жангми? Ёки унинг назарида навбатдаги ҳарб-зарблар — қайси район, қайси областда, қачон ва қанақа каналлар, сув ҳавзалари қуриш режалари тузилаяптимикиан? Гражданлар уруши йилларида кўп жанглари кўрган, кўп лашкарбошилар билан суҳбатда бўлган Усмонхўжаев Юсуповни ҳозир ўшаларга қиёс қилди. Агар тинч қурилиш даврининг мана шу ишларини жанг майдонларига қиёс қилиш жоиз бўлса, Юсупов катта сардор. У ҳозир ўз сардорига зўр ғурур билан қараб турди-да, кўнглидан ўтказди: «Ҳа, бу курашда у катта галаба қучади!»

— Биласизми, Эшон ака, бугун мен нега бунчалик ҳаяжонланиб, тўлиқиб гапирдим? Кеча бир ҳодисани кўриб қаттиқ хафа бўлдим,— деб қолди Юсупов.— Марғилондан канал изи бўйлаб Қўқонга бордим. Ундан тўқай-қумтепаларни оралаб Гурумсой даштига ўтдим. Куйиб ётибди ер: гўзаси бир қаричлигида қовжираб қолибди, буғдойи учиб кетибди. Жўр-тўрғайлар ҳам: «Сув! Сув!» деб нола қилади осмонда. Юрагим орқамга тортиб кетди. Дарё бўйига, қишлоққа тушиб келдим. Уйлар хароб, кўпи эгасиз, деворлари қулаган, ҳувиллаб ётибди. Машинадан тушдим: раҳналардан ҳовлима-ҳовли боравердим. Ярим нураган бир пешайвон тагида чўзилиб ётган бир нимага кўзим тушди, эгим жунжиб кетди: нима у? Яқин бордим: одам, мўйсафид одам! Тагида эски якандоз, боши болишдан сирғалиб, няғи ерга тиралиб ётибди. Няғи олдида бир коса суюқ ош. Афтидан, раҳмдил бир қўшни қўйиб кетган бўлса керак. Чол шу ошга энгашган-у, мадори етмаган, ҳушидан кетган.

Юсупов жим қолди. Бошини хиёл эгди, ё кўрганларини яна кўз олдига келтирди, ё шунчаки Нориннинг ҳайқириғига қулоқ солди. Бузрукхўжа: у нохуш ҳикоясини тугатди, деб ўйлаганди, йўқ Юсупов давом этди:

— Қарасам тирик, рамақи жони бор. Машинадан термосдаги чойни олдириб, чолнинг оғзига чой томиздим. Хийладан кейин у кўзини очди. Яна чой ичирдим. Хиёл ўзига келиб: «Кимсиз, болам?» деб сўради. Ўзимни танитдим. «Ўзингиз кимсиз, нимага бу аҳволда якка ётибсиз, ҳеч кимингиз йўқми?» деб суриштирдим. Ўлай агар, Эшон ака, у чол кўз олдимдан сира кетмайди! Чолнинг нурсиз кўзлари ёшланди,— деди у сонига муштраб,— кейин гулдираб-гулдираб гапириб берди: кампири шу баҳорда вафот этибди, биттагина ўғли, келини бор экан. Уларни ўз ҳолига қўймай Тошкентга жўнатибди: «У жойнинг суви сероб, мен тортган ташналикни сенлар тортма, куним битса мени бувинг ёнига кўмишар», дебди...

У яна жим қолди, Бузрукхўжа яна: у ҳикоясини тугатди, деб ўйлади.— Чолни, Эшон ака, Қўқон касалхонасига юбортирдим. Шифо топиб қайтса, қишлоғидан суви тўла канал ўтганини ўз кўзи билан кўриб, ўғли ва келинини чақиртириб олар... Эшон ака, мен ўша ярим нураган айвонда тик туриб, халқимни, албатта, сувга сероб қиламан, деб қасам ичдим. Мени халқим вояга етказди, шунчалик масъул ишга халқим кўтарди. Унинг асрий орзусини энди мен ушатишим керак. Агар шу вазифанинг уддасидан чиқолмасанг, Усмон, дедим ўзимга ўзим, партия билетингни топшир, вазифангдан кет. Сенинг ўрнингни бу ишни уддалайдиган бошқа киши олсин!

Ҳикоя хотимасидан ҳайратда қолган, ҳаяжонга келган Усмонхўжаев жим ўтирарди. Бирон сабаб ё иш важдан Усмон Юсупов билан кўп кишилар учрашган. У кескин, сўзида собит одам бўлиб, қўрқоқлик ва бачканаликни жуда ёмон кўрарди. «Икир-чикирга ўралашиб, ўзини айбсиз сақлашга урингандан кўра, катта ишнинг бошини тутиб хато қилган яхши. Ер очсанг бир йўла, ҳали қўл урилмаган ургуржи қўриқ оч». Шу гапни у гўё шпор қилиб такрор-такрор айтарди. Бачкана одамлар унинг кескинлигидан нолирди, шижоатли кишилар эса у билан фахрланардилар. Аммо у ҳар кимга ҳам ана шу тарзда юрак очиб гапиравермасди. Бировга ҳамдард бўлиш, омманинг манфаати билан яшаш ҳар кимга ҳам насиб бўлавермайди...

Усмонхўжаев Юсупов билан бош тўғонга қилган ўша сафарини, тагида Норин айқириб ирғишлаган қоя устидаги ўша суҳбатни кейинчалик кўп эсларди. Ўзбекистон коммунистларининг бошлиғи Усмон Юсупов қанақа одам бўлганлигини бошқаларга гапириб бергиси келганда эсларди. Эски қадрдонлари — каналчилар билан ўтиришиб қолганида эсларди. Бирон нимадан хафа бўлса, ишида чалкашлик туғил-

са Бузрукхўжа ака, катта дўстим Усмон бу масалага қандай қараган бўларди, деб ўйларди ва жуда тўғри қарорга келарди.

Булар орадан анча йиллар ўтгандан кейин эди. Аммо ўшанда жуда кўнгилли бошланган сафар охири ёмон фожиа билан тугаган эди.

Улар Хайринисо Боқибоева участкасига боришга жазм қилишди. Усмон Юсупов йўл-йўлакай янги режалари, орзуларини ҳикоя қилди. Сахродан шу сафар ўтганида ҳайратда қолганини айтди: кўз илғамас янтоқзорлар, қумтепалар, бетини туздай шўр қоплаган чўл. Бу қаерда денг, Фарғонанинг киндигида!

— Ҳечқиси йўқ. Катта Фарғонани қазиб сув оқизайлик, кетидан Жанубий ва Шимолий Фарғона каналига киришамиз. Энди унча қийин бўлмайди. Тажрибамиз бор, халқнинг истаги ва азм-қарори маҳкам. Шубҳачилар эса камаяди. Халқ қурилишларининг қудратли тўлақини уларни йўлдан олиб ташлайди. Гапини аллакимдан сир тутгандай, шеригининг қулоғига қичқирди,— Тошкент атрофида, Чуст ва Косонсойда янги канал ва сув омборлари қуриш лойиҳаси тайёрланяпти. Кейин эса Зарафшон водийсига ўтамиз... Бир оз жим қолиб, сўзига илова қилди:

— Бизнинг Йўлдош ака Охунбобоев сингари киши ёнингда бўлгандан кейин нималар қилгинг келмайди, Эшон ака? У киши Ўрта Осиёдаги ленинчи-жангчиларнинг энг яхшиларидан, сўзида собитлардан бири. Оддий одам қалбига ҳеч қайсимиз у киши сингари йўл тополмаймиз. Мен ундан ўрганаман, Эшон ака. Халққа хизмат қилишни ундан ўрганиш керак... Сизга ҳам маслаҳат, одамлар қалбига киришда адашмайин десангиз, у кишидан ўрганинг. Донишманд одам қаёққа бормасин, одамлар юрагига ўт ёқади.

Машина туйқусдан қалқиди. Усмон Юсуповнинг бигиз қилиб бораётган бармоғи Бузрукхўжанинг кўкраги оша томоғига қадалди. Иккаласи ҳам қаҳқаҳлаб кулиб юборишди.

Кўёш тоғ чўққисидан ошиб кетди, доимий қор бетига кўкимтир-қизғиш жило ёйди. Водийга қоронғилик туша бошлади.

Улар Хайринисо участкасига етиб келганларида ҳаммаёқда қоронги кеча ҳукмрон эди. Трасса бўйлаб машъаллар ёнарди. Ҳар куни бу маҳалда музика садолари ва қўшиқлар янграрди. Ҳозир эса на музика, на қувноқ қўшиқ эшитилади. Заран ерга урилган кетмонлар уни чиқмайди. Одамлар ишламасди. Уларнинг ғазабнок, азали, саросимали юзлари машинадан кўриниб турарди. Баъзилари қўлларининг орқаси билан кўзларини артарди. Шофёр машинани тўхтатиб улгурмай Юсупов сакраб тушди. Бузрукхўжа ҳам кетидан чопди. «Қотилга ўлим!», «Ўлим!» деган қаҳрли товушлар эшитиларди.

— Нима гап, ўртоқлар?!— сўради югуриб бораётган Юсупов.

Бир лаҳза жимлик чўкди.

— Лутфини эри сўйиб қўйди...— деди кимдир.

Ногаҳон гўё туғён кўтарилди. Юзлаб товуш бараварига:

— Улим қотилга! Улим! Улим! деб қичқирди.

Юсуповнинг юзи қаҳр-ғазабдан оқариб кетди. У тугилган муштини баланд кўтарди, шовқин пасайди.

— Қотил жазосини тортади, ўртоқлар! Партия номидан сизларни ишонтириб айтаман: бу қотилнинг ўзгинаси эмас, бошқалари ҳам жазоланади. Қотиллардан ҳам, уларни бу ишга йўллаганлардан ҳам қасос оламиз. Бурчак-бурчакда писиб ётган қора куч қонли қўлини чўза бошлади. Душман: «Худонинг қаҳрига учрайсанлар», деб ҳеч кимни кўрқитолмаслигини энди яққол кўрди. Қотилликка киришди. Улимга ўлим! Уларни халқ ҳукм қилади, сизлар ҳукм қиласиз, ўртоқлар. Бизни кўрқитолмайди! Душман хуружига меҳнат зафари билан, канални тез битказиш билан жавоб берамиз!

Юсупов одамлар кўнглига ўт ёқинини биларди: машъалалар ёруғида баланд кўтарилган кетмонлар ялтирай бошлади, лўмлар заранг ерга урилиб гумбурлади. Фожиали хабардан юраги эзилган Бузрукхўжа бошини эгиб жим турарди, тўкилган бу қон унинг эсига йигирман-

чи йилларни туширган эди. Ушанда ҳам бойлар, руҳонийлар қон тўкишга уриниб кўрган эдилар. Босмачилар ҳаракатини ташкил қилиб инқилобни бўғиб ташлаёлмагач, улар бурчакларда писиб одам сўйган эдилар. Бузрукхўжанинг ўзи ҳам хатарда, пичоқ дамида юрарди. Бироқ унинг жонига қасд қилиш йўлини тополмадилар. Унинг халқ орасида обрўйи катталиги, абжирлиги ва ботирлиги уларни чўчитган эди. Аммо унинг бағдодлик дўсти Мадғозини қийнаб ўлдирилди.

Мадғози қишлоқ шўросининг раиси, ўт-олов йигит эди. Биринчи ширкатни у тузганди. У чигит келтириб эктирди. Илгари пахтага бойларгина хўжайин эди, энди эса гўза ундириб, ҳосил етказган деҳқоннинг ўзлари хўжайин бўлиб олдилар. Шунинг учун ҳам бойлар, мулла ва эшонлар деҳқонлар етакчиси бўлган бу йигитни йўқотишга қасд қилдилар.

Бир куни Мадғози даладан қайтиб келмади. У кечаси дала йўлида якка келаётганда қўлга туширилди. Эртаси куни унинг қиймаланган жасадини зовурдан топишди. Қотиллар Мадғозининг тилини кесиб олишибди — мурданинг тилидан кўрқибди. Қотилни топиб бўлмади. Синфий курашнинг оғир йиллари эди. Деҳқонлар онги бунчалик эмасди ўшанда. Қотилларни билганлар ҳам айтишга ботинолмаганди. Мадғозининг ўлдирилганига жуда ҳам кўп йил бўлгани йўқ. Аммо ўша деҳқон ўзгарди. Лутфининг қотилига ҳамма барабар ўлим талаб қиляпти...

Улар чодир тикилган жойга келишди. Учоқ ёнида Лутфининг қонга беланган жасади ётарди. Дугонаси қошида Хайринисо бош эгиб, йиғлаб ўтирибди.

«Оҳ, менинг маликаларим!» — кўксини алам қисиб ўйлади Бузрукхўжа. Ҳалигина кундузи иккаласи трасса бўйлаб юрувди, қувнаб, яйраб. Ёш ва гўзал эди. Шу бугун эрталаб Юсупов уларни маликага қиёс қилганди-я!

Мана энди бири ўлиб ётибди, иккинчиси унинг бошида қон ютиб ўтирибди.

Бу ерда ҳам кўп одамлар туйқус фожиадан саросимага тушган эди. Юсупов бу ерда ҳам халқни уюштириш, бириктириш, улар қалбида ғазаб ўтини ёқиш йўлини топди. Душманга энг тўғри жавоб қилиш, ундан ўч олишнинг энг тўғри йўли — канални тез қазиш, тез бигказиш; бу канал ҳалок бўлганлар ёдгорлиги бўлиб қолади. Одамлар ишга қайтишди.

Ўз-ўзидан бошланган бу мотам митингидан кейин Усмон Юсупов анча сукутга чўмди. Унинг авзойи ўзгарди, вужудига ғазаб тўлган эди. Оғир тебранар, қаттиқ тўтилган муштларини бир-бирига урарди. Шу ҳолатда хийла жим турди, кейин бўғиқ, ғамгин товуш билан:

— Биласизми, Эшон ака, кеча Қўқонда бир артист жувонни ҳам пичоқлаб ўлдиришди... аблаҳлар! — деди у муштларини бир-бирига яна ҳам қаттиқроқ уриб. — Улар разиллик йўлига тушган эканлар, жонга жон! Халқ ҳукми шу.

Яна жим қолди. Бир оздан кейин давом этди:

— Сиз, Эшон ака, Норинга одам юборинг. Мен бошқа участкаларга бораман. Ҳамма жойда митинг ўтказамиз. Қотил халқ қаҳрига учрайди. Қотилга ўлим!

Х

Учқўрғондаги бош тўғон ишлари тугади. Одам жуда кўп эди. Шу куни Усмон Юсупов нутқ сўзлади. Тезиссиз, эркин сўзлаганда Юсупов яйраб гапирар эди. Ҳамма жим, бир-бирини кифтлаб тинглаётган каналчилар, теварак-атрофдан келган колхозчиларнинг вужуди қулоққа айланган эди. Улар Юсуповга ажиб бир ишонч ва фахр билан қарардилар. Унинг ҳар бир сўзи шу қирқ беш кун давомида улар ишончига қўр бўлиб турди. У ажойиб кекса қурувчилар ҳимматини ҳикоя қилди. Кекса инженер Синявский энг мураккаб иш участкасини — Куйганёр

тўғонини қуришни танлади. Бу иншоот каналнинг, Андижоннинг доим одам гавжум бўладиган соя-салқин жойи бўлиб қолади. Ана тўғонни тезроқ, яхшироқ қуриб битказиш учун унинг ёр-дўстлари ҳашарга келишди. Лоғон қурилишида ҳамманинг таҳсинини олган саксон ёшли Низом полвон ўз звеноси билан келиб дўстига қувват бериб турди. Уларнинг сув учун курашда бошланган қирқ йиллик дўстлиги Қуйган-ёрда тантана қилди. Юсупов кўнглида янги туғилган фикрларини, борлигини улар билан баҳам кўрарди:

— Бир ёқадан бош чиқариб, анча дуруст яшайдиган бўлиб олдик. Бундан буёғига яна ҳам яхшироқ яшаймиз!

Қатта Фарғона каналининг тупроқ қазиб чиқариш ишлари ўша кунларда тугади, колхозчиларнинг асосий қисми район ва қишлоқларига кетишди, пахтани тез териби олиш зарур эди. Декабрда канал битиб, сув очилди. Шу йили Ўзбекистонда бир миллион тўрт юз эллик минг тонна пахта терилди. Шу бир минг тўққиз юз ўттиз тўққизинчи йилда Юсупов елкасига олган асосий юк Қатта Фарғона канали бўлса-да, Лоғон, Зарафшон каналлари каби кўпгина иншоотлар ҳам қурилди.

Юсупов, Мирзаев, Емцев ва Охунбобоев билан бирга канал бўйлаб Фарғонага бораётганда радио эшиттирган бир хабар унинг кўнглини тирнаб кетди: фашист қўшинлари Польша чегараларини ёриб ўтган, энди урушнинг оловли тили бизнинг чегараларимизга ета бошлаган эди.

Юсупов машинанинг орқа ўриндиғида тебраниб борарди. У хаёл камровида қолган, ҳатто маъюс эди..

— Шошилиш, халқнинг бу ватанпарварлик ҳаракатини авж олдиравериш керак, Йўлдош ака, Тешавой ака, Сергей Константинович,— деди. Қандайдир ички туғён уни олға ундарди.— Коммунистик меҳнат қанақа бўлишлиги Қатта Фарғонада яққол кўринди. Айтмоқчиманки, биз шу қайноқ ҳаётни совутмаслигимиз, аксинча, оловлантириб туришимиз керак.

Кейинги йили Шимолий Фарғона канали, сув ҳавзалари битказилди. Хўш, халқнинг бу ҳаракати иқтисодий жиҳатдан нима келтирди, деган савол туғилади. Каналлар битиб ишга тушгандан кейинги икки-уч йил ичида экин майдони ярим миллион гектардан ортиқ кўпайди. Урушнинг биринчи йили Ўзбекистон ўтган қирқинчи йилдан кўра кўи пахта олди, ҳосилдорлик жиҳатидан дунёда биринчи ўринни эгаллади. Бу каналлар, сув ҳавзаларининг хосияти эди.

XI

— Ҳа,— ҳаёт оқими шундай,— деди Бузрукхўжа ака ўз хотирасини жиловлаб.— Ҳаёт оқими гўё бир дарё — вақт дарёси. Ўша вақтдаги навқирон йигитлар энди ҳурматли оқсоқол. Ўшанда энди тиши чиққанлар айни кучга тўлган навқирон. Ҳаёт оқими ана шундай, дарё каби оқади...

Равондан беқиёс гўзал манзара — тунги дарё, қирғоқлар манзараси кўринади, сувда чироқлар акси милтиллайди. Парвоналар ўзини чироққа уради: бири қуйиб, бири ерга тушса, минги ёпишади. Ҳаёт. Инсон унга парвона. Тўлқини сиртида қулоч отади, жон фидо қилади. Шу ҳаётни деб ўзини ўтга уради ёлқинини қанот қилиб...

Дарёдан салқин шабада эсди, Усмонхўжаев хиёл қунишди:

— Бу салқин еллар куз даракчиси. Менинг қизим канал қазилиб бўлган куни туғилган,— деди Бузрукхўжа ака гапида давом этиб.— Трассада умумхалқ байрами эди. Қурувчилар, уларнинг бола-чақалари байрами. Колхозида қолиб, уч кишининг ишини қилган колхозчилар байрами. Мамлакатнинг ҳаммаёғидан меҳмонлар келган. Артистлар... Ўша куни мен участкага кечикиб келдим. Келсам, Йўлдош ота шу ерда. Ҳар галгидай ҳазиллашиб: «Ўзи нима гап, Эшон, биз Бузрукхўжаникига тўйга келдиг-у, ўзлари йўқ, аллақерда ўйнаб юрибдилар?», дейди. «Суюнчига келдим, ота, суюнчига, қизалоқ кўрдик», дедим.

«Ундай бўлса, Бузрукхўжа, отини биз қўйиб берайлик, қиммат сўрамаймиз, жамбил солинган бир коса қайнатма шўрва кифоя», дейди кулиб. «Сиз от қўйиб берсангиз, жуда хурсанд бўламиз», дедим. Охунбобоевнинг юзи жиддийлашди: «Қизингизнинг номини улуғ канал номи билан атаймиз — Каналхон бўлсин!», деди.

Бузрукхўжа ака мулоҳим жилмайди:

— Каналхон муаллима. Ундан икки набирамиз бор... Фақат у эмас, Фарғона водийсида шу ном билан аталувчи тенгдошлари кўп. Биз, уларнинг оталари учун бу қурилиш бебаҳо эди. Унга оз куч сарфланмаган. Халқ меҳнати, халқ қони кетган бунга. Шунинг учун ҳам болаларимиз отини шу энг қимматли, бебаҳо ном билан атаганмиз..

Ушанда ҳаётимиз шу канал билан боғлиқ эди, суҳбатларимиз, фикру хаёлимиз, режаларимиз у билан боғлиқ эди. Фақат ўзимиз эмас, бутун республика қурган бунди. Бутун мамлакат. Бу эсимдан чиқмайди. Ушанда трассани кўп айланар, одамлар билан кўп учрашар, улар билан суҳбатлашардим...

— Уша қурувчилар, ўша ажойиб кишилар ҳозир қаерда, биласизми, Бузрукхўжа ака?— сўрадим ундан.

Усмонхўжаев ўрнидан даст турди, коридордан мени эргаштириб, хоналардан бирининг эшигини очди-да, чироқни ёқди.

— Бизнинг музейимиз,— деди у ҳаяжон билан.

Унинг ҳаяжони менга ҳам ўтди. Гўё орадан ўттиз йилча вақт ўтмаган, гўё бизга ўша ёшлик яна қайтиб келган — ўша таниш чехралар девордан қараб турибди. Бу ҳам Усмон Юсуповнинг ташаббуси: «Авлодларимиз, неварачевараларимиз дарёларни бир-бирига туташтириб, уларга бу катта сувни олиб келган кишиларни, ўша қалби дарё кишиларни билиб олсинлар бундан».

XII

— Сувлар рақсини томоша қилганмисиз?— Бузрукхўжа ака муғомбирона кулиб қўйди.

У хурсанд, эрталаб кун ҳали тиф урмасдан дарёнинг муздек сувида ювиниб келган, елкасида сочиқ, гоҳ мийиғида кулги югуради, гоҳ ниманидир хиргойи қилади. Қорадарё лабидаги катта хўжалигини кўрсатмоқчи. Бу ерга оқшомда келган эдик. У деразадан атрофга боқади. Ташқарида оддий, аммо ўйлаб кўрилса бу ерлар учун оддий бўлмаган манзара: пахтазор, олмазорлар, шинам уйлар. Шу уйлардан бирида кекса ирригатор Умрзоқ ака билан танишдим. Бу ерда уни, сув ошиқларининг отаси, дейишади. Бунди ўзи ҳам тасдиқлайди: «Сувни, тўлиб-тошиб оққан сувни кўрсам кўзим қувонади, тўлқинида қулоч отсам кўнглим яйрайди». У Избосганда биринчи сув ширкатини ташкил қилган, ўзи унга раис бўлган. Район сув хўжалиги бошлиғи бўлиб ишлаган. Кейинги умрини Катта Фарғона канали қурилиши, сўнг участка миқоблиги билан боғлаган. Кекса мироб ўн беш боланинг отаси. Етмишдан ошибди, тетик, бардам...

Умрзоқ акани, унинг сўзларини ўйлаб ўтирардим; Бузрукхўжа аканинг сувлар рақси ҳақидаги саволига дарҳол жавоб бермадим.

— Сувларингиз балки музыка ҳам чалар?

Бузрукхўжа ака қаҳқаҳлаб кулди.

— Ишонқирамаяпсизми? Ҳозир кўрасиз.

... Тўғри: гўё рақс тушади сув. Шалоланинг биринчи остонасига тушганда беқийс кучга киради. Иккинчи, учинчи остонага сакрайди, сапчиб оппоқ кўпик сочади, шердек ўкиради — кечаю кундуз шу ҳол... Мен бу ажойиб манзарага тикилиб, маҳлиё бўлиб қолибман.

Эсимга тушди ўша юртни тўлқинга келтирган сув учун юриш, инженерлар ижод қилган ўша шалолалар...

— Бу олтинчи шалола,— Бузрукхўжа аканинг сўзи хаёлимни бўлди.— Эсингизда бўлса, Полвон ака Қозоқов қурдирган. Энди биз бешинчини бориб кўрамиз, униси яна ҳам ажойиб!

Бешинчининг олтинчидан нимаси ажойблгини бир қарашда тушунолмадим — ўша сув, ҳайқириқ, аммо бу ер гўзалроқ: гулзорлар, улкан электр станция биноси...

— Биз Чаёнтепа устида турибмиз... Эсингиздами бу хунук ном? Эслай бошладим.

— Тўғри,— деди Усмонхўжаев,— бу ердаги қурилиш ишини Абду-самад ака ўз колхозчилари билан бошқарган эди.

— Тепа қани? Йўқ-ку ўрнида?!

— Тепалик бор эди бир вақтлар. Гиж-ғиж чаёну чумоли эди бу ер. Тепаликка ҳеч ким яқин йўламасди. Мол ҳам боқмас эдилар бу ерда. Қурувчилар ҳам ботинолмаган, кетмон уриб тепаликни бузишга журъат қиладиган азамат чиқмаган эди дастлаб!

Бир куни бу ерга Охунбобоев келиб қолдилар. Йигитларнинг тай-саллаб турганини кўриб Йўлдош ота ҳазиллашдилар: «Омон бўлинглар-э! Одамлар тоғ қўпоряпти, сизлар чаёндан қўрқасизларми! Обод жойни чаённинг таъби кўтармайди. Гулбоғ, райҳонзорлар қилинглр, чаёндан нишон ҳам қолмайди.

Қурувчилар хандон отиб кулишди. Чаёнтепага бирин-кетин кетмон уришди...

— Чаёнлар нима бўлди?

— Гумдон бўлди. Ростдан ҳам улар гулзорни хоҳламас экан.

Бузрукхўжа ака сув рақсини завқланиб томоша қиларди. Кўпикланиб сачраган сув қуёш ёғдусида қизариб учарди, шалола устини гўё қизғиш булут қоплаган эди.

Бузрукхўжа аканинг сиртдан қараганда ғалати одати бор: у сўзининг учини йўқотиб қўйса, дилидаги тилига соддагина бўлиб кела қолмаса, ё пешанасини эзғилаб, ёки бармоқларини қирсиллатиб у ёқдан-бу ёққа вазмин юра бошлайди. У ҳозир ногоҳ ана шу ҳолга тушиб қолди, ҳатто хиёл асабийлашиб, шаҳодат бармоғи билан сидираверганиданми, кенг пешанаси қизариб кетди. Мен бўлсам унга тикилиб қолдим: «Йўқотган гавҳарини ҳозир топади». Унинг чеҳраси аста ёришди.

— Мана, бир неча кундирки, иккимиз Катта Фарғона қурилишининг сардорларини, ўша забардаст бунёдкорларни, довруғи оламга таралган ўша ёлқинли қирқ беш кунни эслашиб юрибмиз. Биласизми, мен канал бўйлаб юриб кўпинча нималарни ўйлайман? Катта Фарғонани ўттизинчи йилларнинг афсонавий қурилишлари — Магнитка, ДнепроГЭС, Кузнецк ва Турксиб қаторига қўйиб кўраман. Ёки ўша йилларда Чкаловнинг Америкага учиб борганлиги, Папанинчиларнинг муз устида қишлаганини олинг. Менинг назаримда, булар ҳаммаси мамлакатимизда қурилаётган социализмнинг камолот чўққисига кўтарилганини бутун оламга намоиш қилган эди. Ўйлаб кўринг-а, ўшандан бери битта навқирон йигитнинг ёшига тенг вақт ўтди. Мундоғ қайрилиб қаранг-а, халқ яратган ўша мўъжизага, унинг ёлқини пасайгани йўқ, аксинча тобора баланд ловилляпти. Ҳамма унга тикилади, интилади. Биз ўша кунларда, ўша ёлқин тафтида вояга етган, пишган авлодмиз,— у аллақандай ғурур билан кўкрагини кўтарди.— Ҳа, у ёлқин авлодларни ўзига абадий жалб этиб, ловиллатиб туради!

Бу ажойиб мўсафидга ҳавас билан яна қараб қолдим.

Участка гидротехниги Саидумар Сайдаҳмедов чойга таклиф қилди. У бизни атрофи атиргул ва райҳонзор айвонга ўтқазди. Мезбонимиздан билдик: отаси эски Чаёнтепага биринчи бўлиб кетмон урган қурувчилардан бири экан. Узоқ йил шу ерда гидротехник бўлиб ишлабди. Пенсияга чиқиб, ишини ўғлига топширганига беш йил бўлибди. Саидумар ҳам умрини канал билан боғлаган — ўқишдан бўш вақтида болалигидан отасига боқишган, кейин мустақил ишлаган, кўп хил касб эгаси бўлиб олган — ҳозир эса гидротехник.

— Ҳаёт оқими ана шундай. Нима дедингиз?— яна сўради Бузрукхўжа ака.

— Ҳаёт оқади,— унинг фикрини тасдиқладим.— Ҳаёт оқади, сув

оқади, одамларни, ерни ясантираверади, бирининг ўрнини иккинчиси босади. Ҳаёт оқими...

— Ўринбосар...— деди Бузрукхўжа ака сўзимни олиб.— Ҳаёт оқими деганимда одамларнинг ўзгаргани — ўсганини, ернинг янгиланганини кўзда тутаман. Ростакам чўл Балиқчидан кейин бошланади.

...Балиқчидан ўтиб кетдик. Манзара ўзгармади, ўша-ўша: кўз илғамас пахтазорлар, томорқаси боғ шинам уйлар. «Ахир, бу ерлар ҳақиқий саҳро, шўри тиззага урган яйдоқ ер, бўйсира бўлгандек қумтепалар эди, бу ерлардан илгари бир неча бор ўтган, кўриб кўнглим чўккан эди!» Қайси бир йили бизга дўст мамлакатдан келган бир меҳмон бу ерларни кўриб: «Совет кишилари бу саҳрода янги ҳаётнинг муқаддас гиламини яратибдилар», деб ёзган эди.

— Бу ерлар тез ўзгаряпти,— деди Бузрукхўжа ака машина деразасидан қараб.— Ташкил бўлган хўжаликка бир-икки йилдан кейин келсанг ҳайрон қоласан, пешқадамларга етиб олади.

Охунбобоев районидаги Карл Маркс номли, Бўз районидаги Тельман номли колхозларни мисол тарзида кўрсатса бўлади — ўттиз центнерчиларга етиб олди. Яна бир мисол: Андижон областининг пахта хирмони орти юз минг тоннадан, Фарғона областининг пахта миқдори эса беш юз минг тоннадан ошди. Каналлар қазилмаганда шундай хирмон уйиб бўлармиди? Йўқ, бўлмасди!

Биз Ёзёвонга, Йўлдош Охунбобоев дастлабки чўлқуварларни кўчириб келган районга кирдик. Ушанда йигирма бешинчи йил эди шекилли. Улар ариқ қазиб, Асакасойдан бу ерларга сув келтирган, қишлоқларининг номини Чўл-Гулистон қўйган эдилар. Улар, бу ер гулистон бўлади, деб ишонган эдилар. Марғилонлик бир эшон ўшанда чўлқуварларни шахтидан қайтармоқчи бўлган эди. Собиқ батрак Абдулла отанинг гапи эсимда. Эшон айтган экан: «У балшавой (Эшон Охунбобоевни кўзда тутган) сизларни лақиллатибди; чўлни худо ўзи яратиб, Фарғонанинг ўртасига чўзиб қўйган. Энг ёмон кўрган бандаларини шу ёққа юборади. Уларни қумтепалар ютади». Аммо худонинг энг ёмон кўрган ўша «бандалари» Эшоннинг гапига ишонишмай, «балшавой»нинг сўзига кириб, бу ерда ўзларига макон яратибдилар. Улар «Қумтепанинг томоғи»га сиғмабдилар, аксинча, қумтепаларнинг ҳалқумидан сиқибдилар-да, кўтариб ерга урибдилар. Қумтепалар ўрнида ўз қўллари билан жаннат қурибдилар.

— Меванинг сарасини, қовун-тарвузнинг энг ширинини шу «чўл» беряпти шаҳарга,— деди Эшон ака.— Пахта ҳам, гўшт, ёғ, жун ҳам... Совет ҳаётининг қонуний оқими ана шундай.— У ногаҳон муғомбирона кулимсиради.— Ленин номли колхозга бир кўниб ўтайликми, Йўлдош отанинг ўғли Қаримберди Охунбобоев шу колхозга раис.

Мен рози бўлдим.

Қаримберди идорада экан. Бизни дарров пайқамади. Олдида қандайдир бир журнал ёзиғлиқ, гоҳ унга разм солиб қарайди, гоҳ бир тахта қоғозга нималарнидир чизади. Бизга кўзи тушганда у хижолат аралаш изоҳ берди:

— Янги уйлар қуряпмиз... Лекин ўзимизга ёқмаяпти. Хоналари кичкина, пастак, лойиҳаси эскирди. Одамларга ёқмаган уйларни нимага қуриш керак, ахир? Қимматроқ тушса нима қипти?! Кенг, баланд, ёруғ уйлар қуриш керак. Унчалик камбағал эмасмиз-ку! Мана бу журналдаги лойиҳа бизга маъқул...

Биз ҳам Қаримберди топган лойиҳа муҳокамасига киришдик. Колхоз беш йилда янги қишлоқ қурмоқчи. Бу қишлоқни шундай қуриш керакки, уйлар шаҳардаги сингари қулайликлар билан бирга колхозлар эҳтиёжига жавоб берадиган кенг-мўл бўлсин. Қишлоқда маданият саройи, мактаб, касалхона, майший комбинат бўлсин.

Кейин йўлда ҳамроҳимга дедим:

— Бу ҳам Катта Фарғона каналининг шарофати, Бузрукхўжа ака.

— Тўғри,— деди у гапимни тасдиқлаб,— канал тўла сув оқади ---

ҳаёт оқади. Мана кўрдингиз, ана шулар ҳаммаси Ленин экиб қолдирган дарахт мевалари. Суви лиммо-лим шу каналлар ҳам, оқ олтинимиз конлари — янги пахтазорлар, узумзорлар, яшил қишлоқлар — ҳамма си бу ерда Ленин номи билан яратилган.

Бузрукхўжа ака бирдан юзи ёришиб жилмайди.

ХIII

Яхшидан от қолади. Йўлдош ота Охунбобоев районида абадий тирик. Усмон Юсупов ўз номидаги Катта Фаргона каналида барҳаёт. У умрининг охиригача бу ердаги ишлар билан қизиқди.

— Усмон Юсупов бу ерга кейинги вақтларда ҳам келармиди?— сўрадим Бузрукхўжа акадан.

— Эсимда... Бир кунн эрталаб телефон жиринглади, олдим, товушидан танидим: Усмон Юсупов. Ушанда у Мирзачўлда, янги совхоз директори эди. «Канал бўйлаб бир саёҳат қилсак, Эшон ака, анчадан бери кўрганам йўқ шу ёқларни. Вақтим энқ. Қўл тегмайди»,— деди у. Ишларни бир-икки кунга қолдириб келсангиз бўлар, дедим. «Иложим йўқ, Эшон ака.— дейди.— Биласизми, менга кўчат керак эди. Энди бундай қилайлик: Андижонгача канал бўйлаб борайлик. Кўчатларни ўша ердан оларман». Сал ўтмай у етиб келди. Иккаламиз унинг машинасига ёнма-ён ўтирдик. Машина канал ёқалаб аста борарди. Кеч куз, илиқ, очиқ кун эди. Кўзларини бу атрофда бунёд бўлган дов-дарахтлар, янги қишлоқ бинолари, лим-лим тўлиб оқаётган сувдан узмай борар экан, бирдан руҳланди. Ўйчан, толғин чеҳраси шодон кулди. Кўз олдимда ўша норғул, навқирон Юсупов гавдаланди. У слкамга қўл ташлади:

«Ҳа, зое кетмади ўша курашлар, уйқусиз тунлар!— деди у илгаригидек жўшиб.— Ўзбек халқи сувни деб қўзгалувди-а, ўшанда? Эсланг-а, ўша ҳаракатни эсласам кўз олдимга довул келади. Уша қудрат водий ерларининг белига кумуш камарлар боғлади. Савлат тўкиб оқишини қаранг, қуёш нурида нуқрадай ялтирашнини қаранг! Пахтачилик равнақиға, шу чиройлик қишлоқларга, водий саноатининг ривожига замин бу, кучли замин!— Унинг кўзлари яна бир манзарага қадалди, анча жим бордик. Кейин яна менга ўгирилди,— асрлар ўтади, бу канал оқаверади, инсонга ҳузур-ҳаловат суви бораверади».

Бу ободонликдан кўзлари қувнаб, у хийла жим қолди. Кейин яна жўшиб гапирга бошлади: «Қурувчи, бор қилувчи авлод бўлганимиздан мамнунман». Энди у Мирзачўлда қилаётган ишларининг истиқболни буюклигини ҳикоя қилишга киришди. Инсоннинг қўли яқин йиллар нчида Мирзачўлни тамом ўзгартириб юборади, яшил қишлоқлар, пахтазорлар, боғлар бунёд бўлади...

«Кўпгина ишлар қилинди, Эшон ака,— деди Юсупов хийла жимликдан сўнг.— Лекин биз Ильичнинг ўлкамиз қиёфасини ўзгартириш тўғрисидаги васиятларини ҳали ҳам тўла адо қилолганимиз йўқ. Ана шу кемтик менга тинчлик бермайди. Биласизми, Эшон ака, сизга кўнглимдаги гапни айтсам, катта бир хўжаликнинг раҳбари сифатида ҳозир ҳам қилаётган ишимдан қониқмайман. Баъзан кечалари уйқум қочиб кетади: бир коммунист сифатида дейманки, биз Лениндан қарздормиз»,

Орага жимлик чўкди. Кейин Бузрукхўжа ака яна ўша сўзини аста такрорлайди:

— Ҳаёт оқади...

У кўп такрорлайдиган бу иборанинг таги қаердалигини, унга катта маъно юкланганини энди билдим.

ОЛТИЛИКЛАР

* * *

Куз келди, япроқлар заъфарон,
Япроқлар ноласи синиқдир.
Сув оқар ариқда кўп равон,
Дононинг фикридек тиниқдир,

Тиниқдир ва яна тўлиқдир,
О, қисмат, шу онга йўлиқтир!

* * *

Олдинга юр, дейди, бу оёқ,
Кетга тортиб кетади юрак.
Иккисида маъно бор, бироқ
Уни қачон тушунмоқ керак?

Ўз вақтида билсайдинг, кошки,
Билиб ишни қилсайдинг, кошки!

* * *

Донолар ҳар они беқиёс азиз,
Донолар ҳар они бебаҳо буюк.
Ҳар он-чи, овчидан қочган бир кийик,
Шунча тез учарки, пайқамайди кўз.

Ҳар онни донолар аъло билади,
Вақтининг қадрини доно билади.

* * *

Мен сени кутибман, сен эса уни,
Қон йиғлаб ўтибди ваъда шу куни.
Сен мени алдадинг, у эса сени,
Қонлабди севгини ҳижроннинг туни!

Хўш, энди буёғи нима бўлади?
Ким кимни алдади, кимдан кулади!

* * *

Шоир зоти жуда ғалати,
Ҳаёт кўрар ҳаммадан қийин.
Каптар бўлиб учиб қолади

Яна қалби ўзидан кейин.

Асранг уни, севинг, одамлар,
Совуқ қишу ва иссиқ дамлар!

* * *

Урра билан жангларга кирдинг,
Урра билан уни тугатдинг.
У йилларда ёш йигит эдинг,
Энди эса олтмишдан ўтдинг.

Лекин урра тушингга кириб,
Баъзан тунда кетасан туриб!

* * *

Биласанми, тушимда сени
Бошларимда олиб юрибман.
Бундоқ очсам қалбим кўзини,
Жар бўйида қалтис турибман.

Ийғлаб чиқдим тонггача ҳайрон,
Нима бўлди таъбири, эй жон!

* * *

Дўстларим кўп, рақибим ҳам бор,
Лек ҳаётда яшайман қониб.
Дўстлар кутар соғиниб, хумор,
Рақибларим ғаш бўлиб, ёниб!

Ахир, бўлмас рақибсиз одам,
Бор десалар ишонма сен ҳам!

* * *

Чинор жуда мағрур бир дарахт,
Мағрур яшаб, мағрур ўлади.
Фурсат етгач, қирсиллаб карахт,
Эгилмайди, тикка қолади.

Умид узиб осмондан, ердан,
Шарт узилиб тушади бирдан!

* * *

Гулни узди ўйин қилиб бир гўдак
Ҳар баргини битта-битта юлқиди.
Гулга тўлди боладаги кир этак,
Уни кўриб менда юрак қалқиди!

Балки севги барбод бўлди шу гулда,
Уни истаб ким келяпти ҳув... йўлда?

* * *

Бу ҳаёт китоби жуда ҳам улкан,
Керакли бетини топиб олдингми?
Топдингми, демакки сурибсан елкан,
Уфққа тираб бор мағрур қаддингни!

Бу ҳаёт китоби сермаъно, улкан,
Ҳар авлод ўзига керагин олган!

* * *

Гулни яхши кўрган кишининг
Севгини фаҳм этмаси қизиқ.
Севги билан гуллар нақшининг
Уртасида фақат бир чизиқ!

Наҳот шуни билмасанг, йигит,
Қалбан идрок қилмасанг, йигит?

* * *

Деразадан кўринган осмон
Бутун осмон эмас, адашма.
Кўрай десанг бутун, бегумон,
Ташқарига чиқиб боқ, шошма!

Балки бордир четида булут,
Босиб келар балки уни дуд...

* * *

Кўзим юмсам олам қоронғу,
Кўзим очсам нур тўла олам.
Кўзим юмсам босади қайғу,
Кўзим очсам чекинади ғам.

Кўзларимни очиқ тут, тақдир,
Қоронғи-ю ғамни улоқтир!

* * *

Қалби соф кишилар содда бўлади,
Соддалик уларнинг зўр фазилати!
«Севмайман!» дейсану кўзинг кулади,
Кўзларинг кулади жуда ғалати!

Алдасанг, алданиб қолмоғинг мумкин,
Ўзингга ортиқча жабр бўлар лекин!

* * *

Бўйдоқнинг хаёли учқур бўлади
Ва лекин кўзлари кўрмас олисни.
Кўзлари олисни кўрганда эди,
Алданиб севмасди ана шу қизни!

Кўзида бўлади бўйдоқнинг ақли,
Ўзича доно-ю, ўзича ҳақли!

* * *

Бева қолган хотиндан сўра
(Ўттизларда гар бўлса ёши):
Гулнинг ранги нимага хира,
Нега нурсиз баҳор қуёши?

Ўзи эса содиқ ва гўзал,
«Севгим, дейди, туз тушган асал!»

* * *

Севмас эдинг мени астойдил,
Буни кейин билиб қолдим мен.
Ўзим аста четга олдим мен,
Қийналса ҳам ҳижронингда дил.

Севмас эсанг ўзимни, нечун
Исмим олдинг тўнғичинг учун?

* * *

Неча бора ёлгон гапириб,
Неча бора сени алдадим.
Неча бора бепарво юриб,
Неча бора тикон қададим.

Энди эса барини эслаб,
Фикру ўйим кетади музлаб!

* * *

Елкам узра қўнган капалак
Боғларингдан учиб келибди.
Севганингни билибди, демак,
Билиб менга хабар қилибди.

Сенинг бундан хабаринг борми,
Ё капалак сендан дастёрми?

* * *

Суратинг нусхасини сен олиб кетдинг,
Асли-чи, қалбимда қолди яширин.
Бу сурат хаёлинг, тотли суҳбатинг,
Васлингга интилган кунлардек ширин.

Сен фақат қоғозни олиб кетибсан,
Ўзинг-чи, қалбимда қолиб кетибсан!

* * *

Йигитдан бўлади ахир ташаббус:
Севдингми, гул тутиб йўлларига чиқ.
Шак-шубҳа ипини шартта-шартта уз,
Дардингни сўзлагил юзига очиқ!

Азизим, севмоққа юрак ҳам керак,
Севгидан маҳрумдир журъатсиз юрак!

* * *

Кимнингдир кўзлари орқамдан боққан,
Кимнингдир кўзлари йўлимда ҳамон.
Мен кетиб бораман мамнун ва чаққон,
Кўнглимда на ташвиш, на қайғу-армон.

Қандай соз, кузатиб қолувчинг бўлса,
Қандай соз, қаршилаб олувчинг бўлса!

* * *

«Севмайман!» десаю ерга қараса,
Товуши ҳазинроқ, аста титраса,
У сени севади астойдил, ишон,
Ажабмас йўлингда фидо қилса жон.

Қиз зоти аслида қувроқ бўлади,
Севса ҳам, ноз билан севмоқ бўлади.

* * *

Сен қўшиқ айтасан, сўзи меники,
Меники эканин ҳамма билмайди.
Ўзинг ҳам унутиб қўйгансан балки,
Шон-шараф кимларни сармаст қилмайди!

Сен қўшиқ айтасан: урра ва олқиш...
Менинг-чи, қалбимнинг бир четнда қиш!

* * *

Ҳақиқат таёғи серкўз, сербутоқ,
Шу сабаб ҳаммага ёқавермайди.
Бутоғи тирноғич бўлгандан, ўртоқ,
Ҳамма ҳам бетнга боқавермайди.

Сен уни текислаб, хуснини бузма,
Силлиғи керакми, бошқасини изла!

* * *

Севмаган хотиннинг нафратидан қўрқ,
Сувни муз қилади нақ саратонда.
Қараши мисоли автоматдан ўқ,
Дуч келма, гар бўлса умидинг жондан!

Севмаган хотиннинг нафратидан қўрқ,
Энг саёз дарёда бўлмай десанг фарқ!

* * *

Йўл юрсанг, муродинг ҳосил бўлмасдан,
Йўлингнинг охири битиб қолмасин.
Сўзлаган чоғингда кўнглинг тўлмасдан,
Ҳамроҳинг бемаҳал кетиб қолмасин!

Йўл юрсанг, йўлларнинг олисин кўзла,
Сўз айтсанг, сўзларнинг холисин сўзла!

* * *

Бирор қиз назари тушмаса сенга,
Йигитлик виқоринг баҳоси қанча?
Наҳотки гул тақмас ҳеч ким кўксингга,
Сочларинг оқариб, тишинг тушгунча?

Қисматнинг юраги тош экан бунча!
Раво ҳам кўрмабди сўлган бир ғунча!

* * *

Қатн очилмаган китоб — қиз бола,
Муқова кўркига бўлмагин шайдо.
Ичида эҳтимол бир олам нола,
Гул сочсанг, бир ғунча бўлмайди пайдо!

Сен аввал китобни бир-бир очиб боқ,
Маъноси тўқ бўлса, омадинг порлоқ!

* * *

Муҳаббат мангулик ёнар ўт эмас,
Донмо бўлмайди ҳарорат ва пур.
Дебсанми ардоқлаб уни муқаддас,
Қошида ҳамиша ҳушёр бўлиб тур!

Ташлаб бор вақтида ўтин, тараша,
Гуриллаб ёнишин сўнг қил томоша!

* * *

Қизларнинг макри кўп, шафқати ҳам
Мақрийнинг тузоғи жуда ранг-баранг.
мўл,

Шафқати тўфонлар ўйнамаган қўл,
Нур билан тўлганда сиз унга қаранг!

Гул қанча чиройли ва ҳидли экан,
Шунчалик атрофни ўрайди тикан!

* * *

Арз қилдинг, у эса солмади қулоқ,
Табассум қалқиди мағрур лабида.
Сен эса, ҳали ҳам берасан сўроқ,
Шафқатин уйғотмоқ бўлиб қалбида.

Сен қумга битасан ардоқ сўзингни,
Бекорга овора қилиб ўзингни!

* * *

Ошиқни девона деган кишини
Сен ўзинг девона, дегим келади.
Ошиқлик мўъжиза тўлиқ кошона,
Оҳ, унга бир марта киргим келади!

Армонда юрибман йўлини излаб,
Хаёлда ҳаттоки итини сизлаб!

* * *

Мен хаста ётибман вужудим қақшаб,
Кўнгилдан минг турли хаёл ўтади.
Дўстларим, соғиниб қолганга ўхшаб,
Кун ўтмай кетма-кет келиб кетади.

Ҳаттоки деразам ортида чумчуқ
Тонг билан ташқари чорлайди: чиқ-чиқ!

* * *

Қалбингда борининг ҳаммасини айт,
Ҳаммасин бирма-бир ташла ўртага.
Ҳа, шунда мен сенга боқмайман лоқайд,
Бу керак бўлади ахир эртага.

Қалбида тош тутган одамга ёмон,
Ҳамиша кўксини эзади гумон!

* * *

Кул ичра қолибди битта ёлғиз чўғ,
Юлдуздек йилтиллаб турибди чўчиб.
Қўй, титма, ногаҳон қолмасин ўчиб,
Шундандир ўчоққа тушган бу ёруғ.

Қўй, қурби етганча турсин йилтиллаб,
Бу кўҳна дунёга тўйгунча қараб!

* * *

Қўй, менга қўлингни узатмаёқ қўй,
Қўй, менинг йўлимга сен тутма чироқ.
Биламан, кўксингда сенинг ўзга ўй,
Сенинг на дилинг пок, на ниятинг оқ!

Душман шафқатига бўлгандан муҳтож,
Яхшидир йўл узра қолиб кетмоқ оч!!

Бир гугурт чўшидек умр қисқади,
Ялт этиб ёнади, сўнгра ўчади.
Шу лаҳза аслида кўп ишга қодир,
Даҳшатли қоронғи нари кўчади.

Шу чўпдан оламни ўт тутса мумкин,
Шу бир чўп оламни ёритса мумкин!

□

Шавкат РАҲМОН

* * *

Борганимда ҳар сафар Ушга,
Аравонга, Новқат ёқларга,
Энг аввало назарим тушар
Довруғи йўк кичик тоғларга.

Ушбу тоғлар кўп қадимда ҳам
Маълум бўлган кўп инсонларга,

Нега ўсмай қолган бу тоғлар,
Тенглашмаган Тяньшонларга?

Ё чиндан ҳам ёшдир бу тоғлар,
Келса ҳамки минг йиллар ошиб;
Ё ҳаётни кўтариб баланд
Чўккан буюк тоғларнинг боши.

Манзара

Оқ қорлар устида
қора қўтослар,
Темир ҳалқалар бор бурунларида.
Бир жойда айланар,
Буюк чўлларнинг
Дарага қамалган
қуюнларидай,
Қамчинлар тарсиллар,
Ёрилар ҳаво.
Қий-чувлар,
хуштаклар,
суронлар жўшар,
Ҳарсиллар,
Гулдирар ўжар қўтослар,

— Жон кириб қутурган
тоғларга ўхшаб.

Оқ қорлар қораяр...
Орқада қолар
Қамчилар овози,
бақирик, саслар.
Мана, бирин-кетин кенгликка эмас,
Чўққиларга ўрлар ўжар қўтослар.
Бу йўл оғир йўлдир,
Ягона йўлдир,
Уларни на шамол,
на зулмат тўсар,
Қўтослар ўрлайди тик чўққиларга,
Поёнсиз жимликда
Чўққилар ўсар.

Ҳолат

Бу ғаройиб давра қизиган —
Ўлфатларнинг димоқлари чоғ:
Гап сотишар юксак омаддан,
Ичларига қуяркан ароқ.
Гоҳо ўтмиш, гоҳ келажакка
Йўл-йўлакай кириб чиқишар,
Ҳал қилишар «олам тақдирин»,
Кимни қўйиб, кимни йиқишар.
Гапирмасди фақат бир одам:
На ош ерди, на ичар ароқ,
Бу ғалати даврага қараб,
Фақат кўзин очар каттароқ:
Рўй берарди ажаб ҳодиса,
Ҳатто сиғмас инсон ақлига —

Даврадаги оёқлар аста
Кириб борар туёқ шаклига.

Бирида мол, бирида эшак,
Биттасида тўнғиз туёғи,
Бўри панжа ўсар бирида,
Бошқасида тулки оёғи...

Титраб кетди тўсатдан Одам,
Мана, навбат келди ўзига —
Ҳайрон бўлиб тикилиб қолди,
Ишонмади Одам кўзига.

Сўнг ўрнидан турди, тупурди,
Бу ўтириш ёқмади чоғи,
Олиб кетди оёқларини,
Одамники эди оёғи...

Умр оқиб ўтар

Тоғам бошлаб иморат қурди,
Сайқаллади ҳар бир ғиштини.
Кўролмаган қўни-қўшнилар
Ижрокўмга бориб айтишди.

Тоғам эса парво қилмади,
Қақшамади пичир-пичирдан.
Кулиб турса ҳамки кўзлари,
Бироқ ёнар эди ичидан...

Жаҳли чиқиб, уй деворига
Атай ганчдан нақшлар солди,
Буни кўриб баъзи қўшнилар,
Кечалари ухлолмай қолди

Ишлайверди тоғам хотиржам,
Фарқламаддан кундузу тунни.
Шошилмасдан, вақт ҳам оққа
Бўяб қўйди сочларин унинг.

Мана, охир битди иморат,
Ҳовлисида олма, шафтоли,
Ётар эски сўрида тоғам,
Гапришига келмай айтишди.

«Жиян, ўзинг яхши биласан,
Уй қолмаган отам номидан,
Умрим кичик ҳужрада ўтди,
Чакка томар эди томидан...»

Гул умрини хазон айлаган
Уйга узоқ қарар-да тоғам,
Даст ўрнидан турару айтар:
«Уй бўптими милтққсиз уй ҳам?!»

Сўнгра эски бешотарини
Осиб қўяр уйнинг тўрига,
Гарчи шаҳар, гарчи атрофда
Кезмаса ҳам чиябўрилар...

Тахт ва бахт

Бир кож кимса узоқ ўтирди
Хешдан теккан тахтиравонда.
Қолмагани бирорта поя
Пойидаги темир нарвонда.

Хоҳлаганин қилар ҳукмдор,
Қор ёғдирар, ёмғир ёғдирар,
Ўзин буюк қудрати билан
Кўпчиликни эсдан оғдирар.

Аммо кимдир анчадан буён
Чидаб-чидаб, охири — тўйди.
Тахти-пахти билан кўтариб,
Бир кун ерга тушириб қўйди.

Сингиганди жисмига амал,
Уни турли қўйга солдилар,

Ул-бул жойин оғритиб, кесиб,
Амалини шилиб олдилар.

Бирдан содир бўлди мўъжиза:
У айланиб қолди гўдакка.
Тили чиқди, «нанна» ҳам деди,
Ҳайратланиб боқди ўрдакка.

Гул ўйнади, капалак қувди,
Аста ақли тўла бошлади,
Эркалатиб қитиқлаб қўйдим,
Шарақ-шарақ кулиб ташлади.

Келаверинг, дўстлар, яқинроқ,
Ёқа ушлаб, бўлаверманг лол,
Энди барча болалар каби
Севса бўлар уни бемалол.

Бобир ва унинг ҳамроҳларига

Икки дарё оралиғида
Ҳақ, адолат топмади қарор —
Бари кетди, юртни соғиниб,
Ғурбатларда йиғлагани зор...

Тангри бунёд этгандан буён
Қанча ўзу қанча ётларга
Қучоқ очган юрт торлик қилди
Не-не буюк, фозил зотларга.

Кимни айтай, кимни эслатай,
Санай қайси улуг номларни?
Қай иқлимдан кўрсатай бугун?
Ул зотларни ютган комларни?

Мозий тўла мунгли садога,
Бир садоки улугвор, кабир,
Саҳроларда адашган минглаб
Карвонларнинг садоси каби.

Мана, бугун мозий қаъридан
Ўша азиз, саргардон, сағир
Буюк зотлар сирли ҳадикда
Келётгандай бўлар бирма-бор.

Улар келар... Наҳот эшитган,
Наҳот, улар бўлган хабардор
Икки дарё оралиғида
Ҳақ, адолат топди деб қарор?

Биродарлар, бўлинг эҳтиёт,
Биродарлар, йўлларга боқинг!
Тангри каби кекса очунда
Сиз учинчи дарёдай оқинг!!..

Ҳақ, адолат дилинғиздадир,
Авайланг, ҳеч завол етмасин.
Улар келар... тагин мозийга
Ярим йўлдан қайтиб кетмасин.

Қоракамар. Юз бош қўй бемалол сиғади. Шифти тутундан қорайиб. ялтираб кетган.

Тўрда кигиз ёзилган. Муртоз хуржундан егиликлар олиб шол дастурхонга қўяр, икки йигит икки четда соме вазиятда туришарди.

Тўғайсари баҳодир камарнинг у четида, қор тушмаган харсангга суяниб, пастликка кўз тиккан. Тепани қоплаган қора туман камар «бўғоти»дан қуйига энарди — аллақерда улкан бир гулхан ёнмоқда-ю, унинг ҳидсиз тутуни «оқиб» тушмоқда.

Қурбонни кўриб, кўрсатгич бармоғи билан имлади. Қурбон таъзим қилиб олдига борди.

— Қизил аскарлар ичида хизмат қилдингми?

— Ҳа... Бойсунга етиб олишим керак эди. Шунинг учун улар сафига қўшилдим. Кейин... Бу ёғини айтдим.

— Ҳазратга қариндошлигинг йўқдир?

— Йўқ, жаноб олийлари! У киши азрўйи мусулмончилик, мени шогирдликка олган эдилар.

— Қизилларнинг энг каттаси ким?

— Энг каттаси Ленин деган киши.

— Ленин... Улуғлар гапи-сўзи билан ҳам, анчайин қилиғи билан ҳам... омий халқни кетидан эргаштиради. Айт-чи, ўшалар ичидан ҳам хиёнат чиқади-ми?

— Қизилларни айтяпсизми?

— Ҳа.

— Жаноб олийлари... Фаҳмимча, улар жуда иноқ.

— Иноқ бўлса, бизнинг шўримиз... Бир қаричлигимда момамдан бир эртақ эшитгандим. Балки сен ҳам биларсан. Бир қизгина сув опкегани кўза кўтариб дарёга борипти. Дарё тошқин. Кўзасини сувга бо-

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

тирганда: «Мен эрга тегсам, эримдан ўғил туғсам, отини Қаҳҳоржон қўйсам қўлига кўза бериб, сувга юборсам, сув олаётганда боши айла-ниб дарёга тушиб кетса-я!» депти-да, хўнг-хўнг йиғлапти. Бир палла қизидан хавотир олиб, онаси келипти. Қиз онасига бояги гапни айтипти. Эшитиб онаси ҳам йиғлапти. Бир маҳал отаси келипти. Унгаям шу гапни айтишган экан, уям хўнграб юбориб, уларга қўшилипти. Кейин бир акаси бор экан қизнинг. Ўша келипти. Унгаям бояги гапни айтишипти. Йигитнинг жаҳли чиқиб: «Отамга ўхшаган ота, онамга ўхшаган она, синглимга ўхшаган сингил топсам, келаман», деб бошини олиб чиқиб кетган экан...

— Қизиқ эртақ экан.

— Кейин нима бўлган?

— Ўша йигит оламда отасидек ота, онасидек она, синглисидек сингиллар борлигини кўриб қайтиб келган экан.

— Ана шу нарса кишига баъзан тасалли беради.— Тўғайсари баҳодир қамчиси билан этиги қўнжигга қарсиллатиб урди.— Туман бос-япти-ку!— Камар ичига қаради.— Ўт ёқмайсиларми?

— Сасиб ётмасин деб...— Муртоз мурут пастликка ишора қилди. У ерда шохлари уч-учида қолган қари арчалар ортидан тутун кўтари-ларди.— Чўғини опкелишади.

— Шу ерда ёқинлар! Катта қилиб ёқинлар! Биздан ҳам шу шифтда бир парча қоракуя қолсин!

Камарга кираверишда бу ёққа қараб турган йигитлар шошиб қо-лишди. Тўғайсари Қурбонга «яқинроқ тур» дегандай бошини хиёл ҳам қилиб, харсангнинг у ёғига қаради.

Қурбонга бу одамнинг нимасидир ёққандай эди. «Турган гап: ичи-да дарди бор. Хиёнат ҳақидаги гапийам ғалати. Қизилларни суриштир-ди... Ё қизилларнинг хиёнатчисидан фойдаланишни ўйладими? Эртақ-нинг нимаси унга гасалли берар экан?»

Баҳодир сарғиш қошлари остидан Қурбонга тикилди.

— Анвар пошшо дегани эшитганмисан?

«Бу қандай савол?»

— Жаноб олийлари, бу ном қулоғимга чалинган.

— Хўш?

— Қулоғимга чалинган, холос.

— Сенингча, у одам қизилларга дўстми, лашкари исломгами?

— Қизилларга дўст бўлса, улар орасида юрган бўларди, жаноб олийлари.

— Атай юрмаётган бўлса-чи?

— Билолмадим...— «Йўқ. Ростини айтмаслигим керак».— Жаноб олийлари, боягина ёнингизга қўшилган, бунинг устига қизил аскарлар орасидан чиқиб кетган кишига ишонмаслигингиз мумкин. Лекин ўз кўнглим ўзимга аён... Мен бир фақир косибнинг ўғли эсам-да, Эшонни Судур ҳазратларига фарзанд ўрнида эдим... Мен ҳали ҳазратимга ҳам ҳисоб бераман, жаноб олийлари!. Агар сўзларим ёлғон бўлса, у нарса бир кунмас бир кун...

— Бухоро кимнинг қўлида ҳозир?

— Шўронинг.

— Бухорода қанча қўшин турипти?

— Анча.

— Хўш, лашкари исломнинг дўсти... Шундай одам ўша шаҳардан қандай қилиб чиқа олади?

— Жаноб олийлари, шу тобда...

— Хўш, уни қўш қўллаб кутиб олмоқ керакми?

— Жаноб олийлари...

— Юр, исинамиз!

Наматлар тўшалган пойгакда чарс-чурс этиб қуруқ арча бутоқла-ри ёнмоқда эди. Ола чопонли йигит қориндан мой олиб, ўт устига «соч-моқда». Аланга тобора ловиллар эди. Атрофдаги йигитлар қўлларини тоблайти. Этиклари, мўккиларини ўтга тутати.

«Нима бало, булар Анварни кутишга чиққан эканми? Қаердан келишяпти булар ўзи?»

Зов лаби. Оппоқ қорга из солиб кетишяпти. Ўнг томонда ҳеч нарса йўқдек: туман. Чап томондаги ўркач тепалар тушдагидек кўринади.

Қурбон бундай туманда юрмаган. Ҳаво етишмаётгандек.

Гўппонбой унга ёндош бўлиб кулимсиради.

— Эшони Судур ҳазратнинг фарзанди йўқ эмиш-а?

— Йўқ,— жавоб берди Қурбон.— Пирим уйланмаганлар.

Гўппонбой бир нимани туфлаб ташлади.

— Бечора... Давлати кимга қолар экан?

— Пиримда давлат йўқ. У киши муридларидан тушган хайр-эҳсонларни ҳам фуқарога улашиб берарди.

— Мен ҳазратни кузатиб, бошқача ўйладим.

— Ихтиёр ўзингизда, тўрам.

Тўғайсари аста бурилди.

— Гўппон, шу гапларни қўй... Бу йигит менга ёқиб қолди... Турсун мерганнинг гапича, шу камарда бир замонлар ёввойи одамлар яшаган эмиш. Улар катта гулханлар ёқиб, унга чўқинишар экан. Ростмикан шу гап?

— Ўтга чўқинган бўлса, ўшанинг авлодлари чўқинган, жаноб олийлари!— деди Гўппонбой.

«Турсун мерган! Иқлима опанинг эри эмасми?»

Олдинда икки қора кўринди. Иккита отлиқ экан. Пакана отларни тўпга кўндаланг қилишди.

— Нима гап?

— Йўлни кўчки босибтими!— деди биттаси.— Айланиб тушамиз! Улар йўл бошловчилар экан. Тўғайсари тўпи икки отлиққа эргашди, чакалакзорга кирди. Қўён изларига тўла текис майдонга чиқди.

— Помир ёдларингдами?— деб қолди Тўғайсари.

Қурбон сочилиб, ўзаро гаплашиб кетаётган йигитларнинг бунча сергак эканига ҳайрон қолди.

— Ёдимизда!— дея бир овоздан хитоб қилишди улар.

— Жойи келса, яна ўшандай сафарларга чиқамиз!

— Тайёрмиз!

Тўғайсари эгарга чўкиб ўтирди. Йигитлар орада ҳеч нарса бўлмагандай яна ўзаро гаплаша бошлашди. Отлар ғарч-ғурч қор босади. Сувлиқлар шиқирлайди.

Қурбон Тўғайсари баҳодирдан орқада қолди. Отини тезлаб ўтмоқчи бўлганди, тақа мўйлов унга тикилди.

— Отни алишамизми?

— Тушунмадим?— деди Қурбон.

— Отларни алмаштирайлик. Буям сизникидан қолишмайди!— Муртоз йирикроқ эшакдек келадиган малла отининг бўйнига шapatiлади. От пакана бўлиши устига, негадир, жунни ўсиқ, ёмғирда қолган сигирникидек жингалак-жингалак, калта тумшуғидан ўсган қиллари ҳам узун-узун эди.— Устига беш тилла бераман!

— Бу алмаштирилмайдиган от. Сотилмайдиям... Ўзингиз мусулмон боласисиз. Йигит киши бунақа нарсасини бировга бермайди.

Муртоз кўзлари киртайиб олдинга қаради. Навкарлар орасида босиқ ғовур ўрмалади.

Қурбон тўриқни ниқтаб олдинга ўтказди.

Йўл, йўл.

Қоронғилик қўйнида ўт кўринди. Лаҳзада ўнгу сўлдан «Ҳа-ҳа!» дейишиб, от чоптириб келаётганлар буларни ўраб олишди.

— Би-из, биз!!— деб бақирди Муртоз мурут.

— Эгасини танимаяпти!— кулди Гўппонбой.

Отлиқлар таққа тўхташди. Уларнинг остидаги бедовлар ҳам пака-на-пакана эди. Тўғайсари:

— Қиёммисан?— деб овоз берди.

Қора отлиқ отилиб чиқди.

— Ҳа, жаноби олийлари!.. Танимаппиз!

Тўғайсари бир он тек турди-да, отини ниқтади.

— Иброҳимбек қаерда?

— Қайноталари Абдулқаюм парвоначининг уйида. Хуфтонгача Сўхтачинорда бўлдилар.

— Янги гап йўқми?

— Икки тўп келиб қўшилди. Биттаси сизлар келаётган томондан келди...—«Кўктошга етиб келишипти-да», деган фикр келди Қурбоннинг кўнглига.

— ...Ўтгизта от опкелган экан. Олдик. Бойсунлик бир бойнинг қизиниям опқочиб келган экан. Эшони Судур ҳазратлари хафа бўлди. Иброҳимбек қизни ажратиб, эналари Тиниқ момонинг уйига юборди.

«Уф!— Қурбон чуқур хўрсинди.— Ҳазратнинг мана шундай одатлари яхши-да!»

— Бойнинг қизи бўлса, яхши эмас,— тўнғиллади Гўппонбой.— Отлари тузукми?

— Ҳа. Бари ўша ёқнинг отлари! Бизнинг отларга бир яримта келади.

— Лекин лақай отлари хачирдай бўлсаям, чидамли.

— Ҳаққас рост!

Тўғайсари баҳодирнинг тўпи соқчи йигитлар билан қўшилиб, шохлари тарвақайлаб кетган сийрак тутзордан ўтишди.

Ўнг тарафда — йироқ-яқинда ҳам, чап тарафда — ҳовлиларда ҳам, рўпарада — улкан дарахт остида ҳам ёнаётган гулханлар кўринди.

Тўғайсари баҳодир қаршидаги дарахтга яқинлашганда жиловни чапга бурди.

— Бу ёқда лойга ботасиз,— деди Қиём.

Тўғайсари отини қайтармади.

Отлар қияликдан тойиб-тойиб, баъзиси қуйруғи билан ўтириб қолиб, пастга тушишди.

Очиқ майдонда ҳам чарс-чурс этиб ўт ёнарди. Унинг атрофини қуршаган қуролли йигитлар бирдан тўзиб, Тўғайсари атрофида уймалашиб қолишди. Бир-иккитаси қаёққадир чопиб кетди. Қурбон баҳодир йигитларининг отдан тушаётганини кўриб, Гўппонбойга ёндошди. Шунда Тўғайсари уни кўзи билан излаб топиб:

— Туш!— деди.— Ҳазрат ҳам шу ерда.

«Шу ерда?»— Қурбон Эшони Судурни кўрадигандек атрофга аланглади. Нариди — баланд шийпон. Унга туташ — тепалик бағридан пастга қараб чўзилган девор. «Шу девор орқасида... Иброҳимбекнинг ёнида бўлиши керак!— дея ерга тушди. Жиловни бировга бергиси келмай ўйчан туриб қолди.— Бирдан саволга тутишса-я?!» Бирдан юраги уриб кетди.

Гўппонбой билагидан ушлади.

— Эсдан чиқарманг, бу ерни Кўктош дейдилар... Менга суянинг. Қурбон ҳозиржавоблик билан:

— Унда сиз менинг оғамсиз,— деди.

— Муртоз, мулла йигитнинг отини ол! Совит, ем бер... Биров ҳазиллашса, жавобини сен берасан.

— Ҳушёр бўлинг, чарсроқ,— огоҳлантирди Қурбон.

— Ҳўп,— Муртознинг муомаласи ҳам анча ўзгариб қолгандай эди.

— Юринг, мулла.— Гўппонбой шийпон томон жилаётган Тўғайсарининг орқасидан жилди. Қурбон шийпонда ҳам уч-тўрт одам қорасини кўрди. Биттаси устунга осилган фонус ичига шам қўймоқда, иккинчиси унинг алангасини ён томондан тўсмоқда.

Еғоч зина. Гижирлади. Қурбон Гўппонбой билан кетма-кет шийпонга чиқди. Тоғдан совуқ шамол эсарди.

Шийпон узун тушган деворга туташ. Девордан шийпонга эшик очилган. Эшик орқали айвонга ўтилар эди. Айвонга уй дарчаларидан нур тушиб турипти.

Одам сийрак. Уч-тўрт йигит айвондан тошзина орқали тушиб келишарди. Қуйидаги саҳида пастак дарахтлар. Адоқда ва ўнгда қатор уйлар. Улар туташган жойда йўлак. Ўртадаги супада фойс липиллар эди.

Гўппон Қурбоннинг кифтига қоқиб, олдинга ўтказди. Тўғайсари бурчакдаги очиқ эшикдан ичкарига кирди. Қурбон ҳам эшикка рўпара бўлди. Ичкари — даҳлиз. Чет-четда соқолли кишилар тик туришипти. Тўғайсари ўртага қўйилган сандал ёнида, улар билан сўраша кетди.

Гўппонбой ҳам салом бериб ичкарига кирди-да, бир этигининг товони билан бошқа этигининг тумшуғидан босиб еча бошлади.

Қурбон ҳам этигини ечишни ўйлади: пайтаваси бир бало бўп кетган...

— Қачон кетдилар?— сўради Тўғайсари.— Оббо! Тўғри юрт¹-гами?

— Ҳа. Шу маҳал егдилар-ов.

Қурбон тек туриб қолди.

— Ҳазратми, оға?

— Ҳа,— деди Гўппонбой.— Сиз, мана, сандал... Кейин ўзим обориб қўяман.

Қурбон сандалга кириб ўтириш учун ҳам этикни ечмоқ кераклигини эслаб, оёғини ювиб олишни кўнглига тугди: «Иброҳимбек мени меҳмонхонага чақириб сўроқ қилиши мумкин-ку? Албатта сўроқ қилди!.. Майли... Шу баҳонада уни кўриб оламан».

— Хўп, оға,— деди Қурбон ва ташқарида қийшайиб турган йигитга мурожаат қилди:— Бир чойдиш сув топиладими?

Даҳлизга мўралади. Икки қадамда бурчакка ўтиб, лайлаксимон мис қумғон билан дастшў олиб чиқди.

— Ўзимга беринг.

— Вэй-вэй!

Қурбон айвонга чиқиб, супа лабига борди. Чўнқайиб, бир пой этикни ечди. Оёғини тутди. Сўнг буни кийиб, иккинчи пойни ечди.

Сандал устида, катта қизил мис баркашда йўғон шам ёнар эди. Урик, олмақоқи ва сочиб ташланган шафтолиқоқи. Қурбон сиполик билан энгашиб, қарияларга қироат билан салом берди. Сўнг кирган ерида пойгакдаги кўрпачага чўккалади.

— О-омин!— Қариялар қўл очишди. Қурбон шариату тариқат бобида чакана эмаслигини намойиш этгиси келди-ю, ўзини тийди. Улар қатори юзига фотиҳа тортди-да, одоб сақлаб турди: олдин ёши улўғлар аҳвол сўраши керак.

Лекин биров бир сўз демоққа улгурмади. Ичкарида босиқ овоз янгради:

— Нега ўзинг бормадинг?

Чоллар «Иброҳимбек» дея шивирлаб қолди. Қурбон Тўғайсарининг ўзига таниш бўлиб қолган овозини эшитди:

— Боришни ўзимга лозим кўрмадим!

— Сеням ҳуйинг бор... Хўш, Гўппонбой, сен нима қилдинг?

— Мен Жилиқўлга тушиб бордим. Муродбек деган бир туркман бойнинг уйига қўнишган экан. Анварнинг ўзи чиқиб кўришди. Ичкарига таклиф қилди. Мен, вақтимиз тиқилинч, деб сиз тайинлаган гапни дангал айтдим. «Иброҳимбек жаноб олийлари сизни ўз пойтахтида кутяпти! Кечикмасдан ҳамроҳларингиз билан етиб борар экансиз!» дедим. У туркчалаб менинг кимлигимни сўради. «Мен Иброҳимбек жаноби олийларининг оддий навкариман», дедим.

¹ Бу ўринда ўтов маъносига.

— Кейин?

— Кейин ёнига келган шерикларига мутлақо бошқа тилда бир нималар деди. Кейин менга: «Билдик. Сўзингиздан маълум бўлдики, Қобулдан биз тўғримизда хабар етмапти сизларга. Бас, ўзимиз борамиз», деди.

— Сен, Тўғайсари, кўл бўйига тушиб борсанг бўларкан.

— Истамадим!.. Бу ерда «бор» деганингиздаёқ ўзимни йўқотиб қўйган эдим. Қандайдир бир кимса Иброҳимбекка чопар юбориб: «Менинг ҳузуримга етиб келсин!» деса! Бунга чидаб бўладими?.. Э, бегим, мен сизни ўйлайман! Оғзи куйган бандаман, ахир. Ҳар қандай хорижлик қаланғи-қасанғига ишонабериш керакми? Биттаси Эсертон бўладиган бўлса, ундан нима яхшилиқ кўрдик?

— Майли, унинг келишини кутамиз.

— Сизга бошқа нарсани айтиб қўяй... Бухоро ҳозир Шўроларнинг қўлида! Епиқ шаҳар ҳисобида! Шаҳарга кирган-чиққан одам чиғириқдан ўтказилади! Энди ўйлаб кўринг: қандайдир хорижий саркарда юздан ошиқ навқари билан Бухородан чиқа оладими? Наҳот уни тўхта-тишмаса? Унинг ўша шаҳарга қира олиши ҳам ғалати! Ёнида юздан ошиқ турку афғон навқарлари бўлса!

— Хулосанг?

— Унинг қизиллар билан алоқаси бор!

— Бироқ биз ҳам ош-нон еб ўсаверган одаммасмиз... Анварни бу ҳолда кўриб, ундан гумонсирашимизни ўша қизиллар ўйламаганми?

— Э, ўша!..

-- Ўзи келсин. Майли, Қобулдан ҳам хабар кутайлик. Кейин ҳам-ма нарса равшан бўлади.

— Яна бир гап: унинг Бухородан айланиб келишига ойларча вақт ўтган!.. Қобул эса — ёнимизда! Хабарчи келар бўлса, аллақачон етиб келмасмиди?

— Бу гапинг рост.

— Ана шундай!

— Гўппонбой, бошқа гап йўқми?

Шифтга осилган йигирманчи лампа-чироқ равшан ёритиб турган хонага қира солиб, Қурбон энгашди.

— Ассалом алайкум!— қўлини кўксидан узмай, гилам четига тиз чўкди. Қафтларини тиззалари кўзига қўйиб, бош эгди.

— Ва-алайкум...

Тўрдаги киши ниманидир «қирқ-қирқ» этказиб чақди.

— Жаноби олийлари, мана шу йигит!..— Гўппонбой ҳам Қурбоннинг ёнига чўк тушди.— Ҳазратнинг шогирди!— Кейин Қурбонга уқтирди:— Жаноби олийлари тўғри қараб гапирганни хуш кўрадилар. Бошни кўтаринг!

Қурбон, ниҳоят, тўрга қаради. Қимирлаб турган чироқнинг айлана сояси кўксигача тушиб турган яшил духоба чопонли киши турарди тўрда. Чопони елкасига ташланган. Ичида баданни сириб турадиган сариқ мовут камзул. Белида кумуш камар. Камар тўқасида ярим ой ва учта юлдуз нақши ялт-юлт этади... Ияги чўзиқ. Юзи ҳам чўзиқ. Кўзлари — иккита чўғ.

— Жаноби олийлари, амри фармонингизга ҳозирман!

— Ҳазратни излаб келдингми?

-- Ҳа, жаноби олийлари! У киши — менинг валинеъматим!.. Лекин фақат шунинг учунгина эмас, сизга лашқари исломга садоқат билан хизмат қилсам, деб келдим.

Иброҳимбек ҳовучидаги бодомни дастурхонга тўкди.

— Хўп иш қилибсан... Пиримиз ҳали-замон қўшхонасига кетди... Биз айтамыз. Сени обориб қўйишади... Йўлда қийналмадингми?

— Йўқ, жаноби олийлари!

— Ҳазратнинг ўтовига борганда, бир йўла овқатланиб оласан. Сендан баъзи нарсаларни сўрасам.

— Буюрсинлар!

- Анвар пошшо... ҳақида қизиллар орасида нима гап бор?
- Қурбон чуқур нафас олди.
- Анвар пошшоми... бу ном қизиллар орасида, Бойсунни назарда тутаман-да, яқин кунларда икки-уч маротаба тилга олинган эди.
- Нима деб?
- Шунини аниқ тушунолмадим.
- Бухорода ўқиғансан-а?
- Ҳа, жаноби олийлари! Кўкалдошда. Лекин тўполонлар бошланиб...
- Юрдингми ўша тўполонлар ичида?
- Илож қанча. Кейин қизил аскарларга қўшилдим. Улар билан Бойсун келдим. Мана,— у ёқасини пайпаслади,— ўшалардан нишона... Ечиб ташлайман.
- Ҳукумат идораларида бой-аёнлардан ҳам бўлса керак?
- Жаноби олийлари, бўлса керак... Билишимча, ҳукумат тепасида турган раҳбарларнинг анчаси «ёш бухороликлар»дан чиққан... «ёш бухороликлар» ўша кезларда, асосан, бойваччалар, хўш, Туркияда сабоқ олиб келганлардан иборат эди. Бироқ ҳозир улардан кимлар раҳбар — аниқ билмайман...
- Туркияда ўқиб келганлари кўп де?
- «ёш бухороликлар» жамияти ўз нусхасини Туркияда ташкил топган «ёш турклар жамияти»дан олган эмиш.
- Бу гапларни қаердан биласан?
- Мадрасада эшитганман.
- Хўш, «ёш бухороликлар» ўз равишини «ёш турклар»дан олган бўлса, Анвар пошшо ҳам «ёш турклар»дан, унинг «ёш бухороликлар» билан алоқаси бўлган экан-да?
- Тақсир, бир нима дейишим қийин...
- Эшони Судур ҳазратлари билан сирдош эдингларми?
- Ҳар қалай...
- Анвар пошшо номини тилга олармиди?
- Йўқ.
- Ахир у киши Бухорога серқатнов бўлганлар. Наҳот сен Бухорода туриб эшитган гапларни у киши эшитмаган бўлса?
- Ҳазрат мени Кўкалдошга жойлаганларидан кейин Афғонистонга кетиб қолган эдилар.
- Нима учун?
- Билмайман, жаноби олийлари.
- Хўш, қизиллар... Бойсундаги қизиллар ҳақида бизга нималар дея оласан?
- Улар, албатта, жангга тайёргарлик кўришяпти.
- Қачон ҳужумга ўтишади?
- Улар бундай сирларини оддий аскарларга айтишмайди, жаноби олийлари.
- Сен биз томонга келишингни билар экансан, наҳот арзигулик бирон янгилик билан келишни ўйламадинг?
- Мен фақат қочишни ўйладим, жаноби олийлари.
- Хўп... майли. Биз ҳали яна гаплашамиз сен билан.
- Қуллуқ, жаноби олийлари!

Тошлоқ кўча. Икки ёни девор, иморат. Олдинда Гўппонбой йўл бошлаб борарди. Орқада Қурбон. Ана, темирчилик устахонаси. Супада фонус ёниб турибди. Ичкарида белигача яланғоч уста қилич ясамоқда. Қўрада олов ловиллайди. Дам босаётган бола уларга ажаблангандай қараб қўйди.

Муюлишдан майдон бошланди. Нарироқдаги чинор тагида ўтирган беш-олти йигит ўринларидан ирғиб туришди.

— Эртага бу ерга чодир тикилади! — деди Гўппонбой. Сўнг у оқа-

риб турган болохонали иморатга ишора қилди.— Иброҳимбекнинг саломхонаси. Аъло ҳазрат Кўктошга қўнганда, шу уйни жиҳозлатган эди.

— Лекин бек бу уйни хуш кўрмайдилар!— деди Муртоз.

— Ҳа. Кенгликка ўрганган одам-да. Тор жойда сиқилиб қолади... Бир уйни оврупоча қилиб безаб қўйиш бекларда расм эди. Бойсундаям шундаймиди?

— Оға, мен кўргонда кам бўлардим.

— Лекин Эшони Судур учун кўргоннинг эшиклари ҳамма вақт очиқ турган-ку?

— У киши учун аркнинг эшиклари ҳам очиқ эди!

— Муртоз, яккатут остида уч киши турипти. Бориб бил-чи, Давлатманбийнинг йигитлари эмасмикан.

Муртоз пакана отини чух-чухлаб йўрғалатиб кетди.

— Давлатманбий — кўрбоши,— Гўппонбой инжиқланиб давом этди.— Душанбени қамал қилиб ётипти!.. Ўрислар урушишга уста бўладими-я?

— Ҳа, оға.

— Уларнинг кучи — ўтсочарларида. Пулумотти биласиз-ку? Ўқни жаладай ёғдираркан, қисталоқ. Биздаям вақтида ҳаракат қилинганда, ўшандай қуроллардан топиш мумкин эди... Бухорода иккита қуролсозлик зовуди бор экан, лекин бириям пулумот ясамас экан!

— Оға, Тўғайсари баҳодир Эссертон деган номни тилга олдилар...

— Англизларнинг ичидаям бўлганмисиз?

— Худо сақласин!.. Лекин, қизил аскарлар билан урушиш учун уларнинг қуроли иш бериши мумкин.

— Албатта.

— Қурол юборишмадими?

— Балки қандайлигиниям сўрарсан?

— Менга ишонмаяпсиз-а?

— Ўзингиз менга ишонмайсиз! Эшони Судурнинг давлати кимга қолади, десам, ҳеч вақоси йўқ дейсиз. Елғон гап-ку бу!

— Худо ҳаққи, билсам айтардим. Кечиринг, оға, шу масала сизни нечун бунча қизиқтиради?

— Мени қилча қизиқтирмайди! Лашкари ислом учун сўраяпман. Уша сиз айтган қурол-яроғни олиш учун ҳам пул керак! Англизлар текинга қурол бермайди. Савдогарлар... Ҳозир ҳар ким хазилага бир ни-ма ташлаяпти. Эшони Судур ҳазратлари — қуп-қуруқ! Шундай ҳам бўладими?

— Ахир ҳазрат мурид овига чиқсалар бўлади-ку?

— Қаерга?

— Дарвоқе.

— Мулла, мен қайтаман.

— Ихтиёрингиз.

— Ҳазратга, Гўппонбой ҳам келмоқчи эди, иш чиқиб қолди, денг.

— Ҳўп.

— Мана бу йигит кўп жоҳил. Аччигини чиқарманг. Отингизга иш-қи тушипти. Мен унга айтдим ҳазиллашма деб. Ўзингиз ҳам кўз-қулоқ бўлинг. Қайси йили бир отга ишқибоз бўп қолган эди. Уй-жойини сотиб, ўша отни олди-ю, сўйди. Гўштини хомталаш қилиб тарқатди.

— Э!

— Ҳа. Қалласи йўқ.

— Сизга раҳмат, оға.

— Соқчилар экан,— деди қайтиб келган Муртоз.

— Муллани ҳазратнинг қўлларига топшир!

— Ҳўп бўлади.

Гўппонбой отини буриб, қамчи босди.

Бу ёғи дашт экан. Аччиқ изгириш эсади. Йўл кўринмайди. Йўлнинг ўзи йўқ бўлса керак. Олдинда Муртоз отини йўрттириб бормоқда. Уни гапга солиш учуноқ:

- Ҳазрат узоқда турадиларми?— деб сўради Қурбон.
- Жинкамарнинг устида.
- Лақай отларининг ҳаммаси шундай паст бўладими?
- Баланд отлар ҳам бор.
- Бойсунга борсак, сизга бир от совға қиламан.
- Йилқингиз кўпми?
- Муридларимиз кўп... Бойсунлик қизга кўзингиз тушдимиз?
- Қайдам! Ҳозир келдик-ку.
- Иброҳимбекнинг хотини кўпдир?
- Иккита. Лекин у киши хотинбозларни ёмон кўради.
- Ҳа-а... Тиниқ кампир оналарими?

— Чин онаси эмас. Онахондаси. Зўр кампир. Уч эрга чиққан. Уч эриям ўлган. Кейин «бу хотин эрхўр» деб ҳеч ким уйланмаган. Эрларининг давлати унга қолган. Туялариям бор! Сурув-сурув қўйлари!

- У кишининг уйига ҳар ким ҳам боролмайди-да?
- Ҳа.

— Уша қизни опкелган йигит қаерда экан?
 — Боқибойнинг саройида бўлса керак. Ҳазрат уни қаттиқ хафа қилипти. Қиз Турсун мерганга қариндош бўлар экан, мерган ҳам йигитни отаман, деб кўп чопипти.

- Рости биланми?

— Ҳа. Ҳазрат уни тўхтатиб қолган. Лекин қиз ўғрисиям зўр йигит экан. От танлашни биларкан.

- Унинг опкелган отларидан олмайсизми?
- Иброҳимбек бермайди!
- Кимга беради?
- Иш кўрсатганга.

- Сиз иш кўрсатмадингизми?

— Кўрсатаман деб юрибман. Чиқмаяпти. Душанбега борай дедим... Кўйишмади.

- Душанбега бориб нима қилардингиз?

— Кўрғонда бир тўп қизиллар бор. Давлатбой уларни қамалда сақлаб очдан ўлдирмоқчи.

- Сиз нима қилардингиз?
- Ут қўяр эдим-да кўрғонга!
- Нима у олдиндаги?
- Ҳазратнинг ўтови.

Қурбоннинг юрагига ҳаяжон кирди. Эшони Судурни илк бор кўргани кўз олдига келди.

...Ҳовлида кўклам шамоли изғир эди. Бурчақдаги ўрик оппоқ гуллаган. Қурбон айвонда тик турарди. Жимлик. Одатдагича, фотиҳачилар кетишгач, ҳовлида ҳоким бўладиган сукунат кучайгандан кучаяр, Қурбон отасининг жони узилган уйга қараб қўярди.

Тор кўчада отлар кишнади. Қурбон дадилланиб айвон бошига борди. Оёғи тагига ўғирни қўйиб, девор оша қарамоқчи бўлди... Дарвоза тақиллади. Қурбон супадан чопа тушиб, дарвозага рўпара бўлди. Адрас чопонли киши бир табақани очиб, бу ёққа қараб турарди.

Қурбон чошиб бориб салом берди.

- Уйда одам борми? — деб сўради адрас чопонли киши.
- Бир ўзим...

- Тўшамчи сол. Эшони Судур ҳазратлари фотиҳага кирдилар.

Қурбон Катта мадрасанинг бош мударриси ҳамда бекликда обрўли бу киши ҳақида эшитган, отаси Чори ака ҳам гоҳо: «Сен косиб бўлмайсан, ўғлим. Мадрасага қўяман. Эшони Судур пиримиз кўп олийҳиммат зот», дер эди.

Қурбон оёғини қўлига олиб чопди, супага чиқди. Бўйраларни су-пурги билан «тирнаб» ташлаб, уйга кирди. Раҳматли онаси «тўйингга» деб қавиган қуроқ кўрпачани тахмондан суғуриб, изига қайтди.

У тўшамчини ёзаётган эди, дарвозахонадан улуғвор қиёфали, башанг кийинган кишилар чиқиб келишди. Беш киши. Қурбон қўл қовуштирди. Улар мулозамат қилмай кўрпачага ўтиришди. Сўнг барчаси тўрда чордона қурган қорача, ияги чорбурчак, соқолининг қорасидан оқи кўп қарияга қарашди.

— Пирим...

У киши (Эшони Судур) томоқ қириб, бошини эгди. Сўнг чуқур қайғу билан тебраниб, тиловат бошлади:

— Аузи биллоҳи мина шайтони...

Қурбон ўтган кунлар давомида кўп кишиларнинг тиловатини эшитганди. Бироқ Эшони Судурнинг тиловатидай босиқ тиловатни сира эшитмаган. У киши гўё олло-таоло билан сўзлашар, Қурбонгаю марҳум Чори касибга тегишли қандайдир яхши сўзларни баён қиларди. Йўқ, у киши қандайдир қадимий мунгли қўшиқни айтар, хонандадан фарқи шулки, хонанда бировлар учун айтса, ҳазрат баайни ўзи учун куйлар эди.

Тиловат тугади.

— Омин, омин!

— Бўтам, нима бўлди ўзи?

Эшони Судур марҳум ҳақида сўраган эди. Қурбон, мана, салкам қирқ кундан бери фотиҳачиларга отасининг қазоси сабаблари ҳақида гапиравериб, айтмоқчи бўлган гапи ҳатто бир тартибга тушиб қолган эди.

— Падаримизнинг моли бозорда ўтмай қолди, тақсир... Суюн Пинхосбойнинг ўғли Рама вофуруш Масковдан «калиш» деган бир пойабзал опкелиб дўконда сота берганидан хабарлари бўлса керак. Шу нарса отамизнинг бошига етди... Калиш дегани енгил, сув-лой юқтирмайдиган ҳамда арзон мато экан. Харидорлар нуқул ўшанга ўзларини уришди... Уша оқшом отамиз мункиллаб келдилар. Кечаси у кишини тўшакда кўрмадим. Айвонга чиқсам, кели устида ўтириптилар. Емғир ёғаяпти... Сахарга яқин алаҳсираб: «Рама вофуруш мени еди!» деб туриб ўтирдилар. Эртаси тўшакдан туролмай қолдилар. Табибни олиб келдим. Табиб отамизнинг кўкрагига қулоғини қўйиб: «Зотилжам бўлипти. Суғур ёғи ичириш керак», деб кетди. Суғур ёғи мерганларда бўлар экан. Кўкламда нархи ошиб кетар экан. Уни топгунча отамиз бардош қилолмадилар...

— Қариндош-уруғлардан борми?— деб сўрашди улар.

— Отамиз раҳматли Хўжабулғондан эдилар. Келиб қолган эканлар. Онамиз етим қиз бўлганлар. Қариндошларнинг бориям бизни танимасди... Икки марта Хўжабулғонда бўлганмиз.

— Уқишни истайсизми?

— Тақсир, падаримизнинг орзулари шу эди...

— Бугундан бошлаб сиз менинг ҳимоямдасиз. Иншоолло, падарингизнинг маъракаларини ўтказиб бўлинг, баъдаз тўғри Катта мадрасага борасиз...

Даврада ғала-ғовур бўлди. Ҳар тарафдан ҳазрат шаънига тасаннолар ёғилди...

17

Қўлида идиш кўтарган новча киши ўтов орқасидан энкайиб чиқди. Идишни ерга қўйиб, бу ёққа қаради.

— Кимсизлар?

— Эшон бобо, меҳмон опкелдим,— деди Муртоз.

— Бемаҳалда?..

— Мен!.. Пирим!— Қурбон отдан тушиб, ҳазратга интилди. У кишига етганда, тиз чўкди. Бошини эгди. Кейин ҳазратга пастдан қаради. Эшони Судур Қурбонга тепадан тикилиб турарди.

— Мулла Қурбон?— ҳазрат дафъатан қалқиб кетди.

— Мен, пирим. Мен!..— У қўлини чўзиб, ҳазратнинг этагидан тутди.

Эшони Судур Қурбоннинг тирсагидан ушлади. Қурбон ирғиб турди: «Уни... кучоқла энди, Қурбон! Тезроқ бўл! Вақт ўтади».

Қурбон қалтираб у кишига тикилди.

— Рости билан сенмисан?— Эшони Судурнинг овозида энди шўхлик бор эди. Лекин бу шўхлик йиғламсираб туриб кулаётган кишининг шўхлигига ўхшарди.

Қурбон ҳазратнинг кўксига пешонасини қўйди. Сўнг кифтидан қучди...

Ҳазрат унинг куракларига аста-аста урди. Шу асно Муртоз муртга нимадир деди. Қурбон: «Яхши кўрар экан!— деди ичида. Ўзим ҳам ғалати бўлдим!.. Бу — аслида душманмиз-ку? Мен бўлсам уни кучоқлаб турибман!» Қурбон тисарилди.

— Мутаваллининг уйига бор!— деди Эшони Судур Муртозга.— Оқ серкани сўйиб, қовуриб берсин!— У ўтов орқасига кўз ташлаб, «Турсунбой!» дея чақирди-да, Қурбондан бир оз чекиниб жилмайди.— Ҳеч ишонгим келмайди кўзимга. Кеча туш кўриб эдим... Худоё тавба! Жавҳарли пичоқ топиб олдим. Ўзимнинг пичоғим эмиш. Еш йигит бўлсам, «ўғил кўрар эканман» деган фикр ўтган эди кўнглимдан. Мана, ўша пичоқ сен экансан!

Ўтов биқинидан Эшони Судурга иккита келадиган йигит чиқди. Бошида телпак.

— Ассалом алайкўм!

— Мерган, бу йигит ҳам Бойсундан!— деди Эшони Судур.— Ҳали танишиб оласизлар. Отга қаранг, бўтам...— Эшони Судур ўтов эшиги — ёпғични кўтарди.— Марҳамат, ўғлим!

Қурбон ўзи билган, ўрганган ва қилиқлари ёд бўлиб кетган Эшони Судур қаршисида эканига амин бўлиши баробарида эслади: ҳазрат уни ўзига яқин олганда сенлар эди.

— Тақсир, ўзларидан...

Эшони Судур ичкарига кириб, ўртада турган сандал қошига борди. Сандалга олмагули кўрпа ташланган. Баркаш. Баркашга тўнкариғлиқ мис косада шам лип-лип ёнмоқда эди. Уйга чарви мойи ҳиди ўрнаб қолган. Ҳазрат сандалнинг ўнг кўзига тўшалган бахмал кўрпа-чага чўккалади. Сўнг чордона қуриб олди. Эшик оғзида қаққайган Қурбонга дам тўрни, дам сандалнинг қарши кўзини қўли билан кўрсатиб қистай бошлади.

Қурбон ўгирилиб, этини ечди. Қўлини чайишни кўнглига тугиб, сандалнинг пойгак кўзига ўтира қолди.

— Қўйлагинг ғалатими?

Қурбон илжайди. Кейин чопонининг олдини очди. Шимига ишора қилди.

— Ҳаммасини айтиб бераман, пирим.

— Қизиллар ичида бўлгансиз-да!— Ҳазрат ўпкалаган овозда тўнғиллаб кўрпа остига қўл суқди. Танчадан чойнак олиб, тагини бўз сочиққа артди. Бодом гулли пиёлага жиндак чой қўйиб, бир хўплади. Қолганини остона томон селпиб ташлади-да, иккинчи бор чой қўйиб, Қурбонга узатди.

— Ўзим қўйсам...

— Мен қуя қолай, — деди манзират кўрсатиб.

Ҳазрат унга тикилди, Қурбон ҳазратга. Ҳазрат шу тобда жиддий, синовчан бир ҳолатда эса-да, йигит қарияда хийла ўзгаришлар кўрди: кўзи анча ботган, ранги синиққанми, қорайганми — ҳорғин. дашт одамига ўхшайди. Сийрак соқоли бутунлай оқарган.

— Хўш?— деди Ҳазрат.— Сўзланг!.. Бир бошдан!

Қурбон ўз «саргузашт»ларини пишитиб қўймаган эса-да, тутилмай-дудуқланмай ҳикоя қилакетди. Эшони Судур диққат билан эшитар, гоҳо Қурбонга кўз ташлар, шунда Қурбон овозини бир парда кўтарар эди. Ҳазрат бир-икки жойда гап қўшмоқчи бўлди, Қурбон қўшимча изоҳлар келтирди...

— Пирим, сўзларимизни биров эшитмаяптими?

— Бехавотир бўлинг!— деди ҳазрат.— Шунинг учун бу хилват гўшани танлаганман.

Қурбон енгил тортди. Ҳикоядан кейин ҳазратнинг шу тариқа гапирши — воқеалардан шубҳа қилмаётганига далолат эди.

— Бор гап шу.

Ҳазрат қора духоба дўппи кийган чўзинчоқ бошини эгди. Сукунат. Ниҳоят, овозида қандайдир алам билан:

— Шўронинг қай томонлари кишига манзур?— деди.— Хусусан, бой ила камбағал тенг бўлади, дейишди. Чунончи, яхши яшашдан ҳэр банда умидвор. Шўро бу умидларни шак-шубҳасиз рўёбга чиқарамиз, дейди. Маърифат йўриқларидаги ваъдалари ҳам хўб!.. Яна шул нарсага шубҳам йўқки, бўтам, бу ташвиқотлар сизга шоён манзур бўлган! Ҳа-ҳа. Бу ғоялар кўпларга маъқул келади. Рост! Нодонлар учун у гаплар қуруқ товуш. Лекин дунёнинг борди-келдисидан хабардор, инчунин, мамлакат истиқболи тўғрисида ўйлаб юргувчи кишиларга бу ташвиқотлар шубҳасиз таъсир этади!

— Айни ҳақиқатни айтдингиз, пирим,— деди Қурбон.

— Бироқ бу ғоялар инсонни бузади. Бандаларини бир-бирига қарши қилиб қўяди. Уртадан қаноат кўтарилади!.. Инсон шаккокка айланади: олло таолони тан олмай қўяди.

— Ҳа, пирим!..

Эшник ёпқичи ён томонга сурилиб, мерган энгашиб кирди. Қўлида хум чойнак билан дастурхон. Уларни танчага қўйиб, соме вазиятда қоматини ростлади.

Ҳазрат дастурхонни очди. Иккита патир. Устида думалоқ, оппоқ бир нарса. Ҳазрат уни олиб, Қурбонга кўрсатди.

— Бу нима?

Қурбон унга тикилди ва эслади.

Отаси раҳматли уни қайсидир йили Хўжабулғонга олиб борганди. Қурбон овул болалари билан адирга чиқиб кетди. Баҳор. Қўйлар қўзилаган пайт. Бир чўпоннинг қўшхопасига бордилар. Чўпоннинг оёғи тагида энди туғилган қўзинчоқ ётарди. Олдида ўти ўчаётган гулхан. Қўлида юпқа шиллиқ парда — халтачада оппоқ суюқлик. У ўтдан тутаётган чалани олиб ташлади-да, кавлаб, халтачани кўмди. Болалар қўзиқорин излаб кетишди. Қайтиб келишганда чўпон белбоғини ёзиб, худди пишлоқдек бўлиб қолган у нарсани пичоғида бўлақлар эди.

— Қағаноқ,— деди Қурбон.— Тўл олиш бошланибти-да, тақсир?

— Ҳа. Бу ёқ чўл-да. Сиз тушиб келган тоғларда қиш кўчини кўтармай ётгандир.

— Асти сўраманг!

— Меҳмон очиққан,— деди Эшони Судур мерганга.— Муртозни мутаваллига жўнатдим. Жиз-биз қилиб келгунча сиз яхна-пахта иситиб кела қолинг.

Мерган таъзим қилиб чиқиб кетгач, андак ўйланиб туриб, деди:

— Бўтам... ўртамизда сир бўлмаслиги керак...

— Пирим!— Қурбон шикаста табассум қилди.— Алғов-далғовлар кишини бир оз эҳтиёткор қилиб қўйarkan. Мана, сиз менга қизиллар ҳақида сўзладингиз... У ёқда қизилларнинг катталари ҳам мени сўроқ қилишган: «Сен Эшони Судур ҳазратнинг шогирди бўлгансан. У кишига ихлосинг баланд экан», дейишиб...

— Мени билишадими?

— Ҳа, тақсир. Сизнинг бу ерда эканингизни ҳам ўшалардан эшитганман.

— Таомга қаранг. Еб-еб гапира беринг. Кеча узоқ. Бемалол гурунглашамиз...

— Бу йигит... мерган, ҳалиги, Рамазонбойнинг куёвими?

— Ҳа!— Ҳазрат бирдан асабий чайқалди.— Жабборбек бадкор. Бундай ҳаракати билан бойларнинг ҳам рағбатини биздан қайтариши мумкин. Хайрият, қизни пайтида асраб қолдик. Лекин мерган ҳам жулда... У таги табар мусулмонлардан. Биласизми?

— Табар мусулмонлар бор деб эшитганман... Чала мусулмонларми?

— Балли! Вақти замонда бўйнига болта қўйганда ҳам қадим динидан қайтмаганлар.

— Афв этасиз, пирим, мерганнинг Ойпарчага муносабатида унинг табар мусулмонлиги ҳам даҳлдор дейсизми?

— Албатта! Айтишича, уларнинг авлодлари аёл киши сувратини лойдан ясаб, унга сажда қилишар экан!

— Ё тавба!

— Мерган Жабборбекни ўлдирмоқчи эди, хайрият, қиз уни қайтариб қолди... Мен ҳам насиҳат қилдим.

— Қизга бу ер ёқиб қоптими?

— Қайда!.. У мерганни ўйлаган, холасини ўйлаган. Бу ерда — Кўктошда эскидан қолган удум бор: бироқ лақайларга зиён етказса-ю, қочса, унинг яқин кишисини ёки аёлини олиб келишади...

— Ахир Жабборбек нокас...

— Бари бир... Жабборбек керакли йнгит!

— Бу ёғи ҳам бор. Мерган ҳам керак!

— Ҳазрат, сизнинг ақл-заковатишгизга тан бераман, холос.

— Э, бир менинг ақлим билан!..

— Афв этасиз! Тўғайсари баҳодир нега унақа?

— У аслида кўнгли тўғри йнгит! — Эшонни Судур ўйчан тортиб қолди. — Олинг, қоринни алдаб туринг... Айтмоқчи, Афғонистонга кетиб қолганим сизни ҳайрон қолдиргандир?

— Ҳайрон қолиш ҳам гапми?

— Саройбон нима деди?

— ...

... Обхонадан чиққан Қурбон тўғри Лабиҳовуз даҳасига келиб, Қўкалдошга кўз солди. Сўнг Қарши дарвозасига олиб борадиган йўлга тушиб, таниш карвонсаройга етди.

Саройбон уни танимади.

— Тақсир, Эшонни Судур ҳазратлари билан Бойсундан келганда...

— И-би, сизми шу йнгит? Вой, ман мурам! — Саройбон унга бошдан оёқ қараб, тисланди. — Қаерга эдингиз?

— Обхонада.

— Ҳа, падарлаънатилар!.. Обхонага сизди йўқ деб эди-я! Беш танга бериб, кириб кўр, деб ялвариб эдим. Хайрият!.. Нимага қамашди?

— Адашиб қамашди, шекилли... Ҳазратим қаердалар?

— У киши Афғонистонга кетдилар. Сизди сўраб икки бор одам йибордилар. Бо ўзлари келиб: «Шу балани даракланг», дедилар... Қорин очдир?

— Сизга малол келмаса, уч-тўрт кун хизматингизда юрсам.

— И-би, шунинг борди-келдиси борми! Бугун бормиз, эртага йўқ! Одам одамга ғанимат бўлиб қолди! Шаҳар ғала-ғули. Амир тахтдан тушса, ўрнига Шўро бўлармиш!.. Бизларни аёғимиздан осармиш! Бари хизматкорлар, сайнслар қочиб кетду!

— Мен қочмайман...

Эшонни Судур, бир жойига қаттиқ нарса ботгандек, ўнгланиб ўтирди.

— Сизни Қўкалдошда қолдириб, тўғри аркка бордим. Базм бўлаётган экан. Тахтга яқин жойда зиндон бор. Темір панжара ёпиб қўйилади. Ушанинг устида базм бўлаётган экан... У ерда ўлтириш — менинг руҳиятимга зид. Оёғинг остида маҳбуслар ётса!.. Хуллас, мулло Урганжий ҳам ўша ерда экан. Қошимга келди. Меҳмонхонага кирдик. У киши маълумми сизга?

— Қўшбеги.

— Ҳамда хазиначи эди. Бухоро навкарлари ҳам у кишига бўйсунди. Уша кезлар қўшинга сардор этиб Штеннель деган бир англиз тайинланган эди... Қисқаси, аҳвол сўрашдик. Давлат ишлари, Русияю Тошкентдаги аҳвол. Шунда қушбеги юрагини ёриб қолди. Тавба, мен у кишининг қаршисида гафлатда қолган кимса эканимга иқроп бўлдим. У гапларнинг бир чеккасини эпитиш ҳам — даҳшат! Уҳ-хў!.. Зиндон устидаги базмда оқлошнинг Қогондаги элчихонаси одамлари ҳам ўлтиришган эди. Бири — Шулька жаноблари. Уни қисман танирдим. Бирини Иванов дейишади. Мулла Урганжийнинг айтишича, улар: «Халқнинг авзойи бузуқ, биз ҳам аркка кўчиб келиб турсак», деган илтимос билан келишган экан... Алқисса, мулло Урганжий ғала-ти бир рақамни тилга олди. Бўлганимизча бўлган эканмиз, болам. Мамлакат хазинасининг йиллик даромади — ўттиз миллиён олтин пули бўлса, олтин конлари бунга кирмайди, доно амиримиз шу пулнинг фақат уч миллиёнига қўшимча ободончилик, соғлиқ, мадраса йўриқларида, амалдорларга маош тариқасида сарфлар экан. Қолган йигирма етти миллиёни — ҳаммаси аъло ҳазратнинг ҳамёнига тушар, айшишратга сарф бўлар экан! Мамлакатнинг жасадигина қолган экан. Бош оғриқни ўша ерда топдим... Биз илгаритдан Русия билан савдосотиқ қилар эдик. Русияда инқилоб бўлгандан кейин ҳам савдо алоқаларимиз узилмаган эди. Биз Бухорога борган пайтимизда бу алоқаларга мутлақо чек қўйилган экан!.. Натижада: бир пуд пахта Русияга ўн бир сўмга сотилган бўлса, энди ўша пахта Англиёга бир сўму саксон тийинданга сотилаётган экан! Битта қоракўл тери Русияга етти сўмдан сотилган бўлса, энди Англиёга бир сўму йигирма тийинданга сотилаётган экан! Мамлакатнинг ўлимидан нишона бу!.. Бухоро бозорларида эса нарх-наво ўн тўрт баробар кўтарилиб кетган! Уғлим, билиб қўйинг: қайсики, мамлакатда иқтисоду ҳарбий қудрат паст бўлса, у мамлакат таназулга юз тутди. Бунинг устига, халқ норози бўлибгина қолмай, ҳукуматга тиш қайраётган бўлса... Мени даҳшатга солган нарса яна шу бўлди: аъло ҳазрат Русия билан урушиш ҳаракатида экан! Шу ҳолда Русияга ҳужум қилмоқчи!.. Саид Олимхоннинг боболари Амир Музаффарни эсладик. Оқлошшо аскарлари Тошкентни забт этганда, Амир Музаффар Чернев'га нома йўллаб: «Тошкентни бўшатиб чиқинглар! Акс ҳолда, Питербургинггача бораман!» деган. Генерал бу гапга парво қилмаган. Амир Музаффар сўзида туриб, етмиш минг сипоҳ ила Тошкентга юриш қилган. Тўйтепага етганда оқлошшо қўшинлари билан бетма-бет бўлган. Уша пайтда Черневнинг қўлида бор-йўғи бир ярим минг аскар бўлган холос! Бухоро қўшинларида — пилта милтиқ, қиличу найза бўлган. Генерал тўпчиларига ўт очишни буюрган. Замбараклар вараңглаб, милтиқлардан ўқ ёғилиб амир илғорларини дув тўккан. Бундай балони кўрмаган сипоҳлар пароканда бўлиб орқага қочишган. Эҳ, жоҳиллик! Уша нарсалар Саид Олимхонга сабоқ бўлмаганмикан? Саид Олимхоннинг падари Амир Аҳадхон минг уч юз йигирма тўққизинчи йил муҳаррам ойида ҳижрат қилган эди. Орадан роса ўн йил ўтиб, худди ўша санада Амир Олимхон тахтдан қувилди. Бунда бир рамз кўраман...

Ҳазрат чакмонини эғнига ташлаб, ташқарига чиқиб кетди. Бир фаслдан кейин қайтиб кирди.

— Ҳаво совуқ, Турсунбой келсин, сандалга чўғ солади. Ҳе, болам! Дунёнинг ташвишлари! — У жойига чўкди-да, анчагача бошнини кўтармади. Кейин рўмолча чиқариб, кўзларини артди. — Узимга ўзим ачиниб кетаман... Уйлаб қаранг, бу нима ўлтириш? Ниманинг умидида? Бу дарбадарлик нега? Қувғиндамиз! Эртанги кун...

— Том-помга кирсангиз бўларкан, — деди Қўрбон. — Утов ўтов-да.

— Аксинча. Утовдан маъқули йўқ: қишда иссиқ, ёзда салқин.

— Пирим, Афғонистонга сафарингиз...

— Ҳа-ҳа. Шундай қилиб, мулло Урганжий билан суҳбатимиз ан-

¹ Чернев — Черняев дейилмоқчи.

чага чўзилди. У киши оҳ чекади, мен воҳ дейман. «Ёш бухороликлар» тўғрисидаям гаплашдик...

— Кўкалдошда Садриддинхўжа деган бир йигит билан девордармиён эдик. У киши сизни танир экан...

— «Ёш бухороликлар»нинг аксари мени танирди! Менинг феълимни биласиз: кўп сассиқ, нодон қария билан гап сотиб ўлтиргандан кўра, закий йигитлар билан тонготар суҳбатни аъло кўраман.

— Рост, пирим!

— Ушандоқ давраларни Бухорога борганда ўзим излаб топар эдим. «Ёш бухороликлар»нинг кўп жамиятларида бўлганман... — Эшони Судур Қурбонга ер остидан қаради. — Лекин, уларни чақмадим. Аксинча, ўрдада бўлган гурунгда уларнинг сўзига қулоқ беришни ўтинганман. Инчунин, уларнинг кўп орзулари фойдали эди! Уларнинг аксари комил, фозил, Истамбулда сабоқ олиб келган фикри очиқ бойваччалар эди! Улар мамлакатнинг кўлмак ҳолга тушиб қолганини кўриб, қайғуришар эди. Пироварди, улар амирликни тубдан ўзгартириш ҳақида ўйлашмас эди... Демак, улар мутлақо хавфсиз эди! Аттанг! Ушаларни ҳам буздик... Оқибат, тахт тагига сув қуюдиганлар ҳам ўшалардан чиқди... Гапни мухтасар қиламан, ўғлим. Мулло Урганжий билан суҳбат менинг руҳимни сўндирди. Истиқбол кўзимга қоронғи бўлиб кўринди. Чидолмадим... Аркдан чиқдим. Бир карвон Чоржўга жўнаётган экан. Карвонбоши билан гаплашибман. Қарасанг, яланг саҳрода кетиб боряпман. Қаерга боришимни ўйлаб кўрмаган эсам-да, билардим: Маккага... — Эшони Судур эгилди. — Сиз ҳали ёшсиз, ўғлим... Чарчаган кўринасиз?

— Йў-ўқ. Сизни толиқтириб қўймаган бўлсам...

— Қарилик ўзини эслатиб туради, албатта. Аммо, ҳозир ёшга бўй берадиган вақт эмас! Қолаверса, биз истаиймизми, йўқми, — ҳаракат қилиш шарт! Ҳаракатсизлик — ўлимни бўйнига олишдир. Хуллас, йўлда «ватанини тарк этиш ҳам — ҳалокат» эканини пайқаб қолдим... Шунда иттифоқо безгакка чалиндим. Қумда тухум пишадиган вақтда совқотаман, тишларим такиллайдди. Кўйган тўқай деган работда тушиб қолдим. Оламда ғирт оми, эгнидан жулдур тушмаган эса-да, кўнгли оқ кимсалар бор. Работнинг бир фарроши мени қанотига олди. Ўзи кимсасиз, ғариб бир туркман экан.

— Пирим, чой қўяйми?

— Нимага мунча кечикишди экан?

— Мол сўяётган бўлса... Бекор айтдингиз-да, тақсир. Мана бу неъматлар ҳам етарди.

— Сизнинг қадамингизга қўй сўйдирмасам, кимга сўйдираман, ўғлим! Хў-ў, дунё!.. Одамлар ичида яшайсан. Уларни ўйлайсан. Бари бир ёлғизсан... Алахусус, оёққа турганимда Бухорога қайтишга ҳозир эдим. Шундай эса-да, йўлдан қайтгим келмади. Ҳеч бўлмаса Қобулга ўтиб, эски ёр-дўстларни кўришга қарор қилдим. Амунинг ёқасида эдик. Қайиқчилар кўп. Биттаси билан гаплашсам, пул сўраб қолди...

— Кимлигингизни...

— У ерда мен дарвиш эдим. Хуллас, қайиқчининг пул сўраши тавом руҳимни туширди. Хатога йўл қўйганимга яна бир карра иқрор бўлдим. Жаҳл чиқса, ақл қочади деганлари шу. Йўғасам кунимни кўриб қўйган эдим... Бу гап сиз учун топишмоқ бўлиб қолсин.

— Хўп, пирим!

— Алқисса, девона бўлиб орқага қайтдим... Лекин, бу саргардонлик менга кўп нарса берди! Халқнинг руҳини англадим: унда жазава бор экан, ўғлим! Уни қайтариш қийин бўп қолган экан... Емғир сава-лаб турган бир кун Бухорога кириб келдим. Мулло Урганжийнинг уйига бордим. Э, даркашим-е!.. Янги уст-бош кийдирди. Кейин Кўкалдошга кириб, сизни суриштирдим. Ғойиб бўлган, дейишди. Саройбонга одам юбордим. Аркка бордим... Азбаройи аламин келгани шу — бор гапни тўкиб солдим. «Ёш бухороликлар» ҳақида айтган маслаҳатларимдан тушдим! Тавба, Мулло Урганжий кейин ҳайрон қолганини

айтди... Қўшни хонада Афғонистоннинг элчиси Муҳаммад Асланхон билан Англиёнинг Қашқардаги элчиси Эссертоннинг вакили ўтиришган экан... Амир сўзларимни бўлмайд эшитди. Кейин: «Энди ихтиёр сизда, онҳазрат!» дедим. Амир: «Бўлган иш бўлди. Бу ёғини кўрайлик!» деди. Кўрдингизми? Сўнгра анавилар ҳузурда Саид Олимхоннинг қайси малакатга ўтажаги муҳокама бўлди. Эссертоннинг вакили: «Қашқар орқали Англиёга ўтишлари керак!» деб туриб олди. Асланхон: «Йўқ, Кобулга ўтишлари керак. Бухорога яқин», деди. Амир улар билан гаплашган, хорижда туриб бу ёққа раҳбарлик қилишга қарор қилган экан... Алқисса, амир Англиёга ўтадиган бўлди. Лекин ҳали унғача гап кўп эди. Тезликда навкар тўплаш ҳақида фармон чиқарди. Қурол-яроғ ясаётган иккита зовуд бор экан. Немислар¹ ишлар экан... Бориб кўрдик. Кейин аъло ҳазрат мени Кобулга жўнатди. Гап шундаки, Афғонистон бизга қанчалик дўст бўлмасин, ундаги айрим раҳнамолар эскитдан Бухорога кўз тикиб келишарди. Қулай пайтда босиб олиш, «Буюк Афғон амирликлари»ни тиклашни орзу қилишарди. Иккиламчи, Афғонистон ҳукумати Русия билан дўстлик шартномаси тузганди. Шунинг учун ҳалигиларнинг Бухорога муносабатини очиқ билиб олиш керак эди... Уша кунлари саройбоннинг уйига бориб, сизни сўрадим.

— Қуллуқ, пирим!

— Яна Чоржўга йўл олдим. Кобулга ўтдим. Афғонистоннинг бояги орзуда юрганлари ҳам Русия инқилобидан қўрқиб қолишган экан. Шунинг учун амирга қўлимиздан келган ёрдамни берамиз дейишди. Ҳақиқатан ҳам ваъдаларида туришди... Аммо фишт қолипдан кўчган экан. Уша қора кунда Бухорони тарк этдик...

— Аъло ҳазрат ҳозир Кобулдами?

— Кобулда... Тўғайсарининг тезлиги орқасида Кобулга ўтишга мажбур бўлдилар. Бир ҳисобда яхши бўлди... Англиё қаёқда-ю, Кобул қаёқда!

— Нега энди Тўғайсари баҳодир...

— Уни ҳам айблаб бўлмайди.

— Нима айб қилган!

— Сабр... Анвар пошшони кўргани Жиликўлга тушмапими?

— Шундай дейишди.

— Нодон бола! Менга хабар етказишмади-я! Булар шундай! Уэ эшонларидан бўлак эшонларни ҳам одам санашмайди! Менга ноиложликдан сал-пал қулоқ солишади. Буларнинг боши бириксин деб... Ташқарида от кишинади.

Ҳазрат ўрнидан турди. Тахмондан четларига илонизи гул тикилган жойнамозни олиб ёзди. Қурбон у кишининг орқасига ўтди.

— Эшон бобо!— Қурбон эшикка қаради. Муртоз экан.— У:— Турсун мерган айтади,— деди-да, ёпқични туширди.

Эшони Судур пинак бузмади. Хуфтонни ўқиб бўлгач, жойнамозни қатлаб тахмонга ташлади.

— Бузилган эл... Буларни амиримиз бузиб юборганлар. У ёғини сўрасангиз, у кишининг оталарию боболари бузишган! Буларни атай эркин қўйишган! Хоҳлаган номаъқулчилигини қилишган. Бамисоли қароқчилар тўдасидек яшашган! Тағин уларга катта-катта лавозимлар берганлар!

— Нега унақа, пирим?

— Эсингизда бўлса, бир вақтлар Иброҳимбек тўғрисида сизга бир гап айтиб эдим.

— Эсимда йўқ.

— Эсингизда бўлмагани ҳам тузук...— Ҳазрат алланечук қизариб ва бўғилиб шивирлади:— Ахир, бу эл — амирликнинг Шарқий Бухородаги тиргаги, баайни жазо отряди эди, ўғлим!.. Қаерда норозилик қўпса булар ҳозир у нозир эди...

¹ Австралиялик асирлар.

— Отлиқ келяпти!

— Булар кечасиям тинчимайди. Анвар пошшо эртага бу ерга етиб келар эканми?

— Бораман депти.

Қурбон ҳазратга тикилиб қолди: унинг чеҳрасига ажиб бир қизиллик югурди: орада ўтган шунча гап-сўзни унутганга ўхшар, хаёли бошқа ёқда эди. У ёнбошлади-да, лўла болиш остидан ҳақиқ донали тасбеҳ олди.

— Пирим,— деди Қурбон.— Анвар пошшо жаноблари нимага келаётган эканлар?

— У киши ҳақида ҳам бугун гаплашмаймиз!

Турсун мерган алвонга ўралган корсон кўтариб кирди. Очилмасданоқ қовурдоқнинг хушбўй ҳиди анқиди. Қурбон унинг қўлидан қовурдоқни олиб, сандал устига қўяркан, дафъатан эслади: Турсун мерганни Бойсунда кўрган-ку! Чуқури сотаётгандами, кийик шохи ушлаб тургандами — кўрган... Ўша йигит. Айтмоқчи, Ойпарча билан гаплашган-а?..

Ҳазрат дастурхонни очиб, мерганни ҳам таклиф қилди.

— Эрта вақтлироқ бораркансиз, ҳазрат. Иброҳимбек юборган йигит йўлда учради,— деди Турсун мерган.

Ҳазрат Қурбонни таомга таклиф қилди:

— Қовурдоққа қаранг, ўғлим.

— Қайфият жойидами, Турсунбой?

— Бир нави.

— Кемага тушганнинг жони бир. Бу талатўпдан ҳеч ким четда қололмайди... Тўғрими, мулла Қурбон?

— Айни ҳақиқатни айтдингиз.

— Мулла Қурбон, Бойсундан қизил аскарлар бу ёққа қачон юришни мўлжаллашапти?

— Пирим, афсуски, командирлар ўз режаларини тобеларга билдиришмайди.

— Ҳар қалай, бу ёқда лашкари ислом от эгарлаётганини эшитишгандир?

— Қандайдир тайёргарлик бор, албатта.

— Эртагаёқ бу кийим-бошни ечиб ташланг. Турсунбой, қалит ўзингизда. Сандиқдаги саруполардан танлаб кийсинлар. Мен вақтлироқ кетаман. Кейин, сиз мулла Қурбонни Сўхтачинорга ияртиб¹ борасиз. Одамларни кўрсин, билсин...

— Хўп бўлади.

Қурбон дастурхон четига қўлини артди. Ҳазрат уни харчанд қистамасин, «бўлди, тўйдим», деди. Эшони Судур бир мерганга, бир дастурхонга қаради-да, ўрнидан турди.

— Оёқ уюшди.

У чиқди. Қурбон ҳам қўзғалди. Мерган ўнглаб қўйган кавушни оёғига иларкан:

— Сизга айтадиган гапларим бор,— деди.

Мерган сўзсиз бош ирғади.

Совуқ. Осмонда юлдузлар чақнайди. Қурбон кунботардаги дўнг устида кўнқайиб турган иморатга ишора қилди.

— У ерда ким туради?

— Мачит.

— Сиз ҳам намоз ўқийсизми?

— Алҳамдулиллоҳ...

— Бу ерда кўп одамлар номусулмон кўринади...

— Яхшилариям бор-у, аксари ўғри. Мулло, тўғри Бойсундан келяпсизми?

¹ Эргаштириб.

— Ҳа.— Қурбон томоқ қириб йўталди.— Бизнинг отни қаерга боғладингиз?

— Камарга.

— Мерган ака, эрта фуржали гаплашамиз.

— Ҳўп.

Ўтов. Қоронғи. Очиқ туйнукдан юлдузлар кўринади. Ўтовнинг ўзига хос ҳиди — ёғ, кигиз ва қамиш иси димоққа урилади. Олисида чопган отларнинг дукури эшитилади. Шамол зўрайиб, ўтов зир титрай бошлади.

Эшони Судур сандалнинг ўнг кўзида. Қурбон чап кўзида.

— Мулла Қурбон, Анвар пошшонинг Шўро раҳнамолари ила алоқаси бор дейишди, ростмикин?

— Шамол бўлмаса теракнинг учи қимирламайди.

Аллақаерда ит увлади. Милтиқ отилди.

19

Осмонда енгил булутлар оҳишта сузади. Улар қатидан фалакнинг кўклиги кўринади. Атроф кенг — кўз илғамайди.

Масжид мезанасида мусича кукулайди. Масжид олдидаги пахса девор билан ўралган ҳовлида чумчуқлар чуғурлашади. Ўтов олдидаги майдонга сочилган от тезакларини бир гала майна «титкилайди».

Бўз от минган Эшони Судур, япасқи кўк бия минган Қултой исмли думалоқ йигит адирда кетиб боришарди. Турсун мерган улардан кўз узмай қараб турарди.

— Мерган ака, мен Бойсундан эмас... Сойбўйи қишлоғидан келдим!— деб қолди Қурбон.— Хотинингиз сизни кутяпти. Ойпарчага жу-да куйяптилар.

Турсун мерган бирдан сергак тортди.

— Хотиним, қайтиб келсин, дедими?

— Қайтиб келадилар, деди... Сиз Тиниқ момонинг уйига бемалол кириб бороласизми?

— Ҳа, қайтиш керак эди,— деб қўйди мерган қошини чимириб.

— Биласизми, Рамазонбойга ҳазратгина эмас, мен ҳам анча яқин эдим... У кишининг уйига қизил аскарлар тушди. Шунинг учун «Ойпарча кўздан пана бўлсин», деб Сойбўйига олиб жўнаган эдилар. Инчунин, мен Ойпарчага уйларидаги аҳвол тўғрисида бир-икки оғиз гапириб, кўнглини тинчйтишни ҳам бурчим деб биламан... Обороласизми?

— Иброҳимбек у ерга ёт кишиларнинг боришини таъқиқлаган. Бекнинг гапини бузиб бўлмайди.

— Мен у кишидан ижозат олишга ҳаракат қиламан...

— Айтмоқчи, сиз яхши кўрган камар бор экан. Қоракамар.

Турсун мерган новча бўлиши баробарида юзи ҳам чўзиқ, лекин иягининг ўртасида чуқурчаси бор, қорача юзли киши, нимаси биландир Норхўрозни эслатарди.

— Қоракамар — табаррук жой,— деди мерган.

— У ерда бир вақтлар ёввойи одамлар яшаганмиш?

— У ёғини билмайман. Лекин ўтга топинганлар яшаган дейишадди. Улар бизга уруғ бўлар эмиш.

— Кеча ҳазрат сиз тўғрингизда анча гапирдилар. Бир замонлар аёл кишининг шаклини лойдан ясаб, унга сиғинган эмиш авлодларингиз.

— Ҳозир ундай маъбудалар яшашмайди, лекин аёлнинг гапини икки қилишмайди.

— Аёллардан номаъқул гаплар ҳам чиқиши мумкин-ку?

— Номаъқули гап ўрнига ўтмайди.

— Сиз бу ердан кетмоқчимисиз?

— Ҳа.

— Аммо ҳазрат рост айтдилар: ҳозир шундай вақтки, четда яшаб бўлмайди.

— Менга бари бир.

— Сиз Тўғайсарининг йигитими?

— Ҳа.

— Нега улар Жиликўлга боришди-ю, сиз бормадингиз?

— Мени қолдиришди. Ҳазратга қарашим керак.

— Айтмоқчи, бизнинг отни кўрайлик.

Мерган ўтов орқасига йўналди. Қурбон янги чакмонга ўрганолмай, каловланиб одим отди. Капа, ерўчоқ ёнидан ўтишди. Қўзигуллар ниш чиқарган ажриқзордан пастладилар.

Қўтир қоялар ёнидан юриб, қуйига тушишди. Ёввойи тол тагидан ариқ ёқалаб ўнга қайрилишди. Рўпарада улкан камар бағрини очиб турарди. Бир жуфт кўк каптар париллаб учди.

Ариқ ёқасида қуриб қолган ошқовоқ палаклари чўзилиб ётарди. Ариқдаги сув камарнинг тўридан — сап-сарик қамишлар кўринаётган жойдан оқиб келяпти. Тўрдаги девор ёриғидан тутга ўхшаш дарахт ўсган.

Устига кигиз жул ёпилган, жулнинг олд томон ўмровидан айланиб ўтган тўриқ сомон қижиклари илашган лабларини қимирлатиб, кўзлари олайганча буларни «қарши олди».

— Тўриқбой!

Тўриқ калта кишнаб, тумшугини чўзди. Қурбон унинг пешонасини силади.

— Мерган ака, овозим чиқмагунча мени танимади.

— Отлар шундай бўлади.

— Жинкамарми шу?

— Кечаси бу ердан гувиллаган овоз чиқади.

... Дўмпайиб ётган силлиқ соҳил. Узун дўнглик чўзилиб кетгандай. Бир ёни сой, бир ёни кафтдек сайҳонлик.

Қурбон тўриқда, Турсун мерган малла бияда.

— Кўктошнинг адоғи ҳе-еёе узоқда! Қўрбошилар қишлоқларга бўлиб ташланган. Йиғилиб келса, отлари эмсиз қолади. Уқтасинда Иброҳимбекнинг буйруғи билан Соқчиминор устида Амон копир ноғора чалади. Ҳамма йиғилиб келади.

— Машқ ҳам ўтказадими?

— Ҳа... Отиш пойгаси. Чопиш. Қиличбозлик... Кўпкариям бўп туради. Ўтган шанба Душанбедан бир аскар болани олиб келишди. Қўрғондан чиққан экан. Давлатманбийнинг йигитлари ушлаб опти... Ҳазрат Қорлиққа кетиб эди. Ёбонга. Халқ билан гаплашгани. Иброҳимбек Сўхтачинор остида аскар болани тергади. Йигит миқ этмади. Кейин уни кўпкари қилишди.

— Қандай?

— Ўртага ташлашди. Отлиқлар торт-торт қилиб кетишди.

— Астағфирулло!

— Бундай ишлар чўт эмас буларга.

— Йигит ўлдими?

— Парча-парча бўлиб кетди.

— Лекин сиз... бир тарафга ўтишингиз керак! Шунга мажбурсиз, замон шундай.

— Шўроям қон тўқади.

— Қондан қочасизми?

— Одам қонини тўкиш гуноҳ...

— Унда нега Жабборбекни ўлдирмоқчи бўлдингиз?

— Ўзимни тутолмай қолдим.

— Шундай бўлади... Ҳеч ким ўз хоҳиши билан бировга қилч кўтармайди, мерган ака. Билиб қўйинг, сиз кетсангиз, хотинингизни олиб келишади. Унда ёмон бўлади... Буларнинг шундай одати бор экан.

— Шундайми?

— Кеча ҳазрат айтдилар.

— Унда ҳар бир нодонга, милтиқни мундай ушлайди, мундай кўзлайди, деб юра берар эканман-да?

Сўхтачинор. Шохлари ўрнида куйик пўстлоқлари тиккайиб қолган. Ичи ёниб кетган. Таңасининг ён-веридан ўсган силлиқ бутоқлар атрофга ёйилган.

Чинор тагида чодир. Очиқ айвонга ўхшатиб тикилган. Устига қизил мовут қопланган. Четларидан оқ шокилалар осилиб турибди. Унг томондаги хода учида яшил байроқ, унда ярим ой ва юлдузлар нақши.

Теваракда отлиқ пиёда. Улар олдида найзали навкарлар саф тортган.

Иброҳимбек!.. Чодир ичида — тахта сўрига тўшалган баргикарам атлас кўрпачада оёғини ерга қўйиб ўтирибди. Биқинида попукли бах-мал лўла болиш. Унинг ёнида чувак юзли йигитча чўк тушиб олган. Олдида кичкина миз — курси. Курсида давот, қалам, қоғоз.

Иброҳимбекдан ўнг тарафда — сўри четида унга қараган ҳолда Эшони Судур чордона қурган. Пастда қора пўстинли, тулки телпак кийган гўлабир йигит бўйрада тиз чўкиб, бошини қуйи солган.

Иброҳимбекдан чап тарафда — сўрининг тўригача қимматбаҳо чакмон, чопон кийган, парча салла ўраган, баъзиси чўгирма, баъзиси қирғиз қалпоқ, баъзиси қоракўл телпакли мансабдор кишилар жой олган.

Иброҳимбек:

— Тушунтир, бойвачча,— деди.— Шаҳрисабзни ажратиб нима қиласан?

Тулки телпакли бошини кўтарди.

— Ўзларининг хабари бор, бизнинг бахти қаро элимиз кўп азоб чеккан!.. Шуларнинг боши қовушса, дейман. Йиғналиб боришса...— У ён-верига қарамоқчи бўлди, чоғи.— Баъзи қўрбошиларга беклик ваъда этдингиз! Мен ҳам улардан қолишмайман. Сизга совға тариқасида олиб келган отларим — хамир учидан патир... Тоғ-тошда юриш, қалъаларга киришда менинг йигитларимга тенг келадиган йўқ! Синаб кўрсангиз бўлади... Танҳо ниятим — Шаҳрисабзни озод кўриш!

— Кимдан?

— Шаҳрисабз Бухорога бўйсунди, албатта... Лекин ўзига мустақил бўлса.

— Сўзларингни тутуруғи йўқ!— деди Эшони Судур.— Биз нима ғамдаю сен нима ғамда! Уят!.. Биз мамлакатни ўйлаб турганда, сен кичкина бир шаҳарни ўйлайсан! Тағин мустақил бўлсин эмиш!

Иброҳимбек бир зум хотиржамликдан кейин кафтларини тиззалари кўзига қўйиб:

— Қалланг елкангда экан, бу хаёлни ундан чиқар,— деди — Ҳазрат ҳақ гапни айтдилар. Уят! Энди баъзи сўроқларимизга жавоб бер.

— Қулоғим сизда, жаноби олийлари!

— Бўри Батош тўқсобани танийсанми?

— Қаршиданми?

— Ҳа... Яқинда у бу ерга келади. Биз сени юзбоши қилиб топширамиз унга. Кейин Қаршига, ундан Шаҳрисабзга ўтасизлар. У ерда нима иш қилишларингни кейин айтаман. Тушундингми?

— Тушундим, жаноб олийлари!

— Агар яна...

— Йўқ, гап келди-да... Ушаларни эсласам, юрагим эзилиб кетади...

— Боради... Қўрғон олишгаям устаман деясанми?

— Қўрғонга киришга устамиз, дедим. Лекин қўрғон олиш йўллари ҳақидаям эшитганман.

— Масалан, қандай йўллари бор экан?

— Бу нарса қўрғоннинг қандайлигига боғлиқ экан, жаноб олийлари! Энг осон йўли қўрғонни қамал қилиш, халқни оч қолдириш, таслим бўлишини кутиш! Бу орада, албатта, у ердан хоин чиқаркан.

дарвозани очиб беришям мумкин экан. Қўрғонда емиш мўл бўлса, унга оқиб кирадиган сув йўли тўсиларкан. Қўрғонга қаердан сув кираётганини топиш осон; бир қоп сомон сепиш кифоя. Сомон ўрамага тушиб айлана беради. Буям иш бермаса, қўрғонга лаҳм кавлаш керак экан. Лаҳмдан кимлар қай тартибда чиқиши ҳам режалаб олинаркан. Буям бўлмаса, қўрғоннинг ичи-тузилишини билиш лозим: қайси тарафда отхона бор, сомонхона бор, ёнадиган, шовқин кўтарадиган нарсалар бор? Уша ёқларга машъала отилади, ермойи сепиларкан. Буям иш бермаса... жаноб олийлари, яқиндаги дарёни ҳайдаб келиб, қўрғонни сувга ғарқ қилиш керак бўлади.

— Бунинг ҳам иложи бўлмаса-чи?

— Ундай қўрғонга тегмаслик керак! Айланиб ўтиб кетиш керак. Бари бир таслим бўлармиш.

Иброҳимбек Гўппонбойнинг ёнидаги пакана кишига ишора қилди.

— Мана шу одам Давлатманбий кўрбоши. Сени ҳозирча унга топширдим. Гаплашиб кўр... Балки мушкулини осон қиларсан.

— Хўп бўлади, жаноб олийлари! Яна битта ўтинчим бор эди.

— Қиз ҳақида бўлса, эшитмаймиз. Унинг сенга раъйи йўқ... Иккиламчи, отасининг қўлига эсон-омон топширишга қарор қилганмиз.

— Сен унинг отасини билмайсан!— бўғилиб деди Эшони Судур.— Во, қизим, деб бўзлаб юргандир ҳали!.. Сойбўйига бориб, сенинг кимлигини билган ҳам чиқар! Қўлига тушсанг, худо-я тавба, маст туядай ютади. У туякашни мен биламан!.. Туя қандай ҳайвон, биласанми? Аламини ўлгандаям эсдан чиқармайди! Бой ҳам ундан қолишмайди!

Жабборбек бошини лиқиллатиб ўридан турди. Давлатманбийнинг олдира борди. Мийғида кулимсирарди.

Қурбон Турсун мерганга қаради. Мерган кўзларини унга қадаб турар, жағида пайлари бўртиб чиққан эди. «Қизнинг раъйи йўқ,— деди Қурбон.— Яхши... Лекин бу қароқчи ўлгудек қайсарга ўхшайди».

— Ҳазратнинг гапи рост,— деди Турсун мерган.— Қайнотамнинг феълени мен ҳам биламан.

— Қизиқ... Ҳамма гапни сўрашди-ю, бечора Сойбўйи одамларининг отини нега тортиб олдинг, дейишмади-я?

Мерган кулиб юборди.

— Бу ҳали ҳолва!

Отларнинг гусур-гусури эшитилди. Атрофни ўраганлар қайрилиб қарашди. Қунботардаги адирдан тўрт отлиқ елиб келар эди. Улар эллиқ қадамча нарида отлардан тушиб, биттаси қолди-да, учтаси бу ёққа чопди. Одамлар тисланиб йўл оча бошлади. Гўппонбой супа четига чиқиб, шовқин солди:

— Тарқал ҳамманг! Бу ёққа ўт!.. Чинор остига!

Учовлон қурга кириб, бўйра четига чўкишди. Қўлларини тиззаларига қўйиб, Иброҳимбекка боқишди. Иброҳимбек уларга бир нафас тикилиб турди-да, чопарларнинг елиб келишига зид хотиржам овозда:

— Нима гап?— деди.

— Келишяпти!— жавоб берди ўртадагиси.— Юз чоғли киши. Яرمىси сипоҳ либосида, ярмиси хожидўппи кийган. Қўлларида сувигар¹. Отларининг ёли ҳам, думи ҳам кесилган...

— Қачон етиб келади?

— Бир чой қайнагунча.

— Унда биз ҳам чой ичиб олайлик.

Меҳмонлар ҳам пастга тушиб, ечган кавушларини кийишар экан, Тўғайсари Иброҳимбекнинг олдига келиб, нимадир деди, қўлини кўксига қўйди. Иброҳимбек бир дам сукут сақлаб, бош ирғади.

Саркарда қўрбошилар билан иморат орқасига ўтиб кетишгач Тўғайсари супа четига ўтириб, Гўппонбойни имлади. Сўнг:

¹ Диссермент, сув совутғичли инглиз милтиғи.

- Томоша тугади. Қетсанглар-чи,— деди атрофдагиларга.
- Қурбон билан Турсун мерган ҳам чинор орқасига ўтиб қолишди.
- Анвар пошшо келяпти, шекилли, мерган ака?
- Пайғамбари келмайдими!.. Хў, ана, қирда!
- Нима қирда?
- Тиниқ момонинг уйи. Соининг у бетига қаранг. Қияликдаги

қизғиш иморат.

«Ойпарча ўша ерда!— Қурбоннинг назарида у дарчадан қараб тургандек туюлди.— Асира. Ота-онадан узоқда... Йўқ! У бўшанг қиз эмас. Кенагас бегим!..»

- Нима қилдик, мерган ака?
- Яқинига бориб қайтамизми?
- Майли.

«Нима бўлгандаям у лашкари ислом томонида. Лекин... битта қўрбошининг ишини ўз кўзи билан кўрди-ку?»

Отлар тийғана-тийғана пастга тушди. Тоши чиқиб ётган кўча. Мерган ўнгга йўл тортди. Йўлдан чиқиб, ёлғизоёқ сўқмоққа тушишди. Митти, сариқ гулчалар очилипти. Сўқмоқда чуқур ботган излар. Юнглари тик қари эшакнинг устида икки майна қўниб туриб, сариқ тумшуқларини очиб чағиллайди.

Пишқириб оқаётган сой. Тагида тошлар кўп бўлса керак, кўпикланади.

Улар қирғоқ ёқалаб шимолга юришди. Боғлар, четан деворларни орқада қолдириб, дўнгликка кўтарилишди. Дарёнинг у қирғоғида ҳам шундай дўнг бор. Ора яқин — ўртада энсиз кўприк.

Турсун мерганнинг оти дукур-дукур юриб ўтиб кетди. Тўриқ бирикки тисланди. Ниҳоят, кўзлари ола-кула бўлиб, кўприкка оёқ босди.

Дўнгликнинг сал пастроғи текисланган, у ерга катта қапа тикилган эди. Капанинг олдида қора чопони ёғдан ва кирдан ялтираб кетган бир киши ўтирипти. Нимадир қиялпти.

— Қассоб,— деди Турсун мерган.

У от бошини ўша ёққа бурди.

— Ассалом алайкўм, Тўра ака!

Қассоб катта бўйнини зўрға қайириб, мерганга қаради. Қора-жигарранг, семиз башара одам. Лаблари қалин, қизил.

— Хи-и, мерган?

Мерган отни айлантириб, пастда тўхтатди. Қурбон ҳам тўриқни унинг ёнига ўтказди. Шунда нарироқда ётган қопнинг ичида алланималарди қимирлагандай бўлди. Қассобнинг орқасида бўйрада уйилиб ётган қорақўл қўзичоқларига Қурбоннинг кўзи тушди. Уларнинг бўйнидан оз-оз қон оққан, лекин ҳали тирик, оёқчаларини аста-аста қимирлатар эди.

Тўра аканинг тагида палахса тош. Олди, нам ер ҳам қон. Унинг йўғон бармоқларида ҳам қон юқи. У ёнидаги япалоқ тош устидаги чойнакдан лаби учган пиёлага чой қуйиб икки хўплашда қуритди-да, яна қуйиб мерганга узатди. Мерган узун қўлини чўзиб, пиёлани олди.

— Йўл бўлсин?— деди у, ниҳоят. Сўнг қоп ичига қўл суқиб, қоп-қора, териси жингалак қўзичоқнинг оёғидан тортиб чиқарди. Бўйрадан узун, энсиз пичоқ олиб, қўзининг бўйнига ён томондан санчди. Кавлаб, кекирдагидан узди. Сўнг ёнбошидаги қўзичоқлар устига ташлади-да, яна қопга чўзилди.

— Бозори чаққон дейман терининг? Булар қаерга?— деб гап отди, мерган.

— Афғонга экан... Кеча Иброҳимбек шу ердан ўтиб қолдилар. «Ўзингиз ошлаб берасиз. Афғонлик савдогарлар қойил қолсин», дедилар.

— Гўппонбой тихирлик қилмаяптими?

— Унинг жаззаси битта сур тери.

Мерган пиёлани бўшатди.

— Олинг!— отди. Тўра ака қўлидаги қўзичоқни ташлаб, пиёлани илиб олди.— Хуш, қолинг!

— Хушвақт бўлинг, мерган.

— Жаллоддан фарқи йўқ экан!— деди Қурбон йўлакай.— Кулманг, мерган ака. Биламан! Бу ишниям кимдир қилиши керак. Лекин... балки, менинг кўнглим бўшдир...

— Тиғ теккан ҳайвон жаннатга кетади, мулла.

— Айтмоқчи,— ўйлаб қолди Қурбон.— Терилар Қобулга жўнатилади. Албатта, қурол-яроғ учун!.. Халқ мулки унинг ўзини қўрқитиш, отиш-чопиш учун ишлатиладиган қуролга айрибош қилинади.

— Турсун ака, ҳозир Анвар пошшо келади.

— Келса кўрамиз.

— У жуда қизиқ одам бўлиши керак!

Мерган этакдаги ўнгирнинг у бетида яхлит товатош сингари кўришиб турган уйга тикилди.

— Момонинг дурбини бор, мулла.

— Ойпарчагаям берар-а дурбинни?

— Кўнглингиз борга ўхшайди қайсинглимга?

Қурбон мийиғида кулиб қўя қолди.

— Кампир уни яхши кўриб қопти. «Эрмак топилди», дейди.

— Қайтамизми?

— Майли.

— Уша капанинг олдидан ўтмайлик!

Дўконлар жойлашган кўчага етишганда, баланд-баланд икки от минган ориқ йигитлар орқадан етиб келиб, олдинга ўтишди-да, киприги билан бароқ қоши қўшилиб кетгани:

— Сардор кужоба¹?— деб сўради.

Шундай кўчадан келаётган эшакли:

— Кимни сўраяпти?— деди.

— Сардор дейди.

Эшакли халачўпи билан келаётган томонини кўрсатди.

— Ҳали замон чиқиб қолишади. Юринглар.

Афғонсурат йигит шеригига бир нима деди-да, отига қамчи босди. Кўча бўйлаб кетишди.

— Иши зарил экан. Тортингизлар. Тепада томоша бўлаяпти!

21

Чинор тагида одам ғиж-ғиж. Отлиқлар уларни қуршаб олишган. Шовқин, ғала-ғовур.

— Уринг, бегим! Жаҳидни уринг!.. Копир бу! Отининг ёлини кесипти-ку, ҳароми!.. Бизга беринг, кўпкари қиламиз! Барини Оқсувга чўктирамиз!..

Турсун мерган узанги ўрнидаги ҳалқа чилвирга мўккисини тираб кўтарилди. Қурбон тўриқни қамчилаб, нари томонга ўтди.

Чодир пастида — бўйрада этлигина бир киши чўккалаб турарди. Узатилган икки қўлини икки навкар ағдарма этиги билан босиб олган. Кимсанинг қора бахмал камзули бошига қопланган: яғрини очиқ. Унда йўл-йўл из. Баъзи излар қон. Унинг ёнида Тўғайсари баҳодир тиззаларига қўлини тираганча нимадир деяпти. Бир билагида қамчи, ҳалқасидан осилган.

— Ким у?— сўради Қурбон ёнидагидан.

Киприклари оқариб кетган отлиқ:

— Анвар пошшо!— дея чинор остига имо қилди.— Ҳамройлари — улар. Бошқаси Соқчиминор ертўласига қамалди. Шу учтаси — бунинг мулозимини экан. Таққисини қаранг. Тўнкарилган сатилнинг ўзи!

Қурбон чинор танасига тақаб қўйилган учта барваста туркни энди кўрди. Уларни найзали навкарлар ўраб туришар, бандиларнинг қўллари орқасида эди.

¹ Йўлбошчи қаерда? (тожикча).

— Афғонлар ҳам бор эканми?

— Ертўлада деяпман-ку.

«Турклар. Афғонлар!— ўйлади Қурбон.— Бухорода булар кўп эди...»

Қурбон обхонага тушмасдан бурун, айниқса, афғон сипоҳларини ҳар қадамда кўрар эди. Улар эгри қилич тақиб, кўча-кўйда бақириб-чақириб тез-тез гапириб юришар, ерлик кишиларга баланддан қара-шар эди.

Обхонадан чиқиб, саройбоннинг дарвозаси оғзида ямоқчилик қилиб ўтирган кезларида улар ҳақида ўтган-кетгандан эшитган эди. Когон тарафда «Колесов воқеаси» қўпишидан олдин Саид Олимхон ўз навкарларига ишонмай, Афғонистондан бир неча юз сипоҳ ёллаган (унинг ота-боболари ҳам дўппи тор келганда, ҳатто Эрондан ҳам қўшин ёллашган) экан. Колесов аскарлари тор-мор этилгач, ёлланганларнинг димоғи шишиб, ўз мирохўрларини ҳам писанд қилмай қўйишган. Бухорога биз эгамиз, дегандай, кўнглига келган ишни қилишар экан: одамларнинг уйларига бостириб киришган, ҳатто қизларини олиб чиқишган.

Ниҳоят, Саид Олимхон уларнинг ўз тахтига ҳам хавф солаётганига кўзи етиб, Афғонистон амири билан гаплашган ва ёлланган сипоҳлардан бир қисмини Амудан ўтказиб юборган эди.

Бухорода ҳожидўппи кийган турклар айниқса, инқилоб арафасида, ундан кейин кўпайиб қолган эди. Уларга ерлик халқ ҳурмат билан қарар, турклар ўзи хушмуомала, сипо; биров уларни «жаҳон муҳорабасида оқпошшога асир тушиб, бу ёққа юборилганлар», деса, биров «Шўро Туркиядан сўраб олган уларни. Маърифат йўриқларида бизга ёрдам беради», дейишарди.

«Ўшалар қолдигидан териб олган шекилли буларни. Ҳар қалай Анвар пошшо буларни Германиядан олиб келмагандир. Лекин қандай қилиб?..»— Қурбонни шу жумбоқ ўйлантириб қўйди.

— Сен пошшоми?— деди Тўғайсари энгашган кўйи.— Ватанин-дан қатагон қилинган экансан-у, яна қандай қилиб пошшо бўласан?

Ҳар елкасига бир киши ўтирса кўтарадиган барваста йигит:

— У билан гаплашиб ўтиришдан фойда йўқ!— деб бақирди.— У — муттаҳам! Яланғоч эшон нима — бу нима — бир гўр! Бир йили келиб эди-ку: «Мен эшонман! Сизлар менга мурид!» деб!

— Кимсан? Орқангда қандай тоғларинг бор?— Тўғайсари Анварнинг ягринига қамчи туширди.

— Бу кофир! Шўронинг ҳуфияси!— нари бетдан кимдир жар солди.— Аяма, бегим! Ҳамма гапни айтиб беради!

Анвар пошшо қимирлаб нимадир деди. Навкарлар Тўғайсарининг нимоси билан четланиб, бошига қопланган камзулни олишди. Анвар сочи ўсиқ бошини кўтарди. Сўнг чўккалаб ўтирди. У тиззаларига тиралиб ўрнидан турмоқчи бўлганида Тўғайсари бақирди:

— Тиз чўк!

— Ман тиз чўкиб сўзлаша билмайман!— деди Анвар босиқ, титроқ овозда.

— Ҳе, келгинди!..

Анвар унинг сўзини бўлди:

— Келгинди дема! Суруштириб кўрулса, балким сан келгинди чиқасан... Маним боболарим юрти бу! Маним кимлигимни буюк бобокаломларингдан сўра!

— Бу нималар деяпти, а?

— Сўнра душунасан.

— Тавба! Халойиқ, эшитяпсизми бу одамнинг гапларини? Ҳой, худо хайрингни берсин, кимсан?

— Сўнра биласан.

— Нега Иброҳимбекни Жиликўлга чақирдинг. Уйлаб қилдингми шу ишни?

Анвар пошшо бошини дадил кўтарди.

— Ул маним хатойим бўлду,— деди.— Сизлара Кобулдан ярлиқ келиб, мани кутмакда деган ўйда эдим.

— Қандай ёрлиқ?

— Аъло ҳазратнинг муҳри ила имзоси вор ярлиқ! Мана,— хўрсинди у,— билдимки, келмапти! Шунинг сабабиндан ўзум бу ёна йўл олдим... Душундинг?

— Тавба!

— Душунмаган эсанг, ярлиқ келгач, ўзи душунтириб қўяжак. Ҳазир сандан рижо.¹ Биза бир қўноқ кўстар. Ҳордиқ олайлик. Маним навкарларим емак истаюр... Уларни меҳмон ўрнида кўр! Боболаримиз урфуни унутма!

Тўғайсарига супага — кўзлари жонсарак бўлиб турган Гўппонбойга қаради.

— Эшитяпсанми?

— Жаноб Анварбек,— деди Гўппонбой.— Балки катта бир лавозимга тайин бўлиб келгандирсиз. Аммо бизнинг билганимиз: сизнинг шаққоқлигиниз! Отларингизнинг ёли кесилган... Шунинг учун сизни меҳмон деб иззат қилмаётган бўлсак, бунга ҳайрон қолманг!

— Сан эсли йигита ўхшайсан,— деди Анвар пошшо.— Чўх яхши! Дуруст. Ман розиям. Шул фикрда бўлингизлар! Лекин биз бу ерда хор ўлиб турмайлик... Ахир қўлларингизда ку!— бирдан фарёд чеккандай деди Анвар пошшо.— Сўзларим ялон эса ўзум жавоб бериюрум! Биз сизлара асирмиз-ку?

Қурбон ён-атрофига кўз солди. Ҳалигина чопиб ташлашга тайёр турганлар шахтидан анча қайтгандай эди.

Муюлишда Эшони Судур кўринди. У кишининг ёнида Иброҳимбек бор эди. У одатдагидай хотиржам, қадам олиши оғир эди. Улардан орқароқда ясанган-тусанган аъёнлар, меҳмонлар келишмоқда.

Ҳазратнинг рангида қон йўқ, қорача юзининг териси кўп ювилиб, ранги ўнгиб кетган матога ўхшаб қолганди. Майдонга тўпланганлар икки ёққа тисланиб, йўл очишди. Эшони Судур даврага кирди. Рўпарасида қадини рост тутиб турган Анвар пошшога тикилиб қолди. Сўнг Тўғайсарига қаради. Гўппонбойга кўз отди. Яна Анвар пошшога боқди. Овозидаги ҳаяжонни, чамаси, ўзи ҳам сезмай:

— Нималар бўляпти бу ерда?— деди.— Анвар пошшо... Сизмисиз?

— Менман, бобо²,— деди Анвар пошшо ва ҳазратга тик қаради. Қалин қошлари чимирилди. Кўкимтир кўзлари ялтиради.— Эшони Судур?

— Мен, мен... афандим!

«Ана холос! Бир-бирини танир экан-да!..»

Анвар пошшо қўлини кўксига қўйди.

— Сизни кўрдигимдан ғоят бахтиёрман!— Сўнг афтини тириштириб, қадини ростлади. Қурбон сизди: афтини тириштириши сабабини сўрашларига умид.

— Бир ерингиз оғрияптими?

— Зиёни йўқ.

Ҳазрат Тўғайсарига ўқрайди-ю, ёнига келиб қолган Иброҳимбекка йўл берди. Сўнг шошиб:

— Мана, ўзлари!— дея унга Анварни кўрсатди.

Иброҳимбек Анварга кўз қадади.

— Сенмисан Анвар пошшо?

— Худди ўзуман, жаноби олийлари!— деди Анвар.— Ўзингиз Иброҳимбек бўлсангиз керак?

Иброҳимбек тўрга юрди. Учи қайтиқ, ағдарма этигини тўшанчига суркаб, супага чиқди. Уч ёстиқ ўртасига ўтирди. Кейин пастда пароканда ҳолда қолган ҳамроҳларига ён томонларни кўрсатди.

Эшони Судур ҳам кавушини ечмоқчи бўлди-ю, сўри четига чўка қолди.

¹ Илтмос.

² Ота (туркча).

— Нега Кобулдан келмадинг?

— Бухорода баъзи бир юмушлар бор эди, жаноби олийлари.

— Масалан?

— Жаноби олийлари!.. Лашкари ислома садоқатли ўғлонлар нафақат Кўктошда вор! Балки Қўқонда, Тошкентда, Самарқандда, у ёғи... Хоразмда-да вор! Шунинг сабабиндан Бухарая ўтиша мажбур ўлдим. Шунинг баробаринда ман Русиядаги аҳволдан-да бир даража хабардор ўлушни бурчум деб билдим... Ман Олмониё¹дан ўтдим бу ёна! Муҳажир ўлуб, Русиядан бошпана сўраган кимса ҳолида ўтдум!.. Бул тарихнин давоми узоқ, жаноб олийлари!

— Хўш, бундай юришлардан мурод нима?

— Мурод?— Анвар пошшо кулимсиради.— Мурод — билмак! Ерни ўрганмак!.. Жаноб Иброҳимбек, сиза аъло ҳазрат Мир Саид Олимхон жаноби олийларининг чўх-чўх саламларини етказиш устина, айтаманким, бу сафар режаси ҳазратин қопталинда тузилмиш!

Тўғайсари гапга аралашди.

— Қандайдир ёрлиқ ҳақида гапиряпти.

— Қандай ёрлиқ?

— Қўлуниза теккан сўнг ўқуб билиюрсиз, жаноб олийлари!.. У ярлик худди сизин қўлунгиза келиб душажак!

— Менинг қўлимга келиб тушадиган бўлса, менинг ихтиёримга жўнатирилгансан. Шундай экан... нима учун мени Жиликўлга чақирдинг?

— Бир сўз ила айтсам, мани афв этиниз!— Анвар иккала қўлини кўксига қўйиб, энкайди. Кейин бошини дадил кўтарди.— Бул шаккокликнин жабрини-да тортдим.— У Тўғайсарига қараб олди.— Жаноб Иброҳимбек, биза ҳиммат этиб, ҳордиқ олмақа жой кўстаринг.

— Гўппонбой, буларнинг қуролларини олдингми?

— Ҳа, жаноб олийлари!.. Кўпчилиги Соқчиминор ертўласида.

— Овқат беринглар!.. Анавилар ким?

— Маним мулозимларим,— деди Анвар.

— Анвар пошсонини мулозимлари билан алоҳида уйга жойланглар. Эшони Судур чуқур хўрсиниб, ўрнидан турди.

— Раҳмат, жаноб олийлари... Мана бу такхонадаги уйлар ҳам бўш.

— Ҳазрат айтганча бўлсин!

Эшони Судур Анварга йўл кўрсатиб, меҳмонларга ҳиёл таъзим қилганча, унинг изидан тушди. Қўли бўшатирилган мулозимларнинг бири супа четида ётган бўрипўстинни олди; учовлон уларга эргашинишди.

Иброҳимбек Гўппонбойга уй томонга имо қилди-да, Тўғайсарига қараб жилмайди.

Шунда пастликдан боя кўчада кўринган икки отлиқ чиқиб келди.

— Пўшт, пўшт!— дея бири отдан тушди. Одамларни ёриб ўтиб келиб, бўйрага тиз чўкди.

Иброҳимбек унга тикилиб қаради-да, қўлини чивин ҳайдагандек силкитди.

Тўғайсари:

— Тарқал!— дея бақирди оломонга.

22

Анвар пошшо билан Эшони Судур шифти паст уйнинг ўртасида туришар, хона жиҳозланган, Гўппонбой чапдаги дарчани очмоқчи бўларди.

— Кел, кел!— деди ҳазрат Қурбонга.— Анвар афанди, бу йигит менинг болаём бўлади. Асил шогирдим...

Анвар Қурбонни анчадан бери танийдиган кишидек жозибали табассум қилди. Кейин алланарсани эслагандек пешонаси тиришди. Ҳазрат Гўппонбойга ўгирилди.

¹ Германия.

— Бек, бир табиб топиш керак. Баҳодир афандимнинг кифтларини силамаган кўринади.

— Топтирамиз!— Гўппонбой дарча табақаларини бирин-кетин очиб юборди. Зах хонага илиқ ҳаво оқиб кирди. Гўппон қўлини бири-бирига уриб қоқди.— Бемалол ўтиринглар. Пошшо жаноблари, боянаги ишлар — тушунмаслик оқибати. Ҳали у йигитни кўрасиз! Сизга кўп садоқатли чиқади!

Новча мулозим тўрдаги тахмондан кўрпача олиб, дераза тагига тўшади. Лўла болиш қўйди. Анвар тўшакка ўтирди-да, боядан бери зўрға оёқда тургандек чўзила қолди.

— Орқаларини очинг, бўтам,— деди ҳазрат.— Ёпишиб қолмасин. Ҳе, ўша қўлларинг...

Қурбон жилган эди, мулозим Анварни муҳофаза қилгандек Қурбоннинг олдига ўтди. Анварнинг камзулини авайлаб кўтара бошлади.

Эшони Судур тўрдаги кўрпачага чўкди. Қурбонни ҳам ўтиришга ундаб, пичирлаб дуо ўқишга тушди. Ниҳоят, қўлини фотиҳага очди.

— Омин! Кушойиш-шифо!.. Ҳозир табиб келади. Бу ерлик табибларнинг қўли енгил бўлади, афандим. Ҳадемай отдек бўлиб кетасиз! Туркана дорилар шаксиз амал қилади.

— Туркана?

— Ҳа, бизда шундай ибора бор,— Эшони Судур бирдан қўшиқ куйлаётгандек тебранди.— Ҳайро-он қоламан! Келиб-келиб, шу ерда, шундоқ кунда сиз билан учрашганимизни қаранг. Оллоҳнинг қудратига қойил бўлмоқ керак!— Уғлон, сизнинг исмингиз нима?— Анвар этигини чўккалаб суғираётган мулозимдан сўради.

— Баргинли Муҳиддин!

— Ажабо! Соф туркча! Анвар афандим.

Анвар унинг сўзини бўлди:

— Мани урган ўғлон ким?

— Тўғайсари! Ўзи, ҳар қалай юраги тоза йигит... Бироқ нодон! Иброҳимбек уни ўзига ўнг қўл санайди,— у иккита суви қочган олма осилиб турган шифтга тикилганча деди.— Жаноб Анварбек, бир гапни сўрасам...

— Сўранг... Энг муҳими, сизи манга Бухоронинг буюк бир инсани таништирди...

Ҳазрат сергакланди.

— Ким экан у?

— Ўйланиб кўриниз... Ўзиниз нимарсани сўрамакчи эдингиз?

Эшони Судур жилмайди.

— Ҳалиги... ёрлиқ хусусида, афандим. Унинг мазмуни хусусида.

— Сабир, ҳазрат, сабир.

— Хў-ўш. Аъло ҳазратнинг аҳвол-руҳиялари нечук экан?

— Яхши!— Анвар кескин деди.— Дўстлар у кишининг атрафинда парвана!

— Афғонлик дўстларми?

— Буюк давлат вакиллари!— Анвар бошини кўтариб, ҳазратга кулимсиради.— Эмир бир калла қанд ўлса, алар — пашшалардур, ҳазрат... Айтинг-а, Бухара Шўра йўлбашчилариндан кимларни таниюрсиз!— У бирдан Қурбонга кўз ташлади.

Эшони Судур Қурбонга: «Чиқиб тур» мазмунида ишора қилди.

«Эшитишимни истамади... Анвар айтган «буюк» одам ким экан? Ким бўлса-да, шубҳасиз, Шўронинг душмани. Ундай киши, албатта, Эшони Судур билан яқин бўлиши керак.

Чинор шохларига майналар қўниб-учиб чуғурлашади. Иккита қалдирғоч айвон олдидан пастлаб учиб ўтди. Тутзорда ўтлаб юрган баланд-баланд отлар Қурбоннинг кўзига иссиқ кўриниб кетди. Ёллари кесилган. Қизил аскар отлари! Наҳот ўша «буюк» шўронинг одамларидан бўлса?..»

— Йигит, шу ерликмисиз?

Қурбон эшик оғзидаги сипо кўринишли мулозимга ўтирилди.

- Йўқ. Сиз ўзбекми?
- Туркман. Тошкентда уч йил яшадим. Муаллимлик қилдим. Сал қолган ўзбек бўп қетишимга.
- Ўзингиз Туркияда туғилганми?
- Ҳа. Измир шаҳрида.
- Сизниям «ёш турклар»га алоқангиз бор-а?
- Воҳ-воҳ! «Еш турклар жамияти»— ҳаммамизнинг онамиз! Сиз «ёш бухороликлар»дан чиққанми?
- Йўқ, афандим.
- «Еш хиваликлар жамияти» ҳам бор эди...
- Нима бўлиб Тошкентга келиб қолгансиз?
- Бизни, бир неча кишини, Тошкентга Осмонбек деган юртдошимиз чақириб олганди. У «Иттиҳод ва тараққий»¹ жамиятининг раиси эди. Мактаб-маориф идоралари билан алоқаси яхши экан. Бизни мактабларга тарқатиб юборганди. Мен «Турк ўчоғи» деган мактабда шарқидан дарс берардим.
- Нима у, шарқи?
- Қўшиқ. Халқ қўшиғи. Турку, ағит деган турлари ҳам бор.
- Турк тили ўқитилармиди у мактабда?
- Нега... Лекин бари бир эмасми? Туркча қўшиқларда жанговарлик руҳи бор. Ўзбекча қўшиқ ҳам ўрганишарди.
- Ҳали Анвар афанди, шу ебликман, дедилар. Мен тушунмадим.
- У ёғини сўрасангиз, биз ҳам тағи шу ерликлар бўлиб чиқамиз, ўғлон.
- Нега?
- Тақдирнинг палахмон тоши бизларни олисларга отиб юборган! Бунга кўп асрлар бўлди... Урта Асиядан кетиб, Кичик Асиялик бўлиб қолган турклармиз... Лекин гапинг рост, мен Туркиядан чиққанда, бу ернинг одамлари тўғрисида бошқа фикрда эдим!
- Масалан?
- Қандайдир... Сизларда турк сўзи ишлатилмас экан.
- Нега?— деди Қурбон.— Бизнинг Бойсундаям бир бўлак аҳолини чигатой турклари деб аташади. Лекин ўзлари туркчани билишмайди.
- Чигатой?! О!
- Умумий номи шу. Унинг ҳам тўплари, шохлари кўп. Тожик тилида сўзлашиб кетганлар ҳам кўп. Уруғини сўрасангиз, «туркони» дейди.
- Новча мулозим чиқиб Қурбонни имлади.
- Айтинг-чи, бўтам, Урусиядан келган қўшин кимнинг ихтиёрида? Урусиянингми? Бухоро Шўроларининг?— Эшони Судур эшикдан кириб келган Қурбонга мурожаат этди.
- Бухоро Шўроларининг.
- Аниқроғи?
- Бутун Бухоро Ижроия қўмитаси ихтиёрида. Яна аниқроғи, ўша қўмитанинг раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев қўшинга раҳнамолик қилади!
- Эшони Судур Анварга жилмайди.
- Сизга тан бердик!— Хўш, нима учун?
- Шартномага кўра... Бундан ташқари Пўлатхўжаев фавқулодда Диктаторлик Комиссиясининг раиси ҳисобланадилар. Бу шўъба яқинда ташкил топганди...
- Вой, Усмонхўжа-ей!
- Ҳазра-ат,— деди Анвар.— Сиз, мана, қўрбошилар ҳақинда сўзланг!
- Эшони Судур жиддий тортди.
- Хўш, Тўғайсаридан бошлайман... Бўтам, унинг қандай одамли-

¹ 1917 йилда ташкил топган, пантуркизм ғояларини тарқатувчи реакцион ташкилот.

ги сизниям қизиқтиради. Лекин, афандим, Тўғайсарининг айниқса бир жиҳатини билиш керак, деб ўйлайман, яъни, унинг ичидаги дардни.

— Тинглаймиз.

— Хуллас... ўша қора кунда Бухорони тарк этдик, афандим. Бухородан чиққач, аъло ҳазрат бизни иккига бўлдилар. Уэлари бир карвон бўлиб, олдин тушдилар. Биз мулло Урганжий жаноблари билан иккинчи карвонга бош бўлиб жўнадик. Кеча-кундуз йўл босиб, Бойсунга яқин Саримаст тоғидан ўтаётганимизда, иттифоқо бир тўп қизил аскарга йўлиқиб қолдик. Ўртада отишма бошланди. Биздан икки навкар шаҳид бўлди. Бир от ҳам ярадор бўлиб ўша ерда қолди. Мулло Урганжийнинг айтишича, ўша от хуржунда бир саноч олтин бор экан... Уша отишмада мулло Урганжий тирсақларидан ярадор бўлиб эди. Бечора кўп азоб тортди. Кўрмаган кунимизни кўриб, Ҳисорга етиб келдик. Ҳисор қалъасида аъло ҳазрат билан учрашишга келишган эдик. У киши бу ерда бўлиб, ҳатто бир муддат туриб, Кўктошга, худди мана бу ерга жўнаб қолган эканлар. Карвонни ўша ерда қолдирдим. Мулло Урганжий ҳам қолди. Навкарлардан тўрт йигитни олиб, Кўктошга жўнадим. Етиб келсак, аъло ҳазрат мана шу иморатда, тепадаги хонада эканлар. Бизни очиқ чеҳра билан қабул қилдилар. Йўлдаги саргузаштларни айтиб бердик. Аъло ҳазрат олтинларга ачинди...

— Бир дақиқа, Иброҳимбекнинг хазинасинда олтин кўпму?

— Бор.

— Шўролар барча бойлар мулкени тортиб олмагандур?

— Албатта... Бақувват бойлар хазинага ул-бул ташляпти, афандим. Бироқ хорижда қурол-яроғ ҳам қиммат эмиш-а? Англиё ҳам катта пул сўрар эмиш...

— Яхши! Ҳикояда дувам этин.

— Алқисса... аъло ҳазрат йўлга отлана бошладилар..

— Қобулга?

— Англиёга.

Анвар пошшо тирсагини ёстиққа тиради.

— Ман билмиюрум у ҳолни.

— Таажжуб!.. Афандим, у кишининг Қашқар орқали Англиёга кетишлари Бухоро инқилобидан бир-икки ой муқаддам ҳал этилган эди.

— Бир-икки ой?

— Ҳа.

— Душундим... Дувам этин.

Давоми бор.

Бахтиёр Ризо

Фаластин қўшиғи

Сиёҳ беринг менга бир қатра.
Муин БСISУ.

Сиёҳ беринг менга бир қатра,
Тундек қора, гулдек нафармон.
Сиёҳдоним ётибди қақраб,
Мени кутиб қоғоз заъфарон.

Сиёҳ беринг менга бир қатра,
Насиб экан сокин дақиқа.
Етар яшаш юракни асраб,
Сўз кетаркан Ватан ҳақида.

Сиёҳ беринг менга бир қатра,
Беринг сокин, нурли кечани,
Кўксим узра очилсин потраб
Сулув шеърининг нафис чечаги.

Сиёҳ беринг менга бир қатра
Ва бир дона гард қўнмаган гул.
Портлар экан бомбалар чатнаб,
Бизда уни топмоқлик мушкул.

Сиёҳ беринг менга бир қатра,
Қунлар беринг — жангни кутмаган.
Мен шодлигим бераман унга,
Қайғусига кўксим тутаман.

Сиёҳ беринг менга бир қатра
Ва қуёшнинг тоза шуъласин.
Ёмғир ёғса нуқрадек сачраб,
Камалаклар дилга улансин.

Сиёҳ беринг менга бир қатра
Ва бир парча осуда замин.
Тупроқ ҳиди анқиса яйраб,
Симирайин тинчликнинг таъмин.

Сиёҳ беринг менга бир қатра,
Озгина бахт ҳамда озодлик.
Нафратингни қиличдек қайраб
Яшамоқлик, ахир, азобли.

Сиёҳ беринг менга бир қатра,
Кўзларни нур этмасдан қанда,
Қоним ила битган ҳар сатрим
Бахш этайин она-Ватанга.

Сиёҳ беринг менга бир қатра,
Битай бугун «Жанг!»,
«Қасос!» сўзин.

Сиёҳ беринг!
Бас!
Қолганини
Қурашларда топаман ўзим!

Сиёҳ беринг!
Бас!
Қолганини

Жиззах.

Ҳалима Қорабоева

Эътиқод

Адашиб кетди, деб ўйламанг яна,
Мен тўғри ўтган йул қайда, биламан.
Баҳорда бўлса ҳам сувлар бўтана,
Гавҳарлар энг тикиқ жойда, биламан.

Андак ҳаялладим, кутдим, сабр этдим,
Билишга интилдим ҳаёт маъносин.
Бу катта ҳаётга сингиб ҳам кетдим,
Оралаб ҳам ўтдим фикр дунёсин.

Сийму зар ақлимни тортса-тортгандир,
Аммо боғлолмади оёқ-қўлимни.
Турфа сўқмоқларда ўргандим тадбир,
Асло йўқотмадим тўғри йўлимни.

Менга шону шуҳрат насиб ҳам этмас,
Аммо бир нарсани англадим, ҳайҳот:
Она-ер вафодор жонни унутмас,
Шараф тожи эрур юксак эътиқод.

Бу — ҳаво қадрига етолган туйғу,
Бу — нур хизматиға эгилган қомат.
Эътиқод — ҳаёт, деб чекилган қайғу,
Яшаб, яшаришга боис муҳаббат.

Адашиб кетди, деб ўйламанг яна...

Андижон.

Мухсина Бобоева

Мен аёлман

Мен аёлман оппоқ булутдай,
Қалб тандирим ёқиб тур ҳар тонг.
Мен лов этиб ёнаман ўтда,
Қалбим тунни этар нурафшон —
Гуллар билан ёқиб тур дилим,
Уйлар билан ёқиб тур дилим.
Туйғуларим қолса гар сўниб,
Куйлар билан ёқиб тур дилим.

Мен аёлман тонгдайин юмшоқ,
Кўзларимнинг қасрини безат.
Киприк қоқсам, ёш томар қайноқ,
Уни салқин сочинг билан арт —
Севгинг билан ёққин кўзларим,

Сеҳринг билан ёққин кўзларим.
Кетгудайин бўлсам уйқуга,
Меҳринг билан ёққин кўзларим.

Мен аёлман — ҳаводай тоза,
Кўксим тўлдир атирлар билан.
Қанотларим ёзиб тонг чоғи,
Уйғотаман сатрлар билан —
Юрагимга синггин наводай,
Сочларимни ёйгин сабодай.
Қалбдан учиб кетмоқчи бўлсам,
Мени излаб топгин хумодай.

Мен аёлман куёшдай юксак...

Сени шеърим билан олмайман боғлаб,
Бир кун сатрим узиб кетмоғинг мумкин.
Сени меҳрим билан олмайман боғлаб,
Сўнғач, қалбимни тарк этмоғинг мумкин.

Сени бахт билан ҳам яшолмам ушлаб,
Зерикиб қолишинг мумкин меҳримдан.
Тахт билан дилингни келолмам хушлаб,
У сингач, кечишинг мумкин бағримдан.

Сени ниҳол каби яшолмам аяб,
Қадримга етолгин ҳижрон кунлари.
Фидойи бўлиб ҳам келолмам чидаб,
Менсиз яшай олгин ойдин тунлари.

Сени севгим билан олгайман қамраб,
Соғинчим қалбингга бермасин ором.
Сен кета олмагин қалбимни алдаб,
Яшайман сеҳрим-ла сени этиб ром!

Хосият Бобомуродова

Кечиккан турналар

Турналар кечикиб келмоқда учиб.
Баҳор аллақачон бошланиб қўйган.
Куртаклар гул бўлмоқ завқидан кечиб,
Энди мева тугмоқ захматин туйган.

Турналар ненидир тинмай излайди,
Жавоби кечаги кунларда қолган.
Жавоб топа олмай кўкда бўзлайди,
Кечаги шодликни ўзгалар олган.

Кечикди, турналар кечикди...

Севилмаган...

Осмон бағри булут билан тўладир,
Кипригида оғирлашиб борар нам.
Анов йигит бунча хандон куладир,
Юқмас дунё дардларидан зарра ғам?
Демак,

севмаган у,
севилмаган ҳам...

Ўрик оппоқ гулли шохин эгади,
Олам гуллар билан тўлар дам-бадам.
Анови қиз нега кўз ёш тўқади,
Нега бўлмас қувончларга у ҳамдам?
Демак,

севмаган у,
севилмаган ҳам...

Самарқанд.

Эргаш Ёндош

Мажнунтол қаршисида

Хаёлингни недир қамраб олибди,
Нигоҳларинг оқин сувда қолибди,
Бошинг қуйи туравериб толибди,
Ғам-ғусса баҳридан ўтсанг бўлмасми?

Рангинг сўлғин,
Кокилларинг ёйиқдир,
Кўлканг сувда мангу оққан қайиқдир,
Сендек гўзал минг баҳорга лойиқдир,
Қувнаб, ҳуснинг кўз-кўз этсанг бўлмасми?

Кимсан?
Несан?
Бевақт сўлган гулмисан?
Жуфти жангда шаҳид ўлган тулмисан?
Ё номуси таҳқирланган қулмисан?
Дардинг дoston қилиб битсанг бўлмасми?

Қара, қушлар ғужғон ўйнар тегрангда,
Турфа гуллар жилоланар минг рангда,
Ўкинч яшар фақат сенинг сийнангда,
Завқ қадрига сен ҳам етсанг бўлмасми?

Дол қаддингни тикроқ тутиб тургин-а,
Оламдаги қувонч базмин кўргин-а,
Маъюслардан ўзинг қолдинг биргина...
Сен ҳам яйраб-яшнаб кетсанг бўлмасми?

Буюклик ташвиши

Тоғ бўлмоқ шарафдир:
Салобат,
Виқор,
Пойингда замин-у,
Қимирлаган жон
Ва лекин шуни ҳам унутма зинҳор,
Тоғ боши қуюнга бўлур кўп нишон.

Поп.

Саодат Донабоева

Туш

Азим дарё шовуллайди қирғоқларга уриб бош,
Мен қирғоқда ўтирибман хаёл суриб, жимгина.
Хаёлимда жонланади бугун кеч кўрганим туш,
Ҳаёт бўлиб жонланади қаршимда бир зумгина.
Мен тушимда дарё бўлиб оқаётган эмишман,
Дарё йўлин тозалармиш оппоқ сочли бир аёл.
Мен аёлга: «Кўйинг, мен деб азоб чекманг» дермишман,
У дермишки: «Сен қийналмай денгизинга етиб ол».

Азим дарё шовуллайди қирғоқларга уриб бош...

Бир-бирига суяниб тоғлар керади қомат,
Бир-бирини суяйди, ҳайҳот, тилсиз тоғлар ҳам.
Меҳнатига таянса яшайди соз, валломат,
Меҳнатига суянса кам бўлмайди ҳеч одам.

Бобом ҳам деҳқон ўтган, дадам ҳам бўлган деҳқон,
Меҳнат билан қотгандир менинг суяк-суягим.
Ғойибдан бахт кутмайман, кутмам ғойибдан эҳсон,
Сенсан суяган тоғим, меҳнат, сенга суянгум.

Менга раво кўравер жўшқин, қайноқ чоғларни,
Кўнглимни совитмагин, қолдирма куч-ғайратдан.
Булоқ каби тешайин йўлимдаги тоғларни,
Тоғлар ҳатто тош эмас, бўлганда ҳам пўлатдан.

Уш.

Санобар Умарова

Чорла, истиқбол

Қувнаб борадирман, боқ,
Қулочларим кенг ёзиб.
Жаранглар нақ қўнғироқ,
Менинг хуррам овозим.
Уйга чўмаман бот-бот, —
Ташвишим ҳам оз эмас.

Биласан, ахир, ҳаёт,
Доим баҳор, ёз эмас.
Ярқираган истиқбол,
Йўлим фақат сен томон.
Совға деб сенга, хушхол,
Шодликларим элтаман.

Қор ёғар...

Қор эмас, оқлик ёғар,
Оқлигу поклик ёғар.
Сахий деҳқон эртаси
Гўёки кулиб боқар.
Парчалари жилоли,
Бамисли зар баҳоли.
Заррасига боқсанг гар,
Қарвон келар тиллоли.
Бир зарраси болга кон,

Бир зарраси тўла дон.
Бир зарраси ажойиб
Барқ урган яшил майдон.
Яшил майдон — сут булоқ,
Сариёғу бол қаймоқ.
Бу улкан тўкинликни
Мадҳ этайлик, кел, ўртоқ.
Бўралаб қор ёғарди,
Дилга бирам ёқарди...

Коммунист райони.

Тоҳир Малик

ЧОРРАҲАДА ҚОЛГАН ОДАМЛАР

Қалдирғоч учиб кетди

Фантастик қисса¹...

Кесганбел кўчаларини чангитиб пода қайтди. Аёллар барча юмушларини йиғиштириб, аста ҳовлига кириб келган сигирларни боғлагач, силаб, эркалаган бўлишади-да, чўнқайиб ўтирганча соға бошлашади. Болаларнинг каттароқлари ҳали кўчадан қайтмаган, куни билан тугамаган ўйинларининг энг қизиқарлиси энди бошланган. Қишлоқни уларнинг овози босган. Онда-сонда аёлларнинг: «Ҳай, Абдулбоқи, кел деяпман, ўйинларинг ҳам қуриб кетсин-да, ҳеч тугамайди», «Жалилхон, югуринг, ўғлим, дадангизни самовордан айтиб келинг», деган овозлари аралашиб қолади.

Кўёш тоғ ортига ўтиб, қишлоққа аста қоронғилик чўка бошлаганда пойдевори баланд қилиб қурилган чойхона янада гавжумлашди. Одамларнинг аксари айвондаги сўриларда давра қурган. Белидаги қийиғидан носқовоғи дўппайиб чиқиб турган оқ ятакли Асқарали эшик кесақисига суянганича чироқшиша артар, қулоғи эса сўридагиларнинг суҳбатида эди.

— Жамоат жам, Фрунзенинг қуролдоши келяпти,— деди Асқарали кулиб.

— Ким дедингиз?— Дилмурод Асқаралининг гапига тушунмай, унга савол назари билан қаради.

— Бир қайнови ичида одам бор, ана, юқорига чиқиб келаётган баҳайбат кишини кўряпсизми? Ёзда қирғизлар билан бирга бўлиб тоғда қўтос боқади. Баъзи-баъзида қишлоққа тушади. Фрунзе билан бирга хизмат қилганман, деб юради. Ҳозир ўзингиз эшитасиз.

Кўпчилик ҳурмат юзасидан ўрнидан туриб барзанги билан қўл олиб сўрашди. Ора-сира кулги ҳам кўтарилди. Асқаралининг имоси билан дастёр бола бир чойнак чой, лаби учган битта пиёла, патнисда туршак, майиз, олмақоқи келтириб қўйди.

— Ҳа, Жўравой, омонликми? Селкиллаб юрибсанми?— деди Асқарали уни суҳбатга тортиш учун.

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

— Юрибмиз, тоғажон, юрибмиз, қуллуқ,— деди Жўравой қўлини кўксига қўйиб.— Узим Жўравой, келбатим меравой. Узлари ҳам маккадай бўйни ўстириб, соқолни биттадан санаб юрибдиларми? Ие, башарага сепилган донларни қушларга олдириб қўйибдилар-ку, а?

У шундай деб Асқаралининг чалакўсалигига ва чўтирлигига шама қилди. Асқарали унинг ярғоқ бошига ишора қилиб яна бир гап айтди. Шу зайлда пайров бошланди. Аскияга бошқалар ҳам қўшилди. Атрофда аёллар бўлмагани учун истаган ўхшатишларини келтириб, баралла хохолаб кулишарди. Жўравойнинг сўзлари аскияга нисбатан тентакнамо гаплигини Дилмурод сезди. У кишининг лақмалигини яхши билган аскиячилар сўз тошларини фақат шу томонга отардилар. Жўравой жавоб беришга улгурмасди. Пайровнинг сийқаси чиқиб, файз кета бошлагач, Асқарали гапни бошқа томонга бурди:

— Жўравой ука!

— Лаббай!

— Манави йигит бизди меҳмон бўлади. «Жўравой акангиз босмачиларни қийратиб юрганларида Фрунзени кўрганлар», десам ишонмаяпти.

— Нимага, чироғим, нимага ишонмайсиз, бизди одам санамай-сизми?

Дилмурод нима дейишини билмай хижолатда қолди.

— Уз оғзингиз билан айтиб беринг-а, аммо ишонадиган қилиб айтинг.

— Э, айтганим бўлсин. Меҳмон, ишонмаганингиз чакки. Тепамда худо бор. Шу Асқарали тоғамнинг катта ўғиллари билан қизил аскарларга қўшилиб кетганман. Тоғамнинг ўғилларини билмайману, аммо мен Фрунзенинг отрядида ишладим.

— Узини кўрганингизни айтинг.

— Кўрганман, чироғим, шу денг, бир куни пистирмада худо деб ётсам, келиб қолди. «Ҳа, Жўравой ака», деди. «Юрибмиз соянгизда, чироғим», дедим. Шу пайт тоғнинг орқасида қасир-қусур бошланса, денг... «Жўравой ака, қаранг-чи, нима экан», деди ўртоқ Фрунзе. «Хўп, акаси қарагай», деб чиқиб қарасам, булутдай бўлиб босмачи келяпти.

— Учиб келяптими?

— Э, даюснинг тоғаси, отлиқнинг учганини қайда кўргансиз? Юриб келяпти. Орқамга қайтиб: «Босмачи келяпти», дедим. «Энди, Жўравой ака, умид сиздан», деди. Йўқ дейманми? Катта хўжайин бўлса. Пуломотди орқалаб чиқдим. Шартта қўйдим. «Э, маладес, Жўравой, турган битганинг меравой», деб кетди.

— Пулемётда отдингизми, ё таёқда пачоқладингизми?

— Шунча йил юриб бир мартагина кўрдингизми?

— Э, кўп кўрдим, қай бирини эслай. Фрунзе дегани ҳам кўп экан, тўрттасини кўрдим-ов...

Жўравой соддалиги билан яна аскиячиларга нишон бўлди. Гап орасида Асқарали Дилмуродга «Аслида ҳеч қайси Фрунзени кўрмаган. Милтиқ ҳам ушламаган. Қизил калтакчилар билан бирга бўлган», деб изоҳ берди.

Қош қорайгач, Асқарали ўнинчи чироқни ёқиб, шипга осиглиқ симга илиб қўйди. Дилмурод бири олиб, бири қўйиб аския қилаётган кишиларга ҳавас билан боқар, ўткир аския бўлганда қотиб-қотиб куларди. У шаҳарда юриб, илмий ишга кўмилиб, росмана кулишни ҳам унутаёзган эди. Унинг ошналари китобу илмий ходимлардан иборат бўлиб қолганди. Ҳазилларининг доираси ҳам тор, майда эди. Қишлоғидан чиқиб кетганидан бери бундай ёзилиб ўтирганини эслолмади. Баъзан нозик одамлар доирасида ўтирасан, баъзан мириқиб кулишга арзирли гап бўлмайди. Бунақада эркак киши ҳам пиқирлаб кулишга ўрганиб қоларкан. Дунёда эркак кишининг пиқирлашидан хунук нарса бўлмас керак. Мана бу одамлар кун бўйи далада ишлаган. Энди ғам-ташвишдан холи бўлиб яйраб ўтиришибди. Гаплари беғараз. Мулозамат-

лари сáмимий. Юракларида кир йўқ. Ичи қора одамгагина уларнинг мулозаматлари сохта туюлиши мумкин. Водий қанчалар кенг ва гўзал бўлса, уларнинг бағирлари ҳам шундай. Ўлканинг табиати кўп ҳолларда одамларнинг феъл-атворини белгилайди.

Бугунги даврдан кўнгли тўлиб уйга қайтаётган Дилмурод ҳамма нарсани унутиб ҳордиқ чиқарганини Рҳақ-Мирзавойга айтди.

— Бу муолажанинг ўзи,— деди у,— агар ҳар бир асаббузарликдан сўнг шундай дам олсангиз, касал бўлмайсиз. Ижобий ва салбий руҳий тўлқин даражасини шу йўл билан тенглаштириш мумкин.

— Демак, ҳозирги даврада ижобий тўлқин уйғондими?

— Албатта, ижобий-да! Яйраб дам олиш таранг тортилган асаб томирларини бўшаштиради. Тартибсиз ишда, одамлар билан муомалада юзага келадиган салбий руҳий тўлқин меъеридан ошиб борса, одам асаб касалига йўлиқади. У давом этиб ё юракни ишдан чиқаради, ё руҳни шикастлантиради. Агар ҳар бир одамда руҳий касалликка мойиллик борлиги ҳисобга олинса, оқибат ойдинлашади. Антогонистик ривожланишнинг йиғиндиси, албатта, касаллик билан тугайди. Афсуски, руҳий тўлқинлар физиологияси медицина назаридан четда қоляпти. Ҳатто физиология ва патофизиология қўлланмаларида ҳам руҳий тўлқинларнинг инсонга таъсири тўғрисида лом-лим дейилмайди. Минглаб медиклар руҳий тўлқинларнинг невроген касалликларни келтириб чиқаришини билмаган ҳолда ҳаётга йўлланма оладилар.... Ҳатто руҳий тўлқинни бошқаришни, тарбиялашни ўргатиш — муҳим ижтимоий муаммо. Бу борада ҳам қўлланмалар керак.

— Гапингизга қараганда, ҳаётда салбий тўлқиннинг ўчоғи мўлдай кўринади. Одам дам олишга камроқ вақт ажратадиганга ўхшайди.

— Йўқ, унчалик эмас, одам ҳатто бажараётган ишдан ҳам ижобий тўлқин олиш мумкин. Ахир, бир мақсад йўлидаги иш машаққат эмас, лаззат келтиради-ку! Сиз даволаган одамларингизни кўриб қувонмай-сизми? Фақат мақсадсиз ишгина одамнинг бошини ташвишдан чиқармайди.

— Гапларингизда қарама-қаршилик бор.

— Нимага?

— Агар ғам-ташвиш салбий руҳий тўлқинни уйғотса, уруш йилларида касал кўпаярди.

— Сиз бир нарсага эътибор қилинг-да: оғир йилларда одамларда асосан руҳий касаллик кўпаяди. Бошқа хасталиклар эса кескин камаяди. Уруш йиллари одамларда оғир касалликларга қарши ўз-ўзидан иммунитет ҳосил бўлади. Аъзои баданда касалликка нисбатан қаршилик уйғонади. Яшаш шароити яхшиланган сари бу қаршилик сусайиб боради. Аввал эътибор қилинмаган оддий шамоллаш энди махсус муолажага муҳтож бўлиб қолади.

— Демак, биздан кейинги врачларнинг аҳволига вой!

— Жуда тушкунликка тушиб кетдингиз-ку?

— Мен узоққа қараяпман. Сизнинг гапингиз мен учун янгилик эмас. Кўчма госпиталда бир кекса врачимиз бор эди. Ичи ғиж-ғиж ҳикмату билим. Одамлардаги руҳий ўзгаришни дастлаб ўшандан эшитгандим. Титилиб кетган ерга раҳми келарди. Чўрт узиб ташланган дарахтларга қараб ачинарди.

— Урушда одамлар ҳам, табиат ҳам озор чекади. Аммо табиатнинг озорини ҳеч ким ҳисобга олмайди. Одамлар ўзлари учун энг зарур бўлган нарсаларни янчиб ташлайверадилар. Инсонга табиат томонидан даҳшат солувчи касалликларни енгиш мумкин, лекин унинг ўзи юзага келтирадиган хасталиқ билан курашиш қийин. Дарахтзорларни пайҳон қилиш, ҳавони, ер-сувни заҳарлаш, шаҳарларнинг катталашуви, шовқин, жисмоний ҳаракатнинг камайиши врачларга ҳали кўп иш ортиради. Кўмир ўсимликлардан, нефть жониворлардан пайдо бўлган, дейишади. Биз ҳаммасини ер қаъридан олиб ёқиб ётибмиз. Нефть ҳам, кўмир ҳам ғуборга айланиб устимизга ёғиляпти. Ҳали тоза ҳаводан нафас олиш муаммоси ҳам чиқмаса эди.

— Техника тараққиётига қараганда, бу муаммо яқин йилларда кўндаланг бўлади.

— Ҳа... бу аҳволда номаълум турли касалликлар қайнаб чиқаверади. Бирорта касалликнинг руҳий бузилишсиз кечмаслигини ҳисобга олсак, бизга ҳам иш етиб ортади. Тўғри, бу бузилишларнинг бир қисми асосий касалликларга ва у келтириб чиқарган токсикозга, бир қисми эса шахснинг шу касалликка кўрсатадиган қаршилигига боғлиқ.

Дилмуроднинг ёниб баҳсга берилаётганини кўрган Рҳақ аввалига суҳбатни яқунламоқчи бўлди. Кейин, Дилмуроднинг фикрларини ўз оғзидан эшитиш учун, гапни давом эттирди:

— Ҳар бир одамда касалликка мойиллик турлича бўлади,— деди у.— Бу унинг чиниқишига боғлиқ. Агар одамлар ёшликда чиниқиб борсалар, бизнинг ташвишларимиз ўринсиз бўлиб қолади.

— Мирзавой ака, гап фақат чиниқишда эмас, атроф-муҳитга ҳам боғлиқ. Муҳитдан таъсирланиш натижасида пайдо бўлган ҳар бир руҳий тўлқин, ҳаяжон, қайғу бошқа аъзоларга ҳам таъсир кўрсатади. Натижада, қонга айрим кимёвий моддалар қўшилиши мумкин. Уларнинг айримлари, одамига қараб, гормон бўлади. Табиатга қўпол равишда аралаштириш натижасида пайдо бўлган касалликларни фармацевтика заводларида ишланган дорилар билан тузатиб бўлмайди. Фақат касалликнинг ривожланишини чеклаш мумкин.

— Гапингиз қизиқ бўлди-ку? Дори кор қилмаса, дуо ўқиб даволаймизми?

— Давони табиатдан излаш керак. Шаҳарликлар билан мана шу қишлоқда яшайдиганларнинг ўртача ёшини солиштириб кўринг-а? Қим устун? Албатта, қишлоқдагилар. Бу оддий ҳақиқат-ку! Тоза ҳаво, тоза сув, вақтида сут-қатиқ, жисмоний ҳаракат... Улар узоқ умрнинг энг муҳим омилларига эга. Фақат булардан оқиллик билан фойдаланишни ўрганиш керак. Шаҳарлар катталашади, дедим. Катталашади эмас, катталашяпти. Замон тинимсиз ҳаракатда. Одам кечагидан бугун кўпроқ ахборот қабул қилиб, миёга юк ортяпти. Бу юкни кўтариш учун миёда бор-йўғи ўн тўрт миллиард асаб ҳужайраси бор. Ҳолбуки, у қабул қилаётган ахборотлар сонига, тараққиётига мос равишда ошиб бормайди. Ун тўрт миллиарддигича тураверади. Шаҳарликлар тез-тез касбларини ўзгартириб туришга мажбур бўла бошлайдилар. Тараққиёт шунини талаб қилади. Буларнинг барчаси умрнинг эгови.

— Касбни ўзгартириш масаласи қишлоқда ҳам бор. Мана, Зокирхўжа, илгари туппа-тузук жувозкаш экан. Энди машина ҳайдайди. Инсон яшашнинг одатдан ташқари тартибларига кўникма ҳосил қилиб боради. Ваҳимага ҳам уста экансиз. Гапларингизни одамлар эшитса, эртаданок тарки дунё қилишади.

— Йўқ, Мирзавой ака, шундай ўйлаб кўринг-а...

— Бўпти, ўйлаб кўрамиз, эрта бўлсин-чи... — Рҳақ-Мирзавой шундай деб Дилмуроднинг елкасига қўл ташлади. Улар Асқаралининг кўчасига етмай хайрлашишди.

Қишлоқ тун оғушида, кўп уйлардаги чироқлар ўчган. Итлар бетўхтов ҳурийди. Қаердадир хўроз қичқиради. Онасидан айириб боғлаб қўйилган бузоқ маъраб қўяди.

Дилмурод чироқнинг пилигини сал пастлатиб ётди. Уйқуси келмади. Тонгга яқин кўзи илинди; боши лўқиллаган, ланж бир аҳволда ўрнидан турди. Бир ўзини ташлаб кетгани учун хотинидан ранжиб қўйди. Турайми-турмайми деб ётганида яна кўзи илинибди. Ташқарида челақ тарақлаб, чўчиб уйғонди. Бу сафар ирғиб ўрнидан турди. Қараса, куң ёйилибди.

Эринибгина ҳовлига чиқиб, сой томонга юрди. Сувнинг шабадаси бағрига урилди. Атрофга қараб, хотин-халаж йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, шимини ечиб сувга тушди. Сескана-сескана ювинди. Охири, совуққа чидай олмай ҳаққалаб қирғоққа чиқдида, дийдираганча артина бошлади. Дарров изига қайтмай харсанг тепасига ўтирди. Офтоб нури баданига хуш ёқди. Кечаги суҳбат хаёлига келди.

«Техникумда ўқиганман, кўп нарсани билмайман, деб талмовсираб турарди. Балоба ақли етар экан-ку?— деб ўйлади у.— Институтни битирганлар ҳам бунчалик фикрламайди. Ҳадеб унга маъруза ўқиб, ақл ўргатавермаслигим керак экан. Яна мени аҳмоққа чиқариб юрмасин. Ўзи шу бемаъни одатимни ташлашим керак. Билган нарсам ичимда тек турмай, қайнайверади. Шунинг учун ҳам домламдан кўп дакки ердим... Энди эса дакки берадиган одам йўқ. Мирзавой ака индамай қулоқ солаверади. Кечаги суҳбатда домлам бўлганларида, таъзириمنى берардилар...»

Дилмуроднинг кўз ўнгига қадди сал букик, тепакал, мўйловлари бир текис оқарган, нигоҳи сергак профессор Раззоқов келди. Домласини олиб кетишмасидан бир кун олдин ҳам устоз-шогирд тортишганди. Уша куни гап даволаш усуллари ҳақида эди...

...Уйда ҳам оила ташвишларини ўйламайдиган қайнота-куёвнинг бу одатига кўникиб қолган Ақида қизини олиб қўшни хонага чиқиб кетди.

— Қадимгилар, понани пона билан чиқарадилар, дейишган экан. Биз ҳам касалликка қарши курашда кимёвий дорилардан воз кечिशимиз керак,— деди Дилмурод жўшиб.— Мен бир хил касалликка даво берувчи кимёвий дорининг, албатта, иккинчи хил хасталик турдиришига аминман. Балки янги туғилган хасталик биз учун хавфлироқ бўлар? Мен давони табиатнинг ўзидан қидириш тарафдориман.

— Мен қаршилик билдирмадим шекилли?— деди профессор кулимсираб.— Сиз айтётган фараз минг йиллар илгари кун тартибига қўйилган. «Қалила ва Димна» билан таниш бўлганингизда, бу муаммони янгилик сифатида илгари сурмасдингиз.

— Фараз туғилган бўлиши мумкин. Лекин у неча асрдан бери китобда чанг босиб ётибди-ку. Одамлар ирим-сиримнинг қули бўлиб келишяпти-ку?!

— Ирим-сиримларни қоралашингиз менга йигирманчи йилларни эслатади. Азизим, халқнинг урф-одатлари ўн ёки юз йил ичида эмас, минг йиллар давомида шаклланган. Бизга ёқинқирамаётган ирим-сиримларни бир ҳамлада йўқотиш қийин. Эсини таниганидан бери худонинг номи қулоғига қўйилган одамни олиб бутун коинотни айлантириб чиқинг-да, кейин: «Мана, ҳеч қаерда худо йўқ», деб кўринг-чи, ишонармикан. Ошдан курмак чиқса, товоқни ирғитмайсиз, шундайми? Ирим-сиримларимизни ҳам бутунлай инкор этмасдан, ўрганиш керак. Ҳозир ўзингиз давони табиатдан излаш керак, дедингиз. Унда тоғлардан гиёҳ териб дори тайёрловчи табибларни инкор этишингиз нимаси? Уларнинг динга мутлақо алоқаси йўқ. «Халқ табобати» деган иборани тўғри маънода қабул қилиш вақти етди. Ахир илгари касалга чалинган одам ўлиб кетавермаган-ку. Халқ табобатида ар-Розий, Ибн Сино сингари буюк алломаларнинг таълимотлари яширинган. Ё «намоз ўқиган» деб улардан ҳам юз ўгирасизми?

— Мен уларни қоралаганим йўқ. Мулла, эшонларни назарда тутдим.

— Ҳатто уларни ҳам ўрганиш керак. Мен руҳий касалларни даволайдиган эшонларни оқламайман. Бичиб қўядиган, занжирбанд беморларни калтаклаб, қўрқитадиган эшонларни ёвуз махлуқ деб билман. Лекин азайимхонларнинг одам руҳига таъсир этиш санъатини назардан қочирмаслик керак. Руҳий беморларга дуо эмас, шу санъат шифо берган.

— Фикрингиз тўғрига ўхшаса ҳам, қўшила олмайман. Мошдек фойда изидан келувчи олмадек зарарга бефарқ қараб бўлмайди. Дадангиз ўткир табиб ўтган эканлар. Шунинг учун ҳам сиз табобатни ёқлаясиз. Замон медицинаси халқ табобатидан анча устун туради. Уларга мурожаат қилишнинг ҳожати йўқ!

Профессор куёвнинг кейинги гапларидан норози бўлиб бош чайқаб, суҳбатни бас қилган эди. Ярим кечада эса...

Дилмурод устозини ўйлаб, унинг дониш тўла суҳбатларини қўмса-

ди. Кўнгли вайрон бўлиб уйга қайтди. Асқаралининг келини енг шимариб таппи ёпарди. Дилмуродни кўриб бир оз ишдан тўхтади-да: «Хон-тахтага дастурхон тузаб қўйдик», деди. Дилмуроднинг нонушта қилгиси йўқ эди. Бу гапдан кейин айвонга ноилож ўтди. Ҳар сафар мазали туулган қаймоқ ҳам томоғидан ўтмади. Бир пиёла чойни қуруқ ичиб кўчага чиқиб кетди.

Кўчаларга илинган тамаки баргларининг шодалари камайиб қолибди. Гузарга бораверишдаги колхоз саройига хотин-халаж йиғилган. Улар қуриёзган барглари ҳафсала билан тахлашарди. Майда болалар ҳам шу ерда. Қишлоқнинг кексайиб қолган темирчиси сарой ёнидаги устахонасини яна очмабди. Тоби қочиб қолгандир. Бир ўзига қийин. Шогирди ўқийман деб шаҳарга кетибди. Ўғли эса тамаки қуришти билан банд.

Икки киши устахона олдидаги сўричада гурунглашиб ўтирибди. Теракка боғланган отлар шуларники бўлса керак. Тақа қоқтиргани келишганмикан... Улар Дилмуродни кўриб ўринларидан туришди-да, қуюқ сўрашишди. Дам олишга таклиф этишди. Дилмурод зарур иши борлигини баҳона қилиб узр сўради. Каримбердини тузатгандан бери Дилмуроднинг обрўйи ошиб кетди. «Профессор экан», деган гапдан ўша куниеқ барча хабар топган эди. Энди уни «янги дўхтир» эмас «професур дўхтир», деб атай бошлашган эди. Дилмурод бундан ҳижолат бўлаётганини айтганда, Асқарали: «Қўяверинг, одамлар врачларга ҳам ихлос қўйишга ўрганишин. Қачонгача муллаларнинг кўланкасини жойнамоз қилишади, эрта-индин профессор бўлсангиз, ҳижолатингиз унутилади», деб қўяқолди.

Асқарали Дилмуроднинг машқи пастлигини сезиб чойга зўрламади.

— Мирзавой акам ичкаридамилар?— деб сўради Дилмурод сўрига омонат ўтириб.

— Саҳармардонда Мирсодиқжон чақириб келувди. Кичигининг тоби қочиб қолибди. Сизни уйғотишга кўзимиз қиймади. Мирзавойнинг ўзи улар билан районга тушиб кетди.

— Чакки қилибсиз, уйғотиш керак эди. Болага нима бўлибди?

— Қайдам, эмганини ташлайвериб, кўкариб кетганмиш.

— Онаси тамакига чиққан эканми?

— Мамарайим чиқмаганига қўядими?

— Мамарайимингизга одам эмас, тамаки керак. Эмизикли хотинларга тегманг, девдим-ку. У хотин ҳам баргни кўкрагига қўйиб тахлаганга ўхшайди. Баргнинг заҳари сутга ўтган. Кейин боласини заҳарлаган. Тушунтирган билан қулоққа олишмайди-я!— Дилмурод шундай деб қўл силтади-да, ўрнидан туриб кетди.

— Куюнаверманг, иним, эси кириб қолар,— деди Асқарали унинг бу ҳаракатига тушунмай.

Дилмурод, ичкарида бўламан, деб чойхона бурчагидан чапга бурилди.

Шифохона олди супурилиб, сув сепилибди. «Шопўлат акамиз келибдилар, яхши», деб ўйлади Дилмурод. Аммо остонадан ҳатлай туриб уч-тўрт қизалоқнинг даврасида ўтирган Сабохонга кўзи тушдию тўхтади. Сабохон чанқовуз чалар, қизалоқлар ундан таралаётган ажиб куй сеҳригами, ёки ижрочининг маҳоратигами маҳлиё бўлиб қолгандилар. Дилмурод уларга халал бермаслик учун, тўғрироғи, чанқовузни эшитиш мақсадида тўхтаб, ўзини панага олди. Болалигида, қизлар уят қилса ҳам, баъзан опасининг чанқовузини олиб чалмоқчи бўларди. Албатта, тайинли куй чиқаролмасди. Опаси эса уста эди. Шунинг учун чанқовуз чалиб беринг, деб хиралик қилаверарди. Бўйи етган қизнинг чанқовуз чалишга ҳадеб вақти бўлавермайди. Иш қайнаб турганда укаси «Чанқовуз чалиб беринг», деб хархаша қилса опа учун айни муддао. Уканинг илтимоси бир баҳона. Йиллар ўтиб, дунё алғов-далғов бўлгач, чанқовуздан ҳам муҳимроқ ишларга, ташвишларга кўмилишди. Дилмурод ҳам бунга кўникди.

Куй тинди. Сабохоннинг овози чиқди:

— Энди ким чалади?

— Сиз.

— Ие, ҳадеб мен чалавераманми? Бўпти, ким чалишини ҳозир аниқлаймиз:

Ҳакалакам, дукалакам,
Човли чамбар,
Ола кўзи қағда?
Бағда,
Лола,
Каптар,
Гулдур гуп.
Олама-қурама
Офтобда юрма.
Сан кир,
Сан чиқ.

Мана, Сожидахоннинг галлари экан.

Сочларига пилик таққан қиз чанқовузни олди. Энди куй эмас, ёпишмаган товушлар чиқа бошлади. Дилмурод сўри томонга юрди. Сабохон уни кўриб ўрнидан турди. Қизалоқлар салом бериб секин чиқиб кетдилар.

— Чанқовузни яхши чалар экансиз,— деди Дилмурод унинг саломига алиқ олиб.

— Вой, эшитдингизми?— Сабохон чинакамига уялиб кетди.

— Ҳа. Сал-пал. Шопўлат акам қанилар?

— Келмадилар.

— Кўчага сув сепилганига келибдиларми дебман.

Дилмурод ичкари кирди. Хонага қамалиб қолган нам ҳаво димоғига урилди. Бориб деразани очмоқчи эди, қанотларини ёйганча пардага ёпишиб турган қушчага кўзи тушди. Тикилиб қаради. Бу нима? Қалдирғочми? Йўғ-э, бунақа кичкина бўлмасди, думи ҳам... рангя кўнғирми... Кўршапалакми? Ҳа, кўршапалак. Қоронғида кириб олгану кун ёришиб учолмай қолган.

Қушчанинг бундай осилиб туриши Дилмуродга ажойиб туюлди. Сабохонга кўрсатиш учун уни чақирди.

— Вой, қалдирғоч!— деди Сабохон уни дарров қўлига олиб.— Ҳали кўрмабман. Қаердан кириб қолдийкин? Чиқолмай тоза қийналибди бечора.

— Қалдирғочми?

— Ҳа-да, мана, қанотини қаранг.

— Мен кўршапалакмикин дебман.

— Вой, худойим,— Сабохон кулди,— Тошкентда ҳеч қалдирғоч йўқмиди?

Сабохон қушчани авайлаб ушлаганча чиқиб кетди. Дилмурод оқ халатни олди-ю, кийгиси келмай диванга ўтирди. Сабохоннинг гаплари суяк суягидан ўтиб кетди. Йўқ, у дакки берган жувондан эмас, ўзидан ўзи нафратланди. Бу қанақаси! Кўршапалак билан қалдирғочни фарқлай олмаса?! Қанақа одамга айланиб боряпти? Наҳотки атрофидаги барча нарсаларга шу зайлда бефарқ қарашга кўниккан бўлса?

Қишлоғида, шундай уйларининг ичида, тоқига ёпиштириб қалдирғоч уя солган эди. Оғизларини катта-катта очиб чийиллайдиган болаларига емиш олиб келарди. Кун бўйи шундай қиларди. Лекин бари бир болалари тўймасди. Дилмурод қалдирғочларнинг тоза осмонда чарх уриб учишларини томоша қилишни яхши кўрарди. Кўм-кўк осмон. Сарҳадсиз кенглик. Қалдирғочнинг эркин учиши... Унинг қалби ҳам кенгликларга интиларди. Бироқ... тақдир тақозоси билан кенгликлар эмас, гавжум шаҳарда яшаш насиб этди. Мана энди, қалдирғоч билан кўршапалакнинг фарқига бормай қолибди... Қалдирғочнинг беғубор осмонда учишини кўрмаганига қанча бўлди? Кўргану фақат аввалгидай эътибор бермаган...

Устози қайси бир ёзувчининг ҳикоясини мисол қилиб бепарқ одамлар устидан кулган эди. Шоир булбулни мадҳ этиб шеър ёзиб ўтирганда бир қушча у шохдан бу шохга қўнавериб жиғига тегибди. Шоир тош отиб ҳайдаб юборибди. Ҳолбуки, ўша қуш булбул экан. Бу гап Дилмуродга ҳам тегишли. Шоир-ку, булбулни кўрмагандир. Дилмурод-чи?..

Дилмурод ўрнидан туриб дераза олдига келди. Сабохон кўринмайди. Нима қиляптийкин? Дилмурод шу хаёл билан ташқарига чиқди. Сабохон кўча томондан кириб келди.

— Қалдирғоч қани?— деб сўради Дилмурод.

— Учиб кетди.

— Учиб кетди?

— Ҳа,— Сабохон Дилмуроддаги бу ўзгаришни сезиб ҳайрон бўлди. «Ё қалдирғоч керакмидийкин?» дея ўйлаб, чўчиди ҳам.

— Учиб кетгани яхши бўлибди...— Дилмурод шундай деди-ю, аммо қалдирғочнинг учиб кетганига юракдан ачинди. Гўё қушча унинг қалбидан нимадир олиб кетган эди. Дилмурод бир нарчасини йўқотган одамдек гаранг бўлди. Осмонга қаради. Иккита қалдирғоч «сузиб» юрибди. Шунинг биттаси ҳозир озодликка чиққан қалдирғочмикин? Бир неча соатлик тутқунликдан сўнг эркнинг қадрига етиб шодон чарх уряптими? Дилмурод дастлаб уни кўрганда жонсиз деб ўйлаганди. Жувоннинг иссиқ кафтида қайта жон кирдимикин...

Сабохон... Ёши ўттиз бешларга бориб қолган бўлса ҳам, латофатини йўқотмаган. Дилмурод унга баъзан ўғринча қараганда, юраги ғалати бўлиб кетади. Нимагалигини билмайди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Бир ҳовлида бегона жувон билан ёлғиз қолса (айниқса у дуркун бўлса), эркак зоти одатда мана шунақа ҳолга тушади. Баъзан гапини йўқотади. Дилмурод ҳамиша Мирзавой билан бирга бўлгани учун Сабохоннинг олдида сира ўзини ноқулай сезмаган эди.

— Юринг, ўтирайлик, қиладиган иш ҳам йўқ,— деди Дилмурод сўри томонга бошлаб. Сабохон ундан сал четроққа ўтирди.

— Мирзавой ака ҳам келмаяпти,— деди Дилмурод нима дейишини билмай.

— Зерикиб қоляпсизми?

Дилмурод бу саволнинг қай мақсадда берилганини англамади.

— Зерика бошладим.

— Хотинингизга бекор рухсат берибсиз-да.

— Кетаман, деди. Иложим қанча?

— Ёлғиз ташлаб кетишга юраги дов берган бўлса... Яхши кўрма-са керак-да, а?

Дилмурод Сабохонга қаради. У кўзини олиб қочмади.

— Ичкарига кирмаймизми?

— Нимага? Бу ер-чи?

— Ёлғиз ўтирганимизни кўришса...

— Ичкарида ўтирганимизни кўришса-чи? Ҳа... сиз ҳам хийлача экансиз.

Дилмурод ҳирсини жиловлай олмагани учун ўзидан аччиқланди.

— Қўнглингизга дарров бошқа гап келдими?— деди ўзини покиза кўрсатишга ҳаракат қилиб.

Сабохон елка қисиб қўя қолди.

— Бу ер жуда зерикарли,— деди Сабохон озгина сукут сақлаб ўтиргач.

— Қишлоқни айтяпсизми?

— Йўқ. Шу ерда туғилиб ўсган одамга қишлоқ зерикарли бўлмайди. Дўхтирхонани айтяпман. Иш кам. Бекор ўтираверасиз. Ҳамширалик ўрнини районга олишармиш, деб эшитдим.

— Ким айтди?

— Эшитдим-да... Раис идорага келинг, деяпти. Утсаммикин?

— Ўзингиз биласиз. Қандай иш бермоқчи?

— Қотибаликни.

— Бошқа одам топилмабдими? Мирзавой ака саломатлигини яхшилаб олса, бу ердан кетади. Қишлоққа ҳамшира керак-ку?

— Унга эса мен керакман. Ҳарҳолда бева деган номим бор, ахир.

— Бева?!

— Ҳа... Эшитмаганмидингиз?

— Асқарали ака келин қиламан деганда бошқага тегиб кетганингизни биламан.

— Унда ҳеч нарсани билмас экансиз... Асқарали тоғанинг ўғилларига ўзимнинг ҳам кўнглим бор эди. Пешонам шўр экан, бошқа кишини эр қилдим. Мен уни эсимни таниганимдан ёмон кўрардим. Йўқ, ўзи ёмон одам эмасди, фақат сал тўпори, кўриниши совуқроқ эди. Тегишга тегдиму, у билан яшаб кетишга кўнглим чопмади. Ёстиғимиз бошқа-бошқа эди. Мен айвонда, у аччиқ қилиб уйга кириб кетарди. Бир куни ёнимга акаси кириб олибди... Хўжа пиён дейишарди. Эси пастроқ одам эди. Устига-устак бетиним арақ ичарди. Ўша кечаси ўзини осиб қўйди. Ёнимга келгани билан менга теголмади. Ирғиб туриб кетдим. Уйдан эрим чиқди. Акасининг йигирмаси ўтгандан кейин эрим ғойиб бўлди. Узунқулоқ гапларга қараганда, шаҳарда эмиш. Мен қайнонам билан яшаб юрибман. Унга ҳам қийин, бир ўғли ўлди, бири бедарак... Тақдиримга қайнонанинг қош-қовоғига қараб ўтиш ёзилган экан, шекилли...

— Эрингизни ҳеч ким қидирмадими?

— Қидиришди... Сойга хас ташлаб излаб кўринг-чи, топа оларми-кансиз... Раис мени эрсираб қолган, деб ёнига чақиряпти. Мақсадини билиб турибман.

— Билиб туриб бормоқчимисиз?

— Чумчуқдан кўрққан тариқ экмайди. У ҳали менинг кимлигимни билмайди. Мен у ўйлаган хотинлардан эмасман...

Рҳақ-Мирзавой пешиндан кейин келди. Юз-кўзларини чанг босган, қаттиқ чарчаганлиги шундай билиниб турарди.

Сабохон, яхнадан борми? — деди у сўрига ҳорғин ўтириб. Кейин дўпписини олиб ёнига қўйди. Рўмолча чиқариб бўйнидаги терни арди. Рўмолча қоп-қора кир бўлди. — Оббо, тоза бопланибман-ку, бир ювиниб олмасам бўлмайди.— У шундай деб ҳовлининг қоқ белидан оқиб ўтувчи ариққа келди-да, қўйлагини ечиб ювина бошлади. Дилмурод ичкаридан сочиқ олиб чиқди.

— О, сув яхши нарса-да, бутун чарчоқни олади-қўяди,— деди у артина туриб.

— Мана, яхна,— Сабохон шундай деб чойнакни сўрига қўйди-да, Рҳаққа қарамай кўчага чиқиб кетди.

— Ичганим бўлсин!

— Жуда ҳаяллаб кетдингиз, тинчликми? Болага нима қилибди?

— Заҳарланибди. Уч ойлик гўдакни тамакига олиб чиқибди. Болани худо қайтариб бердими, ё вақтида етиб бордикми, билмайман. Районга борганимизда бола кўкариб кетган эди. Йўқ, энди пича тузук. Ўзингиз қалайсиз? Ҳа, айтмоқчи, районда илон овловчилар билан кўришиб қолдим. Илоннинг заҳарини тўплашар экан. Боқувдаги илондан озодликда юрганлари кўпроқ заҳар бераркан. Бунга нима дейсиз?

— Нима дердим, тўғри.

— Ана, бир фаразингиз исботланди. Эсингиздами, клиникадаги бемор билан эркин юрувчи Шопўлат акамизни таққослаган эдингиз. Демак, тўғри йўлдан бораяпсиз... Бугун ҳам ҳеч ким келмабди, шекилли? Райондагилар касалларинг йўқ, битта одам ишласа ҳам бўлади, дейишяпти. Бошим қотиб қолди. Икковимиздан биримиз районда ишлашимиз керак. Сабохон боролмайди. Ўзим жўнайман шекилли...

— Аниқ гапми?

— Деярли аниқ. Қани, юринг бир чой ичайлик. Кейин Шопўлат акадан хабар оларман.

Дилмуроднинг режаси бўйича ТЭТнинг иккинчи синови шу кунга белгиланган эди. Шунинг учун Рҳақ, чой ичиб бўлгач, мозорбошига борди. Девонага яхши гапириб, уни пастга бошлаб тушди. Девона

ҳовлига сув сепаетганда Дилмурод ҳам кириб келди. Девона уни кўр-дию ишдан тўхтаб, оғзини сал очиб Мирзавойга савол назари билан қаради. Рҳақ унга жилмайиб қўйди. Шунда Девона уларнинг ҳар икковини ҳайратга солиб ичкари кирди-да, чарм қопланган тахта сўрига ётиб олди. Дилмурод симларни эҳтиётлик билан унинг энсасига қўйди. Девона шунда ҳам қимир этмади. Фақат импульс юборилганда сал титради-ю, тинчиди. Бу сафар ҳушини йўқотмади. Аммо шифтга бақрайганча қимир этмай ётаверди. Рҳақ ҳам, Дилмурод ҳам бир четда уни кузатиб туравердилар. «Қани, Шопўлат ака, туринг энди», дейилгандан кейингина Девона ўрнидан қўзғалди. Дилмурод ундан хабардор бўлиб туришни Рҳақдан илтимос қилди-да, қоғоз-қалам олиб ёзишга тутинди.

Девона бу сафар мозорбошига қараб юрмай, чойхонага кирди. Эски одати бўйича бир бурчакда биқиниб ўтирди. У бошқаларга халал бермаслик учун доим шу ердан жой олар, Рҳақ буни яхши биларди. Асқарали унинг олдига бир чойнак чой, нон, қанд-қурс келтириб қўйди. Девона қувониб унга қараб тиржайди. Рҳақ эса сўрига ёнбошлаганча унинг шошиб нон чайнашини, бўйинини чўзиб ютинишини кузатди. Шу аснода Девонанинг хотирасида бугун уйғонган воқеаларни кўз олдига келтирди.

Чимилдиқда жон берган кувёв

Машкуранинг дилида қанча дард йиғилиб қолганини йиғиси ошкор этиб қўйди. Озиб хипчиндек бўлиб қолган қиз акасига хасратини тўкиб солмай, фақат йиғлар эди. Ҳатто акасининг елкасига бош қўйишга ҳам ҳаёси йўл бермасди.

Бир мучал ошиб ўтилгач, қизлардаги ифбатнинг уйғониши, анча ҳуркак бўлиб қолишларини Сабоҳиддин биларди. Шунинг учун ҳам синглисига фақат елкасини тутиш билан чекланди.

— Сизни ҳеч ким хафа қилмадимми?— деб сўради Сабоҳиддин Машкура овунгач.

— Йўқ,— деди қиз синиқ овозда.

— Ташқарига чиқяпсизми?

— Қўрқяпман...

— Озиқ-овқатни ким келтиради? Аёллардан борми?

— ...Бор... тунов куни ҳалиги келди...

— Ҳалигингиз ким?

— Сожида янгам...

— А? У бу ерда нима қиляпти?

— Ўзингиз кўрасиз,— Машкура уларнинг нима билан машғул эканини айтишга уялди. Сабоҳиддин буни сезди. Ўринсиз савол бергани учун ўзи ҳам ўнғайсизланди.

— Кириб гаплашиб турадимми?

— Ҳа.

— Нима дейди?

— Кўп гапирди. Мени акангиз аччиқ устида талоқ қилганлар, кейин чиққан гапларнинг бари тухмат, дейди. Бахтсиз эканман, деб йиғлайди.

— Бахтсиз бўлса ҳам, бахтли бўлса ҳам худодан. Худо гуноҳлари учун охири бир кун жазо беради.

— Шундай кўйда юришининг ўзи худо ургани эмасми?

Сабоҳиддин синглисига қаради. Фақат бўйга бўй, ҳуснига ҳусн эмас, ақлига ақл ҳам қўшилибди. Оқ-қорани ажрата бошлабди.

Султонмуродхўжа ўтов олдига келиб бир йўталиб олди-да, ичкари кирди.

— Бекбоши Шермат қўрбошиникига кетибди. Бугунча дам олсак ҳам бўлади,— у шундай деб тўрға чиқиб ўтирди.

— Акам-чи, акам шу ерда эканларми? — деб сўради Сабоҳиддин унинг фотиҳа ўқишини кутмай.

Эшон, Сабоҳиддиннинг саволини эшитмагандай фотиҳа ўқигач, қизнинг ҳол-аҳволини сўради. Сўнг норози қиёфада унга қаради:

Кўпам бесабр бўлаверманг. Жамолиддин соғ-омон. Тегинманглар, деб тайинлаб келдим. Хотиржам бўлинг.

— Ахир акам ўғирлик қилмаганлар. Худо шоҳид.

— Бунга мен ҳам шак келтирмайман. Лекин акангизнинг бўлак айблари ҳам бор. Бекбоши, сиз билан менинг юзимни қилиб, акангизнинг айбидан ўтса, ажаб эмас,— эшон яна юзига фотиҳа тортди-да, ўрнидан турди. Кейин: «Сизлар бафуржа гаплашаверинглар, менинг бекларга айтадурган сўзим бор», деб чиқиб кетди.

Кеч кириб, осмонга юлдузлар сочилди. Тоғ ўрқачлари қорайиб кўринади. Отлар пишқиради, кишнайди. Тошларга урилиб оқаётган сувнинг шовқини кўтарилгандай бўлади. Бир неча ерда ўт ёқилди. Энг катта гулхан йўгонлиги икки қулоч келадиган чинор остидаги оқ ўтов қаршисида аланга олди. Бир замон ўша томонда кимдир хирқироқ овозда қўшиқ айта бошлади. Доира гумбури, йигитларнинг қийқириги унга жўр бўлди.

Қибладан кўрсат юзингни, Маккадай айлай тавоб,
Сен лабингдан бўса берсанг, мен қилай бағрим кабоб...

Машкуранинг юзига қизил югуриб ерга қаради. Қўшиқ шу ерда узилиб, йигитларнинг қийқириги доира овозини ҳам босиб кетди.

— Ана, чиқди шекилли.

— Қим?

— Анови-да, қаранг.

Сабоҳиддин ташқарига чиқиб гулхан томонга яқинлашди. Йигитлар ўринларидан туриб кетишган, ўртада кимдир ўйнар, лекин уни таниб бўлмас эди. Сабоҳиддин давра томонга юрди. Яна қўшиқ бошланди:

Олти каптар етти бўлиб кўнди теракка,
Кўшнимизнинг икки қизи чиқди элакка.
Дўст чиқди элакка, яна чиқди элакка,
Бодомқовоқ, юпқа томоқ, додимга етсанг-чи!
У ёғингдан ўтай, бу ёғингдан ўтай, кўнглингни олай,
Тўтиқушнинг боласидай кўлингга кўнай.
Ҳо, кўлингга кўнай, дўст, кўлингга кўнай,
Бодомқовоқ, юпқа томоқ, додимга етсанг-чи!

Чиндан ҳам, ўртада гажакларини кўз-кўз қилиб Сожида ўйнарди. Анчайин семириб қолгани учун рақсга тушиши қўпол бўлса-да, айрим ҳаракатлари билан хотин-бола-чақасидан йироқда юрган эркакларнинг ҳирсига тегар, улар қарсак чалиб «Дўст!», «Жонингдан!», деб қийқиришарди.

Тоғдан қуён отибман, ияги йўқ,
Сожи кўйлак кийибди, жияги йўқ.
Жияги йўқ жойларидан кўлим солсам,
Билқиллайди кўш анори, суяги йўқ,
Дод, суяги йўқ...

Қийқириқ авжига чиқди. Ҳаяжони тошиб кетган йигитларнинг айримлари ўртага тушиб, Сожида билан ўйнай бошладилар. Айримлари жувоннинг белидан ушлаб, ўзига тортган маҳалда, баъзан эса Сожиданинг ўзи кимгадир карашма қилиб ўтганда, оҳ-додлар уланиб кетарди.

Сабоҳиддин турган ерида қимир этмай қолди. Синглиси, худонинг уриб қўйгани шу-да, деб тўғри айтган экан. Аёл кишининг бу қўйга тушгани — ўлгани. Бу дунёдан юзи қора, тирноққа зор бўлиб ўтиб

кетади. Унинг бу кўйга тушишидан Сабоҳиддин мамнун эди. Бироқ, унинг қачондир яқин кишиларидан бири бўлганини эслаб эзилди.

Акаси худди шундай эрта куз палласи уйланган эди. Уша йили об-ҳаво яхши келиб, мева-чева тўкин бўлганди. Одамларнинг омборига барака кириб, руҳи ҳам шод эди. Шунинг учун уларнинг тўйлари ниҳоятда қизиган эди.

Жамолиддин Сожидга хуштор бўлиб уйланмаган. Қиз гўдаклигида бахшанда қилингани учун ҳам никоҳга кўнган эди. Келиннинг уйларига кириб келиши Сабоҳиддиннинг кўз ўнгидан кетмайди. Хотинлар янги тикилган палакни баланд кўтарганча соябон қилиб тутишган, келин эса соябон тагида таъзим билан эгилиб аста-аста юриб борар, ёр-ёр авжга чиққан эди.

Остонага етганда бошига тўн ташлаган акаси соябон остига кириб келини даст кўтарди-да, уй томон юрди. Сочқилар сочилди. Қий-чув бошланди. Келин-куёв уйга киргач, улар босиб ўтган поёндоз талаш бўлиб кетди. Кейин тортишмачоқ бошланди. Сабоҳиддин янгасини биринчи марта кўрганда ҳуснидан кўзлари қамашай деганди. Киприklar янги унган майса каби, кўзлари эса шахло...

Буларнинг ҳаммаси аламли, бир жиҳатдан эса тотли ўтмиш хотираларига айланиб қолди. Ширин-шакар болачаларнинг онаси бўла оладиган келин эди... Киприklари ҳам ўшадир. Чиройи ҳам. Аммо вужуди-чи? Нигоҳи-чи?

Сабоҳиддин аламини ичига ютиб нест бўлиб турарди. Бир маҳал эшилаётган Сожида таққа тўхтаб, у томонга тикилиб қолди. Кўзлар тўқнашди. Сожида Сабоҳиддин нигоҳидаги нафратни, айни чоқда, унинг тақдирдан мамнунлик учқунларини англаб олди. Сабоҳиддин эса табиийки, аёл бағрига оғир тош бўлиб қадалаётган дардни сезмади. Сожида бир нафасда яна қийқириқлар оғушига сингди. Даврани икки-уч айланмай кўзида ёш билан ўтовга кириб кетди. Сабоҳиддин изига қайтди. Ўтовга яқинлашиб тўхтади. Атрофга аланглади. Ҳамма кўнгил очиш билан банд. Бекбошидан марҳамат кутмай акасини қочириб юборишнинг айни пайти эмасмикан? Бекбошининг Жамолиддинни афв этиши унинг бўйнига қўшимча сиртмоқ бўлиб тушмайдими? Лекин акаси қаерда, уни қаердан излаш керак? Сабоҳиддин нарида ёнаётган гулханлар томон беихтиёр юрди. Қумғонда чой қайнатаётган йигитга яқинлашиб салом берди-да, кеча тутиб олиб келинган одамнинг қаерда ётганини сўради.

— Узлари ким бўладилар, тақсир?— деб сўради йигит унга ишонқирамай қараб.

— Султонмуродхўжанинг... ўғиллариман. Кечагина Бухородан қайтдим.

— Ҳа... Янгилгингиз билиниб турибди. Ҳибса олинганларни ҳали омон бўлишса, ертўладан топасиз. Бекбоши болшавойларни кўпам тутиб турмайдилар.

— Ертўла қаерда?

— Оқ ўтовни кўрдингизми? Ушанинг шундайгина этагида. Бекбоши изн бермаса, авлиёни ҳам йўлатишмайди у ерга. Бориб овора бўлмай кўя қолинг. Ёки болшавой яқинингизми?

— Нимага бундай деяпсиз?

— Куйинишингиз ошкор қилиб қўйяпти-да.

Сабоҳиддин бу гапдан гангиб, оқ ўтов сари юрди. Аммо ўтовга етмаёқ уни тўхтатдилар.

— Мен Султонмуродхўжани излаб келиб эдим,— деди у соқчига. Соқчи, пича туринг бўлмаса, деб ичкарига кириб кетди. Дам ўтмай ўтовдан эшон чиқиб уни ичкарига таклиф қилди.

Қора чироқлар ўтов ичини хира ёритган, ўртада дастурхон тузоглиқ. Унга яқин киши давра қурган. Тўри бўш. Эшон аввал уларга Сабоҳиддинни таништирди. Сўнг унга ўтирганларни кўрсатиб: «Норхўжа эшоннинг ишонган тоғлари, насиб этса, сиз ҳам шулар қаторидан ўрин топасиз», деб қўйди. Ҳали синалмаган бегона йигитнинг ки-

риб келиши суҳбатни узди. Эшон Сабоҳиддиннинг феъли айниганини сезди.

— Тинчликми, ўғлим, бесаранжом кўринасиз?— деб сўради у одатдаги меҳрибонлиги билан.

Сабоҳиддин ҳаяжонини тизгинлай олмагани учун ўзини-ўзи айблаб чуқур нафас олди. Кейин акасини қутқаришга ожизлигидан қалби эзилаётганини яшириш учун гапни бошқа ёққа бурди.

— Базмга кўзим тушди. Динимизнинг поклиги учун қилич яланғочлаган аҳли ислом даврасида нажисга йўл бериб қўйилганидан ақлим лол қолди. Сизнинг бу ишлардан хабарингиз бормикан деб истаб эдим.

— Хабарим бор, ўғлим. Ўзим фатво берганман.

— Наҳот? Ахир...

— Ўғлим, бу сиз ўйлаганчалик нажис эмас. Агар хотирангиздан кўтарилмаган бўлса, қуръони шарифнинг Нисо сурасида танграмнинг «Сизга чўриларингиз билан ҳам дардингизни қондириб олишга рухсат этилади», деган муқаддас сўзлари бор. Сизнинг кўзингиз тушган аёл — чўри. Шундай экан, у билан муомалада бўлиш гуноҳ саналмайди. Қолаверса, беклар уйларида олисдалар. Одам йилда икки бора мов бўлувчи мушук эмас. Жувонбозликдан кўра бу аёл билан бўлиш бир жиҳатдан савоб ҳам. Сиз кўпам қайғураберманг. Шариат ҳукмлари ижросида Норхўжа эшоннинг қўллари бақувват. Кейинроқ ўзингиз ҳам бунга гувоҳ бўласиз.

— Мулла йигитнинг ўзлари уйланганмилар?— деб сўради эшоннинг ёнида ўтирган беўхшов, семиз киши.

— Йўқ. Таҳсил билан бўлиб...

— Ие, домла, мулла ҳали дунё лаззатларидан беҳабар эканлар-у, у кишига тушунтириб ўтирибсиз.

Даврада кулги бошланди.

— Домла, бугун бир савоб иш қилайлик. Мулла йигит бу дунёнинг лаззатларидан татиб кўрсин. Сожи бугун уники...

Сабоҳиддин титраб, ўрнидан туриб кетди:

— Ўзингиз бузуқ бўлганингиз ҳолда бошқаларни ҳам шундай деб ўйламанг!— деди ғазабини яширмай.

— Тилингизга кўпам эрк берманг, мулла!

— Алҳамдулиллоҳ, тилим ҳам, имоним ҳам пишиқ.

Ҳазилнинг жанжалга айланажagini сезган эшон ўртага тушиб, ҳар икки томонни тинчитди. Сўнг Сабоҳиддинга ён босган ҳолда гапира бошлади:

— Мулла Сабоҳиддин зийраклик қилиб кўзимизни очди, баракалла. Эртага Норхўжа эшон қайтганларида арзга кириб, фикримни баён этаман. Аёлларни базмга чорлаш барҳам топсин. Бўлажак ишлар пинҳона бўлаверсин.

Норхўжа эртасига оқшомда қайтди. Унинг кайфияти бузуқ, қовоғи уюлган эди. Султонмуродхўжа Сабоҳиддинни яна оқ ўтовга бошлади. Даврада кечаги кишилар, тўрдаги бўш ўринда эса Норхўжа ўтирарди. Эшон Сабоҳиддинни таништирди.

— Хуш келибсиз, мулла Сабоҳиддин. Бухорои шарифдан юборилган номани олдим. Қутлуғ хабар етказибсиз.

— Мулла Сабоҳиддин хизматингизга тайёрлар,— деди эшон таъзим билан.

— Қани, ўтиринг, хизмат қочмас.

Эшон ҳам, Сабоҳиддин ҳам қўл қовуштирганча тураверишди.

— Яна нима гап?— деди бекбоши эшонга савол назари билан қараб.

— Узримиз бор.

— Кейин.

— Узримизни эшитмасангиз, еганимиз ичимизга тушмайди.

— Тезроқ айтинг бўлмаса.

— Тунов кунн бекларингиз Сабоҳиддиннинг акаларини олиб келишибди.

— Ҳа, Жамол ўриси? Эшитдим. Бир камбағалнинг шўрини қуритибди-да, а?

— Асти ундай эмас, бу тухмат. Биз Жамолиддиннинг гуноҳини сўрамоқчимиз.

— Қўйиб юборинг, дейсизми?

— Ҳа, тақсир. Жамолиддинни шайтон йўлдан оздирган. Чилла тутиб унинг гуноҳини худодан сўрайман. Марҳаматингизни аяманг.

— Қўйиб юборайми?— дея қайта сўради бекбоши Сабоҳиддинга тикилиб.— Бугун қўлимдан чиқиб кетса, эртага яна шерикларига қўшилади. Тўппончасидан учган ўқ нақ пешонангизга санчилса ҳам чилла тутиб ўтирасизми?

— Энди зинҳор бу йўлга қайтмайди. Сўзимизни ерда қолдирманг.

— Изига қайтмайдами?.. Мулла Сабоҳиддин, сиздан сўрайман. Изига қайтмайдами?

— Худо хоҳласа...

— Қайтади...— Норхўжа кескин бир оҳангда шундай деб ўйга толди. Кейин тиззасига шапатилади.— Майли, тўрт томони қибла, кетаверсин. Чиқиб айтинг, саҳарда йўлга солиб юборишсин. Қани, энди ўтиринглар, узрингиз қабул бўлди. Аҳмад дев, Мамат чирик қани, Юсуф қизиқни топиб келибдими?

— Йўқ, бегим, Юсуф қизиқни Марғилондан тополмабди.

— Осмонга учиб кетибдими?

— Холиқберди тўраникида экан.

— Шу ерда ҳам йўлимга ғов бўлди? Бу марғилонликдан қутулар кун борми ўзи?!

— Яна бир гап ўтдими?

— Сиз учун шунчаки бир гапдир, эшон,— деди Норхўжа унга қовоқ уйиб.— Мен учун мусулмонларнинг ҳаёт-мамотини ҳал қиладиган гап. Туновинда дашноқлар пешин намози пайтида масжидга бомба ташлашибди. Дашноқларни битта қолмай қириб ташлаш ўрнига у Фрунзе билан аҳд-паймон қилиб, бизни биттадан тутиб бермоқчи.

— Бегим, қаеримиздан тутар экан, айтмадими?— бу қочириқнинг маъносини тушунган бекбоши кулиб юборди.

— Омма зап олдинг, ёмон еридан олдинг, Аҳмад дев, балосан, омма ёмон балосан-да!— деди Норхўжа чеҳраси очилиб.— У Сибирда юрганида ўрисларга сотилган-да! Қўқонда бир хотинчалишлик қилди, ғазабимни ичимга ютдим. Энди росманасига хоинликка ўтибди. Қалласи оғирлик қилиб қолганга ўхшайди.

— Эшон, ғазабга ўрин бермаганингиз маъқул. Жаҳл келганда ақл кетади. Икки урушқоқ подшоҳдан икки аҳил дарвишнинг кучи зиёдроқ, дейишади. Муросаи мадора...

— Муросага ўрин йўқ. Ислом лашкарлари ичида хоинлар бўлмаслиги керак. Энди унинг йигитларини ўзимизга ағдариш ҳаракатига тушмоғимиз лозим. Буни алоҳида кенгашиб кўрамиз. Аҳмад дев, нима, шундай ўтираверамизми?

— Бегим, Мамат чирик, Исҳоқ буқоқ билан Асқар чўтирни бошлаб келибди. Чақирайми?

— Ташқарида жой қилишсин. Бекларимнинг ҳам бир баҳри дили очилсин. Анов паризод ҳам чиқсин.

— Шу хусусдан бир мулоҳазамиз бор эди,— Султонмуродхўжа кечаги гапни айтди. Норхўжа ўйланиб қолди.

— Маъқул. Бугунча чиқа турсинчи. Мулла Сабоҳиддиннинг ташрифлари шарафига базми қизитайлик. Эртага биронтасига никоҳлаб қўйинг. Кўнгил очиш истаги бўлганлар ожизаларнинг қўйнига беникоҳ кирмасин. Бомдоддан сўнг амримизни барчага аён қилинг.

Оқ ўтов олдидаги майдонга йигитлар давра қуришди. Икки киши

келиб бекбошига таъзим қилди. Уларнинг ориқроғи чиндан ҳам узун, гўштдор кишининг эса томоғи муштдай осилиб турарди. Норхўжанинг имоси билан улар чилдирмаларини чертиб, айтишувларини бошладилар:

Охират бозорига,
Юк боғлаган карвон, буқоқ.
Олти минг ғиштни пиширган,
Бетутун ҳумдон, буқоқ.

Атрофни кулги, қийқириқ босиб кетди. Исҳоқ буқоқ давранинг тинчишини кутиб турди. Кейин хирилдоқ овози билан жавоб қилди:

Арилларнинг уясини —
Бет бу, деб алдар чўтир.
Худди чакичлаб чекилган —
Патир, деб гулдор, чўтир.

Яна кулги.

Елкасига хуржун осган,
Хуржунида ошқовоқ.
Ҳар бири чорак етилган,
Миришкор деҳқон буқоқ.

Яна кулги.

Бу кеча қайларда қолдинг?
Бетларинг итнинг изи.
Панжари гулчин юзингдан
Айладингми, ор, чўтир?

Қийқириқ авжига чиқди. Кулгудан кўзлар ёшланиб, ичак узилай деди. Чўтир аввал қўлини кўтариб, кейин буқоққа таъзим қилиб, таслим бўлганини билдирди. Кейин икковлон қўшиқ бошлашди:

Бўз ўғлоннинг бўз оти
Кўкка қараб кишнайди.
Уни кўриб Сожида
Жиловидан ушлайди.
Ушлама, қўй, ойим қиз,
Ҳаром ўлгур тишлайди.

Даврага Сожида эшилиб чиққач, Сабоҳиддин нари кетди. Норхўжа бунга сезиб, эшонга савол назари билан қаради.

— Жамол ўриснинг хотини бўлган-да бу, айтган эдим-ку?

— Э, хотирдан кўтарилган экан.

— Ҳеч қиси йўқ. Эсига солиб туриш керак. Жиловни узолмайди-ган бўлади. Ундан кўра, Жамол ўрисни чакириб кўрсатасмикан?

— Ҳожати йўқ. Қитиғига тегмай турайлик. Ҳали Жамол ўрис ҳам кунимизга ярайди. Бир ишни режа қилганман. Кейинроқ айтаман...

Базм давом этарди. Йигитларнинг ҳар бир қийқириғи Сабоҳиддиннинг қалбига тиг бўлиб санчилди. Ўз бағрига одамларнинг олам-олам дардини, сиру асрорини яшириб, қоронғи кечада хунук манзара касб этиб, мунғайиб ётган бу тоғлар Сабоҳиддиннинг дардини ҳам юта олармикан? Кўрганлари шу ўркачлар ичига сир бўлиб сингармикан? Наҳот оллоҳ шунча нолаю ибодатни тариқча инобатга олмаса? Шунча азоблар каммиди? Ахир юрак ҳил-ҳил бўлиб кетди-ку! Олдинда яна қанча қийноқлар бор? Вужуди чидаш берган тақдирда-ям, юраги чидай олармикан? Тарс ёрилиб кетмасмикан?.. Сабоҳиддин миясига ярқ этиб урилган бу фикрни «худого шукр, минг қатла шукр, шунисига ҳам шукр», деган сўзлар билан қувмоқчи бўлди.

У ёнғоқзор этагида ёниб турган гулхан сари юрди. Хайрият, бу тўдада нопок ишлардан ҳазар қилувчилар ҳам бор экан. Сабоҳиддин шуларнинг даврасидан жой олди. Суҳбат аввалига қовушмади. Сабоҳиддин узун чўп билан гулхани титиб ўтирган кишига тикилиб қолди: қоратўридан келган, ёноқлари бўртиб чиққан, кўзлари қисқроқ, мўйловли... Яна нимадир етишмайди. Ҳа, соқол. Агар соқол қўйса, Норхўжанинг қуйиб қўйган ўзгинаси.

— Мендан кўз узмай қолдингиз, тақсир, тинчликми ўзи?

— Сиз бекбошига жуда ўхшар экансиз.

— Жияни бўлгандан кейин ўхшайди-да,— деди даврадагиларнинг бири.

— Қизиқ, жиянлари бўлсангиз... бу ерда...

— Менга қолса, иссиқ уйимни ташлаб чиқармидим?

— Тилаволди, тилингга эрк берма!

Тилаволди чўпни гулханга ташлади-да, қўл силтаб ўрнидан туриб кетди.

— Ҳеч Норхўжанинг жиянига ўхшамайди, бекбоши бошқа олам, бу бошқа олам. Тақсир, сиз нима қилиб адашиб юрибсиз бу овлоқда? Тинчгина ибодат қилиб юравермайсизми?

— Узингиз-чи?

— Э, бизни қўяверинг. Қаноти қайрилган қуш ҳам бизчалик азоб тортмас. Ўлганимизнинг кунидан турибмиз бу ерда. Келмасак — ўлганимиз. Келсак... бари бир ўлим ҳақ! Бекбошининг қаҳрига бир учраманг экан. Менинг қўшним масжидга чиқмай қўйган экан. Бу гап бекбошининг қулоғига чалинибди. Бечоранинг бошига хамирдан салла қилиб, қайноқ зиғир мой қўйдирди.

Даврадагилар Сабоҳиддиндан ҳайиқмай Норхўжанинг ёвузликлари ҳақида гапира бошладилар. Сабоҳиддин уларда уришиш нияти йўқлигини, бу ерга мажбуран келганларини билди. Уйини, ота-онасини, ерни соғинган кишиларнинг ғами Сабоҳиддинга бегона эмасди. Лекин бир куч — ҳайиқишми ёки мадрасадаги таҳсил таъсирими — уни дардлашишдан тутиб турарди.

— Тақсир, ҳов ўтовда ёлғиз турган қиз кимингиз бўлади? Ўтовга кириб чиққанингизни кўриб эдим.

— Синглим.

— Сиз ҳам... тузоқда экансиз-да?

— Нимага ундай дейсиз?

— У қизни анча бурун Султонмуродхўжа бошлаб келганлар. Каттиқ қўриқлайдилар. Бир сир бор, девдим-а...

— Сир йўқ, эшон почча шунчаки... паноҳларига олганлар.

— Ҳали пича ғўр эканлар, тақсир. Аста-аста кўраверасиз... Бу эшон поччангиз, оғзи куймаса, оловни ҳам еб юборади. Бекбоши билан тили бир уларнинг. Эҳтиёт бўлинг!

Сабоҳиддин шулар билан бирга тонг оттирди.

Базм тугагач, Норхўжа ўтовига кирди. Аҳмад дев унга эргашди.

— Бегим, бир нарсани сўраш ниятим бор.

— Сўрайвер.

— Бухорои шарифдан мактуб олдим, дедингизми?

— Ҳа.

— Ердамдан дарак борми?

— Йўқ. Кутинглар дейишяпти. Амир жангга тайёрланяпти.

— Тайёргарлиги жуда чўзилиб кетмадимикин?

— Бу билан ишинг бўлмасин.

— Мулла юборгандан кўра тўртта бешотар юборишмайдими?

— Қалта ўйлайсан, дев. Билагингда куч бору, каллангда ақл йўқ. Биргина мулланинг ярим оғиз сўзи билан сендақа юзта дев эплэй олмайдиган иш битади. Бу йигит бизга керак. Олти йил Бухоро тупроғини ялаган. Бухорои шарифни иккинчи Макка дейдилар-а? Бу чакана гап эмас! Аммо мулла йигитни сира назардан қочирма. Бу ёққа келишдан олдин Холиқбердининг суҳбатида бўлган. Тўранинг бир нияти борга ўхшайди. Лекин мулла унга эмас, менга хизмат қилади. Бир ниятим бор. Иншооллоҳ, унга шу мулланинг кўмаги билан эришаман.

— Эшон-чи?

— Энди у қариб қолди... Қари эшак ағанаб, тупроқ тўзитишдан бошқа нарсага ярамайди.

— Мулла болангиздан иш чиқармикин?

— Чиқади. Бизнинг истагимиз билан у катта обрў эгаси бўлади. Сўнг ана шу обрў билан бизга хизмат қилади.

— Осон иш берадиганга ўхшамайди.

— Ўшамаса ўшатамиз. Ҳозирча ҳамма ишимиз хамирдан қил суғургандек боряпти. Бурнидан иш ўтказиб олдик, қаерга судрасак бо-
ради. Яқин кунларда оёғига ҳам кишан урамиз... Эрта-индин Зайниддин
ҳожи келади бу ерга. Келиши билан уйлантириб қўйсақ, нима дейсан?

— Сожигами?

— Нопок хотинни ҳожига раво кўрдингми? Ҳе, эси йўқ,— деди
Норхўжа кулиб.— Мулла йигитнинг ойдек синглиси турганда-я!

— Яхши гап. Кейин-чи?

— Кейин нима бўлишини кўрасан.

Аҳмад дев чиқиб кетди. Норхўжа ўрнига ёнбошлади. Унинг ния-
ти фақат ўзига-ю, худога маълум. Бу қишдан эсон-омон чиқиб олса,
ошиғи олчи. Холиқберди тўра шўролар томонига ўтса, нур-алланур.
Бундан ҳам фойдаланади. Лайлатулқадр куни Сабоҳиддин туш кўр-
ганини барчага айтиб, Норхўжани маҳди деб эълон қилади. Ана шун-
да унинг йўлига ҳеч ким гов бўлолмайди. Амир қўшин тортмаган
тақдирда ҳам Фарғонани ўзи эплай олади.

Норхўжа шу хаёллар оғушида ухлаб қолди. Унинг Аҳмад дев би-
лан қилган суҳбати ҳам, «пок ниятлари» ҳам Сабоҳиддинга қоронғи,
у ўз дарди билан овора эди.

Сабоҳиддин акасини, бекбошининг амрига кўра, тонгда қўйиб
юборсалар керак, деб бир оғиз бўлса ҳам гаплашиб олиш ниятида
йўлга чиқиб турган эди. Кун ёйилса ҳамки, қароргоҳ томондан ҳеч
ким келмади. У энди Норхўжа фикридан қайтдимикин, деб хавотир
ола бошлади. Қуёш кўтарилган сайин ташвиши орта борди. Энди қа-
роргоҳга қайтишни ният қилиб турганда қарши томондан отлиқ кў-
ринди. Сабоҳиддин тарвақайлаб ўсган арчанинг панасига ўтиб, уни
кутди. Отлиқ яқинлашгач, уни таниди-ю, қучоқ очиб қаршилади.

— Ҳожи бува, ўзингизмисиз? Кўзларимга ишонмаяпман,— деди
шодлигини яширолмай.

— Худди ўзимман. Нима, пистирмада ёлғиз турибсанми?— деди
Зайниддин ҳожи отдан тушар экан.— Қани, хуржунни ол, баҳонада
нафасимни ростлай.

Сабоҳиддин хуржунни олиб, арча соясига жой қилди.

— Мешда қимиз бор, оч,— деди ҳожи ёнбошлаб,— сен акангни
кутаётганга ўхшайсан-а?

Сабоҳиддин «Қаердан биласиз?» дегандай ялт этиб унга қаради.

— Жамолиддинни йўлда кўрдим. Бомдодни ўқиётувдим. Қарасам,
бекбошининг иккита йигити олдига солиб келяпти. Нима гаплигини
билолмадим.

— Акамга тухмат қилишди. Кимдир сигир ўғирлаб сўйибди-ю, те-
рисини оғилхонамизга ташлабди.

Зайниддин ҳожи кулди.

— Сигирни ким ўғирлаганини билмадингми?

Сабоҳиддин елка қисди.

— Нима учун сендан эмас, акангдан шубҳаланишди? Қани, ўйлаб
кўрдингми? Шунақа ҳам содда бўладими киши? Ахир бу Норхўжанинг
ўйини-ку? Жамолни ушлаб кетгандан кейин сен келгансан. «Акамни
қўйиб юборинг», деб худонинг зорини қилгансан. У «марҳаматини ая-
май» илтимосингни инобатга олган, шундайми? Шу яхшилиги учун сен
ундан қарздорсан. Қани, бирон ишдан бўйин товлаб кўр-чи энди?

— Синглим ҳам ўша ерда...

— Буни эшитдим. Ҳарҳолда Норхўжа Холиқберди тўра ҳузури-
да бўлганингни билиб, найрангларини ишга солган. У бизнинг нима
учун келганимизни англаб турибди. Сени қармоққа илинтирибди. Ме-
ни бир бало қилиб ўшга қайтариб юборишга уринади. Бу қиморвоз-
нинг қўлидан ҳар иш келади. Қадамингни ўйлаб бос.

Зайниддин ҳожи шундай деб қимиздан смирди. Сабоҳиддиннинг
ичкиси келмади.

— Сиз кетиб қолсангиз, мен бир ўзим...

— Сен ҳадиксирама. Унинг хизматларини бажариб юравер. Арқонни узун ташла.

— Тўрамнинг топшириқлари-чи.

— Тўра айтаверади. Қуруқ гап билан одамни инсофга келтириб бўлар эканми? У нотўғри иш қиляпти. Шўролар билан санманга бормай, аввал Норхўжага ўхшаган кичик балиқларни ютиш керак. Ана кейин катта балиқ билан бетлашсин. Шўролар енгилган тақдирда Нор ҳам, кўр ҳам тек турмайди. Буни тўра билади. Била туриб жигарларимга тиғ тортмайман, инсофга келтираман, дейди. Буларнинг палаги носоғ бўлса, қўлимиздан нима келади?

Ҳожи ҳордиқ чиқаргач, ўрнидан турди. Сабоҳиддиннинг елкасига тиралиб отга минди. Сабоҳиддин отнинг жиловини олиб олдинда юрди. У аросатда қолган, ҳозир Салимхўжага ўхшаш доно ҳамсухбатнинг маслаҳатига зор эди. Ҳожи ҳам доно киши, аммо унинг йўли бошқа. Сабоҳиддинники бошқа. Ҳожи, манфаатдан келиб чиқиб, насиҳат қилади, эҳтиёткорликни хуш кўради. Сабоҳиддинга эса тўғри йўл учун жонини ҳам аямайдиган одамнинг насиҳати керак. Сабоҳиддин шундай хаёллар билан кетаётганда, Ҳожи яна сўз бошлади:

— Нопок одамлар ҳам жисмонан, ҳам иродаси кучли кишини тез пайқайди. Кейин атрофига тўпланиб, уни алқаб, бошқаларни гангитади. Халқ ҳам оми-да, қўйга ўхшаб ўша кучли одамнинг атрофига тўпланаверади. Нопоклар эса бундан фойдаланиб, подани ўзига керакли йўлга буради. Норхўжанинг атрофини ҳам шунақа нопоклар ўраб олган. Унинг ишонгани эшон поччанг. Эшон поччангга қарагину бекбошига баҳо беравер.

Сабоҳиддин бош ирғаб ҳожининг гапини тасдиқлади. Ҳожи давом қилди:

— Бу қўрбошилар ёз чилласида тегираб юрган лахтак-лахтак қора булутга ўхшайди. Қуёш юзини тўсгани билан бир парча ерга соя ташлашни билмайди. Назарида ҳаммаёқни остин-устун қилиб юборганга ўхшайди. Этаги йиртиқлигидан, шу йиртиқдан нур оқиб кираётганидан хабари йўқ. Эси бор одамлар шу нурни кўрибоқ момақалди роқларнинг ўткинчи эканини билиб олишяпти. Улар эса буни фаҳмамай, кучаниб ётишибди.

Сабоҳиддин бош ирғаб, бу гапларни тасдиқлаган бўлиб, индамай борарди.

Битта доvon ошиб ўтиб Норхўжанинг қароргоҳига кириб келишди. Бекбоши ҳожини кучоқ очиб кутиб олди. Соғинган одамни кўриб қувонгандай анчагача бағрига босиб турди. Норхўжанинг орқасидан келганлар ҳам қучоқ салом-алик қилишди. Султонмуродхўжа бекбошига ўхшаб қучоқлашиб кўришди. Чинор соясида, дастурхон тузалгач, давра қуришди. Исҳоқ буқоқ билан Асқар чўтир хизматга чорланди. Сабоҳиддин Сожида ҳам чиқар деб ўйлаганди, йўқ, келмади. Ҳатто тунги базмда ҳам уни чиқаришмади. Сабоҳиддиннинг бундан кўнгли тўлиб, Машкуранинг ўтовига кириб кетди.

Базм қизиган маҳалда Норхўжа Зайниддин ҳожини ўтовига бошлади.

— Базм ёшларга ярашади. Биз дунёнинг ишларидан гаплашайлик,— деди у ҳожи ўтирган ерга лўлаболишни суриб.— Ўзингизча бир келай ҳам демайсииз. Ҳарҳолда битта сойнинг сувини ичардик. Яхши ҳамки тўрам мурувват қилиб, сизни биз томонга юборибдилар... Ё, ўзингизча келдингизми?

— Йўқ, тўрам юбордилар.— Зайниддин ҳожи кулиб қўйди.— Сиз огоҳ бўлмаган сир борми ўзи дунёда?

— Бор!— Норхўжа шундай деб ёстиқни нари сурди-да, чўк тушди.— Тўрамнинг ҳаракатларига ақлим етмаяпти. Шўроларга қўшилдиганга ўхшайдиларми?

— Бу бир миш-миш...

— Йўқ, шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди. Эшитишимча, Жамол ўрис серқатнов бўлиб қолибди?

— Ҳа, тез-тез келиб турарди. Лекин қўшилиш ҳақида гап бўлганини эшитганимча йўқ.

— Қўшилгудай бўлса омон қолмайди. Шунинг етказиб қўйинг.

— Менинг гап ташиш ҳунарим йўқ.

— Қўйинг бу гапларни, ҳожи! Нима учун бу ерга ивирсиб келиб қолганингизни биламан. Мен илгари кўп қимор ўйнаганман. Ютқазиб, хокисор бўлганимни ҳеч эшитганмисиз? Ҳозирги ишлар ҳам қиморга ўхшайди, билиб қўйинг. Қиморвоз дегани дангалчи бўлади. Шунинг учун сизга дангал бир гапни айтаман: уйингизда тек ўтиринг. Бу ўйинга аралашманг. Сиз уруш тугагандан кейин керак бўласиз. Шунинг учун... мен сизни уйлантириб, Ўшга жўнатиб юбораман.

— Уйлантириб?

— Ҳа. Хотинингизни эгам чақирганига салкам икки йил бўляптими?

— Бўйдоқларга раҳм қиламан, десангиз, ўзингизда камми?

— Ким?

— Султонмуродхўжа-чи?

— Э, қўйинг уни, ҳожи, сийдигининг кўпиги йўқ одамга бу қиз ҳайф!

— Менга қайси қизни раво кўряпсиз?

— Бегона эмас. Новқатлик Жамол ошнангизнинг қизини.

— Эшон, эсингизни едингизми?

— Йўқ, десангиз, уни бекларимга топшираман.

Бу гапни эшитиб, Зайниддин ҳожи ўрнидан туриб кетаёзди.

— Йўқ-йўқ, асти ундай қила кўрманг, гуноҳга ботманг,— деди шошилиб.

— Демак, келишдик, а?

— Мен ўйлаб кўрай.

— Уйлайдиган замон эмас. Эртага тўй.

Норхўжа гап тамом, дегандай ўрнидан туриб кетди. Зайниддин ҳожи ҳолсизланиб қаддини кўтарди-да, хайрлашиб, ташқарига чиқди. Фурсат ўтмай ўтовга Султонмуродхўжа эгилиб кириб келди.

— Ҳа, эшон, ҳид олиб юрасиз-а, қани, ўтиринг. Сизбоп юмуш чиқди.

Султонмуродхўжа таъзим билан ўтирди.

— Ҳожини уйлантириб қўйсамми, деб турибман. Одамга савоб ҳам керак-ку, а?

— Албатта, албатта, бегим. Ҳожига кимни раво кўрмоқчилар?

— Ўзингиз келтирган қушчани?

— А?

Бу гапни эшитиб, эшоннинг тили айланмай қолди.

— Ўзлари ҳам қушчадан умидвор эканларми?— деди Норхўжа кўлиб.

— Худо сақласин. Бундай нопок ниятим йўқ.

— Бас қилинг, эшон. Сиз тонг билан мулла йигитни чақириб, бир туш кўрганингизни айтасиз.

— Қандай туш?

— Ўзингизни гўллика солманг. Тушингизда унинг дадасини кўргансиз. Дадаси «қизимни Зайниддин ҳожига атадим», деган. Мен ҳам худди шундай туш кўрганман. Уқдингизми? Боринг, нонуштадан сўнг уни ўзим чақираман.

Сабоҳиддин сингисини эшон паноҳига олганини эшитганда, «бир бало бор», деб қўйган эди. Бу тонг унинг кўрган тушини эшитиб, ўйи тўғри эканига ишонч ҳосил қилди. Аммо орага ҳожи буванинг аралашганига лол қолди. Нонуштадан сўнг уни бекбоши чақиртирди. Норхўжа гапини узоқдан бошлаб, энди муддаога кўчай деб турганда ташқаридан сўкинган овозлар эшитилди. Аҳмад дев кириб таъзим қилди:

— Бегим, от ўғрисини тутиб келтирдик.

— Қани?

Қалтақдан юзлари мўматалоқ бўлиб кетган бир кишини олиб кирдилар.

— Қаерда тутдиларинг?

— Үзимизнинг ичимизда экан, бегим. Отларни ўғирлаб, Ғани қирғизга бўятиб, яна қайта ўзимизга олиб келиб мукофот олар экан.

— Лақиллатаркан-да, а? Ғани қирғизни топиб келтир.

— У ҳам шу ерда.— Аҳмад дев чиқиб, кекса қирғизни бошлаб кирди.

— Отларни киши билмас қилиб бўяб берармидинг?— деб сўради Норхўжа.

— Шундай,— деди қирғиз.

— Қани, ўзини ҳам бизга бир бўяб бер-чи?

— Бўямайман, эшоним, бу — одам, жонивор эмас.

— Бўлмаса, ўзингни ҳам бўяб қўямиз.

— Худодан қўрқаман, эшоним, азобига чидамай ўлиб қолади.

— Улса, гуноҳи бизга, бўя!

— Йўқ, бўёлмайман.

— Дев! Сўраб кўр-чи, қирғизларнинг орасида бўяшни биладигани бормикан? Топилса, икковини ҳам бўят. Тирик қолса, ҳайдаб юбор.

— Топилмаса-чи?

— Унда терисини шил. Қирғизнинг қўлларини чопиб ташла.

Айбдорлар олиб чиқиб кетилгач, Норхўжа гапини келган жойидан давом эттирди. «Бир ғалати туш кўргангани» айта бошлагач, Сабоҳиддин муддаога тушуниб етди. Шундай бўлса-да, эшоннинг сўзини бўлмай охирига қадар тинглади.

— Замон оғир, қиз бола нозик чинни бўлади. Дарз кетиши ҳеч гап эмас. Мана шуларни мулоҳаза қила туриб, синглингизни ҳожига никоҳлаб қўйсакмикин, деган хаёлга келдим. Эрта-матан ҳожи билан маслаҳат қилдим. У киши рози. Ҳожи отангиз билан қиёматли ошна эди. Кеча узрингизни қабул қилиб, акангизни ўз ҳолига қўйиб юбордим. Бугун сиз сўзимизни ерда қолдирмассиз?— Норхўжа гапини тамом қилди. Сабоҳиддиндан жавоб кутиб унга тикилди.— Пича ўйланг: сизни шошираётганим йўқ.

— Уйлаганим билан ўйим ниҳоясига етмайди, тақсир. Авваламбор, хоҳишингизни синглимга етказишим керак. Сўнг онам билан акам бу гаплардан беҳабарлар. Дадам раҳматликдан сўнг бу никоҳга розиликни фақат акам бера оладилар. Устига-устига биз азадормиз...

— Гап бундай, мулла Сабоҳиддин, синглингиз ҳали ғўр. Нима яхши, нима ёмон — тушуниб етмайди. Ундан ризолик олиш ортиқча. Онангиз учун эса бари бир. Она фарзанди қаерда тиниб-тинчиб кетса, шунга шукр қилади. Акангиз имонини сотиб оқпадар бўлган. Энди у оила бошлиғи ҳуқуқидан маҳрум. Қизнинг буткул ихтиёри сизнинг қўлингизда.

— Агар қиз норизо бўлса, никоҳнинг кучи қирқилади.

— Мен ишни бу даражага бориб етишини истамас эдим. Фаросатингиз ҳақида кўп яхши гаплар эшитганман. Бу гапларни тасдиқ этарсиз, деган умиддаман. Боринг, никоҳга тайёрланинг. Кечқурун тўй.

— Бир озгина фурсат беринг, тақсир.

— Фурсат ғанимат. Эртанги никоҳ бугун ўқилса, осмон узилиб ерга тушмайди. Эшон, Аҳмад девни топиб айтинг: қарорғоҳимиздаги бутун қиз-жувонлар тўйга ҳозирлик кўрсинлар. Қўйлар сўйилсин. Овозаси етти иқлимга етадиган тўй қиламиз. Бутун харажатлар менинг бўйнимга. Мулла Сабоҳиддин, манавини олиб қўйинг. Уйингизга қайтганда, онангизга берасиз,— Норхўжа шундай деб тилла тангалар солинган халтачани узатди.

Таъзим билан чиқдилар. Сабоҳиддин эшоннинг юзига қарамади. Назарида, ҳамма иш шу одамнинг режаси билан бўлган эди. Бутун вужуди нафратга тўлиб, «устози» билан боғлиқ ҳар бир хотирани лаънатлаётган Сабоҳиддин ўзини қайга қўйишни билмай қолди.

Зайниддин ҳожи қўнган ўтовга қараб юрди. Ҳожи уни нохуш кутиб олди.

— Ҳамма гапдан хабар топган кўринасан?— деди остонада сер-райиб қолган Сабоҳиддинга.— Қани, ичкари кир. Остонада гапла-шишнинг хосияти йўқ.

Ҳожи шундай деб уни ичкари бошлади-да, кеча бўлган гапни сўз-ма-сўз айтди.

— Кеча Норхўжа мени бир баҳона билан изимга қайтаради, де-гандим. Гапим тўғри чиқди. Лекин, бу қадар тез ҳаракат қилар, деб ўйламаган эдим. Ризолик беришдан бўлак иложимиз йўқ. Кўп қайғур-ма. Сен — ўғлим, Машкура эса қизим. Уни она сутидай покиза ҳоли-ча уйингга олиб бориб топшираман. Уша ердаёқ талоқ хатини қўлига бериб, тенги чиқса, тўйига бош бўламан. Кўнглингни хотиржам қил. Хўп десанг, Машкура билан бувингни Ушга олиб кетаман. Сен ҳозир чиқиб, бор гапни Машкурага тушунтир. Унинг ҳам кўнгли чўкмасин.

Сабоҳиддин маъқул ишорасини қилиб ўрнидан турди. Ҳожининг гапидан кейин бағридаги ғубор пича тарқаган бўлса-да, дарди енгил-лашмади. Тўй ҳақидаги гапни синглисига қай ҳолда етказишни билмай гаранг эди.

У Машкурага ажратилган ўтовга кириб ўтирди. Ёнбошлади, яна ўтирди. Машкура акасидаги ўзгаришни сезди.

— Ака, сизга нима бўлди?— деди у ҳадик билан.

— Ҳеч нарса.— Сабоҳиддин шундай деб кўзини олиб қочди.

— Бесаранжомга ўхшайсиз?

— Сизга шундай туюлгандир.

— Ака, бу ерда яна қанча турамин? Сиз мени олиб кетгани кел-мабдингиз?

Сабоҳиддин жавоб бермади. Нима десин? Ўз эркига эга эмасли-гини синглисига қандай тушунтирсин? Машкура ундан жавоб кутяп-ти. Ёлғон гапиришга мажбур энди...

— Машкурахон, бувим сизга дадамнинг истаклари ҳақида ҳеч сўз очган эдиларми?

— Қандай истак?.. Йў-ўқ...

— Дадам сизни куёвга узатишга... ҳозирлик кўриб, сўз ҳам бериб қўйган эканлар.

— А?

— Мен ҳам кейин билдим. Сизнинг бу ерга келиб қолишингиз да-дам раҳматлининг ўша сўзлари билан боғлиқ экан. Дадам раҳматли ҳожи бувага «хўп» деб қўйган эканлар.

— Сизга ким айтди буни? Дадам васият ҳам қилолмай кетди-лар-ку?

— Бувим айтдилар.

— Ёлғон! Мени алдаяпсиз!— Машкура шундай деб йиғлаб юбор-ди.

— Ота сўзи амри вожиб. Дадам раҳматли гўрларида тинч ётсин-лар, десак...

— Жон акажон, ундай деманг! Алдаяпман денг, акажон, алдаяп-ман денг...

— Бу оллоҳнинг хоҳиши, тақдирга тан бериш керак. Пешонага шундай ёзилгач, кимга додимизни айтамин. Осмон йироқ...

— Наҳот пешонам шунчалик шўр бўлса?! Уйимизга ғамдан бўлак нарса кирмас экан-да?!

— Нимага ундай дейсиз?! Дадам раҳматли сизга яхшиликни раво кўрганлар. Одамлар қизини икки-уч хотин устига беряпти. Ҳожи бува, худога шукр қилинг, сўққа бош. Кундошлар заҳридан озор чекмайсиз.

— Уйга кетайлик. Бу гапларни бувимнинг ўзларидан эшитай! Сиз алдаяпсиз!

— Уйга, худо хоҳласа тўйдан сўнг борамиз.

— А? Нимага?

— Тўйни шу ерда қиламин. Сарф-харажатни бекбоши кўтарди-лар.

— Мен қочиб кетаман!

— Тўй шу оқшом бўлади...

Сабоҳиддин ёлғон-яшиқ сўзлар билан синглисини овутмоқчи бўлар, аммо шу топда қизга қўшилиб йиғлагиси келарди.

Ташқарида аёл кишининг қисқа-қисқа йўталгани эшитилди. Кейин қулоққа таниш овоз келди.

— Муллака, сизни йўқлашяпти. Биз келин пошшанинг пардоз-андозини бошлашимиз керак экан.

Сабоҳиддин Сожиданинг овозини таниб, гижинди. Ноилож турди. Машкура уввос солиб акасининг бўйнига осилди. Ялиниб-ёлворди. Сабоҳиддин қулт этиб югиниб, синглисининг қўлларини елкасидан олди-да, шашт билан бурилиб чиқиб кетди.

Тўйнинг қандай ўтганини Саҳобиддин билмади. Оғзига бир қултум сув ҳам тегмади. Қулоғига ёр-ёр ҳам эшитилмади. Нест бўлиб юрди. Ўтирди. Биров билан гаплашиш учун сўз топилмади. Сўз бор эди. Бироқ уни эшитадиган дардкаш, ҳасраткаш дўст йўқ эди. Унинг барча азобларига энди ёлғизлик дарди ҳам қўшилганди.

Сабоҳиддин ухлаган-ухламаганини ҳам билмайди. Бир пайт худди синглиси қичқиргандай бўлди. У кўзини очди. Жимлик. Йўқ, ана, Машкура яна қичқирди. Сабоҳиддин беихтиёр ўтов томонга югурди. Ўтов атрофида икки-уч киши уймаланишиб юрар, Сожида эса кираве-ришда ўтирган Машкурани овутмоқчи бўлиб турарди.

— Нима гап?

Машкура акасининг овозини эшитиб, ёзилган сочларини бир қўли билан гижимлаганича, иккинчи қўли билан ичкарини кўрсатди.

— Ана, ана...— унинг тили гапга келмай қолган эди. Сабоҳиддин ҳеч нимага тушунмади.

— Сиз айтсангиз-чи, нима бўлди?— деди Сожидага қараб бақириб.

— Билмадим, муллака, билмадим. Куёв почча омонатларини...— деди Сожида титраб.

Сабоҳиддин отилиб ичкари кирди. Гўшанга узилиб тушган, ўринда Зайниддин ҳожи қимирламай ётар, жағи тушган, кўзлари олайган эди. Сабоҳиддин гўшанганинг бир четини йиртиб унинг энгагини тангиб боғлади. Сўнг унинг очиқ қолган кўзларини юмиб қўйди-да, ташқарига чиқди...

Баҳс

Чойхонада Дилмуроднинг овози эшитилди. Рҳақ нонни еб бўлаётган Девонадан кўзини олди. Девона хўриллатиб чойни ичгач, унга қараб тиржайиб қўйди-да, пастга тушиб кетди. Дилмурод унинг изидан бир оз қараб турди. Сўнг Рҳақнинг ёнига ўтирди.

Шу пайт шалоғи чиққан юк машинаси йўлни чангитиб келиб гўзарнинг ўртасида тўхтади. Пешонасини рўмолча билан танғиган ҳайдовчи пастга тушиб, олд филдиракни тепиб кўрди-да, «Ҳорманг, Асқарали тоға», деб бақирди турган ерида.

— Аравангни томга чиқариб қўймадинг-да, Зокирхўжа,--- деди Асқарали унга қараб.— Сал четроққа олсанг бўлмайдимми?

— Ғам еманг, тоға. Мошина қишлоқда битта бўлгандан кейин кўзга кўриниб тураверсин. Мошина юзта бўлсайкан, йўлни тўсиб қўйдинг, деб ташвиш чексангиз. — У шундай деб Асқарали билан кўришди.— Қани, онг энди, бир хумор босди қилайлик.

Асқарали белбоғини қайириб носқовоғини олди-да, унга узатди. — Нима бало, тупроққа ағанаганмисан, кўзларинг ҳам кўринмай қолибди?

— Э, раис тиндирмайди. Мошина бўлмаса нима қилардийкан, гарангман. Ома тоза тентагимни чиқазяпти,— у шундай деб носқовоқни кафтига уриб-уриб қўйди-да, пўкагини очиб ичига қараб турди.

— Баққа бер,— Асқарали ундан носқовоқни тортиб олди-да, каф-тига бир чеким нос тушириб, тилининг тагига ташлади.— Ма, пўкак, мунча қўрқасан?

Зокирхўжа индамай носдан отди-да, нариги сўрига бориб ўтирди.

— Шатта ўтировурмай кетганини қаранг, ке баққа.

— Шошиб турибман, тоға. Бир пиёла чой ичсам, бас.

— Мирзавой иним, чойдан борми? Аввал чойнакнинг ичини қаранг, илон-пилони йўқмикин?

Бу гапга ёндаги сўрида ўтирганлар кулди. Зокирхўжа тескари қараб олди.

— Илон деса, етти чақиримдан қочади. Унга сари улфатлари ҳам қўйиша қолмайди. Туновинда носқовоқ ичнга илонди боласини солиб беришибди. Шундан бери носқовоқдан чўчийди,— деб изоҳ берди Асқарали.

— Чиндан қўрқсалар, бундай қўпол ҳазил қилиш керакмас,— деди Дилмурад.

— Гап уқтириб бўладими?— деди Зокирхўжа ўтирган жойидан.— Буларга майна қилиш бўлса, бас. Э, ўргилдим...

— Бўлди, аччиғинг чиқмасин. Узинг жизиллайвермасанг, ҳеч ким сенга тегишмайди. Ичингга илон ташлаб юборганда ҳам индамай турчи, яна шундай ҳазил қилармикин?

— Асқарали тоға, бас энди, шу чойни ичайми-йўқми?!

— Бўпти, тавба қилдим, ичовур.— Асқарали шундай деб Дилмураднинг ёнига ўтирди.— Сўз хўп ғалати нарса-да. Бир сўз билан бош осмонга ҳам етади, жон бўғизга ҳам келиб қолади.

— Сўз буюмларнинг ўлик сояси бўларкан. У ханжарга айланиб юракка санчилиши, ҳаёт суви бўлиб жон ато қилиши ҳам мумкин экан. Қайси бир шоир шундай деган, кимлиги эсимда йўқ,— деди Дилмурад унинг сўзини маъқуллаб.

— Ким бўларди, ҳазрат Навоий-да! «Ҳайратул-аброр»да айтадилар. Эмишки, сўз тартибсиз сочилиб ётган гавҳар, шоир эса заргар. Гавҳарларни ўрни-ўрнига қўя олса, ажиб ғазал битилади.

Агар Зокирхўжа ўридан турмаганда, Асқаралининг сўзи ҳали-бери тугамас эди.

— Асқарали тоға, районга кетяпман, хизматлар борми?

— Хизмат йўқ, эсон-омон бориб кел.

— Районга тушадиганлар бўлса олиб кетай,— деди Зокирхўжа бошқалар эшитадиган қилиб. Ҳеч кимдан садо чиқмагач, машинаси томон юрди. Кабина эшигини очди-ю, яна қарсиллатиб ёпди. Овозини баралла қўйиб, кимнингдир онасини «ўқиб» ташлади. Унг томондаги сўрида ўтирганлар кула бошлашди. Зокирхўжа «ҳе, энангди...» деб қайта-қайта сўкканича машина атрофида айланар, кабинага эса яқинлаша олмасди. Бошқалар эса унинг қилиғига қараб қотиб-қотиб кулишарди.

— Оббо даюсларе, яна илон ташлаб қўйишганга ўхшайди,— деди Асқарали ўзини кулгидан туюлмай.

Дилмурад ўридан туриб, машина томонга юрди. Кабинага яқинлашиб, ичкарига қаради: ҳақиқатан ҳам илон чўзилиб ётибди. Дилмурад аста эшикни очди. Чойхонадагилар кулгидан тўхтаб унга тикилишди. Дилмурад эшикни очишга очди-ю, юрагига қўрқув югуриб нима қилишни билмай қолди. «Илоннинг бўйнидан маҳкам тутса ҳеч нима қилмайди», деган гапни эслаб чаққонлик билан илонни ушлади. Илон қимирламади.

— Дўхтир ака, чақиб олмадими?— деди кимдир. Яна кулги кўтарилди. Дилмурад ўлик илонни четга улоқтирди. Зокирхўжа ҳамон сўкинганича моторни ўт олдирди-да, газни босиб машинани елдириб кетди. Асқарали сўридаги йигитларни койинди.

Дилмурад хижолат бўлиб чойхонага чиқарини ҳам, чиқмасини ҳам билмай турганда танасининг йўғонлиги салкам икки қулочли толга суяниб ўтирган Девонага кўзи тушди. Девона унга ўйчан боқарди.

Йўқ, ўйчан эмас, унинг нигоҳида қандайдир бепарволик, лоқайдлик зоҳир эди. Дилмурод шу пайтгача Девонани бу аҳволда кўрмаганди.

Девона эринибгина ўрнидан турди. Йўл ўртасида чўзилиб ётган ўлик илонни думидан ушлаб кўтарди-да, толнинг танасидаги кавакка ташлади. Кейин ҳеч кимга эътибор қилмай мазорбоши томон юрди. Унинг йўл ўртасидаги илон ўлигини четга олиб қўйиши Дилмурод қалбидаги умид чироғини ёқди. Одатда Девона бир ишни бажаргач, мақтов кутибми, тиржайиб қўярди. Бу сафар эса... Демак, унда ўзгариш бошланган!

Дилмуроднинг бағрига шодлик ели уфурди. Аммо бу шабадага эрк бермай, «ҳали эрта, ҳали эрта», деб ўзини босди. Унинг хаёлини Асқаралининг «Дилмуроджон, келинг энди, чой совияпти», деган гапи бўлди.

Асқарали дамлаган чой яримламай туриб гузарда тўқим урилмаган эшакка мингашиб олган бола кўринди. У пастга тушмай, чойхоначини чақирди:

— Асқарали тоға, пропесур дўхтир амакини раис бува йўқлаяптилар. Тезда борар эканлар,— бола шундай деди-да, эшакнинг қорнига товони билан ниқтади.

— Даюснинг боласини қаранг, — деди Асқарали кулиб.— Югурдаги ҳам эгардан тушмайди-я!

Дилмурод пиёлани тўнкариб ўрнидан турди.

Раис идора эшиги олдида кутиб турганди. Дилмурод билан қуюқ сўрашиб, ичкари бошлади.

— Тамакидан ҳам қутулиб олдик. Колхознинг хазинаси пича қаппаядиган бўлди. Келаси йили айтганингиздай қилиб эмизикли аёлларни чиқармаймиз. Энди, дўхтир ука, одамлар ҳар хил гап қилиб юришади. Уларга кўпам қулоқ солаверманг. Мен эртаю кеч тиним билмасдан, нима бўлса ҳам колхозга бўлсин дейман. Улар эса...

— Мамарайим ака, очиғини айтсам хафа бўлмайсизми?

— Ие, нимага хафа бўламан. Йигит киши дангал гапи билан хотиндан фарқ қилади-да!

— Дангалини айтсам... Сиз одамларни ранжитиш ҳисобига ишлар экансиз. Шунинг учун сизни ёмон кўришади.

— Ёмон кўришади? Нимага бундай деяпсиз?

— Ўзингиз буни билмайсизми?

— Мени ёмон кўрганларнинг мақсади — манави,— раис шундай деб столни уриб қўйди,

— Йўқ, унчалик эмас. Бекорга хавотирга берилар экансиз.

— Бу хавотир эмас, ҳақиқат. Мен пича бўш қўяй, кейин кўрасиз.

— Сиз бир умр раис бўлиб турмайсиз-ку? Вақти келиб қарийсиз, раисликни биронта ёшроқ кишига топширишади. Ушанда... Ўзингиз ранжитган одамлар орасида қандай яшайсиз?

Раис қўл силтади.

— Бир гап бўлар, жуда сиз ўйлагандек эмасмиз... Сизни чақирганимнинг боиси, райондан бир топшириқ беришган, ёрдам қилмасангиз бўлмайди.— Раис шундай деб унга араб алифбесида ёзилган бир хат тутқазди.

Дилмурод овоз чиқариб ўқий бошлади: «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Бу васиятнома Туркистон қабристонидан ёзиб олинди. «Ассалому алайкум, ёш-шайху Аҳмад», деб қабрдан овоз чиқди. Мен ҳушимдан кетдим. Ўзимга келиб қарасам, атрофда зоғ йўқ. Яна қабрдан овоз келди: «Эй бандам, мен айтаман, сен қулоқ сол. Шу кунлардан бошлаб тўқсон биринчи куннинг охирида олти минг киши имонли, қолганлари имонсиз кетади». Мен яна ҳушимдан кетдим. Кейин яна овоз келди: «Умнатларимдан хабар олсам, тавба қилмайдилар, закотни вақтида тўламайдилар. Буларнинг еганлари ҳаром бўлур. Одамлар тавба қилиш ўрнига ўйин-кулги, ғийбат билан машғуллар. Умнатларимга айт: охиратлари дўзоҳда куяди. Мен уларнинг ерига етти марта тушдим. Буниси саккизинчиси. Агар яна икки марта тушсам, қиёмат

қойим бошланур. Бу васиятномани қўлдан қўлга юбор. Агарда кимда ким тутиб қолса, худонинг раҳматидан жудо бўлур. Менинг васиятномамни етти кишига ёзиб берса, дўзох азобидан озод қилурман. Ун тўрт кунли ой каби юзини равшан этурман. Уматларимга айт: тавба қилсинлар».

— Бу хатни сизга ҳам ёзиб беришдими?

— Менга ёзиб беришса ўзим билардим-а, киши билмас тарқалаяпти. Одамларни йиғмасак бўлмайди. Бир маъруза қилиб берасиз.

Раис мажлисга колхознинг кексаю ёшини тўплади. Гузарга одам сизга кетди. Чойхонадаги сўриларни пастга олиб тушиб, қарияларга жой қилишди. Мактабдаги узун столдан иккитасини келтириб тепасига қизил мато ёпдилар. Мажлисни раиснинг ўзи очиб, аввал хатни ўқиб берди. Ўзича ундаги сўзларнинг бемаънилигини асосламоқчи бўлди. Нутқини «кимда-кимнинг қўлида шундай хат кўрса, керакли жойда гаплашиб қўяжаклиги» билан тугатиб, Дилмуродга сўз берди. Дилмурод сўридаги қарияларга бир қараб олиб, «ҳали уларни ранжитиб қўймасам эди», деб эҳтиётлик билан гап бошлади.

Аввал диннинг келиб чиқиши, ёлгон ақидалар, урф-одатлар ҳақида шошилмай гапираркан, ора-сира қарияларга кўз қирини ташлаб қўярди. Оқсоқоллар унинг сўзларини диққат билан эшитишар, айримларни эса норози қиёфада бош чайқашарди. Дилмурод буни сезар, норозилик сабабини ҳам билар эди.

Ҳар қандай маърузачи суҳбат якунида асосий мавзунини ўзи шуғулланадиган соҳага боғлагани сингари Дилмурод ҳам диннинг зарарли жиҳатларини руҳий касалликларга боғлаган ҳолда тугатмоқчи бўлди. У муддаога энди кўчганда, кимдир қаттиқ овозда «Мўйлов жинни сизга нима учун керак бўлиб қолди, шунинг ҳам айтинг», деб луқма ташлади. Гала-ғовур бошланди. Раис ўрнидан туриб, овоз келган томонга қаради:

— Тек турунлар. Ичларинг қайнаётган бўлса, совутиб қўяй.

— Тўғри-да,— деди ёш-яланглар ўртасида турган йигит, келганларидан бери Мўйлов жинни билан оворалар. Нимагалигини биллишига қизиқяпмизда. Шунга ҳам дўқ урасизми?

— Қизиқсанг, кечкурун идорага кел, тушунтириб қўяман.

Дилмурод раисга қараб «қўйверинг», деган ишорани қилди. Раис ўтирди. Одамлар яна тинчишди.

— Қизиқишингиз ўринли. Мана шу мажлисдан фойдаланиб мақсадимни тушунтиришга ҳаракат қиламан. Мен врачман. Вазифам беморларга тиббий ёрдам кўрсатиш. Мўйлов жинни, энг аввало, одам, шундай эмасми? У ҳам биз каби эсли-хушли бўлган. Эрамизга қадар бешинчи асрда яшаган буюк юнон донишманди Гиппократ «Бир томондан лаззатланиш, шодлик, кулги, ўйинлар; бошқа томондан ғамгинлик, маъюслик, норозилик, ачиниш мияда вужудга келади. Шу тўғрисида биз тентак бўламиз, алаҳлаймиз, кечаси ёки куппа-кундузи ваҳимага, қўрқувга тушамиз». дейди. Жиннилик — одамзодда учрайдиган касалликларнинг бири. Бу хасталик — худонинг қаҳридан эмас, одамнинг ташқи муҳитдан таъсирланиши оқибати. Баъзилар ҳаддан ташқари таъсирчан бўлади. Демак, уларда руҳий касалликка мойиллик ҳам бошқаларга нисбатан кучлироқ. Биз руҳий хасталикларни бир неча турга бўлиб ўрганамиз, даволаймиз. Ҳозир сизларга бу ҳақда гапириб ўтирмайман. Бу махсус суҳбат талаб қилади. Мен саволигингизга жавоб бериш учун муддаога кўчай: жиннилик — даволаш мумкин бўлган касалликларга кирди. Буни биздан илгари ўтган улуғ аллома табиблар яхши билганлар. Бундан минг йил илгари Бағдод. Шоми Шариф, Дамашқ деган шаҳарларда руҳий касалликларни даволовчи шифохоналар очилган. Лекин жинниларга меҳр эмас, нафрат кўзи билан қаровчилар ҳам кўп бўлган. Илгари Европанинг кўп мамлакатларида руҳий беморларни жодугар деб куйдирганлар. Дунёда ҳеч қачон фақат қора кучлар ҳукмрон бўлган эмас. Ёмон ниятлиларга қарши яхши, ёруғ мақсадни кўзлаган алломалар курашганлар. Пинель

деган франциялик олим руҳий беморларга нафрат билан қарамай даволаш шиорини олға сурди. Шу асосда беморлар сақланадиган қамоқхоналар шифохоналарга айлантирилди. Юз йил илгари Коколли деган инглиз олими руҳий беморларни камситмаслик масаласини кўтарди. Бу олимлар шунчаки, раҳм-шафқатнинг қули сифатида руҳий беморларни ҳимоя қилмадилар. Уларнинг барча хатти-ҳаракатлари илмий асосга эга эди. Биз ўзимизни ана шу инсонсевар олимлар ишининг давомчилари деб биламиз. Шунинг учун ҳам беморларга бефарқ қаролмаймиз.

Дилмурод руҳий беморларни диндорлар томонидан даволашга уриниш яхши натижага олиб келмаслигини гапириб сўзини тўхтатди. Одамлар раисдан ҳайиқишдими, ё барча нарсага тушунишдими, ёки аксинча бўлдими, ҳарҳолда савол беришмади. Раис хўжалик ишларига оид масалада яна нутқ сўзлагач, мажлис ёпилди. Дилмурод ТЭТни синаб кўраётганини атайин тилга олмади. Аввало уни тушунтириш кўп вақт талаб этарди. Қолаверса, ҳозирча исботталаб бўлган тахминларни овоза қилишнинг фойдаси ҳам йўқ эди...

Мажлисга йиғилганлар тарқалишди. Дилмурод ҳам Рҳақ-Мирзавой билан хайрлашди-да, Асқаралига қўшилиб уйга кетди.

Рҳақ Дилмуроднинг мажлисдаги гапларини эшитиб, Сабоҳиддинни кўз олдига келтирди. Сабоҳиддин жамиятни фақат дин инсофга келтиради, дер эди.

Янги жамият янги йўл танлаган бўлса-да, дунёқарашлар кураши ҳали сўнмабди. Ерда эски хотиралардан бирдан қутулиш қийин. Тангда бўлак гап эди. Улар ҳозир Рҳақнинг Ер сайёраси ҳақида дастлабки таассуротларини унутишган. Кундалик тарих жавонига тушган. Бугун-эрта Рҳақнинг қуни битса, уни ким эслайди? Агар ерда жон берса, «Мирзавой деган бир одамови дўхтир бор эди», деб ёдга олиб туришар. Ҳалиги қариялардан бири руҳига қуръон бағишлар. Тангда ўлса-чи? Устига тупроқ тортилиши билан ҳамма нарса тугайди. Ҳатто Фид ҳам эсламай қўяди. Чунки унинг бошида олам-олам ташвиш. Борди-ю, ундан аввал Фид ўлса-чи? Эслайдими?

Рҳақ дўстининг қиёфасини кўз олдига келтириб сесканди. «Йўқ, ўлмай турсин, мен билан яна ким диллашади?» Рҳақ мана шу ўйлар билан ётиб ухлаб қолди.

Дилмурод эса анчагача ухлай олмади. Кўзини юмди дегунча илонни четга олиб қўйган Девона, баъзан эса қулиб турган озғин қария гавдаланаверди. У ўрнидан туриб ўтирди. Ҳовлига чиқди. Соё бўйига тушди. Яна қайтиб кириб ётди. Кўзини юмди. Яна ўша хотиралар. Ўрнидан турди. Ҳовлига чиқди-да, беихтиёр қабристон томон юрди.

Хужра эшиги берк, аммо ичкаридан Девонанинг овози келиб турарди. Дилмурод эшикка қўл юборди-ю, лекин ичкари кириш фикридан қайтиб, Девонанинг узук-юлуқ гапларига қулоқ солди:

— Норхўжа... Бекбоши Норхўжа... Сожиди, ана келди! Келди! Увв...

Бирдан Девона жон ҳолатда қичқириб юборди. Дилмурод беихтиёр ичкарига отилиб кирди. Ғира-ширада деворга биқиниб дир-дир титраётган Девонани кўрди. Девона худди устига ажал бостириб келаятгандай юзини қўллари билан тўсиб, бақира бошлади:

— Бегим, бегим, тавба қилдим... Ака, қочинг, увв...

Дилмурод аввалига қимир этмай турди. Кейин изига қайтиб эшикни ёпди.

Ичкаридан Девонанинг кулгиси эшитилди.

Кейин у йиғлади.

Сўнг жимиб қолди.

Дилмурод нима қиларини билмади, чунки Девонанинг бу қилиғи унинг учун янгилик эди. Девона нималарнидир эслаяпти. Агар илгари бу номларни тилга олмаган бўлса, демак, ТЭТ кучини кўрсатаяпти. Девонанинг мияси созлана бошлаган...

Бир ҳафтадан сўнг Девонани чарм қопланган тахта сўрига учинчи марта ётқизишди. Девона бу сафар ҳам индамай кириб чўзилди-да, кўзларини чирт юмиб олди. Муолажа тугагандан кейин ҳам, аввалгидай кимирламади. Дилмурод Мирзавой билан Сабохонни имлаб ташқарига чиқди.

— Сабохон, сиз Абдумавлон бувадан бир хабар олиб келинг,— деди Дилмурод тол соясидаги сўрига ўтирар экан,— бугун ўзлари келмоқчи эдилар, дараклари бўлмапти.

Сабохон кетгач, Дилмурод Рҳаққа юзланди:

— Мирзавой ака, Девонада ўзгариш бошланган, сезяпсизми?

— Пича ўзгарган шекилли?

— Бошқалар ҳам сезишганмикан?

— Нима эди?

— Девона сал эсини таниса, шов-шув бўлиб кетармикан, дейман?

— Кўрқаяпсизми?— деди Рҳақ кулиб.— Меҳнатни қилгандан кейин шухрат юкини ҳам кўтарасиз-да.

— Жуда ичим куйиб кетди. Мен бир чой ичиб келай, сиз қараб туринг. Ётаверсин, индаманг.

Дилмурод шундай деб чиқиб кетди. Рҳақ эса деразага яқинроқ бориб Девонага тикилди. Шу аснода унга Сабоҳиддиннинг кейинги ҳаёти аён бўлди.

Эшоннинг «пок» нияти

Сабоҳиддин гўшангада чўзилиб ётган Зайниддин ҳожининг энганини танғигач, ташқарига чиқиб, шошилиб келаётган Норхўжага рўпара бўлди. Бекбоши унинг қаршисида тўхтамай, нимадир деб пичирлаб ўтовга кириб кетди. Дам ўтмай изига қайтди-да, Сабоҳиддинга юзланди.

— Мулла Сабоҳиддин, йўлга ҳозирланинг. Зайниддин ҳожини Ушга қўямиз. Мен асрга етиб бораман. Дев, отларни эгарла. Ўзинг Холиқберди тўрага хабар қил. Шилпиқни Ушга жўнат. Барвақтроқ хабар етказсин.

Норхўжа «маъқулми» дегандай Сабоҳиддинга нигоҳини қадади. Сабоҳиддин қўлини кўксига қўйгач, у: «Бевақт ўлимдан тангрининг ўзи сақласин», деб оқ ўтов томонга юрди.

Сабоҳиддин, «бекбоши ҳозир ҳаммани буровга олади», деб ўйлаган эди. Унинг хотиржамлигидан ҳайратга тушиб, ўтовдан икки-уч қадам нарида турган синглисига қаради:

— Бўлди, ўзингизни босинг, кўпам ваҳмга берилманг,— деди уни овутиш мақсадида.— Ҳожи бува жонлари узилмай туриб бирон нарса демадиларми?

Машкура ўйланиб қолди.

— Дедилар... дедилар шекилли.

— Нима дедилар?

— Яхши эшитмадим. Охирида: «Худо урди!» дедилар.

— Жон беришда қийналдиларми?

— Ҳа. Аввал юрагим куйяпти, дедилар. Чой сўрадилар. Чойни ичиб баттар бесаранжом бўлдилар.

— Нимага одам чақирмадингиз?

— Кўрқдим... Кейин яна чой бердим. Бир-икки қултум ичиб, кўзлари олайди...

— Чойни ким олиб кирган эди?

— Чойними? Анави...

— Юраклари куймасдан илгари ҳам ичган эдиларми?

— Ҳа, бир чойнакни бўшатганлар.

— Чойдан қолганми?

— Кейингисининг ярми шундай турибди.

Сабоҳиддинга воқеа равшанлашгандай бўлди. Ичкарига кириб чойнак-пиёлани олди-да, Норхўжанинг ҳузурига қараб кетди. Лекин «бекбоши ухлаяпти», деб уни ичкарига қўймадилар. Сабоҳиддин нима қиларини билмай турганида Норхўжанинг ўзи чиқиб келди.

— Ҳа, нима гап?— деди у норози оҳангда.

Сабоҳиддин бор гапни баён қилиб, чойнак-пиёлани узатди.

— Ол,— деди Норхўжа соқчига имо қилиб. Соқчи чойнак-пиёлани ичкари олиб киргач, Сабоҳиддинга қаради:— Сиз кетаверинг, арава тэйёр бўлгандир. Мен гуноҳкорни ўзим топаман.

Дарҳақиқат, ҳозир айбдорни суриштирадиган вақт эмасди. Сабоҳиддин бўзлаётган синглисига билан хайрлашиб, аравага эргашди. Анча ергача отни етаклаб пиёда борди. Икки довон ошилгандан кейингина отига минди.

Норхўжа айтганидай қилиб асрга етиб келди. Жанозанинг бошида ўзи бўлди. Қабристондан Зайниддин ҳожининг уйига келиб, қуръон тиловат қилди-да, изига қайтди. Кетар маҳалида Сабоҳиддинни бир четга тортиб: «Сиз йигирмаларини ўтказиб, сўнг қайтасиз, буни сарфхаражатга ишлатинг», деб халтачада пул узатди.

Келди-кетди билан бўлиб Зайниддин ҳожининг ўғиллари бехос ўлимнинг сабабини суриштиришмади. Сабоҳиддин эртами-кечми ҳисоб беришга мажбур эканини биларди. Норхўжа шунинг учун ҳам уни қолдириб кетди. Ахир ҳожи унинг синглисига уйланиб, гўшангада жон берди-ку? Норхўжа, ҳожи бува айтгандай, айёр экан. Сабоҳиддин буни жанозадан кейин тўла ҳис қилди. Ана шундай разил одамнинг «миллат отаси» бўлмоқчи эканини эслаб, ғазабдан вужуди ёнди.

Бугун у ўзининг йигитларига ҳукм ўтказди. Эртага Холиқберди тўрани ямлаб, ҳокимлик қулочини кенгроқ ёяди. Кейин бўлак қўрбошиларни бўйсундиради. «Миллат отаси» бўлади. Юрт эса харобликка юз тутади. Халқнинг боши қирғиндан чиқмайди. Акаси буни яхши фаҳмлагани учун ҳам шўролар томонига ўтган экан. Сабоҳиддин буни нимага барвақтроқ англамади? Ахир Бухорода эканида Салимхўжа бу ҳақда кўп гапирарди-ку? Сабоҳиддин Салимхўжадай доно дўстнинг қадрига етмаганига минг-минг афсус чекди. У «миллат, миллат» деб ваъз айтиб юраверибди-ю, одамларнинг аҳвол-руҳиясига қарамабди. Ғазаб бош кўтарса, меҳр кетади. Малъунлик қад ростласа, яхшилик чирийди. Сабоҳиддин буни акаси сибирь қилинганидаёқ англаши лозим эди. Аммо у инсофга ишониб, саробни орзу қилиб юраверди. Ниҳоят, Норхўжанинг хатти-ҳаракатларини фикр тарозисидан ўтказгач, бу аччиқ ҳақиқатни тан олиб, юраги ларзага келди. Қалбидан уйғонган нолаю афсуслар бағрини аёвсиз тилди. Энди у аросатга қадам қўйиб бўлган: на қайтиши, на илгарилаши мумкин. Гишт қолипдан кўчган, қилич қинидан суғурилган. Қароргоҳда Машкура қон йиғлаб ётибди. Норхўжа бутун айбни унинг бўйнига қўяди. Сожидага тегмайди. Сожида... Бунчалар расво бўлмаса бу хотин. Келиб-келиб аламини шу норасидадан оладими? Йўқ, унинг учун Машкура бир восита, Машкура орқали у Сабоҳиддиндан, Жамолиддиндан ўчини олди. Ҳа, айёр хотин! Ҳали қараб тур, худо сени ит азобига солмасами...

Сабоҳиддин юрса ҳам, турса ҳам шу ўйлар ҳукмида эзилди. Эртасига, пешин намози пайтида, Холиқберди тўра етиб келди-ю, бу азобдан бир оз холи бўлди.

Холиқберди намоздан сўнг қабристонга бориб тиловат қилди. Мозористон атрофидаги етим-есирларга садақа улашди. Кейин Сабоҳиддинни ёнига олиб шаҳар оралади. Сабоҳиддин йўл-йўлакай унга бўлган воқеани айтиб берди. Холиқберди тўра унинг гапларини индамай эшитди. Анчагача сукутда қолди.

— Гуноҳи менинг бўйнимда,— деди у ниҳоят синиқ овоз билан.— Била туриб ўлимга юборибман. Афсус чеккан билан мурда тирилмайди. Энди ўзингизни ўйланг. Жамол сиздан ризо эмас. Сизни деб мен

билан хафалашди. Бир жиҳатдан у ҳақ. Ака бир ён, ука бир ён бўлгани номақбул. Эркингиз қўлингизда. Истасангиз уйингизга қайтинг. Бугун-эрта Ушни шўроларга топширамыз. Улар Андижонда катта куч тўплашпти. Бас келишимиз қийинга ўхшайди.

— Синглим Норхўжанинг қўлида-ку?

— Ҳа, дарвоқе, аввал Норнинг олдига қайтар экансиз. Уша ерда бўлиб турунг. Ҳеч бир ишга аралашманг. Сал тинчиб олганимиздан сўнг сизни ҳузуримга чақиртираман.

Улар, ниҳоят, болахонали уй қаршисида тўхташди. Ичкаридан болаларнинг овози эшитилиб турарди. Холиқберди тўра отдан тушиб ичкарига кирди. Бошқалар ҳам унга эргашишди. Эшик тепасидаги «Шўролар етимхонаси» деган лавҳага кўзи тушиб, Сабоҳиддин ажабланди. Холиқберди тўра ичкари кириши билан ҳовли тинчиб қолди. Соч қўйган қилтириқ киши у билан қўшқўллаб сўрашди.

— Хўш, мудир афанди, аҳволлар дурустми? Болаларни зориқтирмаяписизми?

— Кам-кўстимиз йўқ, тўрам.

— Қани, болаларни сафланг-чи. Нималарга ўргатаётибсиз?

Мудир ўттизга яқин болани дарров сафлади. Ораста кийинган болалардан беш-олтитаси қаддини ғоз тутиб шеър айтди. Шеърлар инқилобий руҳда бўлса ҳам, Холиқберди тўра уларни бўлмаётиб эшитди. Кейин ўрнидан туриб мудирга икки халта пул берди.

— Буларни зориқтирманг,— деди қатъий оҳангда. Сўнг болаларга юзланди.— Сизлар яхши ўқинглар, ўқишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламанглар. Замон ҳам тинчиб кетади. Келажакда юртга ҳокимлик қиласизлар. Уқимас экансизлар, сизлардан эл рози бўлмайди.

Холиқберди тўра шундай деб изига қайтди.

— Ҳа, мулла, шўроларнинг етимхонасига мурувват кўрсатганимга ҳайронсиз-а?— деди у отга минар чоғида. Кейин жавоб кутмай гапини давом қилди.— Болаларда гуноҳ йўқ. Катталар бир-бирининг гўштини еяпти. Бу ҳам жоҳиллик сқибати. Урушда биз енгсак ҳам, шўролар енгса ҳам, бари бир эрта шу болаларники. Уқиса, яхши-ёмонни ўзи ажратиб олади.

— Айтган шеърлари бошқача-ку?

— Ҳа, сизга қуръондан суралар ўқиб беришсинми?— Холиқберди тўра кулди.— Йўқ, мулла, энди янгича савод чиқариш керак. Зайниддин ҳожини шунинг учун яхши кўрардим.

Холиқберди тўра ўттизга яқин йигит билан оқшомга яқин Ушдан чиқиб кетди. Сабоҳиддин, унинг буйруғига кўра, эртасига бомдоддан сўнг йўлга тушди. Бир кунгина Новқатга қўниб, онасини йўқлади.

Сабоҳиддинга уйлари етимчадай мунғайиб кўринди. Бир ҳафта ичида онаси озиб, кўзлари киртайиб қолибди. Дармони йўқлигидан ҳовлига ҳам қаролмаган кўринади — райҳонларни зарпечак ўраб ташлабди. Сабоҳиддин онасига бўлган воқеани айтиб ўтирмади. Машкурани шу икки-уч кун ичида жўнатиб юборажagini билдириб, йўлга отланди. Она яна ғамини ичига ютиб қолаверди.

Норхўжа Сабоҳиддиннинг барвақт қайтганидан ажабланмади. Утовга таъзим билан кирган Сабоҳиддиннинг саломига совуққина алиқ олиб пойгақдан жой кўрсатди.

— Холиқберди мени хушламай юрарди. Энди кўрарга кўзи қолмади. Бунинг боисини фаҳмлагандирсиз?— деди нигоҳини қадаб.— Унинг назарида Ҳожини мен ўлдирганман! У ҳеч қачон сингилчангизни айбламайди.

— Ахир чиндан ҳам синглим...

— Қим бўлмаса?!— Норхўжа шундай деб бақириб юборди.— Қани, айтинг, ким? Сожидами? У ҳам бўйнига олмади. Чойнакда қолган чойни ичирдим. Бало ҳам урмади. Хўш? Балки бу Тўранинг найрангидир? Яширмай айтовуринг, гуноҳингиздан ўтаман.

Сабоҳиддин бу гапни эшитиб, гарангсиз қолди. Тили айланмади.

— Найранг? Қанақа найранг, сўзингизни англамадим?— деди гудраниб.

— Тушунмадингизми?— деди Норхўжа пичинг билан. — Холиқберди ҳожини ўлдиришни сизга топширмаганмиди?

— Ё оллоҳ!— Сабоҳиддин шундай деб ёқа ушлади.— Улимдан хабарим бору, аммо бу гап етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган. Ҳожи буванинг ўлими Тўрамга нима учун керак экан? Ахир улар биродар эдилар-ку? Ахир... тўй сизнинг ниятингиз билан бўлди-ку?

Бу гапдан кейин Норхўжа сал пасайди. Дарвоқе, Сабоҳиддинга айб тўқиётганда бунисини ўйламаган экан. Энди унга қарши сўз айтмай юмшашга мажбур бўлди.

— Сожида айбни бўйнига олмаса ҳам, уни жазога буюрдим.

— Улимгами?

— Йўқ, нимага энди?— Норхўжа заҳархандалик билан кулди.— Бизни бу даражада бемехр деб ўйламанг. Биз, одатимиз бўйича, беозорлик либосларини кийганмиз, ома лозим бўлса, душман қонидан тепаликларни суғорамиз. Фикримча, сиз душман эмассиз. Шунинг учун акангизнинг гуноҳидан ўтдик. Синглингизни йигитлар қўлига никоҳсиз берилишдан сақлаб қолдик. Сизга бўлган ҳурматимиз бизни бу ишни қилишдан тийди. Шу ҳурмат ҳаққи, яна бир карра марҳаматимизни дариф тутмай, синглингизни эмас, айбсиз жувонни калтаклаб, гуноҳини бўйнимга олдим. Ахир бандаларга бесабаб жазо берилса, оллоҳнинг ғазаби келади, шундай эмасми?

Сайёд юз ҳунарга эга бўлса-да, таваккал қилмоғи, зийрак қуш эса тузоққа илинган тақдирда, сабр-тоқат билан кутмоғи лозим, дейдилар. Сабоҳиддин шундай фурсат келганини англади. Норхўжанинг мақсадини ҳам фаҳмлаб, ўрнидан туриб таъзим қилди.

— Тақсир, марҳаматингиз кўзимизга тўтиё. Қароргоҳингизга келгандан бери лутфу карамингиздан баҳраманд бўлиб, шодлик денгизида сузьяпман.

— Мулла Сабоҳиддин, ҳамду саноларга суягингиз йўқ экан, баракалла,— деди Норхўжа ҳузур қилиб кулиб.

— Менинг бу сўзларим улуғлик дарёси олдида сув юзига бир чиқиқ тортувчи бир шабнам кабидир, холос.

Норхўжа бу гапдан кейин ёстиқни қорнига босганча хохолаб кулди.

— Улай агар, бунақа мақтовни сира эшитмаган эдим,— деди у ёшланган кўзларини билагига билан артиб.— Мени эритиб юбордингиз, мулла. Синглингизнинг гуноҳидан буткул кечдим. Эшонга айтинг, синглингизни олиб Новқатга қайтсин.

Сабоҳиддин яна таъзим билан чиқди.

Чиндан ҳам Норхўжа Сабоҳиддиннинг гапларини яйраб эшитди. Аммо у мақтовлардан эмас, балки бир ўқ билан икки қуённи урганидан, яъни мулла йигитнинг тузоққа буткул илинганидан ҳамда халқни қайраб юрган ҳожидан қутулганидан хурсанд эди. У ҳали олдинда жиддий олишувлар борлигини сезарди. Шунинг учун ҳам беақл эшондан қутулиб, итоаткор бандага айланган Сабоҳиддиннинг хизматига умидвор эди.

Сабоҳиддин ўтовдан чиққач ҳам, синглисини кузатиб қўйгандан кейин ҳам ўйлаб ўйига етолмади. «Ҳожи бува Норхўжани қиморбоз деб сўкардилар. Одатда қиморбозлар ҳам айёр, ҳам мард бўладилар. Ҳозир бекбошининг мардлиги тутдими, ё янги бир ҳийла ишлатмоқчимизми?»

Норхўжа бу кеч базмга изн бермади. Шунинг учун ҳам қароргоҳга барвақт осойишталик чўкди. Сабоҳиддин оқ ўтовга бекбошининг яқинлари тўпланганини билиб «бир гап борга ўхшайди», деб қўйди. Аммо бу кенгашга ўзининг чақирилмаганига ҳайрон бўлиб, «демак, менга ишончлари йўқ экан-да», дея шубҳаланди. Оқ ўтовдан одамлар чиқиб кетгач, Норхўжа уни ҳам йўқлатди.

— Эртага йигитларим билан сафарга чиқаман. Холиқберди тўра

ёрдам сўраяпти. Шўролар Уш билан овора бўлиб турганда Наманганни олмоқчи. Дўпписи сал торроқ. Бир ярим минг йигит сўраттирибди. Уни амиралмуслимин деб фотиҳага қўл очганмиз. Истагини бажо келтиришга мажбурмиз. Худо хоҳласа, Наманганда қишлаб, наврўзни Қўқонда қаршилаймиз.

— Иншооллоҳ.

— Бомдоддан сўнг йўлга чиқамиз. Бекларимнинг руҳига мадад берадиган ваъз айтинг.

— Хўп бўлади, тақсир.

— Сизни шу ерда қолдирамиз. Худо мададкор бўлиб Наманганни олсак, орқамиздан тушиб борасиз.

Намоздан сўнг Сабоҳиддин бекбошининг истаги билан йигитларнинг руҳини кўтарувчи ваъз айтди.

Норхўжага қорабайирини келтирдилар. У қароргоҳда қоладиганлар билан хайрлашди-да, олдинга тушди. Унинг амри билан мингга яқин йигит шу ерда қолди.

Тоғларга қиш эрта келади. Норхўжа кетган кундан уч кеча-кундуз ўтгач, ерга қор тушди. Аммо пешинга қолмай эриб кетди. Уша дамда Сабоҳиддинни базмларни қизитиб юрган Асқар чўтир йўқлаб келди.

— Тақсир, малол келмаса, ўтовимизга бирров кирсангиз, деб келиб эдим. Сожиданинг айтадиган гапи бор экан.

— Унинг сўзларини эшитадиган қулоқ менда йўқ.

— Бечора ўша кундан бери ўнгламаяпти. Кўзим очиқлигида бир сирни айтиб кетай деяпти. Бу сирдан беҳабар қолсангиз, увол бўлишингиз мумкин экан.

Сабоҳиддин Сожиданинг қалтакланганини кўрмаган бўлса-да, одамлардан эшитган, «ўзи худо урадиган эди», деб эътибор қилмаган эди.

— Азбаройи худо, буни ҳийла деб ўйламанг, тақсир.

Сабоҳиддин чопонини кийиб унга эргашди. Утовга яқинлашгач, чўтир секин йўталиб қўйди-да, ичкарига кириб кетди. Дам ўтмай қайтиб чиқиб, «кираверар экансиз», деди. Утовнинг бир чеккасига тўшалган ўринда Сожида ҳаракатсиз ётарди. Нимқоронгида унинг ранги ўликка ўхшаб кетган эди.

— Чиқиб туринглар,— деди Сожида чўтир билан буқоққа. Унинг овози синиқ, сўзлари узилиб-узилиб чиқарди. Ҳоли қолишгач, Сожида яна гапира бошлади:— Муллака, берироқ ўтиринг. Худо омонатини сўраяпти, шекилли. Умрим охирида бир савоб иш қилай, рози-ризолингизни олай, деб сизни айттирдим. Жаҳлингиз чиқмасин. Ҳар қалай етти ёт бегона эмасмиз. Пешонамга шундай ишлар ёзилган экан, нима қилай? Кейинги эрим тирик бўлганда, балки...— унинг сўзи ичида қолди. Баданида огриқ туриб ингради, кейин: «Сув беринг», деб пичирлади. Сабоҳиддин пиёладаги сувни тутди.

— Илоҳи, бу дунёда кам бўлманг...

— Менга қандай сирни очмоқчи эдингиз?

— Ҳожи бувамнинг ўлимида айбим йўқ. Чойни менга уйинг куйгур эшоннинг ўзи дамлаб берган эди.

Сабоҳиддин сесканиб кетди.

— Эшон дедингизми?

— Ҳа, ўзингизнинг эшонингиз. Сиз ҳали кўп гаплардан беҳабарсиз. Эҳтиёт бўлинг. Илондан қўрқмасангиз қўрқманг, аммо Норхўжадан ҳайиқинг. Агар керак бўлмай қолсангиз, сизни ҳам ҳожига ўхшаб...

— Очмоқчи бўлган сирингиз шуми?

— Ҳа, шу. Сиздан фақат бир ўтинчим бор.

— Айтинг.

— Менинг куним битганга ўхшайди. Ташқарида турган икки кишини танийсиз-а? Шуларни тезроқ бу ердан чиқариб юборинг.

— Нимага?

— Бизни бу ерга акангиз юборган эдилар.

— Акам?

— Ҳа, биз яллачилик қилиб юриб шўроларга маълумот йиғиб берамиз. Худо хайрингизни берсин, уларнинг кетишига ёрдам қилинг.

— Норхўжа ўрнига Аҳмад девни ташлаб кетган. Унга айтиб кўраман.

Сожида бу гапни эшитиб, аянчли жилмайди.

— Девдан марҳамат кутгунча, кофирдан имон кутинг.

— Хотиржам бўлинг, уювларингни кузатиб қўяман,— Сабоҳиддин шундай деб ўрнидан турди.

— Муллака, яна бир гапни айтиб кетай: мен акангиз олдида покиза эдим. Отга вақтида ем ташламаганим учун аччиқ устида талоқ қилган эдилар. От деса ҳамма нарсадан кечадиган бўлиб қолган эдилар, эслайсизми? Кейин бўзахўрликка ҳам майл қўйдилар. Талоқ хатимни бергандан кейин, мени бузуққа чиқариб ўзларини оқламоқчи бўлдилар. Ишонмасангиз, ўзларидан сўранг. Умрим қисқа бўлмаганда, сирни ўзим билан олиб кетардим. Яна орқамдан ёмон ўйлар билан ёдланган, деб айтдим. Рози бўлинг...

Сожида кейинги гапларини йиғламосираб айтди. Сабоҳиддин нима дейишини билмай ташқарига чиқди.

— Тақсир,— деди буқоқ унинг йўлини тўсиб,— биз кетадиган бўлсак, ўзимизни эплаймиз, бу жувонга қийин. Ўрис табиблар кўрмаса, нобуд бўлади. Шу бугуноқ жўнатишнинг имконини топинг.

— Яхши, тайёр туринглар.

Сабоҳиддин шундай деб тўғри оқ ўтов томон юрди. Норхўжа кетгандан кейин Аҳмад дев шу ерни эгаллаб олган эди. Сабоҳиддин кирганда, у бўзанинг кучидан маст бўлиб ўтирган эди.

— Ҳа, мулла йигит, келсинлар,— деди у жойидан жилмай.

— Ҳозир яллачиларнинг ўтовига кирган эдим.

— Хўш?

— Сожиданинг жони ҳалқумига келиб қолибди...

— Мен нима қилай, жонини қайтарайми?— деб бўза қуйиб си-мирди-да, оёқларини узатиб ёнбошлади.

— Агар омонатини топширгудай бўлса, ким ғассол бўлади?

— Сиз!— Аҳмад дев шундай деб хохолаб кулди. Кейин ҳиқичоқ тутиб, кулгидан тўхтади.

— Уни уйига жўнатиш керак.

— Мумкин эмас, бекбоши қайтгунча қумурсқа ҳам жойидан жилмайди. Сиз ҳам, мулла.— Аҳмад дев кейинги сўзларини ғудраниб айтди-да, бошини ёстиққа қўйди. Сабоҳиддин энди тураман деганда «Шилпиқ!» деб бақирди.

Ўтов олдида соқчилик қилиб турувчи тўладан келган хунук одам ичкарига мўралади. Девнинг ухлаб қолганини кўриб, Сабоҳиддинга савол назари билан қаради.

— Нимага чақирдилар? Бўза келтирайми?

— Арава тайёрлаб, анави яллачиларни йўлга солиб юборар экансиз.

— Ие, кўнгилхушлик нима бўлади?

— Биродарларимизнинг қони тўкилаётган маҳалда кўнгилхушлигингиз нимаси?

— Узр, тақсир, тилимдан бехос учди.

Шилпиқ одам беўхшов таъзим қилиб чиқди. Сабоҳиддин хаёлига келган бехос фикрдан мамнун бўлиб ўтовига қараб кетди.

Эртасига кўзлари қизарган Аҳмад девнинг ўзи унинг ўтовига кириб келди.

— Бу қанақаси бўлди, мулла йигит? Яллачиларни нимага қуйиб юбордингиз?

— Менми?

— Ҳа, сиз! Шилпиқ!

— Лаббай, бегим.

— Шу одам айтдимми?

— Ҳа.

— Эшитдингизми?

— Бўзахўрлик эплаган одамга ярашади. Агар ҳушингиздан айрилган бўлсангиз, бекбоши келганда маълум қилиб қўяй. «Айтинг, бажарсин», деб уни чақирган ўзингиз-ку? Сизни «Шилпиқ» деб мен чақирдимми, ё бу кишими?

— Бегим, ўзингиз чақирдингиз.

Шилпиқ шундай дейиши билан Аҳмад дев унинг юзига шапати тортиб юборди. Кейин сўкинди-да, чиқиб кетди.

Уша куни шомга яқин қор ёға бошлади. Дарахтларнинг заъфарон барглари гўё кафт тутиб, қорларни тутиб олади. Лекин аллақачон жон томирдан узилган бу баргларга қор узоқ қўниб турмайди. Уларни титратиб таслга сирғалиб тушади. Қор ернинг ғуборини беркитмоқчи бўлади. Одамлар эса турли баҳоналар билан гуноҳларини яширмоқча интиладилар. Аммо қор эриб, ернинг қора юзи кўрингани каби ҳақиқат қуёшининг чеҳраси очилганда, уларнинг гуноҳлари аён бўлади-ку! Нима учун буни ўйламас эканлар? Мана шу Аҳмад дев гуноҳи ошкор этилгач, одамларнинг юзига қандай қарар экан?

Сабоҳиддин биринчи қорни шу хаёллар билан кутиб олди.

Орадан кунлар ўтаверди.

Норхўжадан ярим ой дарак бўлмади. Аҳмад дев йигитларни олиб икки марта пастдаги қишлоқлардан озик-овқат ғамлаб келди. Қор тизза бўйи бўлганда Норхўжа бекларни олиб қайтди. Лашкарларнинг ярмидан кўпи йўқлиги, бекбошининг киртайган кўзлари, маъюс чеҳраси уларнинг мағлуб қайтаётганини ошкор қилиб турар, ҳол-аҳвол суриштириш ортиқча эди. Зеро, Сабоҳиддин бунга эҳтиёж сезмади. У Сожида айтган сўзлардан сўнг Норхўжанинг мақсади ҳақида кўп бош қотирди. Норхўжа нима мақсадда уни ушлаб турибди? Ҳожибувани нима учун аввал уйлантириб, кейин ўлдирди? Гуноҳни синглисига ағдариш, кейин қизга шафқат кўрсатиб, эвазига Сабоҳиддинни бурундуқлаш учунми? Бунчалик хатти-ҳаракатнинг боиси нима? Норхўжа уни фақат ваъз айтириш учун ушлаб тургани йўқдир?

Сабоҳиддин эртами-кечми Норхўжа мақсадини аён қилажагини билар, шу сабабли унинг қайтишини сабрсизлик билан кутарди. Бекбошининг ғалаба қилиши ёки мағлуб бўлишидан Сабоҳиддин қайғурмас, у кўпроқ худога нола қилиб, акасининг гуноҳларини сўрарди. Чунки унинг тахминича, акаси шу пайтда Наманганда бўлиши ҳам мумкин эди.

Норхўжанинг ҳузурига Сабоҳиддин ҳол сўрагани эмас, мажбур бўлгани учун кирди. Бекбошининг гапиришга ҳам хуши йўқ эди. Сабоҳиддин ундан фақатгина: «сиҳатингиз яхшими?» деб сўради.

— Алҳамдулиллоҳ,— деди Норхўжа. Кейин жим қолди. Дам ўтмай Сабоҳиддинга қараб сўз бошлади: — Тангри бизнинг тоат-ибодатларимизни инобатга олмайди. Наманганни бизга раво кўрмади. Шаҳарга киролмадик.

— Худо хоҳласа...

— Йўқ, худо хоҳламайди. Тўрангизнинг қилаётган ишлари бутун тоат-ибодатимизни кўкка совуряпти.

— Нимага, тақсир?

— У лаънати ўрислар билан тил бириктирган.

— Шўролар биланми?

— Йўқ, оқ пошшонинг одамлари билан. Эртага қўйлар сўйиб хайр-худойи қиламиз. Шунча бало-қазодан асраган эгамга минг қатла шукр. — Норхўжанинг бу сўзлари «гап тамом» дегани эди. Сабоҳиддин буни сезса ҳам, ўрнидан жилмади.

— Менда гапингиз борми? — деб сўради Норхўжа унинг қимирламаётганини кўриб.

— Ҳа, тақсир, бир нарсага фикрим ожизлик қилиб қолди.

— Нимага?

— Қароргоҳингизга келганимдан бери қирқ кун ўтди. Аммо бу ерда бўлишимнинг боисини билолмай гарангман.

— Гарангсиманг. Ўз ишингиз билан машғулсиз-ку?

— Мени фақат тоат-ибодат ва ваъз учун ушлаб турмаётгандир-сиз?

Норхўжа Сабоҳиддиннинг ниятини англади. Бир оз ўйга толди.

— Сиз айтган ваъздан сўнг лашкарларнинг бир кучига ўн куч қўшилди. Буни фаҳмлаб етишингиз керак эди. Сизга ижозат.

Сабоҳиддин таъзим қилиб, чиқиб кетишга чоғланди.

— Тўхтанг, ўтира туринг,— Норхўжа шундай деб ўрнидан турди-да, ташқарига чиқди. Соқчига: «Ҳеч ким ўтовнинг яқинига йўламасин», дея буюриб, ичкарига қайтди.

— Менинг бир режам бор. Наманганни олган тақдиримда бу режамдан воз кечардим. Энди уни амалга оширишга мажбурман. Бу ишга сиз бош-қош бўласиз... Тоғларга чиқиб кетганимга икки йил бўл-япти. Ҳали унга, ҳали бунга қўшилиб юриш ҳалқумимга келди. Бир ёқда Муҳиддин, бир ёқда Шермат, яна бир ёқда Эргаш, Ҳамдам, Исомқул... Э, саноғи йўқ бу қизигарларнинг. Бири бирининг ўлимини пойлайди. Уларнинг бошини бирлаштиришнинг биргина йўли бор. Фарғонада маҳди пайдо бўлиши керак.

— Маҳди?

— Ҳа, маҳди... Қўрбошилар амиралмуслиминга зоҳиран бўйин эгсалар-да, ботинан кўрарга кўзлари йўқ. Ҳали Фарғона ғайридинлардан тозаланмай туриб тахт талашишади. Маҳди пайдо бўлса, улар мажбуран бўйин эгадилар. Чунки лашкарлар энди маҳдининг этагини тутадилар... Режа маъқулми?

— Маъқулликка маъқул... Аммо маҳдини тангрининг ўзи юборади. Биз уни чорлаганимиз билан, оллоҳнинг истаги...

— Ўз амрини бажараётган лашкарлардан оллоҳ марҳаматини аяйди деб сизга ким айтди? Гўл бўлманг, мулла. Ҳанимни мағлуб этиш учун ҳийла ҳам ишлатиш керак. Ҳийла ёлғонсиз ўтмайди. Ғалаба бизга ёр бўлгач, оллоҳ гуноҳларимиздан кечади. Сиз эртагаёқ қишлоғингизга қайтасиз. Масжидда тухум босиб ўтирмай, қишлоқма-қишлоқ юриб ваъз айтинг. Мусулмонларни жангга чорланг. Ора-сира бир туш кўрганигизни, худо хоҳласа, юртимизга маҳди келажagini айтинг. Баҳорга қадар қиладиган ишингиз шу. Ақлли кишининг тили ҳадеб тини ҳатламайди. Сиз ақлли одамсиз.

— Демак, қўрбошилардан бири маҳди деб эълон қилинадими?

— Ҳа.

— Ким?

— Бу ёлғиз оллоҳнинг ўзигагина маълум.

Гарчи Норхўжа шундай деб мақсадини яширган бўлса-да, Сабоҳиддин бўлажак маҳдининг ким эканини англади. Фақат Норхўжанинг кейинги режалари у учун қоронғи эди.

Эртасига у қишлоғига қайтди.

Уйда акасини кўриб, худога шукр, деб қўйди. Жамолиддин укаси билан совуқроқ кўришди. Машкура билан онаси бошқа уйга чиқишгач, ака-ука ёлғиз қолди.

— Норхўжа нима учун мени қўйиб юборди? — деди Жамолиддин тик турганича.

— Ака, бесабр бўлманг, ўтиринг, бафуржа гаплашайлик.

— Фақат илтимос қилганингни айтма. Қўрбошининг бошқа нияти бўлиши керак.

— Мен уларнинг режасини тузук англай олмадим. Аммо бўлак режаси борлигини юрагим сезиб турибди.

— Дуруст... Машкурани нима учун куёвга бердинг?

— Ахир...

— Ҳеч ким билмайди деб ўйладингми?

— Мажбур эдим. Қўлимдан нима келарди?... Сабоҳиддин бўлган воқеаларни бирма-бир айтиб берди. Бироқ, қотилликда бекбоши билан

Султонмуродхўжанинг қўли борлигини яширди.

— Қўрқоқ, бошингга рўмол ўраб юр энди!

— Ака, ундай деманг, мен фақат... худодан қўрқаман.

— Ҳа, ана энди ўзингга келдинг. «Худодан қўрқасан!» Худонинг сеvimли бандалари эса истаганча ор-номусингни эрмак қилади. Сен чидайсан. Чидашга мажбурсан. Чунки тепангда худо бор. Худонинг ҳам қиладиган иши йўқ. Нигоҳини фақат сенга тикиб олган. Ҳар қа-дамингни ўлчайди.

— Ака, ҳаммамиз мусулмон фарзандларимиз, у қадар ёмон гап-ларни айтманг.

— Шаккоклик қилманг, дегин. Мен Марғилонда дастлаб учраш-ганимизда худодан юз ўгирганимни айтиб эдим шекилли? Менга энди мусулмончиликдан гап очма. Мен ўзбек бўлиб туғилганман. Мусулмон-лик кафанини менга кейинроқ бичишди. Эсим борида мен бу кафандан қутулдим. Сен эса борган сари унга ўраляпсан. Эсингни йиғиб олма-санг қаттиқ панд ейсан... Қайтишингда Норхўжани кўрдингми?

— Кўрдим.

— Қанча аскар билан қайтди?

— Билмайман, бундай гапларни мендан сўраманг. Билган тақди-римда ҳам айтмас эдим. Мен айғоқчи эмасман.

— У ҳолда сен билан гаплашиб ўтирмасам ҳам бўлади.

Жамолиддин эртасига кетди. Қайтар маҳали укасига: «Қишлоқ-дан жила кўрма» деб тайинлади. Бошқа сўз айтмади.

Ўрта вагон

Рҳақ ҳаракатсиз ётган Девонага қараб туриб қолди.

Ерликлар орасида олчоқ, малъун одамлар борлигини у аввалги сафари чоғида айтарли сезмаган экан. Рҳақ одамларнинг қалб ғала-ёнларини, қайғуларини вужудларида яшира олишларини билганда, кўнглида уларга нисбатан муҳаббат кўз очган эди. Сабоҳиддин хоти-расида уйғонаётган воқеалар, шунингдек, унда-бунда учраётган ҳий-лагарлар унинг руҳини чўқтирди. Ораларида бундай маккорларнинг борлигига одамлар кўникиб қолганлар. Ҳамиша улардан эҳтиёт бўлиш-га уринадилар. Ҳатто ботиний таҳликада ҳам яшайдилар. Нима учундир ҳийла соҳибларини, қалбан пароканда одамларни фош қилишга журъат эта олмайдилар. Ахир ҳаёт шундай давом этаверса, бундай малъун-ларнинг сафи кенгайверади-ку. Улар турли кўринишларда илдиз отиб, охир-оқибат сайёрани ҳалокат ёқасига олиб келмайдиларми? Илгари амир ёмон эди. Бой, босмачи ёмон эди. Қанча қон тўкиб, маҳв этдилар. Одамлар нима учун ёмонларга бефарқлар? Агар Рҳақ уларни илгари-роқ фаҳмлаб, кундалигида зикр этган тақдирда, Лукннинг қарашлари тўла маъқул топилди, Ер хусусидаги баҳсга ўрин қолмаган бўларди.

Рҳақ ўзини ўзи саволга кўмиб, яна жавоб изларди. Жавобни ун-га Асқарали, Дилмурод, Ақида, ҳали ўзи кўрмаган Асқаралининг ўғ-ли билан профессор Раззоқов берарди. Рҳақ (узоқни кўра билиш ху-сусияти билан) уларнинг келажагига ишонарди...

— Шопўлат акамиз ҳали ҳам ухляптиларми? — эшикдан кириб келган Дилмурод шундай деб Рҳақ-Мирзавойнинг хаёлини тўзитиб юборди. Кейин тўғри ичкари кирди-да, Девонанинг билак томирини уш-лади.— Қани, Шопўлат ака, туринг энди, ётавериб белингиз қотиб кет-гандир.

Девона ярқ этиб кўзларини очди. Дилмуродни биринчи кўраётган-дек унга бошдан-оёқ разм солди. Кейин қадини аста тиклади. Оёғи-ни осилтириб ўтирди. Сўнг эски калишини кийди-да, ҳорғин бир аҳвол-да уйдан чиқди. Дераза олдида турган Рҳаққа ҳам бургут қараш қил-ди-да, кўча эшиги томон юрди.

— Сезяпсизми? — деди Дилмурод қувноқ бир оҳангда.— Яна ик-

ки марта муолажа қилсак, эсини йиғиб олади. Энди бунга тўла аминман.

— Кейин-чи?

— Нима кейин? — Дилмурод Рҳаққа ҳайрон бўлиб қаради.— Одамларга қўшилиб яшайверади. Балки уй-жой қилар...

— Унинг жинни бўлганини қишлоқдагилар унутади, деб ўйлайсизми?

Дилмурод ўйланиб қолди.

Раис айтганини қилиб Сабохонни идорага ишга олди. Идорада иш кўпмиди, ё ўзининг келгиси йўқмиди, ҳар ҳолда Сабохон шифохонага йўламай қўйди. Дилмурод бунга кўп ҳам эътибор бермади. Рҳақ Сабохоннинг нима учун келмай қўйганини билса ҳам, ўзини билмаганга олиб юраверди. Бу орада у раиснинг буйруғи билан тоққа, чўпонлар олдига чиқиб кетди. Худди шу куни кутилмаганда шифохонага Сабохон кириб келди. Дилмурод уни илиқ қаршилаб, ўтиришга таклиф қилди.

— Йўқ, раҳмат, тезда қайтишим керак,— деди Сабохон бир оз гапидан тутилиб.

— Оловга келган экансиз-да?

— Сизни раис чақиряпти.

— Ҳозир борайми?

— Ҳа, кутиб ўтиришибди.

Дилмурод Сабохон билан кўчага чиқди. Унинг гапларига баъзан жавоб қилмас, баъзан «ҳа» ёки «йўқ» деб қўя қоларди. Дилмурод бундан ажабланди.

Раиснинг хонасида ўтирган ҳамкурсини кўриб, Дилмурод қувониб кетди. Область соғлиқни сақлаш бошқармасида ишловчи дўстини бу ерга келаётганда бирров йўқлаганди. «Акмал ҳолимдан хабар олгани келибди», деб ўйлаб кўнгли равшанлашди. Аслида Дилмурод уни хуш кўрмасди. Ҳар нарсадан ҳадиксировчи, ўзини четга олиб юрувчи, «сен менга тегма, мен сенга» қабилдаги ҳаётни афзал билувчи бу йигитдан нафратланарди ҳам. Акмал шаҳарда ҳамма вақт трамвайнинг иккинчи вагонидан юрарди. Биринчиси билан учинчиси издан чиқиши мумкин, ўртадагиси хавфсиз, деб ҳисобларди...

Қишлоқда кўпдан бери ёлғиз бўлгани учунми, ана шу дўсти ҳам кўзига оловдек кўриниб кетди.

— Салом, Дон Жуан, аҳвол қалай,— деди Акмал совуқроқ оҳангда.

Дилмурод бундан аввалига совуқроқ ҳазил ўрнида қабул қилди. Лекин гап оҳангида заҳар борлигини англаб, кайфияти бузилди.

— Энди мақсадга кўчсак ҳам бўлади,— деди Акмал расмий тарзда.

— Аввал бир пиёла чой...— деди раис.

— Чойни кейин бафуржа ичармиз. Хўш...— Акмал бақалоқ портфелидан қоғоз чиқарди.— Бизга бир хат тушди. Шуни аниқлагани келганман.— У қоғозни раисга узатди.— Сиз юборгансизми?

Раис қоғозга астойдил қаради.

— Штомпаси бизди колхозники,— деди. Сўнг ҳижжалаб ўқий бошлади. Дилмуроднинг Сабохон билан ошиқ-маъшуқлиги, жувоннинг шифохонадан кетиб қолиши ҳақидаги жумлани ўқиб бўлгач, Акмалга савол назари билан қаради.

— Меҳмон, бундан қайдан олдингиз? Тоза ғийбат қилибди-ку? Сабохонни ўзимиз чақириб олганмиз. Ана, ўзидан сўраймиз.

— Охиригача ўқинг.

Раис «хўп» деб хатни охиригача бош чайқаб ўқиб чиқди.

— Йў-ўқ,— деди у хатни қайтариб берар экан.— Бундан мен ёзмаганман. Қўл меники эмас. Мен юборадиган хатларимга юмалоқ муҳр босаман. Бунинг муҳри ҳам йўқ. Биров номимни сотибди.

— Штампчи?

— Штомпа ҳисоб эмас. Юмалоқ муҳр ҳисоб.

— Хатлардаги гаплар тўғрими?

— Тўғри ҳам деёлмайман, нотўғри ҳам. Дўхтиримизнинг чакки қадам кўйганини шу топгача эшитганим йўқ.

— Сиз эшитмаган бўлсангиз...

— Мен эшитмаган бўлсам, демак, дўхтиримиз суюқлик қилмаган. Хатингизга қараганда, улар ошиқ-мошиқ эмиш. Бе, қишлоқда шундай юриб бўладими? Сиз бир қизга учта гап отаман деб, оғиз жуфтланг, бир сўзни тугатмай нима деганингиз қишлоққа маълум бўлади. Уй-наш тутиш катта шаҳарда ярашади. Бу ерда ҳар қадамингиз ўлчоғлиқ. Агар текширгани келган бўлсангиз, Сабонинг ўзидан сўранг, кўйинг. Гап қишлоққа ёйилмасин. Ёлғон гапни чинга айлантириб юборадиганлар бор. Сабохон!— раис шундай деб ўтирган еридан бақириб-чақирди.— Баққа бир қаранг.

Сабохон кирди. Акмал унга хатни узатди. Сабохоннинг ранги бўзарди. Дилмурод хат ушлаган бармоқларнинг қалтираганини сездди. Сабохон қоғозга тикилиб турар, аммо ўқимасди. Дилмурод буни ҳам пайқади. Раис билан Акмалга қаради: Мамарайим чарм креслога ястаниб ўтирибди, Акмал стол устидаги китобчани варақляпти... Сабохон хатни узатди.

— Ҳаммасини ўқидингизми?

— Ҳа.

— Гаплар ростми?

— Йўқ.

— Буни ким ёзган бўлиши мумкин?

— Невлай?

— Штамп сизда турадимиз?

— Йўқ, раисда.

— Унда...

— Штомпа менда туради, меҳмон. Мен беш-ўн варақ қоғозга уриб бераман. Вақт-бемаҳал менинг йўғимда исправкага керак бўлиб қолади. Бу қоғозлар стол устида туради. Битта-яримта олгандир-да. Энди, Сабохон, қоғозларди беркитиб юринг. Одамларга ишониб ҳам бўлмайди.

— Энди нима қиламиз?

— Нима қилардингиз? Тухмат экан деб борасиз. Дўхтиримиз яхши ишлаяптилар.

— Шу гапларингизни ёзиб беролмайсизми?

— Керак бўлса, хат ҳам қиламиз. Сабохон, ёзиб туринг, биз чойпой ичиб олайлик.

Тамаддидан сўнг Дилмурод Акмални шифохонага бошлади. Шамол ҳовлидаги хазонларни гала-гала қилиб учуриб юрарди. Эшикларнинг ланг очиқлигини кўриб, Дилмурод ҳайрон бўлди. Шошиб ичкарига кирди: ТЭТнинг ғилофи олинган, симлар эса узилиб ётарди. Дилмурод бу манзарани кўриб, остонада қотиб қолди. Сўнг ТЭТга яқинлашиб, синчиклаб кузатди.

— Нима бу? — деди Акмал ичкарига кириб.

— ТЭТ... Айтувдим-ку...

— Озгина ишлаб душманлар ҳам орттириб олганга ўхшайсиз.

— Бу душманнинг иши эмас. Душман бўлганда фақат симларни узмай, ТЭТни пачақлаб ташларди. Қолаверса, душман сизга эмас, бошқа ерга, бўлак мазмунда хат ёзарди.

— Булар дўстнинг иши экан-да?

— Йўқ, дўст эмас. Аммо душман ҳам эмас.

— Мен хатни ёзган одамни аниқлаб кетсам бўларди.

— Кўйинг, қишлоқда гап кўпаяди. Сир аста-секин очилади. Ҳозир индаш керак эмас. Энг муҳимини аниқладингиз-ку, бўлар.

— Ҳар ҳолда, сизга ҳам яхши эди.

— Менга ҳозир ҳам ёмон эмас. Хатни ёзган одамни ҳам тахминан биламан.

— Қим?

— Бир одам-да. Балки у эмасдир. Тахмин қилипман. Қани, юринг, булоқбошини кўрсатай.

Улар қишлоқни кесиб ўтиб, анча юқорилашди. Акмал ҳансираб қолди. Тез-тез тўхтаб дам ола бошлади. Булоқбошига етишгач, пастга қаради: дарахларнинг умрини яшаб бўлган хазон барглари олтин чодир бўлиб қишлоқни ўраб олганга ўхшарди.

— Бир ой илгари яшил бахмалнинг ўзи эди,— деди Дилмурод.

— Ажойиб! Ажойиб! Гўзалликни қаранг. Кенгликни қаранг! Қани энди шундай жойда яшасанг!

— Бу ерда яшаш хавфли.

— Нера?

— Тоғ-да. Сел келиши мумкин, баъзан тош кўчади, вулқон отилиши ҳам ҳеч гап эмас.

— Ҳа, мана шуниси чатоқ. Лекин бежавотирроқ ерни танласа бўлади.

— Унда шу томонларда ишлай қолинг.

— Жон дердим, аммо ишим...

— Акмал ака, бошқармада ўралашиб юрибсиз-у, унинг бирор фойдаси борми ўзи?

— Кимга?

— Ўзингизга-ку фойдаси бор, бу аниқ, мен жамиятни назарда тутаяпман.

— Мени бу ишга катталарнинг ўзи тавсия қилишган. Демак, фойдаси бордир. Лекин, энг муҳими, зарари йўқ. Бу — бир. Иккинчидан, ўзингизни катта олманг. Сиз илмий ишингизни энди бошляпсиз, учтўрт йил ўтсин, кейин кўрамиз.— Акмал шундай деб пастга туша бошлади.

— Акмал ака, кечиринг, мен сизни хафа қилмоқчи эмасдим.

— Ҳа, хафа қилмоқчи эмасдингиз! Кинояларингизга тушунмаянманми, ҳар нарсанинг чеки бўлади-да!

— Келинг, энди хафагарчиликни қўйинг, кечиринг деяпманку. Булоқ сувидан ичмай, қаёққа тушиб кетяпсиз?

— Совуқ сув ичолмайман, томоғим оғрийди.

Акмалнинг шу бўйи чеҳраси очилмади. Эрталаб совуққина хайрлашиб кетди.

Дилмурод уни кузатгач, шифохонага келди. ТЭТнинг узилган симларини созлаш учун ўтирганда эшик олдида Сабохон кўринди. Дилмурод «келинг», деб қўйиб ўз иши билан машғул бўлди. Сабохон ичкарига бир қадам қўйганича тураверди. «Киринг, ўтиринг», деди Дилмурод унга бир қараб олиб.

— Йўқ, кетаман,— деди Сабохон. Дилмурод индамади.

— Сизга бир гап айтмоқчи эдим,— деди яна Сабохон.

— Нима демоқчилигингизни биламан.

— Билмайсиз.

— Нимага энди, биламан,— Дилмурод ўрнидан туриб, Сабохонга яқин келди.— Хатни сиз ёзгансиз.

— Йўқ.

— Сиз айтиб тургансиз, бошқа одам ёзган. Ҳарҳолда хатнинг мазмуни сизга таниш эди. Қўлингиз титрашидан сезганман. Уни тузуқроқ ўқимадингиз ҳам, тўғрими?

Сабохон қўллари билан юзини тўсиб олди. Тескари қаради. Елкалари силкинди.

— Нимага йиғляпсиз?

— Сиз ҳеч нарсани билмайсиз! — деди Сабохон шашт билан ўғирилиб. Кўз ёши ёноғида из қолдириб пастга томди.— Нима учун шундай қилганимни биласизми?

— Балки раис...

— Раис! Йўқ. Ўзим қилдим бу ишни.

— Сабохон, ўзингизни босинг. Гуноҳим бўлса, юзимга айтинг.

— Гуноҳ? Йўқ, сиз бегуноҳ фариштасиз. Сиз... сиз... ҳеч нимани сезмайсиз!

— Нимани сезишим керак?

Дилмурод Сабохоннинг ёш тўла кўзларига қараб, юраги ўртаниб кетди. Воқеа энди ойдинлаша бошлаган эди. Дарвоқе, у Сабохоннинг сирли қарашларини сезарди. Лекин бир куни сўрида ўтирганларида «Сиз ҳам хийлача экансиз», деган гапидан сўнг ўзини босиб олганди. Демак, у шунчаки пўписа экан-да...

— Ахир сизни кетинг деб шу ишларни қилдим!..

— Сабабини айтасизми?

— Сабаби... сабаби... Мени қийнаманг, кетинг бу ердан! Сабохон шундай деб хўнграб юборди. Бошини Дилмуроднинг елкасига қўйди. Дилмурод уни бағрига босди. Вужудида ўзига бўйсунмайдиган ҳирс уйғониб, жувонни маҳкам қучоқлаб, ўпа кетди. Сабохон қаршилиқ кўрсатмай йиғлар, Дилмурод эса уни тобора бағрига қаттиқроқ босарди. Қўллари бежо ҳаракат қила бошлагач, Сабохон уни итариб юборди. Дилмурод ҳансираганича унга тикилиб қолди.

— Сабохон...

— Йўқ! Яқинлашманг. Сиз мени ким деб ўйлаяпсиз? Эсингиздами, қайнағамнинг қўйнимга кирганини айтган эдим. Унинг ўлганини ҳам айтганман, эслайсизми? Бўлмаса, охиригача билиб қўйинг: уни эрим ўлдириб, кейин мазорбошига осиб келган.

— Сабохон!

— Нима учун ўлдирганини тушунгандирсиз? Эрларда бор номус аёлларда бўлмайди, деб ким айтди сизга?

— Сабохон, ахир ўзингиз...

— Ўзим... Мен аҳмоқман... Ахир сиз мени яхши кўрмайсиз-ку, тўғрими?

— Тўғри.

— Шунинг учун бу ердан кетинг. Илтимос қиламан. Бўлмаса... мен кетай. Сизни кўрсам... мени гуноҳга қўйманг. Мени тўғри тушунинг. Ҳозирги ҳаракатингиздан сўнг сизни аввалгидай кўролмайман. Сиздан кўрқаман. Ҳамма эркалар қатори экансиз...

Сабохон шундай деб чиқиб кетмоқчи бўлди.

— Сабохон, тўхтанг,— деди Дилмурод унинг қўлидан ушлаб.

— Нима дейсиз?

— Мен бу ерда бир умр қолмайман. Тажрибаларим битгач, кетаман. Ҳозирги ишим учун... кечиринг.

— Чинни синди...

— Ҳар қанча қаҳрингизга лойиқман... Сабохон, хатни-ку мени кетсин деб ёзибсиз, манавини-чи?

— Нимани?

— Симларни ким узди?

— Билмайман. Мен бу ерга қадам босганим йўқ.

Сабохон кетди. Дилмурод «Э, калла!», деб ўзини ўзи койиганича юраги сиқилиб кетди. Ҳамма иши силлиқ кетаётувди. Бу нимаси энди? ТЭТни фақат икки киши — Мирзавой билан Сабохонгина биларди. Сабохон кирмадим дейди. Ёлғон гапирмайди. ТЭТ кимга халақит берди? Девонагами? Йўқ... Балки... Бошқа ким бўлиши мумкин? Агар бу Девонанинг иши бўлса... Яхши! Демак, ТЭТнинг таъсир этгани аниқ! Ишқилиб Девона бузган бўлсин. Буни қандай аниқлайди? Девона «мен буздим», демайди-ку? Яна бир муолажага тайёрласа, балки ойдин бўлар?

Дилмурод ўрнидан туриб қабристонга қараб кетди. Хужрада Девона йўқ эди. Дилмурод изига қайтиб, қолган симларни улади. Эртасига Рҳақ қайтди. Дилмуроднинг илтимоси билан Девонани топиб келди.

Девона чарм қопланган тахта сўрига итоаткорлик билан ётди. Аммо муолажа яримлаганда титрай бошлади. Дилмурод буни сезиб асбобни ўчирди. Девона шу заҳотиёқ гангиб, ўрнидан туриб кетди.

— Қотил! — деб бақирди у бор овози билан.— Улдираман! — У атрофга аланглаб бир нарса излади. «Улдираман!» деб бақирди яна. Рҳақ вазиятни тушуниб, унга кўзларини қадади-да, фикран буйруқ берди. Девона юзини кафтлари билан тўсиб сўрига ўтирди. Дилмурод ҳар эҳтимолга қарши тайёр қилиб қўйган тинчлантирувчи дорини олиб, уни эм игнаси билан Девонанинг билагига юборгач, елкасидан ушлаб ётқизди.

Девона уйқуга кетди. Рҳаққа воқеа оидин бўлгани учун ташқарига чиқди. Дилмурод эса гарангсиб, Девонага тикилганча ўтириб қолди.

Қочоқлар

Бу қиш Новқат атрофларига қор қалин тушди. Совуқ ҳамма ерни қақшатиб юборди. Барча баҳорни интиқлик билан кутар, аммо табиатнинг илиқ нафаси ҳадеганда сезилмас эди.

Сандалнинг тафти хийла пасайди. Сабоҳиддин эти жунжикиб уйғонди. Лекин ўрнидан туришга, кул босган чўғни очиб қўйишга эринди. Булут тарқаб, ҳаво очилибди — ой нури қор зарраларида ялтирайди. Итдан ҳам совуқ ўтганми, инида ётганича гиншийди. Сабоҳиддиннинг кўзи яна илинди. Босириқди. Тушига Сожида билан Маъмурбойвачча кирибди. Иккови ҳам қонга беланган. Сабоҳиддинга ҳунук тикилишади. Индашмайди. Сабоҳиддин калима келтирса ҳам жойларидан жилишмайди. Тирноқлари орасидан чак-чак қон томади. Қон, қоп-қора қон. Ер уни шимимайди. Худди лахча чўғ устига сув томчиси тушиб, жизғанақ бўлгани каби улардан томган қон ҳам ер устида оловланиб туради-да, сўнг тошга айланади. Бирпасда уларнинг тиззасигача тош бўлиб кетади... Кейин Сожида тошларни олиб, Сабоҳиддинга отди. Сабоҳиддин қочишга ҳаракат қилди. Лекин илдамлашга ҳар қанча уринмасин, оғир оёқларини судрай олмади...

Шу пайт ит қаттиқ ҳуриб, уни уйғотиб юборди. Кимдир қорни фирчиллатиб босиб келиб, уйга яқинлашди. Айвон устунига қамчи дастаси билан аста уриб, тақиллатди.

— Қим? — деди Сабоҳиддин уйқу аралаш.

— Тақсир, ўрнингиздан туриб отланинг, бегим йўқлаяптилар сизни.— деди кутилмаган меҳмон паст овоз билан.

— Нима учун? Тинчликми?

— Тинчлик. Тезда-тезда бўлинг. Вақт ғанимат.

Ичкари уйдан Соҳиба аянинг овози келди. Сабоҳиддин ўша томонга ўтди. Онаси билан сингисини тинчитиб, хайр-хўшлашиб, тўрвани елкасига ташлади-да, ташқарига чиқди. Сабоҳиддин учун ҳам от келтиришган эди. Бешовлон катта довон сари йўлга тушдилар. Тун яримлаган, чароғон юлдузлар тўлин ой измига бўйсуниб, гўё ерга аёз уфурарди.

Тонг отди.

Кун ўтди.

Қароргоҳга шом қоронғисида етиб бордилар. Отлар ҳам ҳориди. Ўзлари ҳам ҳолдан тойдилар.

Сабоҳиддин отдан тушиб, оқ ўтов сари юрди. Қора чироқ ичкарини хира ёритиб турибди. Норхўжа ёнбошлаб, Аҳмад дев эса чордона қуриб олган. Уртада дастурхон ёзиғлиқ. Норхўжа Сабоҳиддинни кўриб қўзғолди. Руҳияти ҳорғин бўлса-да, илиқ сўрашди.

— Тинч келдиларингми? — деди фотиҳадан сўнг.

— Алҳамдулиллоҳ. Довондан ўтишда бир оз уриниб қолдик, чамаси.

— Илож қанча. Илгарилари бунақа пайтда эси бор одам довонга яқинлашмасди. Худо хоҳласа, яна ўша кунларга етиб қолармиз.

— Иншооллоҳ. Қела келгунча нима гап экан, деб хавотирда бўлдим?

Норхўжа мийғида кулди:

— Сизни ҳийла азобга қўйибмиз-да. Хавотирли юмуш йўқ. Ҳама иш жойида. Сизни бир қувончли хабардан огоҳ қилиб қўяй, деб йўқлатган эдим.

— У ҳолда, нур аланнур, тақсир. Бу қулоқлар шодиёна хабарларга чанқоқ бўлиб қолди.

— Биз шўролар билан ярашишга аҳд қилдик. Ортиқча қон тўкмай қуролагимизни уларнинг оёғи остига ташлаб, иссиқ уйимизда жон сақлайлик, деган ниятдамиз. Сиз бунга нима дейсиз?

Бундай гап Сабоҳиддиннинг етти ухлаб тушига кирмаган эди. Агар бирор мурда тирилиб келибди, дейилса, ишонарди. Аммо бу гапга... Ё Норхўжа синаяптими? Балки ростдир. Тушида қон кўрган эди. Қон ёруғлик, дейдилар.

— Тақсир, сўзларингизни сал янглиш англадим, шекилли?

— Назаримда, айнан тушундингиз.

— Ё мени синамоқчи бўлаяптиларми?

Норхўжа кулиб юборди. Лекин Аҳмад девнинг юзида ўзгариш сезилмади. У чордана қурганича пиёладаги икки қултумгина чойни айлантириб, ўй суриб ўтирар, гўё бекбоши билан Сабоҳиддиннинг суҳбатлари қулоғига кирмаётган эди.

— Сизни синаб эсимни ебманми, мулла Сабоҳиддин, нафсиламброни айтяпман.

— Бу қадар осонлик билан бўйин эгиш...

— Номарднинг иши! Ҳа! Дев, эшитдингми, мулла ҳам шу фикрда. Лекин менинг қарорим қатъий. Холиқберди тўрага қўшилиб болшовойларга таслим бўламан.

Сабоҳиддин нима дейишни билмади.

— Гап бундай, мулла Сабоҳиддин, тахминим тўғри чиқиб, Тўранинг шўролар билан ярашиши аниқ бўлди. Биз унинг сулҳидан фойдаланишимиз керак. Кучимиз анчайин қирқилган. Тўртинчилар бизни айри-айри қилиб, бирма-бир янчиб чиқишлари мумкин. Шунинг учун ҳийла ишлатмасак бўлмайди. Бекларимнинг ичида бу ҳаётдан норози бўлиб юрганлар бор. Шуларни олиб, Холиқберди билан бирга бўйин эгиб бораман. Қолган асл бекларимга Аҳмад дев бош бўлиб Шерматга қўшилади. Сиз ҳам мен билан бирга борасиз.

Уч кундан сўнг олти юздан зиёд отлиқ довон ошиб ўтиб, Шоҳимардон томон йўл олди.

Қуёшнинг ўлимтик нурларида сал ҳарорат сезилди. Адирларнинг этаклари мош-гуруч бўлиб қолди. Табиатнинг зириллатадиган қаҳри ўрнини дилхуш ҳаво эгаллай бошлади. Ана шундай бир дамда улар Холиқберди тўранинг лашкарларига қўшилиб, Искобил сари юрдилар. Пешиндан сўнг манзилга етишди. «Тартиб билан қатор саф тортилсин!» деган буйруқ бўлди. Сабоҳиддин лак-лак лашкарнинг бир ерга тўпланишини хаёлига келтирмаган эди. Саф қаердан бошланиб, қаерда тугаганини билиб бўлмайди. Ҳаммада милтиқ, елкаси оша ўқдон. Отлар учаман, деб турибди. «Норхўжанинг, орқаворотдан сўкингани билан, тўрамга бўйсунушида гап бор экан», деб ўйлади Сабоҳиддин.

Гузарда жонланиш сезилди. Бир гуруҳ отлиқ кириб келди.

— Ҳов анави олдинда келаётган Низомиддин хўжа дегани Фрунзенинг ишончли одами экан. Акангизнинг улфати. Баччағар хўжа номига ҳам иснод келтирибди. Худо хоҳласа, хўжа бўлиб туғилганига ҳам пушаймон ейди.

— Тақсир, сиз ҳозир унга таслим бўляпсиз,— деди Сабоҳиддин овозини пастлатиб.

— Мулла, қўчқор зарб билан калла қўйиш учун орқага тисарилади. Ҳеч кўрганмисиз?

Сабоҳиддин жавоб бермади. Саф олдида Холиқберди тўра пайдо бўлди. У оқ отда, жигарранг чакмон кийган, бошида кундуз телпак. Қўлидаги қилични ўйнатганича отини йўрттириб бориб, Фрунзенинг одамларига пешвоз чиқди. Нимадир деди. Лекин Сабоҳиддин унинг гапларини эшита олмади. Отлиқлар орасида акасини кўриб, юраги ҳапри-

қиб кетди. Кейинги уч ой ичи бўлиб ўтган воқеаларни эслаб эзилди. Бекбоши «Низомиддин хўжа» деб таништирган қотма йигитнинг баланд овозда Совет ҳокимиятининг камбағалга қайишиши, гина қилмаслиги, адашганларнинг айбидан ўтиши, бесабаб қон тўкилишига чек қўйишга интилиши ҳақида айтган сўзлари ҳам чала-ярим қулоғига кирди. Кейин Холиқберди тўранинг аслаҳаларини ечиб, ерга қўйганини кўрди. Сўнг гузар ўртасида қуроллар уюми қад кўтара бошлади. Акаси бу уюм орқасида кўринмай кетди.

Норхўжа сулҳдан сўнг ҳам Сабоҳиддинга рухсат бермади. Сабоҳиддин Марғилондаги масжид мутавваллисининг уйига қўноқ бўлди...

... Ҳамал келди, амал келди. Сумалак қайнатиш учун дошқозонлар осилди. Марғилон атрофидагилар икки йиллик бесаранжомликдан сўнг эркинроқ нафас олиб, наврўзни байрам қилишди. Сайилгоҳлар одамларга тўлди. Наврўзнинг биринчи куни сайил таассуротидан маст бўлиб турган Сабоҳиддинни акаси чақиртирди. Ҳарбий аслаҳаларини тақиб олган Жамолиддин укасининг саломига алик олмади. Отдан ҳам тушмади.

— Нимага қишлоққа кетмаяпсан?

— Наврўз ўтсин.

— Шу бугуноқ жўна. Қайтиб келганимда бу ерда қорангни кўрмай. Бўлмаса... Норхўжа қани? Яқин атрофдамикин? Нима қилмоқчи у, писиб юришидан бир гап борга ўхшайди.

— Билмайман...

— Билмайсан-а?..

— Худо урсин, мақсадидан хабарим йўқ.

— Бўпти, бориб нарсаларингни йиғиштиравер.

— Ака, Сожида ҳақида ғалати гаплар эшитдим?

— Қанақа гап?

— Уни ўқишга юборар эмишсизлар?

— Ҳа, нима эди?

— Ўқиса, демак, рост экан-да?

— Чайналмай, очиқроқ гапир.

— Ўқиса очиқ юрадиган бўладими?

— Ҳа.

— У ҳолда... бузуқлик...

— Бузуқлик қонида бўлса, очиқ юрса ҳам, паранжида бўлса ҳам бари бир. Битта бузуқни деб ҳаммасини чордевор ичига қамаш керакми? Аёл ҳам одам. Одамдай яшасин энди. Сенга ўхшаган муллалар фисқ-фасод тўқийвериб, уларни қон қилиб юборишди-ку.

— Ака!

— Бас қил. Ҳозир айтишадиган вақт эмас. Гапинг бўлса, йиғиб тур, уйда гаплашамиз.

Жамолиддин шундай деб отга қамчи босди.

Эртаси куни масжидга Норхўжа кириб келди.

— Тезда отланинг, йўлга тушамиз,— деди у. Бекбошининг ўзи сафарга тайёр эди, шунинг учун Сабоҳиддинни шоширарди.

Улар ўзларининг йигитидан ўнта, шўро аскаридан бештасини олиб Риштон томонга юрдилар.

— Тақсир, бир гап бўлдими, яна аслаҳаларни тақиб олибсиз?— деб сўради Сабоҳиддин шаҳардан чиқишгач.

— Собиқ бекларимдан бир қанчаси бевошлик қилаётган экан, шуларни инсофга чақиргани боряпмиз. Холиқберди Шерматнинг олди-га кетган.

Норхўжа бошқа йигитлар олдида сирини фош қилмаслик учун гапни айлантирган бўлса-да, Сабоҳиддин унинг мақсадини тушунди. Қасос они яқинлашганини, бирга кетаётган йигитларнинг, айниқса, қизил аскарларнинг тақдирини аллақачон ҳал этилганини фаҳмлади.

Йўллар тинч. Бу атрофда босмачи зоти йўқдек. Норхўжа билан Сабоҳиддин олдинда. Отлиқлар бир-бирлари билан деярли сўзлаш-

майдилар. Баҳор офтоби уларни бир оз ланж қилган, кўз баъзан уй-қуга тортиб кетади... Риштонга оқшомда кириб келиб, босмачиларга қўшилиб кетган Қаримбойнинг қўрғонида тунашди. Ярим кечада ола-тасир бошланди-ю, дам ўтмай тинди. Ҳовлида беш-олти киши машъала кўтариб турар, ерда эса Сабоҳиддиннинг ҳамроҳлари чўзилиб ётарди. Сабоҳиддин машъала кўтарганлар орасида Аҳмад девни кўриб, тинчиди. Аммо, у бекбошига яқинлашиб, «Иблис, сотқин!» деб қамчилай кетгач, лол қолди. Сўнг қамчи ўзининг елкасига ҳам бир-икки тушди. Аҳмад дев: «Сотқинларга ўлим!» деб бақириб, қолган қизил аскарларга ўқ узди. Тўрт кишини ер тишлатиб, бешинчисига қамчи урди.

— Сен тирик қоласан. Хўжайинларингга совға бериб юбораман,— деди унга. Сўнг ўз йигитларига қараб буюрди: — Сотқин бекбошининг мияси айниб қолибди. Бундай мияни кўтариб юриш ҳар қандай гавдага малол келади. Елкасини энгиллаштириб, ачиган каллани болшовойларга совға қилинг.

Норхўжани судраб олиб чиқишмоқчи бўлишди. Бекбоши дод солди. Сабоҳиддинни ҳам туртиб кўча томон ҳайдадилар. Бироқ кутилмаганда, кўчага чиқишлари билан, муомала ўзгарди. Норхўжа унга тегишмаса ҳам бақирар, тез-тез ечинар эди. Йигитларнинг бири унинг кийимларини олиб нари кетди. Аҳмад дев эса унга бошқа кийим берди. Қоронғи кўча бўйлаб юришгач, отларга миндилар. Аҳмад дев қолди. Аммо, қишлоқдан чиқишга улгуришмай, уларга етиб олди.

— Ҳамма иш тинчидими?— деди Норхўжа отга энгил қамчи уриб.

— Айтганингиздай бўлди, бегим. Қизил аскарни отга мингазиб, оёғидан боғладим. Хуржунга Тилаволдиннинг калласини солдим. «Сотқиннинг жазоси шу!» деб икки энлик хат ҳам ташлаб қўйдим. Ома соқолингизни олдириб, яхши қилган экансиз. Чиппа-чин ишонишади энди.

— Қаллани кўриб эси оғиб қолгандир?

— Йўқ, дийдаси қаттиқ экан занғарнинг.

— Тақсир, Тилаволдиннинг калласини, дедиларми? — сўради Сабоҳиддин.

— Ҳа.

— Ўзларининг жиянларими?

— Ҳа, жияним. Уни хайрли иш йўлида қурбон қилдик.

Сабоҳиддин ёқа ушлади. Бундай ишлардан кейинги пайтларда ҳайратга тушмай қолган бўлса-да, вужуди ларзага келди. Қароргоҳда Тилаволди билан қилган суҳбатларини эслаб, қулт этиб ютинди. Норхўжа ундаги ўзгаришни сезмай, сўзини давом эттирди:

— Муҳаммад алайҳиссаломнинг боболари зам-зам булоқнинг сувини кўпайтириб бер, деб тангрига ёлвориб, фарзандларининг бирини қурбон қилган эканлар. Тўғрими? Азиз-авлиёлар бир қултум сув учун фарзандларини худойи қилганларида, биз, юртнинг ҳаловатини кўзлаб, бир кишини қурбонликка атасак, айб эмасдир?

— Дин ат-тавхидда қурбонликқа одам келтириш таъқиқ этилган.

— Шундайми? Биз бундан беҳабар эканмиз. Оллоҳнинг ўзи кечиради гуноҳларимизни...

Отларга ачиқ қамчи урилди. Сабоҳиддин орқада қолди.

— Муллангизнинг фикри бузилмадимикин? Орқада қоляпти,— деди Аҳмад дев.

— Йўқ, кетмайди. Ундан кўнглим тўқ. Чизган чизигимдан чиқмайди.

— Унга совға олиб келувдим.

— Қандай совға?

— Акасининг калласини.

— Жамолними? Қаерда кўрдинг уни?

— Холиқберди билан бирга келган экан. Мен уни тинчитиб қўя қолдим. Қўрбоши сизга ҳам совға атаган эканлар, уни ҳам олволдим.

— Нима экан?

— Озгина зеби-зийнат. Йўл харжи... Кейин Фулжадаги оға-иниларга кўрсатсин, деб Холиқбердининг калласини бериб юбордилар.

— Оббо баччағар, кўр чаққонлик қилибди-да, унинг калласини ўзим олиб бир роҳатланмоқчи эдим. Совғалар қани?

— Хуржунда.

— Жамолникини ташлаб юбор, укаси кўрмасин.

— Кўргани маъқулмикин?

— Бўлмаса, ўтиб кетгунимизча индамай тур.

— Муллангизни кўздан қочирмаслик керак. Анави яллачилар ҳам шўроларга сотилган экан.

— Қайси?

— Буқоқ билан чўтир-чи? Шермат кўр икковини ҳам қўлга туширибди. Чўтири қочибди. Буқоқни сув тўла ертўлага ташлаб қўйган экан.

— Оббо занғарлар-е, киши билмас бўлиб ишни пишитиб юрарканда, а?

— Менам сезиб юрардим. Сиз Наманганни олгани кетганингизда, муллангиз буларга жавоб беринг, деб кирган эди. Бўзанинг таъсирида... кўнган эдим. Энди ўйлаб қарасам, муллангизда ҳам иш кўп. Бизни унча хушламайди.

— Хушламаса ҳам хизматимизни айтганимиздай қилади. Кўнглинг тўқ бўлсин. Ома орқада қолишга йўл қўйма...

Тонгда уларни уч юзга яқин яхши қуролланган йигит кутиб олди. Норхўжа одамларни шоширар, дам олишга деярли рухсат бермас эди. Қашқар йўлига чиқишгач, Сабоҳиддин Норхўжанинг ниятини англади. Демак, у хорижга ўтиб кетмоқчи. Шунинг учун ҳам «Қаерга кетяпмиз?» деган саволи жавобсиз қолган экан-да.

Йўл юқорилагани сайин юриш оғирлашди. Отлар чарчади. Одамлар ҳам ҳолдан тойди. Жар ёқасидаги тор сўқмоқларда отлар ҳуркийди. Беш-олти от пастликка қулади. Бир довонни ошиб ўтишгач, Норхўжа ҳордиқ чиқаришга рухсат берди. Шунда Сабоҳиддин орқага қайтиш учун бекбошидан изн сўради.

— Сизнинг мақсадингиз аниқ — у ердан лашкар тўплаб қайтасиз. Бегона юртларда менинг юришимга ҳожат бормикан? — деди у.

— Сиз менинг ишонган тоғимсиз, мулла Сабоҳиддин, ўзингизни ерга ураверманг. Фулжада зерикиб қолсангиз, қайтариб юбораман. Дунёни кўрганингиз қолади.

— Дунёни кўриш қочмас. Мен яқин-йироқларим билан хайр-хўшлашганим ҳам йўқ эди.

— Қим хайрлашибди? Менми? Бу гапларни қўйинг, мулла. Сизни у ерларда узоқ тутиб турмайман. Тезда юртга қайтасиз.

Улар яна йўлга тушдилар. Кечга яқин пистирмага дуч келдилар. Сабоҳиддин сарҳадга яқинлашганларини шунда билди. Олишув узоққа бормади. Норхўжа мурдаларни кўмишга ҳам рухсат бермай йўлда давом этди.

Юриш тобора оғирлашди. Ҳаво етишмайди. Сув ичиб қўйган саккизта от шишиб ўлди. Сулайиб, ҳолдан тойган йигитлар орқада қолиб-қолиб кетавердилар. Тунги совуқ зириллатиб юборади... Эрталаб қорли чўққиларга етиб оладилар — Норхўжа шуни ўйлайди. «Қор кўчмаса эди», деб хавотир олади. Худодан мадад сўрайди. Энг хавфли манзилга етишганини фақат у билан Аҳмад дев биледи. Бошқалар авваллари бу йўлдан юрмаганлар.

Норхўжанинг кутгани бўлди. Оқшомга яқин қор кўчди. Қанча йигит кўчки остида қолди, қанчаси қутулди, билмайди. Олдинда келаётганлардан ўттизга яқини бу офатдан омон чиқди. Орқада келаётганлар балки соғ қолгандир. Уртадагилардан эса умид йўқ...

Сабоҳиддин изига қайтажагини яна айтди.

— Оллоҳ бизнинг йўлимизни тўсди. Қилаётган ишимиздан норози, — деди у.

— Бизни омон сақлаб қолди-ку? — деди Норхўжа.

— Оллоҳ гуноҳларимизни ювишга имкон яратиб, жонимизни қайтариб берди.

— Биз гуноҳларимизни ювиш учун кетяпмиз.

— Мен қайтаман.

— Қўрқяпсизми?

— Йўқ, боришни истамаяпман.

— Ҳаммаёқни қор босди-ку, қандай юрасиз?

— Бир амаллаб ўтаман.

— Йўқ, мулла, бу хаёлни миянгиздан чиқариб ташланг. Сиз мен айтган ишни қиласиз!

— Нима учун?

— Сабаби кўп. Айтайлик, сирингизни яширганим учун.

— Қандай сир?

— Маъмур бойваччанинг ўлими менга маълум. Аммо сиз Аҳмад девнинг кимлигини яхши билмайсиз. У бойваччанинг ўшдаги бўласи. Дев қотилни билмайди. Мен эса унга айтмайман. Эски ярани қўзғашнинг нима ҳожати бор?

Сабоҳиддин жавоб беролмади.

— Биз бир-биримиз билан аччиқлашмаслигимиз керак, мулла. Эсингиздами, маҳди ҳақида гапирган эдим. Шу режаларни амалга ошириш фурсати келди. Риштонда Норхўжанинг, яъни, менинг каллам олинди. Ҳозир ҳамма мени ўлдига чиқарган. Душманларимнинг кайфи чоғ, маҳди учун яна нима керак. Қашқарга борайлик, имконият топилса, сиз Макка сари отланасиз. Харажатларни мен кўтараман. Бўлмаса, уйингизга қайтасиз.

Сабоҳиддин қаттиқ-қуруқ сўзлари учун бекбошидан узр сўради. Яхшилик билан жавоб бермаслигини билиб, қочишни хаёл қилди.

Тоғнинг тунги аёзидан ҳам уйқу зўр келиб, барча пинакка кетди. Фақат Сабоҳиддин ухламади. Тун яримлаганда ўрнидан турди. Ёнидаги хуржунни аста кўтарди-да, изига қайтди.

Эрта тонгда Норхўжани Аҳмад дев туртиб уйғотди.

— Бегим, муллангиз қочибди!

— Қаёққа қочади?

— Қаёққа қочарди? Занғар, менинг хуржунимни кўтариб кетибди.

— Нима бор эди?

— Узининг нарсалари... Қиёмат қарздан қутулибман. Озгина тилла билакузуклар ҳам бор эди. Орқасидан тушамизми?

— Йўқ,— деди Норхўжа бир оз ўйланиб,— орқага қайтиш хосиятсиз. Ҳали пушаймон ейди. Қайтган куним биринчи бўлиб шу махлуқнинг терисини шиламан. Бутун режани барбод қилди.

Улар яна йўлга тушдилар.

...Сабоҳиддин хуржунни елкасига олиб узоқ юрди. Кўчки босган ерга етиб келгунча оёқлари қақшаб кетди. У ҳали кўчки нима эканини билмасди. Белга қадар қорга ботган кезлари изига қайтганидан пушаймон бўлар, чиқиб олганда эса: «Ўша ваҳший билан юргандан кўра музлаб ўлганим афзал», деб қўярди.

У оқшомга бориб силласи қуриганини, очиққанини сизди. Тўхтади. Тамадди қилиб олиш учун хуржунни қўйди. Утириб нафасини ростлади. Кейин қўлини хуржунга тиқди. Силлиқ, совуқ, юмалоқ бир нарсага панжалари тегиб кетди. Сесканди. Хуржуннинг оғзини очиб, икки қўллаб уни чиқарди. Чиқардию, серрайиб қотиб қолди. Нафаси ҳам, юрак уриши ҳам тўхтади. У хуржундан акасининг калласини олган эди!

Тоғлар ҳам қотиб қолди. Осмон ҳам. Дунёнинг ҳаёт томирларидан жон чиқиб кетди. Бир зум, фақат бир зум шундай бўлди. У қўлидаги каллани ташлаб юборди. Акасининг кесилган боши қорга чўкди. Сабоҳиддиннинг қалбидан отилган фарёд сукунатни қалқитиб юборди. Тоғлар акс-садо берди. Йўқ, садо эмас бу. Тоғлар ҳам фарёд чекди. Бу фарёдни қорлар ўзига шима олмади— осмон бағрига сингдирди.

Ҳозиргина оқлиги билан кўзни қамаштираётган қор бир нафасда қоп-қора бўлиб қолди. Кейин аста қизарди. Чўққилардан қип-қизил қон оқиб кела бошлади. Иссиқ қон. Сабоҳиддинни ҳам қаърига тортиб, аввал товонини куйдирди, кейин баданига тарқалди. Сўнг мияси қизий бошлади. Томоғи қуриб, қонни симира кетди. Симириган сайини ичи қуяверди. Кейин қон қорга сингиб атроф аста оқарди. Шунда Сабоҳиддин қорга ботиб турган каллани авайлаб қўлга олди. Юмуқ кўзларни, ўсиқ қошларни силади. Ҷилай туриб вужудидан яна фарёд отилиб чиқди.

Осмон қаърига икки кунгача фарёд отилиб турди. Кейин бу аламли овоз бошқа ерларга кўчди.

Сабоҳиддин озиб-тўзиб кетди. Борар жойини ҳам унутди: телба бўлиб қолди. Каллани қўлдан қўймай тентираб юраверди. Бир ерда оёғи тойиб, пастга қараб юмалаганда уни йўқотди. Алам билан нола чекди. Охири бир думалоқ тошни калла хаёл қилиб авайлаб қўлга олди. Қош-кўзни излади. Тополмай, уввос солиб йиғлади. Лекин уни ташлаб юбормади. Эҳтиётлаб кўтариб юраверди.

Орадан бир неча кун ўтгач, савдо важдан Қашқарга бориб-келиб юрувчилар уни кўриб қолиб, хачирга мингаштириб олдилар.

Чарх ураётган қузғунлар емишларидан маҳрум бўлдилар. Кўчкини пастлаб ўтган савдогарлар Сабоҳиддиннинг йиғисидан безор бўлиб, уни яна ташлаб кетдилар.

Мудҳишликнинг гувоҳи бўлган Рҳақ деразадан нари кетди. Бошидан бундай азобларни кечириб, охир-оқибатда чарм қопланган тахта сўрида итоаткорлик билан ётган Сабоҳиддинга бошқа қараб туролмас эди. Юксак салоҳият эгаси бўлган, аммо бу имконини керакли йўналишга мутлоқ сарф этолмаган, мавҳум мақсад йўлига тушиб, ўзгалар нияти учун қобилиятини қурбон қилган Сабоҳиддиннинг тақдири Рҳақнинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Дилмурод эса нима воқеа юз берганини билолмай гангиб ўтирибди. Агар Сабоҳиддиннинг бошига тушган кулфатлар унга ҳам рўпара қилингудай бўлса, эсини йўқотиб қўйиши аниқ. Одам боласи тишини тишига қўйиб ҳар қандай азоб-ташвишларга чидаса ҳам, мияси охир-оқибат бу юкни кўтаролмайди. Одамлар ўз аъзоларининг имконини билмаган ҳолда табиат қондаларига қарши турмоқчи бўладилар. Табиатдан ҳеч қачон устун келиш мумкин эмаслигини билмайдилар.

Эшик очилиб, остонада Дилмурод кўринди.

Унинг руҳи анчайин паст, кўнглига ҳеч нима сиғмасди. Девонанинг мавҳум ҳаракатлари, ТЭТнинг ҳали мукамал эмаслиги, уни такомилга етказиш, ҳали кўп иш қилиш керак экани Дилмуроднинг фикрини банд этган эди. У бир-бир босиб келиб Рҳақ-Мирзавойнинг ёнига келиб ўтирди.

— Биз муолажани жуда кеч бошладик, шунинг учун тушуниб бўлмайдиган воқеалар юз беряпти,— деди Дилмурод ҳамкасбига.

— Ҳозирча ҳамма касалликни ҳам сўнгги босқичда даволашга тўғри келяпти,— деди Рҳақ унга далда бериш учун. Аммо унинг гапи оловга ёғ сепгандай бўлди.

— Худди шу — медицинанинг энг катта айби,— деди Дилмурод қизишиб.— Биз ҳали одам анатомиясини тузук билмаймиз. Ҳа, юзаки биламиз. Одам миясига ҳомиланинг ўн саккиз-йигирманчи куни асос солинади. Уша ондан бошлаб ҳар дақиқада ўртача йигирма минг асаб ҳужайраси туғилади. Биз текширишни, ўрганишни худди шу дамдан бошлашимиз керак эмасми? Мия асосан она қорнида камол топар экан, онанинг ташқи муҳитдан таъсирланиши болага кор қилмайдими? Масапан, оч-наҳор бўлса, хўрланса, ташвиш чекса... дақиқасига йигирма минг ҳужайра туғилармикин? Менинча, йўқ. Демак, мия бир меъёрда шаклланмайди. Еки: йигирма ёшли одамнинг мияси ўртача бир минг

тўрт юз грамм. Уч ёшли гўдакники эса бир минг икки юз грамм. Уртада ўн етти йил ва икки юз грамм фарқ бор. Янги туғилган гўдак миясининг оғирлиги уч юз қирқ грамм бўлса, дастлабки уч йилда саккиз юз олтмиш граммга, кейинги ўн етти йил ичида эса икки юз граммга ошади. Демак, биз дастлабки ана шу уч йилга кўпроқ эътибор беришимиз керак эмасми? Ана шуларни тадқиқ қилиш ўрнига, хасталик сўнгги нуқтага келганда югуриб қоламиз.

— Ҳадеб куюнаверманг, Дилмуроджон, ахир машойихлар, мусулмончилик ҳам аста-секин, деганлар-ку.

— Э,— Дилмурод қўл силтади,— аста-секинликнинг вақти ўтди. Замонни қаранг, зир титраб турибди...

Дилмуроднинг гапи оғзида қолди. Эшик оғзидаги Девонани кўриб иккови ҳам ўрнидан турди. Девона паст бўйли, тўладан келган Дилмуродни, қорувли Рҳақ-Мирзавойни энди кўраётгандай кўзларини чақчайтириб, тикилиб турди-да, аста бурилиб кўчага чиқиб кетди.

Тоғларга қалин қор тушди. Дарахт шохлари мажнунтол сингари эгилиб қолди. Шамол йўқ, офтоб чарақлаб чиқади-ю, тафти сезилмайди. Фақат сурхлардан тўкилувчи қор учқунларини майда юлдузчалар сингари жилвалантиради. Одамлар уйларига қамалганлар. Сандалнинг бозиллаган ўти кишини элитади. Дангасалик тутиб, қимирлашга тоқат қолмайди.

Девона ҳам ҳужрасига танча қилиб олган. Кундузи ёлғизоёқ йўл билан пастга тушиб, хонадонларнинг қорини кураб беради. Оқшомга яқин битта нон билан бир хокандоз чўғ олиб, маконига кетади. Чойхонага онда-сонда бир киради. Кеч кузакда келган Умида билан ҳам унча иши йўқ. Унинг «ёввойилашиб» қолганига қизча ҳам кўниккач, Ақида ҳам енгил тин олди. Дилмурод оиласини олиб келгандан сўнг Сабохон: «Эримдан хабар топдим», деб, шаҳарга жўнади. Орадан ўн кун ўтмай эр-хотин қишлоққа қайтиб, жой сотилажанин маълум қилдилар-да, юкларни олиб кетдилар. Ақида идорада ишлай бошлади. Рҳақ — Мирзавой шифохона ёнидаги ҳужрасидан пастга тушмади. Қиш шу зайлда, шаҳар ҳаётига кўникиб қолган оила учун зерикарли бир гарзда ўтди.

Осмон камроқ булутланиб, қуёшли кунлар кўпроқ бўла бошлади. Серқатнов йўлларда қор эриб, билчиллаб қолди. Девонанинги иши камайди. Ана шу пайтдан фойдаланиб, Дилмурод яна муолажа қилмоқчи бўлди. Унинг режаси бўйича шундан сўнг тажриба натижалари маълум бўлиши керак эди. ТЭТни жинни бузганлигига амин бўлгач, Дилмурод тажрибанинги ижобий яқунланишига ишониб қолган, шунинг учун беморнинг ҳатти-ҳаракатини диққат билан кузатар эди. Ҳатто қишлоқ аҳолиси ҳам «жиннига бир гап бўлганини», одамларга унча қўшилмаётганини, мутлақо тиржаймай қўйганини пайқашди. Рҳақ эса Дилмуродни ташвишга кўмувчи воқеалар яқинлашаётганини билиб, муолажани кейинга суришга ҳаракат қилаверди.

Дилмурод Девонани синаб кўриш учун қизил аскарлар ҳаётига оид ҳикоялар тўплаб юрган пайтда, қишлоққа «Чапаев» фильмини олиб келишди. Қиш бўйи кино келмагани учунми ёки «Чапаев»нинг шуҳрати баландмиди, ҳарҳолда бу воқеа салкам байрамга айланди. Дилмурод Девонани ҳам кинога олиб келиш учун ҳужрасига борди.

— Юринг, томошага кирамиз,— деди Дилмурод.

Девона таклифни эшитмагандай индамасдан ўтираверди. Дилмурод «юринг», деб унинг билагидан ушлаб турғизмоқчи бўлди. Девона унга бир қараб қўйди-да, ўрнидан туриб, итоаткорлик билан эргашди. Девона кино тамом бўлгунча қимир этмай кўзларини чақчайтириб ўтирди. Ҳаммадан кейин ўрнидан турди-да, ҳужрасига кетди. Дилмурод унда бирор ўзгариш бўлишини кутган эди. Тахмини бекор бўлиб чиқди.

Эрталаб шифохонага етиб улгурмаган ҳам эдики, Дилмуродни бир бола чақирди. У тўхтаб, орқасига қаради. Югуриб келаётган бола ҳансираганича гап бошлади:

— Прописур тоға, жинни ўлиб қолибди.

— Нима дединг?

— Узини осиб қўйибди.

— Қаерга?

— Абдулхай аканинг боғига. Шийпон қурилаётган боғ бор-ку, аши ерда.

Дилмурод қадамини тезлатди. Абдулхайнинг боғига одамлар тўп-ланган. Мурда ерга олиб қўйилган эди. Урик шохида сиртмоқ осиглиқ, пастда эса... гўр қазилган эди. «Дарров улгуришибдими, нимага бу ерга қўйишмоқчи», деб ўйлади Дилмурод мурдага яқинлашар экан. У Девонанинг мижжаларини қайириб кўрди. Кимдир мурда устига уриниб қолган тўн ташлади. Бу орада ҳаллослаб гўрков етиб келди. Қазилган қабрга қараб бош чайқади.

— Узига ўзи тайёрлаб кетибдими? Тириклигида ҳам ҳеч кимга оғирлиги тушмаган эди...

Девонани ҳужраси ёнига кўмдилар.

Қорлар эриб, ернинг нами кўтарилга бошлагач, барча даладаги ишлар билан овора бўлиб кетди. Қишлоқдаги мудроқлик, дангасалик баҳор офтоби порлаши билан ҳовур сингари кўтарилди.

Рҳақ шаҳарга тушиб, ҳужжатларини суриштириш баҳонасида Бухорога йўл олди. Тонгда берилган кўрсатмага мувофиқ биринчи алоқа муддати яқинлашганди. У Қизилқумда қолган кемага қайтиб, бир-икки кун тиниқиб олмоқчи, кўрган билганларини фикр ойнасидан ўтказиб, ҳисобот тайёрламоқчи эди.

Рҳақ кемага кирди-ю, чақириқ чироқларининг тинмай ёниб ўчаётганини кўриб ҳайрон бўлди. Алоқа боғлашга ҳали уч кун вақт бор эди. Бирор кори ҳол юз бердимикин? У курсига ўтириб, Ер атрофида йўлдош каби учаётган асосий ясси кема билан алоқа боғлади. Бошлиқ дарҳол йўлга отланишни буюрди. Бошқа барча тангликлар кемага қайтганини айтиб, Ерда катта уруш бошланаётгани учун Тангга жўнашлари лозимлигини билдирди. Рҳақ бу янгиликни эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолди. Ахир одамлар орасида «Гитлер билан сулҳ тузилди, уруш бўлмайдими», деган гап юрарди-ку! Наҳот ҳамма алданган бўлса?! Наҳот қирғин бошланса? Асқарали, Дилмурод, Умида, Ақиданинг, Кесганбелдаги меҳр-оқибатли одамларнинг умрига нуқта қўйилса? Рҳақ ерликларни самимий бир муҳаббат билан севиб қолган эди. Мана шу Ер, мана шу одамлар унинг қалбида изсиз йўқолиб кетган меҳр, севи, оқибат туйғуларини қайтардилар. Энди бу одамларни ташлаб қаерга қайтади? Ҳиссиз юртигами? Уни ким кутаяпти у ерда? Унинг гапига ким қулоқ солади?

Шу саволлар исканжасида қоврилган Рҳақ оғир иш қилиб, толиқ-қандай кўзини юмди. Беозор Девона-Сабоҳиддин, унга меҳрибонлик қилаётган Умида, куйинчак Дилмурод, вафодор Ақида, меҳрибон Асқарали бир-бирига оқибатли, ҳазилкаш ҳамқишлоқлар кўз олдидан ўта бошлади. Ҳозир ана шу одамлар билан видолашиб, учиб кетиши керак. Буйруқ шундай. Қўнғир мурватни бураса, бас... Рҳақ энтиқиб кўзини очди. Қўнғир мурват... Танг, ҳиссиз ҳамюртлари... Улкан сайёрада бир ўзи танҳо. Бошқалар бегона. Бегона... Ерда-чи?

Қўнғир мурват...

— Йўқ! Рҳақ қаддини кескин кўтарди. Сарик мурватни буради-да, ўрнидан туриб, кемадан ташқарига чиқди. Эшикни маҳкамлаб ёпиб, орқасига тисарилди. Орадан уч дақиқа ўтгач, автомат-навигатор ишга тушди. Рҳақ Ердан кўтарилиб, қора нуқтага айланиб бораётган кемага узоқ тикилиб қолди. Кейин ҳорғин бир аҳволда Бухоро сари йўл олди.

Азиз Тўраев,

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг маданият бўлими мудир

МАДАНИЯТИМИЗНИНГ ЯНГИ УФҚЛАРИ

Жаҳон шиддат билан 2000 йилга қараб яқинлашиб бормоқда. Фантаст адиблар, файласуфлар, социологлар, келажак қандай бўлишини билишга ҳаракат қилаётган мутахассислар, архитекторлар, шунингдек, экономистлар ўз хаёллари, тахминларини янги аср билан боғламоқдалар.

Таъкидлаш керакки, КПСС XXVI съезди келажакка элтувчи катта йўлни офтобдек ёритди, натижада XXI асрга ўтиш арафасида турганимиз айниқса яққол сезилиб қолди. КПСС XXVI съезди — бу улғу тарихий воқеа белгилаб берган асосий йўналиш моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, инсон фаолиятининг муҳим соҳаси — маданиятнинг бугуни ва эртаси борасида фикрлашиб олгимиз келади. Бу ўринда, ўз-ўзидан маълумки, тенг ҳуқуқли ўн беш совет республикасининг бири бўлган Ўзбекистон маданияти тараққиёти мисолида сўзлаймиз. Мамлакатимиз ҳаётидаги муҳим воқеа — Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи тузилганлигининг 60 йиллиги тантанали равишда нишонланиши арафасида бундай фикрлашиб олиш айниқса ўринлидир.

Келажак ҳақида сўзлар эканмиз, биз, ўтмишни, бутун инсоният янги эрасининг тонги — Улғу Октябрдан бошлаб босиб ўтган йўлимизни унутмаслигимиз керак. Зеро, одамлар ўтмишда қандай ҳаёт кечирганларини, нималар ҳақида орзу қилганларини билмайдиган кишилар келажакни тўғри тасаввур эта олишлари мумкин эмас.

Шундай экан, бизнинг ота-боболаримиз нималар ҳақида орзу қилган эдилар? Қайси масалалар уларнинг хаёлини банд этган эди? Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларда тузилган ҳужжатларидан баъзи бир парчаларни келтирайлик:

«...тезликда тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик мактабини ташкил қилишга киришиш... таклиф этилди. Тошкент ижроия

комитетидан мазкур мактаб учун Буковский уйини ажратишни сўралсин» (Туркистон республикаси Маориф халқ комиссарлиги 1919 йил 15 февраль, ҳайъат мажлиси қароридан кўчирма).

«Консерватория бўлими ҳайъати мусулмон аёлларнинг мусиқа ўрганишда ёрдам беришни сўраб ёзган аризаларини ҳисобга олиб, ҳозирча, фортепиано ва бошланғич музика назариясини, агар қизиқувчилар бўлса, куйлашни ҳам ўргатадиган бир синф очишга рухсат сўради» (Тошкент эски шаҳаридаги халқ консерваторияси бўлим мудирининг Туркистон республикаси Маориф халқ комиссарлигига 1919 йил 16 майда йўлланган мактубидан).

«Ҳозирги пайтда мусулмонлар ўртасида яхши аҳволда бўлмаган театр ишини... йўлга қўйиш мумкин... Мусулмонлар учун студия очиш ва театр иши бўйича мутахассислар тайёрлаш мумкин... Туркистонда театр ишида хотин-қизларнинг ниҳоятда кам иштирок этаётганлиги сезилмоқда, шунинг учун уларни ҳар қандай йўл билан имкони борича кўпроқ жалб этиш керак...» (Туркистон республикаси Маориф халқ комиссарлиги қошидаги санъат бўлимининг 1920 йил 10 январдаги докладыдан).

«Туркистонда халқ маорифининг тез ўсаётгани ўқув материаллари ва адабиётларига жуда катта эҳтиёжни келтириб чиқарди. Туркистоннинг китоб бозори фақатгина четдан келтирилган адабиётлар билан тирикчилик қилди. Ноширлик ишлари мутлақо мавжуд эмас... китобга бўлган эҳтиёж борган сари кучаймоқда, ўқувчиларда дарслик китоблари йўқ... янги очилган мактабларнинг кутубхоналари бўм-бўш, умумий фойдаланишга мўлжалланган кутубхоналар ва қироатхоналарда китоб етишмайди, туркий тиллардаги журналлар ва адабиётлар мутлақо йўқ. Мавжуд аҳволдан чиқиб йўлини топиш шарт...

Маориф комиссарлиги, мусулмон ҳарфларига эга бўлган икки босмаҳонами фақат ўзи фойдаланиши учун беришини қатъий сўрайди...» (Туркистон республикаси Халқ комиссарлигининг Туркистон Марказий ижроия қўмитаси президиумига 1920 йил 2 мартда йўллаган мактубидан).

«Тингланди: Ўзбеклар, қирғизлар ва туркманлар учун биттадан намунали давлат театри қуриш ҳақида.

Қарор қилинди: Ҳайъат мазкурни қуриш зарур деб ҳисоблайди.

Тингланди: Эски Тошкентда ўзбек театри қуриш ҳақида.

Қарор қилинди: Ҳозирнинг ўзидаёқ — тезликда қуришга киришилсин, шу мақсадда навбатдаги сметадан 20 миллион сўм аванс ажратилсин. (Туркистон республикаси Халқ комиссарлиги ҳайъатининг 1920 йил 29 ноябрдаги мажлиси журналидан).

Ҳа, маданий қурилиш соҳасида биз кўп нарсани йўқ жойдан бошлаган эдик. Уша йилларда ҳеч бўлмаса битта музика синфини очиб ҳам муаммо эди. Шундай бўлса-да, бундай синфлар очилди, бадий билим юртлари ташкил қилинди, театрлар ташкил қилинди, маҳаллий тилларда китоб чиқариш ишлари йўлга қўйилди. Гражданилар урушидан мерос қолган вайронгарчиликка қарамай, очликка қарамай, авжига чиққан эпидемияга қарамай, мана шундай маданий ишлар амалга оширилди... Ёш совет давлати мамлакатдаги ҳамма халқларнинг маданиятини кўтаришни шарт деб ҳисоблади ва катта қийинчиликларни енгиб, ўз мақсадини амалга ошириш учун зарур бўлган даражада маблағ топди.

Бугун биз босиб ўтилган йўлга назар ташлар эканмиз, маданий соҳасидаги ўз муваффақиятларимиз ҳақида ғурур билан сўзлаймиз. Совет ҳокимияти йилларида республикада артистлар, композиторлар, рессомлар, ёзувчилар, кинематографчиларнинг катта бир отряди камолга етди...

Маданият ютуқлари кенг меҳнаткашлар оммасига етиб борди. Бу ҳақда фактлар ғоят ишонарли тарзда ҳикоя қилади. Садриддин Айнийнинг ҳаққоний таъбири билан айтганда, «саводли одамни топишдан кўра саҳрода дарах топиш ўнғай» бўлган бир ўлка мутлақ саводхон республикага айланди. Ўзбекистонда халқ ҳокимияти йилларида 90 минг номда китоб нашр этилди. Уларнинг умумий тиражи миллиард нусхага яқинлашди. Ҳозир бизда ўн та йирик нашриёт китоб босиб чиқаради. Уларнинг йиллик тиражи 39 миллион нусхадан ошади. Маълумки, ҳар бир мамлакатнинг маданий савиясини кўрсатувчи муҳим мезонлардан бири қомуслар яратиш ҳисобланади. Бугун биз фаҳр билан айта оламизки, ўн тўрт жилдан иборат биринчи Ўзбек Совет Энциклопедияси нашри ниҳоясига етди.

Республикамизда 360 дан кўпроқ газета ва журналлар чиқади. Вақтلى матбуот нашрлари ҳар бир оиланинг мулки бўлиб қолди. Бундан ташқари, кутубхоналар орқали китоб, журнал, газета билан кенг танишиш имконияти туғилди. Ҳозир республикада 15 мингдан ортиқ кутубхона мавжуд.

Бизда аҳолининг ҳаммаси радио тинг-

лаш ва телевизор кўриш имкониятига эга. Республика радиосининг эшиттиришлари СССР халқларининг олти тилида олиб борилади. Телевизион кўрсатувлар тўрт программа бўйича — 2 та марказий ва 2 та республика программаси бўйича кўрсатилади.

Ўзбекистонда ўнлаб давлат музейлари мавжуд, улар орасида Тошкент Давлат санъат музейи каби тасвирий санъат ва ҳайкалтарошликнинг ноёб хазиналарини авайлаб асраётган муассасалар бор.

Биз янги ва гўзал театр бинолари ҳамда маданият саройлари, кино-концерт заллари билан фахрланамиз. Яқинда қад кўтарган ноёб бинолардан бири — В. И. Ленин номидаги СССР халқлари дўстлиги саройи Ўзбекистон пойтахти ҳуснига ҳусн қўшди.

Бугунги кунда ўзбек артистларининг ўзига хос ва ёрқин санъати республикадан ташқарида ҳам маълумдир. Мамлакат ва чет эллар бўйлаб гастролларга фақат профессионал санъаткорлар эмас, балки ҳаваскор артистлар ҳам бориб турибдилар.

Меҳнаткашлар чинакамига маданият ижодкорлари сифатида намоён бўлаётирлар. Бадий ва халқ ижодининг кўлами бунинг энг ёрқин шаҳодатидир. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда етти мингдан зиёд ҳаваскорлик коллективлари — қўшиқ ва рақс ансамбллари, халқ театрлари ва филармониялар, оркестрлар ва хор коллективлари мавжуд... Уларда 200 мингдан зиёд киши мунтазам иштирок этмоқда.

Бу айтилганларнинг барчаси СССР Конституциясининг 46-моддасидаги қуйидаги сатрларни тамомла тасдиқлайди: «СССР гражданилари маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Бу ҳуқуқ Ватан ва жаҳон маданиятининг давлат ва жамоат фондларида сақланаётган бойликларидан ҳаммани баҳраманд қилиб келади: мамлакат территориясида маданий-оқартув муассасаларини ривожлантириш ва бир текис жойлаштириш билан; телевидение ва радиони, китоб нашр қилиш ишини ва вақтلى матбуотни; текин кутубхоналар шахобчаларини ривожлантириш билан; чет давлатлар билан маданий алоқаларни кенгайтириш билан таъминланади».

Тарих, маданият ҳеч қаерда ва ҳеч қачон Совет шарқи республикаларидаги каби тез суръатлар билан гуллаб-яшнаганлигини билмайди. Ўзбекистонимизнинг мазмунан социалистик, шаклан миллий — юксак даражадаги маданияти бунинг ёрқин намунасидир. Буни ўзимиз яхши биламиз. Чет эллардан келган софдил ҳар бир меҳмон ҳам бунга амин бўла олади. Урни келганда айтиш керакки, республика ҳар йили чет эллардан келаётган юз эллик минг меҳмонни қабул қилади. Улардан бирининг фикр-мулоҳазалари қуйидагича:

«Россиянинг қолақ чекка ўлкаларидан бўлган Ўзбекистон жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатлари қаторидан ўрин олган республикага айланди. Бу Октябрь революциясининг самараси эканлигини эндиликда барча тушуниб олди. Бундан ташқари, Совет ҳокимияти қишлоқ билан шаҳар ўртасида фарқни йўқотишга эришди. Маданият барча мамлакатларда фақат шаҳарлардагина тараққий этади, деб би-

лардик. Йўқ, бундай эмас экан. Сизнинг маданият соҳасидаги тараққиётингизни кўздан кечири туриб, шаҳарни қишлоқдан фарқлай олмадик, маданият самаралари кенг халқ оммасининг мулкига айланганлигининг гувоҳи бўлдик». Республикамизга ташриф буюрган ҳинд маданият арбоблари делегациясининг раҳбари Шри Шивадан Сингх Чаухан шундай деган эди.

Мамлакатимиз халқлари маданият тараққиётининг янги босқичига қадам қўйдилар. Босиб ўтилган йўللарга яқун ясаб, КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ Л. И. Брежнев КПСС XXVI съездида қилган Ҳисобот доклады таъкидлаганидек, «совет санъатида янги тўлқин мавж урмоқда. Кейинги йилларда, айтарли ҳамма республикаларда кўплаб талантли асарлар юзага келди. Бу ҳол адабиёт ва театрга, кино ва музыкага, рассомлик ва ҳайкалтарошликка тааллуқлидир. Леонид Ильич Брежнев давом этиб бундай дейди: «Замондошларимизнинг ёрқин образларини яратишда ижодий ходимлар шубҳасиз ютуқларга эришдилар. Бу образлар одамларни ҳаяжонлантирмоқда, бахсларга сабаб бўлмоқда, ҳозир ва келажак ҳақида ўйлаб кўришга ундамоқда. Партия энг яхши асарларга хос бўлган гравданлик пафосини, калмачликларга нисбатан муросасизликни, санъат жамиятимиз ҳаётига оид проблемаларни ҳал этишда аралашаётганини табриклайди». КПСС XXVI съезди минбаридан айтилган бу сўзлар маданият арбоблари ҳақида амалга оширилган ишлардан қониқиш туйғусини уйғотибгина қолмай, уларни янги ижодий парвозлар сари илҳомлантирмоқда. КПСС XXVI съезди яқунлари муҳокамасига бағишлаб ижодий ходимлар иштирокисига ўтган йиғилишларда бу ҳаётий ҳақиқат ҳар томонлама эътироф қилинди.

Маданият арбобларининг меҳнати республика Компартиясининг XX съездида ҳам юксак баҳоланди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов съезда қилган Ҳисобот докладыда бундай деди: «Совет кишининг дунёқарашини, унинг ахлоқий эътиқоди ва маънавий маданиятини шакллантиришда адабиёт ва санъат муҳим роль ўйнайди. Республиканинг маданият усталари халқ ҳаёти жараёнларига чуқур кириб борадиган бўлиб қолдилар, янги юксак савияли бадий асарлари билан жамиятимиз маънавий хазинасини бойитдилар. Шуниси қувонарлики, ижодий ходимлар мураккаб жанрларга ва йирик формаларга кўпроқ мурожаат қиладиган бўлиб қолдилар.

Партиявийлик, халқчиллик, замонамизнинг энг мураккаб социал-психологик проблемаларига чуқур кириб бориш улар бадий ижодининг характерли хусусиятидир. Халқлар дўстлиги, совет кишиларининг интернационалиزمи ва ватанпарварлиги, уларнинг юксак ахлоқийлиги коммунистик бунёдкорлигининг қудратли пафоси зўр илҳом билан очиб берилмоқда».

Маданиятимиз усталари омма орасига билимлар зиёсини таратмоқда, уларнинг дидини шакллантирмоқда, адабиёт ва санъатнинг ҳақиқий асарларига талабчанлик муносабатларини тарбияламоқда.

Владимир Ильич Ленин революциянинг дастлабки йилларидаёқ ишчилар ва деҳқонлар ҳақиқий буюк санъат завқидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқига эга эканлигини таъкидлаганди. Доҳийнинг бу васияти Коммунистик партия томонидан изчиллик билан ҳаётга татбиқ этилмоқда. Партия ўз олдига олижаноб мақсадни — ҳар бир кишига жаҳоннинг энг юксак маънавий бойликларини англаш даражасига кўтарилиш ҳуқуқини беришнигина эмас, балки бунинг учун реал имкониятларни яратишдек вазифани қўйган. Ғарб мамлакатларидан фарқли ўлароқ бизда санъат асарлари, театр спектакллари, китоблар ва маънавий ҳаётнинг бошқа бойликлари мол-дунё орттириш манбаи бўла олмайди. Жамиятнинг маданий эҳтиёжларига қарашли харажатларнинг муҳим қисмини давлат ўз зиммасига олади. Булар кутубхоналар, театрлар, музейлар ва ҳоказолардан иборатдир. Кенг халқ оммасининг маданий бойликлардан баҳраманд бўлишига монелик қиладиган тўсиқлар бизнинг мамлакатимизда йўқ. Масалан, СССРда театр ва кинотеатрларга кириш билетининг нархи ҳар қандай капиталистик мамлакатдагига нисбатан бир неча бор арзондир. Мактаб ўқувчилари, студентлар, болалар учун яратилган китоблар янада арзон. Буларнинг барчаси совет кишини маданият чўққиларини эгаллаши учун реал имкониятлар яратиш мақсадида қилинмоқда.

Адабиёт ва санъат асарлари бизнинг мамлакатимизда меҳнаткашлар оммасини тарбиялаш воситаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам партия маданият усталарининг ижодига талабчанлик билан ёндашади.

Ўз навбатида халқ оммаси маънавий эҳтиёжининг ўсиши, уларнинг эстетик маълумоти даражасининг ошиб бориши, бадий тафаккурнинг янада юксалиши учун, сўз, мўйқалам ва бошқа бадий ижод усталарининг ижоднинг мураккаб ва замонавий формаларини изчил ўзлаштиришлари учун қулай замин яратади. Ўзбекистонда симфоник музиканинг тараққиёти бу фикрнинг ёрқин далилидир.

Бизда сўнги вақтларда етук ва ҳар тарафлама юксак симфоник асарлар яратилмоқда, жаҳон музика санъати асарлари даражасида ижод этадиган миллий композитор-симфониячи кадрлар ўсмоқда. Симфониячиларимизнинг ижодий ишлари мамлакатимиздагина эмас, чет эл мутахассислари томонидан ҳам юксак баҳоланаётгани бежиз эмас.

Ўзбекистон санъатида яна бир янги соҳа — хор кўшиғи тобора равнақ топаётир. Республикамизда, маълумки, илгари фақат унисон кўшиғи мавжуд эди. Энди улар билан биргаликда шаҳар ва қишлоқлар бўйлаб кўп овозли, полифоник кўшиқ кенг ёйилмоқда. Репертуарига замонавий ҳамда классик кўшиқлар киритилган анчагина профессионал хорлар аллақачон шаклланди. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, хор музика санъатини оммавий тарғиб этишда муҳим восита бўлиб қолади.

Ўзбекистон санъати учун янги ҳисобланган жанр ва шаклларга мурожаат этиш бизнинг анъанавий интилишларимиздан воз кечишни билдирмайди. Республикамизда унисон мақом куйи кенг тарқалган. Ўзбек радио ва телевидениеси мақомчи-

лар ансамбли бу борада анча машҳур. Областларда ҳам мақомчилар ансамбллари тузилган.

Музыка санъати соҳасидаги ютуқлар борасида ҳикоя қилар эканмиз, биз учун нисбатан янги соҳа ҳисобланган кинофильмга музыка басталаш бўйича кейинги ўн йилликда эришилган муваффақиятларни эсламасдан ўтиб бўлмайди. Бу йўналиш республикамиз санъатидан алоҳида жанр сифатида мустақкам ўрин олди.

Халқ орасида кенг шуҳрат қозонган — санъат жанри — киноминг Ўзбекистон миқдосидаги равнақини, ютуқларини таъкидлаш биз учун қувончлидир. У ўз имокониятига кўра экранда анъанавий санъат турлари — адабиёт ва театрни тўла ва бутун ҳаққонияти билан қамраб олади. Кинофотограф театр, адабиёт, ранг-тасвир, музикант бой тажрибаларига суяниб, уларни уйғунлаштириб, инсон сезгисига чуқур таъсир этувчи асар яратди. Шу пайтга қадар ҳеч бир санъат тури кино сингари оммалашмаган. Шу сабабли партиямиз кинофотографияни ривожлантиришга катта эътибор бериб келмоқда. Бу ғамхўрлик республикада санъатнинг мазкур турининг равнақ топишига, унга янги ижодий кучлар тўлқинининг кириб келишига имкон туғдирди.

Ўзбекистонда тўртта студия кинофильмлар яратди. Шулардан энг йиринги «Ўзбекфильм» ўтган беш йилликда 53 тўла метражли бадий фильм ишлаб чиқарди. Бундан ташқари 30 та мультипликацион лента тайёрлади. Уларни ишлаб чиқариш билан бунинг учун махсус бәрпо қилинган «Ўзбекфильм» ижодий бирлашмаси 1977 йилдан буён шуғулланмоқда.

Киноматографчиларимизнинг энг яхши ижодий ишлари халқаро ва бутуниттифоқ фестиваллари соврини билан тақдирланган. Боқуда мамлакатимиз телефильмлари кўригида СССР халқ артисти Шуҳрат Аббосов режиссёрлиги ва раҳбарлигида яратилган кўп серияли телевизион эпопея «Оловли йўллар»нинг ижодкорлари бош совринни олди. Шу муносабат билан экран санъатининг янги тури — телевизион кино равнақи хусусида тўхтамоқчимиз.

Революцион шоир Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий тақдири тўғрисидаги эпопеядан ташқари «Ўзбекфильм»да ўзбек аёлларининг жасорати, граждандар урушининг қатнашчиси Майна Ҳасанова ҳақида картина яратилди.

Хуллас, эндиликда кўп серияли телевизион фильмларнинг ўзига хос ютуқлари борасида, бу соҳада қобилиятли режиссёрлар отряди майдонга чиққанлиги ва янги йирик муваффақиятлар қозониш учун имконият яратадиган даражада тажриба тўпланганлиги хусусида гапиришга тўла ҳаққимиз бор.

Энг яхши киноҳужжатчиларимиз учун юксак профессионализм даражаси характерлидир. Ўтган беш йилликда фақат Ўзбекистон илмий-оммабоп ва ҳужжатли фильмлар студияси коллективи 300 дан ортиқ ишни экранга чиқарди. Киносолномачилар ҳаётга актив аралашши анъанасини муваффақиятли давом эттирмоқдалар. Ўзбек киноҳужжатчиларининг оқсоқолларидан, СССР халқ артисти Малик Қаюмов яратган «Афронистон. Инқилоб давом эта-

ди» ва «Ер ислохоти» ленталари фикримизнинг ёрқин далилидир.

Киноматографчи санъаткорларимизнинг муваффақияти шак-шубҳасиз. Лекин эришилган ютуқлардан эсанкираб қолиш биз учун ёт. Агар киноматографчилар ижодий ишларининг яқунларига танқидий назар ташласалар, ҳали халқ олдида жуда катта қарздор эканликларини англаб етадилар. Биз бу ерда энг аввало замонавий тематиканинг катта ва кичик экранларда ўз муносиб ифодасини топишни эътиборда тутмоқдамиз.

Бизда ҳозирги ҳаётнинг теран қатламларини очиб берувчи картиналар йўқ. Бу соҳада катта кинодаги ютуқлар билан ҳам мақтаниб бўлмайди.

Сўнги даврда фильмларнинг тематикаси ҳамда жанр кўлами бир қадар кенгайган бўлса-да, биз бу соҳадаги кинофотографиячилар фаолияти билан қониқишимиз мумкин эмас. Агар жиддий ёндашадиган бўлсак,—ҳолбуки, худди шундай ёндашмоқ даркор,—шунини айтиш лозимки, жанрий ривожлантириш соҳасида биз узоқ вақтдан буён бир жойда депсиниб турибмиз. Очироқ айтилик. Кейинги ўн йилликда биз, масалан, биронта ҳам чинакамига ўзбек миллий ҳаётидан олиб яратилган қувноқ ёрқин кинокомедия кўрганмиз йўқ, ваҳоланки, фольклоримиз, ҳозирги адабиётимиз музикали кинокомедия қўйиш учун бой материал беради. Бу ишнинг жиддий томонини унутмаслик керак, ахир, кинокомедия ҳаётдаги салбий муносабатларга қарши курашишда кучли қурол бўлиб, тезроқ қутулиш зарурати туғилган нарсаларни йўқотишга ёрдам беради, жамиятнинг илгари силжишига тўсқинлик қилган ҳамма нарсага танқидий муносабатда бўлишга ўргатади.

Жанрий режалаштириш ва тематик мукамаллик устида фикр юритар эканмиз, замонавий томошабинлар аудиториясини, унинг бадий ҳамда ҳиссий мезонларини, эстетик қизиқишлари даражасини, социологик ўрганиш ишини кучайтириш зарур, деган хулосага келади киши. Ҳатто агар биз катта режиссура маданиятига молик, профессионал маҳорат жиҳатидан юксак ва зўр фильм яратган тақдиримизда ҳам, у бугунги томошабинлар талабига, уларнинг эстетик қизиқишларига жавоб бермайдиган бўлса, ундай картина кинозалларда кенг қизиқиш уйғотмайди.

Бутуниттифоқ миқдосида томошабинлар аудиториясини социологик ўрганиш ўтказилмоқда. Республикада ҳам шу муаммо билан шуғулланиса, яхши бўлар эди. Бундай масала фақат кинофотография олдида эмас, балки театр олдида ҳам турибди.

«Иккита театр бор,—деб таъкидлаган эди машҳур рус ёзувчиси Леонид Леонов.—Бири сизни ҳам, ўзини ҳам билет олишга таклиф этар экан, унча толиқтирмасдан қаҳрамон бошдан кечирган воқеаларни кўрсатади. Бошқа театр эса, худди шу маблағга чинакам ҳаётни—ё унинг камоли ёхуд заволи пайтида иштирок этишга имконият туғдиради. Бироқ сиз ўзингизни иззат-ҳурмат билан яхши тутишингиз, спектакль қатнашчилари эса ўз вазифаларининг бутун жавобгарлиги ва муҳимлигини тушуниб этишлари шарт бў-

лади». Биз барча труппаларимизнинг худди мана шу театрга ўхшаган бўлиши, ҳар бир сахна асари худди мана шундай иззат-ҳурматли муҳитда ўтиши тарафдоримиз. Фақат шундай шароитда санъатнинг инсонга таъсири бирмунча теранроқ бўлади, у юракнинг энг нозик торларини чертади.

Маълумки, Ўзбекистон театр санъати катта ва шонли йўлни босиб ўтди. Инқилобга қадар Туркистонда, Шарқнинг бошқа чекка ўлкаларида бўлгани каби, бирор-та ҳам миллий профессионал театр мавжуд эмас эди. Чунки шарият қонунига кўра сахнада ўйнаш ниҳоятда оғир гуноҳ ҳисобланарди. Фақат кўғирчоқ ўйнатувчи артистлар бўлиб, улар кўғирчоқлар орқали халқнинг орзу-истаклари, ҳаётга қарашларини ифодалар, бой, мулла ва қозиларни масхараларди.

Инқилоб туфайли вужудга келган театрнинг миллий маданият тараққиётидаги ролига юқори баҳо бермаслик мумкин эмас. Бугунги кунда пахтакор ва ишчи, чўпон ва мелиоратор, кўп болали она ва мактаб ўқувчиси Шекспир, Островский, Горький, Шиллер қаҳрамонлари билан биргаликда яшамоқда. Эндиликда бизда театрлар наинки республика пойтахтида, балки областларнинг марказларида ҳам фаолият кўрсатмоқда. Яқин ўтган йиллар давомида Ю. Ражабий номидаги Жиззах музикали драма театри, Р. Мажидий номидаги Каттақўрғон шаҳар драма театри, А. П. Чехов номидаги Самарқанд рус драма театри, К. Станиславский номидаги Қорақалпоғистон музикали драма ва комедия театри, Огаҳий номидаги Хоразм музикали драма театри, М. Уйғур номидаги Сурхондарё музикали драма театри, Республика кўғирчоқ театри янги биноларга кўчиб ўтишди. Янги коллективлар: Самарқандда кўғирчоқ театри, Нукусда ёш томошабинлар театри тузилди.

Театрларнинг репертуарлари ҳам мудом бойиб бораётир. Саҳна усталари томошабинлар олдига Октябр инқилоби доҳийсининг жозибдор образини талқин этиб, Ленин темасини камолотга етказишга алоҳида эътибор беришяпти. Ҳамза номидаги Академик драма театри, Термиз ва Қаршидаги область театрлари, Тошкентдаги рус ёш томошабинлар театри М. Шатровнинг «Инқилоб этюди» («Қизил яйловдаги кўк тулпорлар») пьесасини сахналаштиради. К. Станиславский номидаги Қорақалпоғистон драма театри сахнасида авторнинг янги редакциясида К. Яшиннинг «Йўлчи Юлдуз» спектакли қўйилди, А. П. Чехов номидаги Самарқанд театрида Н. Погдиннинг «Кремль курантлари» қайтадан постановка қилинди.

1978 йилда Ҳамза номидаги Академик драма театрининг Москвада гастролда бўлиб, пойтахт томошабинларига К. Яшиннинг пьесаси бўйича «Инқилоб тонги» спектаклини намойиш этгани муҳим воқеа бўлиб қолди. Бу постановканинг бир гуруҳ қатнашчилари СССР Давлат мукофотига лойиқ деб топилди. Шу билан бирга, театр сахнада ҳинд адабиёти классиги Рабиндранат Тагорнинг асарини мужассам ҳолда намойиш этгани учун Жавоҳарлаъл Неру номидаги мукофот билан тақдирланди.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон ССР Давлат Академик катта театри сахнасида ажойиб спектакллар, жумладан, А. Петровнинг «Пётр Биринчи», Вердининг «Дон Карлос» спектакллари пайдо бўлди. Улардан бири — «Дон Карлос» сахнада гавдалантириш мураккаблиги жиҳатидан ажралиб туради. Театр бир қатор маҳаллий композиторларнинг асарларини қўйди. Бу жиҳатдан Ш. Р. Рашидовнинг «Кашмир қўшиғи» қиссаси мотиви асосида яратилган У. Мусаевнинг «Ҳинд поэмаси» балетини алоҳида қайд этиш керак. Яқинда Совет Иттифоқи Большой театри «Ҳинд поэмаси» постановкасини муваффақиятли сахналаштиради.

Навоий номидаги театрнинг Ватанимиз пойтахтида гастролда бўлиши унинг ҳаётида муҳим ҳодиса бўлди. Тошкентлик сахна усталари москваликларга ўзларининг ўн битта постановкасини намойиш этдилар.

Ўзбекистон бадий маданияти соҳасида радиотеатр каби янги жанрнинг туғилиши биз учун қувончли ҳолдир. Ҳозир йирик халқ оғзаки ижоди асарлари — дostonларнинг радиопьесалари, радиопостановкалари радио тингловчиларда катта қизиқиш уйғотмоқда. Радиосанъатга бундай аҳамият бериш тасодифанек туюлиши мумкин. Негаки, биз ҳаммамиз телевидениенинг нақадар оммавийлашиб кетганига шохид бўлиб турибмиз. Лекин бу дастлабки мулоҳаза, холос. Енгил транзисторли приёмникларнинг кенг тарқалганлиги, уларнинг далада, яйловда, истироҳат боғида меҳнаткашларнинг йўлдоши бўлиб қолганлиги натижасида радио, айниқса, ҳаётга жуда кенг кириб борди.

Биз маданият ютуқларини оммалаштириш ҳамда меҳнаткаш оммага тарбиявий таъсир ўтказиш мақсадида радиосанъатининг имкониятларини ҳисобга олишимиз керак.

Театр санъатимизнинг ютуқлари, унинг турли хил шакллари тўғрисидаги ҳикояни давом эттириш мумкин. Шақ-шубҳасиз, бу борада ҳам қатор ютуқларимиз бор. Уларни ҳеч ким биздан тортиб ололмайди. Бироқ йўл қўйилган нуқсонларга, энг аввало, репертуар танлашдаги камчиликларга диққат-эътиборни қаратмоқ маъқулдир.

Бутуниттифоқ сахнаси учун йирик адабий асарларга, айнан адабий асарларга — роман ва қиссаларга мурожаат қилиш ҳам характерли хусусиятга айланди. Ўқувчилар олқишига сазовор бўлган асарлар инсценировка қилинмоқда. Биз сахнада Леонид Ильич Брежневнинг «Кичик ер», «Тикланиш» ва «Қўриқ» трилогияси, Михаил Шолоховнинг «Очилган қўриқ», Юрий Бондарев, Чингиз Айтматов, Виктор Астафьев, Валентин Распутинларнинг кўплаб асарлари қаҳрамонларичи кўрмоқдамиз.

Бу аҳамиятга молик воқеадир. У драматургиянинг ҳозирги аҳволи театрларнинг талаб-эҳтиёжларини қондира олмаётганлигидан далолат беради. Чунки қизиқарли ва ёрқин пьесалар камдир. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, эндиликда театр ўз тараққиётида шундай даражага эришдики, унинг кенг кўламадаги, ҳаёт воқеаларини чуқур, ҳар томонлама қамраб оладиган асарларга нисбатан

эҳтиёжи кучайди. Театр худди ана шундай материалларни прозадан топмоқда. Шу муносабат билан таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон театрлари, афсуски, Москва ва Ленинград театрларининг бу тажрибасини ўзлаштириб олганларича йўқ. Гап шундаки, республикамизда кўпгина қизиқарли асарлар яратилиб, улар ўқувчилар томонидан қизиқиш билан кўтиб олинмоқда. Бироқ республика театрлари одатдагидек, ана шу асарларни четлаб ўтмоқдалар, драматургия учун қизиқарли бўлган материаллар дунёқарашдан ташқарида қоляпти.

Репертуарни ўрганиш драматургияга нисбатан жиддий эътирозлар билдириш учун имкон яратмоқда. Драматургиянинг савиясини ошириш, драматурглар эса ҳозирги кунимизнинг энг актуал муаммоларига нисбатан муносабатни жиддий ўзгартиришлари керак. Меҳнат кишиси, новатор, замонамиз қаҳрамонининг образи ўзбек драматургиясида ўзининг тўлақонли ифодасини ҳали топганича йўқ. Театрлар ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳамда техника тараққиёти учун курашаётган ишчилар синфининг ҳаётига, меҳнат кишиларининг бой, маънавий дунёсини ҳар томонлама очиб беришга бағишланган пьесалар камлигидан қийналяпти.

Шунингдек, ҳаваскорлик коллективлари репертуарининг асосини ташкил қилувчи бир пардали пьесалар ҳам жуда камлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Ўзбекистон ёзувчилари ҳаёт талабларини ҳисобга оладилар ҳамда республика театр санъатини ривожлантиришга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшадилар, деб умид қиламиз.

Ўзбек халқи китобни офтобга қиёс қилади. Бунда меҳнат кишининг китобга нисбатан ҳурмат-эҳтироми ифодаланган. Бизда китоб яратувчилар — ёзувчилар ундан ҳам иззатда, ардоқда. Агар биз юқорида драматургиянинг шу кун талабларидан ортада қолаётганлигини қайд қилиб ўтган бўлсак, умуман олганда эса, Ўзбекистон адабиёти ҳозир кўтарилишдадир. Мамлакатда ўзбек адабиётининг нуфузи тез ўсиб борапти. Сўнги йиллар ичида ёзувчиларимизнинг ўнлаб китоблари марказий нашриётлар томонидан чоп этилди, қардош республикалар тилларига таржима қилиниб, ўша ерларда нашр қилинди. Биз ҳаммамиз «Художественная литература» нашриётида Ш. Р. Рашидов асарларининг 5 томлиги чиққанлиги ҳақидаги хабарни зўр шодибанлик билан кўтиб олдик.

Ёзувчиларимиз меҳнати юксак баҳола-наётганлигини уларнинг асарларига берилаётган мукофотлардан ҳам билса бўлади. Ҳамид Ғулوم «Мангулик» романи учун СССР Давлат мукофоти лауреати унвонига сазовор бўлди. Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи эса СССР Ёзувчилар союзининг мукофотини олди. Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли», Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон», Жонрид Абдуллахоновнинг «Тўфон» романлари ВЦСПСнинг мукофотига сазовор бўлди. Бугун биз адабиётимизда Улуғ Октябрь инқилоби билан бирга туғилган жанр — ўзбек романи аъналарининг ривожини ҳақида алоҳида қониқ-қиш билан гапиришимиз мумкин.

Баъзан ёзувчиларни воқеа солномачиси дейишади. Бу тўғри. Аммо Советлар Иттифоқининг ёзувчиси бу фақат солномачи эмас, улуғ воқеаларнинг иштирокчиси, совет турмуш тарзининг курашчиси ва тарғиботчиси ҳамдир. Бу унинг шарафли бурчидир. Ёзувчиларимизни пахта далаларида, завод цехларида, қурилишларда, эртанги кунимизни яратувчилари — ишчилар ва деҳқонлар, техник зиёлилар орасида тез-тез учратиб туришимиз тасодифий эмас. Шунинг учун ҳам биз бугунги кунда янги типдаги адабиётчилар — жамоатчи адиблар юзага келганлиги ҳақида қувонч билан сўзлай оламиз. Бизнинг сўз санъатимизнинг кўплаб усталари худди шу хил ижодкорлардандир. Адибнинг жамиятдаги юксак мавқеи социалистик воқеликни акс эттиришга, замондошларимиз — коммунизм қурувчиларининг образини ёрқин ифодалашга ёрдам бермоқда.

Юксак мавқе бу катта маъсулият ҳам демакдир. Ажойиб асарлар яратиш, ўзига талабчанликни ошириб бориш йўли билангина халқнинг ва партиянинг ишончини қозониш мумкин. Магазин ва кутубхона полкаларида ғоявий-бадий жиҳатдан ёрқин китобларга ўрин бўлмаслиги керак. КПСС XXVI съездида Леонид Ильич Брежнев алоҳида таъкидлаганидек, «бу ерда, албатта, шу нарса муҳимки, хом-хатала, бадий жиҳатдан бўш асарлар актуал мазмунни ўзига қалқон деб билмаслиги керак. Асар қаҳрамонлари майда-чуйда ишлар атрофида ўралашиб қолмасдан, ўз мамлакатининг ташвиши билан яшамоғи, шижоатли меҳнат билан, адолат ва яхшилик тантанаси учун курашиш руҳи билан йўғрилган ҳаёт кечирмоқлари лозим».

Бизнинг китобхонимиз ҳар бир қаҳрамонга актив ҳаётий позициядан туриб баҳо беради. Ёзувчиларнинг вазифаси эса воқелик ҳақида давлат манфаатлари нуқтаи назаридан туриб коммунистчасига ўйлайдиган, маънавий бой, ижтимоий актив қаҳрамонларни ахтариб топиш ва тасвирлашдан иборат. Шундай кишилар билан учрашиш ҳаётий ва бадий жиҳатдан алоҳида ажралиб турадиган ҳозирги замон ҳақидаги ёрқин полотноларнинг майдонга келишига имкон беради.

Бу ерда ёзувчиларнинг вазифалари ҳақида кенг тўхталиш шарт эмас. Бу ҳақда республика ёзувчиларининг VIII съездида кўпгина принципиал гаплар бўлганди. Аммо бу ўринда бадий ижоднинг муҳим бир йўналиши, публицистика жанрига диққатимизни жалб этиш керакка ўхшайди. Бу жанрговар жанрнинг ривожига, публицистларнинг асарларидаги эътироснинг кучайишига алоҳида эътибор бериш ва бу хил асарларнинг бадий савиясини кўтариш лозим. Биз кўпинча амалда публицистика ўзига яраша баҳо ололмаётганининг гувоҳи бўламиз. Баъзи истисноларни ҳисобга олмаганда публицистлар ижоди адабий танқиднинг эътиборидан четда қолиб кетмоқда.

Бир вақтлар Пушкин айтганидек, адабий танқид ўзи илҳом оладиган адабиётнинг даражасини белгиловчи жанрдир. Ҳақиқатан ҳам, бугунги кунда адабиётдаги ривожланиш танқидий тафаккурнинг ҳам юксалишига сабаб бўлди. Бизнинг мунаққид-

ларимиз танқидий тафаккурни ривожлантириш, ёш талантларни ўстириш ва шакллантириш, ижодкорларнинг ютуқ ва камчиликларини далил ва таҳлиллар ёрдамида очиб бериш йўлида актив кураш олиб бормоқдалар.

Аммо шу билан бирга танқиднинг оммавий фикр туғдиришдаги, хом-хатала ва ўртача асарларга қарши, нотўғри нуқтаи назарларга қарши курашдаги ролини ҳам унутмаслигимиз керак.

Шунинг билан бирга адабиёт ва бадий таржима тарғиботини ҳам эсдан чиқармаслигимиз лозим. Бадий таржиманинг маданиятимизни ривожлантиришдаги аҳамияти ҳаммага тушунарлидир.

Бугунги кунда ўзбек ўқувчиси барча асрлар ва барча халқларнинг буюк ёзувчилари Бальзак, Шекспир, Золя, Эсхил, Чапек, Гюго, Гейне, Ирвинг, Мериме, Купер ва бошқаларнинг асарларини ўз она тилларида ўқиш имкониятига эга бўлди. Дунё адабиётининг нодир намуналари: «Илохий комедия» (Данте), «Фауст» (Гёте), «Шоҳнома» (Фирдавсий), «Поэтика» (Аристотель), «Шоҳ Эдип» (Софокл), «Декамерон» (Боккаччо), «Занжирбанд Прометей» (Эсхил), «Қизил ва қора» (Стендаль) асарлари ўзбек тилига ўтирилган.

Ўзбек тилида рус классикларининг чоп этилган асарлари омма ўртасида кенг ёйилган. Бугунги кунда бизнинг энг кам ўқийдиган китобхонимиз ҳам Пушкин, Лермонтов, Крилов, Гоголь, Чехов, Тургенев, Достоевскийларнинг номларини яхши билишди. Ўзбек тилида Лев Толстойнинг беш томлик, Максим Горькийнинг ўн томлик асарлари нашр этилди.

Булар бу борада биз планлаштираётган ишларнинг бошланishi холос. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ўзбек китобхонини қардош республикалар ёзувчиларининг энг яхши асарлари билан таништириш мақсадида «Дўстлик кутубхонаси» сериясида юз китоб чоп этиш ишлари изга тушиб кетди. Аллақачон бу серияда Георгий Марков, Мустай Карим, Юрий Бондарёв, Паул Куусберг, Мирза Иброҳимов, Василий Шукшин, Ион Друце, Александр Чаковский, Юстинас Марцинкявичюсларнинг асарлари чоп этилди.

Буларга яна шуни қўшимча қилиш керакки, ушбу нашриётда «Социалистик мамлакат ёзувчиларининг ҳикоялари» сериясидаги китоблар ҳамда Осиё ва Африка ёзувчиларининг янги асарлари мунтазам равишда нашр қилинмоқда.

Осиё ва Африка ёзувчиларининг Тошкент конференциясидан кейин ўтган йиллар мобайнидагина Ўзбекистонда бу икки буюк қитъадаги ўттизта мамлакат ёзувчиларининг икки юздан ортиқ китоби чоп этилди.

Совет Иттифоқини жаҳонда энг китобхон мамлакат деб аташади. Бу ерда Герберт Уэллснинг сўзларини эсламай ўтиб бўлмайди. У 1920 йилда бундай деб ёзган эди: «Бу урушайтган совуқ, оч-яланғоч, беҳисоб маҳрумликларни бошдан кечираётган, тушуниб бўлмайдиган Россияда адабиёт иши шундай зўр ривожланмоқдаки, бой-бадавлат Англия ва бой-бадавлат Америка ҳозирги пайтда бунга қодир эмас. Оч-яланғоч Россияда юзлаб киши-

лар таржима билан шуғулланмоқдалар, кўплаб китоблар нашр этилмоқда ва улар янги Россияни жаҳон адабиёти билан шу даражада таништирадими, ҳеч қайси халқ, бунга эриша олмайди».

Бадий таржима соҳасидаги анъаналаримизнинг манбаи ана шундай. Советлар мамлакатини халқлари маданиятини мисли кўрилмаган даражада гуллаб-яшнатишга олиб келган йўл ана шундай.

Кишининг уйидаги китоблар — ижтимоий қимматга эга бўлган кўрсаткич. У кишининг маданият даражаси, маънавий эҳтиёжларининг бойлигини ҳар қандай рақамлардан кўра ишончлироқ кўрсата олади. Бу ерда Дидронинг куйидаги сўзларини келтириб ўтиш ўринлидир: «Агар одамлар ўқимай кўйсалар, улар фикрлашдан тўхтаган бўлур эдилар».

Маълумки, кишилар маънавий ҳаётида китоб ҳамиша асосий ўринлардан бирини эгаллаб келган. Бироқ фақат социалистик жамиятгина китобни чинакамига халқ мулкига айлантди. Совет Иттифоқи пўлат эритиш, нефть қазаш ва пахта терибли олиш жиҳатидан энг ривожланган капиталистик мамлакат АҚШдан ўзиб кетишдан анча олдин китоб, жумладан таржима асарлар нашр этиш жиҳатидан биринчи ўринга чиқиб олган эди. Китоблар ниҳоятда кўп чиқарилишига қарамасдан мамлакатимизда китобга бўлган эҳтиёж полиграфия саноати имкониятларидан анча олдинда бормоқда. Шунинг учун ҳам ноширлик ишини ривожлантириш юзасидан кўп чора-тадбирлар кўрилаётганлигига қарамасдан, ҳали муайян вақтгача китоб камёб бўлиб қолмоқда. Зеро бизда фақат жамоат кутубхоналаригина эмас, балки шахсий кутубхоналар ҳам кўпайиб бораёттир. Ҳа, китоб ҳар бир совет кишиси оиласидан мустаҳкам ўрин олди. Социалистик турмуш тарзининг ажойиб хусусиятларидан бири ҳам шу!

Капитал ҳукмронлик қилаётган мамлакатларда эса, аксинча китобга бўлган қизиқиш тобора сусайиб бормоқда. Парижда чиқадиغان «ЭКО» газетасининг ёзишча французларнинг эллик уч фоизи бутун умри давомида китоб олишга бир чақа ҳам сарфламаган. Доимо китоб ўқиб борадиган китобхонлар сони ҳақида фақат икки мамлакатга доир статистика маълумотларни келтириб ўтайлик. Австрияда аҳолининг атиги беш фоизи, АҚШда бўлса ўн фоиздан камроғигина доимий китобхондир. Фарбда «ўқимайдиган авлод» тўғрисида тобора кўп гапирилаётгани бежиз эмас. Буржуа социологлари бунга телевидениени айбдор қилиб кўрсатадилар. Лекин биз биламизки, гап социал системада. Социализм мамлакатларида ҳам телевидение кенг тарқалган. Аммо у китобнинг рақобатчисига айлангани йўқ. Ҳатто, аксинча бизнинг шароитимизда телевидение китобнинг актив пропагандистига айланди, у китобхонларга китоб танлашга ёрдам беради.

Социализм шароитида китоб ўқиш оммавий-ижтимоий эҳтиёжга айлангани яққол кўриниб турибди. Кишиларимиз ажойиб пролетар ёзувчиси Горькийнинг «Китобни севинг, у турмушингни енгиллаштиради, у фикрлар, ҳис-туйғулар, воқеаларнинг мураккаб ва шиддатли оламини тушуниши-

нги зга ёрдам беради. У сизни инсонни ва ўзингизни ҳурмат қилишга ўргатади. У ақл ва юракни жаҳонга, инсонга муҳаббат туйғуси билан қаноатлантиради» — сингари сўзларини яхши билади.

Бизнинг ноширлик ишимиз ана шундай юксак инсонпарварлик мақсадларини кўзлайди. Ғарбда бўлса, китоб маҳсулоти чиқариш иши энг аввало бойлик орттириш мақсадини кўзлайди: «Оммавий маданият» индустрияси томонидан чиқарилаётган адабиётларнинг «лойқа оқими»да оддий китобхон чинакамига қимматга эга бўлган китобни ажратиб ола билиши кўпинча ғоят қийин.

Шунинг учун ҳам ғарбдаги кўпгина мамлакатларнинг одамлари умуман жаҳон маданияти ва хусусан СССР маданияти ютуқлари ҳақида кам нарса билишади. Ғарбдаги мамлакатларда ўзини зиёли ҳисоблайдиган кўпгина кишилар, жаҳон маданияти хазинасига жиддий ҳисса қўшган совет ёзувчиларининг номларини ҳам билмайдилар. Фикримизнинг далили сифатида АҚШ ва Канада институтининг (Москва) сектор мудири И. Геевский томонидан келтирилган конкрет мисолларга мурожаат қилайлик. У АҚШда бўлган вақтида «Вашингтон пост» газетасининг журналисти билан биргаликда Америка пойтахтининг деярли марказида жойлашган Жоржтаун университетида социологик тажриба ўтказган эди. Бу ҳақда муаллиф шундай ҳикоя қилади. «Биз рўпарамиздан келаётган, биринчи учраган студент қизни тўхтатиб ўзимизни таништирдик ва диктофонларни ишга солдик:

— Совет ёзувчиларидан тўрт кишининг номини айтсангиз?

— Бирортасини ҳам билмайман.

— Қандай совет фильмларини кўргансиз?

— Бирортасини ҳам кўрмаганман.

— СССРнинг ички ҳаётида, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётида рўй берган воқеа-ҳодисалар тўғрисида кейинги йилларда сиз нима эшитдингиз ёки ўқигансиз?

— Ҳеч нарса эслолмайман...»

Тадқиқотчининг бошқа кишилар билан сўхбатлари мазмунини келтириб ўтирмаймиз. Унинг саволларига берилган жавоблар ҳайратда қоларли даражада ўхшаш эди. Бу эса олимга кўйидаги хулосани чиқариш учун асос бўлди: «Сўраган кишиларимиздан бирортаси ҳам бирорта совет фильмининг номини айтиб бера олмади... Сўраган кишиларимизнинг бирортаси ҳам СССРда яратилган бирорта асарни ўқимаган... Шунга диққат қилингки, бу воқеа Жоржтаун университети сингари маданий марказ территориясида содир бўлди.

Тагин битта умумлашма хулоса келтираман: «Нью-Йоркда, Чикагода, Атлантида, Остинда ҳам Вашингтоннинг Жоржтаун университетида эшитилган «жавоблар» такрор эшитилди. Остинда эса юрист аспирант Уокер Аронсон мендан «Россияда ям театр борми» деб сўраб қолди. Мен бу гапдан ҳайратга тушдим. АҚШда СССР ҳақида биз АҚШни билганимизчалик билишмайди».

Аmmo маданият соҳасидаги айрим ютуқларимизга қарамасдан, биз ўз ишларимиздан бутунлай қаноатланолмаймиз. Партия

ҳалқнинг маданиятини келгусида янада юксак даражага етказишни давлатнинг муҳим вазифаларидан бири деб билади. Ун биринчи беш йилликда бу соҳада мамлакатимиз ва республикаимизда катта қадамлар ташланиши шубҳасиз. Бугунги куннинг ўзидаёқ, болалар учун китоб нашр этиш ишлари қатъий масалалардан бири бўлиб қолди. Бу соҳада энг зарур тадбир-чоралар кўрилмоқда. Ешларнинг «Еш гвардия» наشريёти қаторига Ғафур Ғулум номидаги нашриёт сингари тажрибали коллектив ҳам қўшилди. «Еш гвардия»нинг ўзига эса янги, улкан бино қурилмоқда.

Ўзбекистонда маданият ривожига ижодкор зиёлиларнинг барча отрядлари ҳам кўзга кўринарли ҳисса қўшмоқдалар. Рассомларнинг ишлари ҳам мақтовга лойиқ. Уларнинг полотнолари, графика, ҳайкалтарошлик соҳасидаги ишлари, замонни, кишилар образини, ўтмишни ва ўлка табиатини ёрқин ҳамда ўзига хос йўсинда акс эттиради.

Бизнинг рассомларимиз ижодида асосий нарса замонавийлик бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Замонни чуқур тадқиқ этишга рассомларнинг ҳаётга яқинлиги ёрдам бермоқда. Зеро илғор замондошларимиз орасида бўлиш санъат усталари учун шонли аънонага айланган... Ҳайкалтарош ва рассомлар худди ўша ҳаётнинг қайнаб турган жойларида ўзларининг қаҳрамонларини учратадилар. Шу хил учрашувлар асосида замондошларимиз образлари акс этган портретлар галереяси яратилади. Улар бу хил асарларида кучли ва колоритли характерлар яратадилар, замоннинг ҳаётбахш ғояларини кўйлайдилар.

Бизнинг санъаткорларимиз, ўтмиш ҳаётга диққат билан қараб, мамлакатимиз тарихига, унинг маданияти ривожига катта ҳисса қўшган шахсларни топа оладилар. Санъаткорларнинг энг яхши ишлари кенг халқ оmmasига бориб етмоқда ва манзур бўлмоқда. Бизда системали равишда катта кўргазмалар ташкил қилинади. «Қаҳрамонона 60 йил», «Ленин йўлидан», «Меҳнатга шон-шарафлар» сингари кўргазмалар айниқса эсда қоладиган бўлди. Кўргазмалардаги барча асарларнинг номини санашнинг имкони йўқ.

Дарвоқе, барча бадий ижод вакиллари орасида ҳайкалтарошлар энг кенг аудиторияга эгадирлар. Зеро шаҳар қурилишида монументал пропаганда асосий роль ўйнамоқда.

Республикаимизда монументал санъат жуда тез ўсмоқда. Шунинг қайд этиш кераки, шаҳар ва қишлоқларимизнинг кўчалари, майдонлари ва боғларида Улуғ Ватан урушида қаҳрамонлик кўрсатган оталаримиз ва акаларимизнинг жасоратларини акс эттирувчи ажойиб ёдгорликлар қад кўрсатиб турибди. Бу ёдгорликлар ўз ҳаётлари вазига мамлакатни, бутун инсониятни сарик вабодан сақлаб қолганларга ҳозирги авлоднинг теран ҳурмати рамзидир. Совет кишиларининг тинчлик йилларидаги меҳнат жасоратлари ҳақида ҳам қатор ёдгорликлар мавжуд. Буюк инқилобчилар, социалистик экономика ва маданият арбобларига қўйилган ҳайкаллар юксак бадийати билан ажралиб туради. Ўтмишнинг таниқли шoirлари ва олимлари-

нинг ҳайкаллари ҳам катта баҳога сазовор бўлди.

Республикада декоратив санъат ҳам яхши ривожланмоқда. Биноларнинг олд томонлари ва интерьерларини безаб турувчи декоратив санъат шаҳарга янги эстетик қиёфа бахш этади. Тошкент ва Самарқанд кўчаларини сайр қилган ҳар бир киши бунга амин бўлиши мумкин.

Аммо шунинг ҳам тан олишимиз керакки, агар биз айрим область ва районларнинг марказлари бўйлаб юрсак, қурувчи-архитекторлар ва рассомларнинг юксак дид билан яратган ёдгорликлари нисбатан кам бўлди.

Бизнингча, кичик шаҳарларнинг бадий-меъморчилик жиҳатидан ўзига хос қиёфа касб этишига алоҳида эътибор бериш лозим. Республикамиз марказида муваффақиятли иш олиб борган кучлар — архитекторлар, ҳайкалтарошлар, рассомларни, бошқа шаҳар ва посёлкаларни қайта қуриш ишларига жалб этишни тавсия қиламиз. Бу КПСС XXVI съезди қарорлари руҳига мос иш бўлар эди. Съездда Л. И. Брежнев айтган сўзларни эслайлик: «Атрофимиздаги ҳамма нарсалар гўзал, яхши дид билан ишланган бўлиши қанчалик катта аҳамиятга эга эканлигини изоҳлаб ўтиришнинг ҳолати йўқ. Москвадаги олимпия объектлари ва айрим уй-жой кварталлари, Ленинграддаги қайта тикланган ноёб ўтмиш обидалари ва янги архитектура ансамбллари, Олмаота, Вильнюс, Навоий ва бошқа шаҳарлардаги янги қурилишлар — булар бизнинг фахримиздир. Лекин шунга қарамай, шаҳар қурилишида умуман зўр бадий жозибдорлик ва хилма-хиллик етишмай турибди».

Турмушимизнинг маънавий-бадий даражасини ҳам кўтаришимиз керак. Кейинги йилларда Ўзбекистонда бадий буюмларни ишлаб чиқаришни ривожлантириш бўйича катта ишлар қилинди. Уларни концентралаштириш тадбирлари амалга оширилди. Бу эса халқ усталарини амалий санъат комбинатларига йиғиб, уларнинг ижод қилиши учун зарур шарт-шароит яратишга имкон беради.

Бизда замонавий кулолчилик санъати қайта қад кўтарди. Ўзбек кулолларининг ишлари бутунитифоқда шон-шўҳрат қозонмоқда. Бугунги кунда Хоразм, Фарғона, Тошкент, Самарқанд усталари ишлаган маҳсулотлар юксак санъати билан ажралиб туради.

Халқ усталари Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарларидаги машҳур меъморчилик ёдгорликларини таъмир этиш ишларида актив қатнашмоқдалар. Совет ҳокимиятининг илк кунларидаёқ Владимир Ильич Ленин Самарқанддаги тарихий обидаларни таъмир этиш ишларига алоҳида диққат қилган эди. Ҳозир таъмир ишлари кенг ва жадал суръатлар билан амалга оширилмоқда. Бу эса ўтган асрларнинг меъморчилик ва санъат ёдгорликларини келгуси авлодлар учун сақлаб қолишга имкон беради.

Ўтмиш маданиятга алоҳида диққат ва эҳтиёткорлик билан қараётганимизга музей ишларидаги ривожланиш ҳам гувоҳ бўла олади. Бу соҳада мисоллар кўп, уларга кенг тўхталиш зарурати ҳам йўқ. Фақат бу соҳадаги айрим янгилликларни, ёшларни оталарнинг энг яхши анъанала-

рига содиқ қилиб тарбиялаш учун жамоатчилик асосида бунёд этилган жанговар меҳнат ва шўҳрат музейларини эслаб ўтиш мумкин. Республикамизда бу хил музейлар икки юздан ошиқ.

Қишлоқда маданиятнинг ривожини масаласига алоҳида тўхталиш керакки ўхшайди. Бу ривожланишга тарқоқ ҳолда яшаётган қишлоқлар ўрнига қурилган, аҳоли учун барча қулайликлари бўлган шаҳар типидagi посёлкалар имкон берди. Социал комплекс программанинг амалга оширилиши дала меҳнаткашлари малакасининг ошишига, уларнинг сиёсий ва маданий даражаси ва ижтимоий фаолиятининг ўсишига олиб келди. Янги шароитда қишлоқда яшовчиларнинг маънавий эҳтиёжлари кескин ўсмоқда. Бу жиҳатдан республикадаги қишлоқ кутубхоналари ўқувчиларининг сони бир миллион кишига, китоб мутулаа қилувчилар эса икки бараварга кўпайди.

Аммо социал-маданий қайта қурилишларнинг ўзларигина қишлоқ кишининг маънавий жиҳатдан тарбиялаш масаласини ҳал этиб беролмаслигини биз яхши билемиз. Маданий-оқартув ишларини такомиллаштиришни чуқур ўйланган бир системага солиш талаб этилади.

Шунинг учун ҳам республиканинг маҳаллий партия ва совет органларида маданият ва турмушни бошқаришнинг анча такомиллашган формалари жорий этилмоқда. Маданий қурилиш соҳасидаги барча идораларнинг бирлашуви қишлоқ учун қонуний ҳодисадир. Оммавий давлат кутубхоналарини марказлаштириш тугалланмоқда, клуб идораларини марказлаштириш ишлари ҳам амалга оширилмоқда.

Маданий ишларни бошқаришнинг янги формалари маданий-маиший комплекслар вужудга келтириш жараёнида пайдо бўлди. Клублар, кутубхоналар, кинотеатрлар, магазинлар, спорт иншоотлари, мактаб, маиший идоралар, медицина ва болаларни тарбияловчи муассасаларнинг маданий-маиший комплексларга бирлашуви турли ташкилотларнинг, шу жумладан юқорида саналганларнинг ўз имкониятларидан тўла-роқ фойдаланишларига имкон беради. Республикамизда яратилган бу хил комплекслар сони аллақачон уч юздан ошиб кетди.

Аваллари ҳар бир маданий муассаса ўз билганича иш қилаётган бўлса, бугунги кунда улар ягона комплекс план асосида иш юритадилар. Бу хил планлар маданият ва турмуш советлари томонидан тайёрланади ва хўжалик партком томонидан тасдиқланади. Бу хил планлар қандай самаралар беришини Хоразм область, Боғот районидаги Наримонов номи колхоз мисолида кўриш мумкин. Қодхоз маданий-оқартув муассасаларининг кўплаб тармоқларига эга. Бу ерда бутун районнинг фахри бўлган 1200 ўринли маданият саройи қад кўтарганига кўп йиллар бўлди. Уттиз олтмиш нусхадан кўпроқ китоб фондига эга бўлган бешта кутубхона, тўртта кинотеатр, музей, бахт уйи, ўн минг кишига мўлжалланган стадион мавжуд. Аммо илгарилари сиёсий-тарбиявий ва маданий-оқартув машғулотлари кам ўтказилар, тўғарақлар бўш ишлар, билимдон кадрларга эҳтиёж кучли эди. Шунда колхоз партия ташкилоти бюроси ва қишлоқ совети ижроия

комитети комплекс план асосида қўшма қарор қабул қилдилар. Бу ҳужжатда келгусида маданий-оқартув ташкилотлари ишини янада яхшилаш, уларга раҳбарликни кучайтириш бўйича аниқ кўрсатмалар берилди.

Наримонов номли колхозининг кўплаб участкаларидаги маданий-маиший комплексларни турли хил оммавий советлар бошқармоқда. Маданий-оқартув ишлари бўйича советга партком секретари, раиснинг маданий-оқартув ишлар бўйича муовини, депутатлар, комсомол ва касаба союзларнинг активлари сайланган. Қишлоқ совети ижроия комитети раиси С. Матчонов янги анъана ва урф-одатларни оммалаштириш методик советига раҳбарлик қилмоқда. Дарвоқе, бу ерда армия сафига, пенсияга кузатиш, намунали меҳнат учун мақтов ёрлиқлари топшириш тантаналари анъанага айланди. Колхозда тўйлар ҳам янги анъаналарга мувофиқ ўтказилмоқда. Эндилкида ҳар бир янги оиланинг таржимаи ҳоли бахт уйдан бошланади. Бахт уйи ходимлари тўйларни ташкил қилиш ва уюштириш вазифасини ўз зиммаларига олдилар. Бу хил оилавий тантаналарда кўпинча колхознинг «Қалдирғоч» ансамбли артистлари ўз маҳоратларини кўрсатишади.

Колхозда обрўли ҳамда ҳурматли ветеранлардан ва илғорлардан иборат оқсоқоллар совети тузилган. Шунингдек физкультура ва спорт совети, маиший хизмат, болалар ва ўсмирлар билан ишлаш советлари бор. Бу оммавий советларнинг вазифалари барча маданий-маиший муассасаларнинг ишларини йўналтириш ва координациялаш, қишлоқ кишилари маънавиятида маданий яшаш эҳтиёжини ҳосил этишдан иборатдир. Бу соҳадаги барча ишлар масъулияти колхоз раисининг маданий-маиший ишлар бўйича ўринбосари коммунист Ю. Қуронбоев зиммасига юклатилган. Бу мансаб республика маданият ва турмуш советининг тавсияномаси асосида 1979 йили таъсис этилган.

Қишлоқдаги маданият ишларини бошқошида бирлашган бир системанинг вужудга келганлиги ҳар бир ҳужаликда бу хил муассасаларнинг фаолиятига жавобгар бўлган бир одамнинг бўлишини талаб қилди. Шу тўғрисида республикамизнинг колхоз ва совхозларида, раис ёки директорнинг маданий ва турмуш бўйича муовини мансаби жорий этилди. Ўзбекистоннинг кўплаб ҳўжаликларидида ҳозир бу хил муовинлар ишлаб турибди.

Бундай муовинлар фаолиятининг доираси жуда кенг. Қишлоқ заҳматкашларининг иш маданияти, уларнинг руҳий, маънавий эҳтиёжлари, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш, ўқув-тарбия ишларини яхши йўлга қўйиш, маиший хизмат ва савдо муассасаларининг яхши ишлашини ташкил этиш ва назорат қилиш сингари муҳим ишлар билан ана шу муовинлар шуғулланидилар.

Мана шу янги ишларнинг биринчи раҳнамолари сифатида Тошкент область Оржоникидзе районидаги «Маданият» колхозидан М. Саидхўжаевани, Фарғона область Кува районидаги «Коммунизм» колхозидан Ҳ. Абдуназаровани, Киров районидаги Киров номли совхоздан И. Назаровни,

Сирдарё область Боёвут районидаги Пушкин номли совхоздан С. Исаевани қишлоқ зиёлиларининг чинакам йўлбошчилари дейиш мумкин. Мана шу муовинлар ягона комплекс — ҳар томонлама планларни ишлаб чиқиш ва уюштириш билан шуғулланидилар.

Наманган областидаги Поп районида саккизта колхоз негизидида Ленин номли территориал ишлаб чиқариш бирлашмаси тузилган. Колхозларни бундай йириклаштириш иқтисодий кўрсаткичларни ошириб, меҳнат шароитларини яхшилабгина қолмай, маданий-маиший масалаларни янгига ҳал этиш учун ҳам имконини яратмоқда. Мазкур бирлашмада 8 та клуб, 18 та кутубхона, 25 та бадий ҳаваскорлик коллективлари, музыка мактаби, халқ музейи, спорт иншоотлари ва ҳоказоларни ўз ичига олган яхлит маданий марказ ишлаб турибди. Мана шу маданий муассасаларнинг ҳаммаси ягона план асосида ишлайди. Бу ишларни маданий ишлар бўйича жамоат кенгаши бошқармоқда.

Янги ишларнинг самарадорлиги ҳақида ҳозирча кенг умумлашма фикрлар айтишга ҳали эрта бўлса ҳам, ҳисоб-китоблар шуни тасдиқлаптики, маданий-маиший комплексларни жорий этиш қишлоқ аҳолисининг фаоллигини оширмоқда. Ҳозирги пайтда республикада клубларда ўтадиган ҳар бир маросимга ўрта ҳисобда 200 киши қатнашмоқда. Ҳолбуки, 1978 йилда 65 киши қатнашар эди.

Ҳар қандай янги ишда бўлганидай, маданий-маиший комплексларни ривожлантириш соҳасида ҳам ҳали ҳал этилмаган муаммолар кўп. Ўзбекистонда аҳолига кутубхона хизмати кўрсатиш ҳали ҳам кўнгилдагидай эмас. Аҳолининг фақат 35 проценти кутубхоналардан фойдаланади холос. Ҳолбуки, мамлакатимиз бўйича бу рақам 40 процентни ташкил этади. Дарвоқе, бир қишлоқдагина эмас, шаҳарларда ҳам кутубхоналар иши кўнгилдагидай эмас.

Лекин ўзбек қишлоғи проблемалари алоҳида тўхталишни талаб қилади. Очигини айтсак, бу ерларда клубларнинг ишлари ҳам кўнгилдагидай йўлга қўйилмаган. Бу соҳада ҳам умумиттифоқ кўрсаткичларидан ҳали орқадамыз. Мамлакатимиз бўйича ҳар 900 кишига бир клуб тўғри келгани ҳолда бизда ҳар 3000 кишига бир клуб тўғри келади.

Қишлоқда маданият-маърифат муассасалари ва маданият комплексларининг ишини яхшилашда район маданият уйларининг мохирона методик раҳбарлик қилиши муҳим аҳамиятга эга. Шуни ҳам айтиш керакки, кўпгина район маданият уйларининг моддий базаси ҳали етарли мустаҳкамланмаган.

Мана шу муҳим масалаларнинг ҳаммаси республика турмуш маданиятини ошириш кенгашида КПСС МК Сийёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов бошчилигида муҳокама этилмоқда. Кенгаш мажлисларидан бирида қишлоқ маданият-маърифат муассасаларининг тарбиячилик ролини ошириш, уларнинг моддий базасини мустаҳкамлаш, шунингдек, қишлоқда жисмоний тарбия ишларини янада яхшилаш масала-

лари кўриб чиқилди. Кенгаш ўз қароридан область партия комитетларига, халқ депутатлари область советининг ижроия комитетларига маданият-маърифат масканлари, спорт майдончалари ва стадионлар, маиший хизмат уйлари қурилишининг истиқбол планларини ишлаб чиқишни тавсия этди. Бу ишда айниқса турли хўжалик ва ташкилотларнинг маблағ ва материалларини кооперативлаштиришга, шунингдек, азалдан ўзини оқлаган ҳашардан кенг фойдаланишга алоҳида эътибор берилди.

Турли ташк. этларга қарашли маданият-маърифат уйларини бошқариш ва уларга методик раҳбарлик усулларини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети маданият бўлими ҳузурида жамоатчилик асосида ишловчи махсус лаборатория бунёд этилди. Ҳозир бу лаборатория маданият-маърифат ходими касбининг обрўсини ошириш проблемаси билан шуғулланмоқда. Бу соҳа муаммоларини ҳал этишда республика вақтли матбуотининг вазифалари, иккита район бошланғич партия ташкилотларининг иш тажрибалари таҳлил қилинди, «Совет Ўзбекистони санъати» журнали саҳифаларида шу мавзуда мунозара уюштирилди.

Маданий комплексларнинг ташкил этилиши маданият-маърифат муассасалари ходимларига янада катта талаб, вазифалар юклайди. Ҳозирги шароитда маданият ходими шунчаки хизматчи эмас, балки маданият-маърифат муассасаларининг методист-ташкилотчиси бўлмоғи керак. Назаримизда, маданият уйлари штати рўйхатига ташвиқий-бадий тadbирларнинг режиссёр — ташкилотчи лавозимини жорий этиш керакка ўхшайди. Албатта, кадрлар билан боғлиқ муаммолар оз эмас. Бугунги қишлоқларимизда маданият-маърифат соҳасида ишлайдиган кадрларнинг ихтисослашишини аниқлаш бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш эҳтиёжи сезилмоқда. Ана шундагина КПСС XXVI съезди қарорларида кўзда тутилган вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш мумкин.

Маданият соҳасида ишловчи кадрлар тайёрлаш масаласи тобора катта аҳамият касб этиб бормоқда. Шунинг учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бу масалага алоҳида эътибор билан қарамоқда.

Ҳозир республикамизда санъат соҳасида учта олий ўқув юрти: Театр ва рассомчилик санъати институти, Давлат консерваторияси ва Маданият институти ишлаб турибди. Бундан ташқари, йигирмага яқин санъат соҳасида ихтисос берувчи махсус ўрта ўқув юртлари бор. Биз тобора кўп-кўп ёшларни мамлакатимизнинг марказий олий ўқув юртларига юборяпмиз. Ҳозир Москвада, Ленинградда ва бошқа қардош республикаларнинг пойтахтларидаги олий санъат ўқув юртларида Ўзбекистондан юборилган 160 талаба таҳсил кўрмоқда.

Истеъдодли болаларни аниқлашга, уларнинг касб ўрганишга ёрдам беришга биз янада кўпроқ эътибор бермоқдамиз. Музика мактаблари, музика ва рассомчилик мактаб-интернатлари негизда кўп тармоқли ўқув юртлари ташкил этилмоқда. Мана шу ўқув юртлари истеъдодли ёшларни тарбиялашининг асосий базасига ай-

ланади, ёшларнинг ўқув юртларига кириши учун поғона вазифасини ўтайди.

Умуман, балет санъати, музика ва бадий ижоднинг бошқа соҳалари бўйича кадрлар тайёрлашни кенгайтириш йўлидан бораёلمиз.

Бадий ҳаваскорлик тўғрақларида машғулотлар ўтказувчи мутахассис кадрларни ҳам кўпроқ тайёрламоқдамиз. Бу ишда айниқса Тошкент маданият институти зиммасига катта вазифа юкланади. Бу институт бадий ҳаваскорлик коллективлари — драма, хореография, хор ва бошқа тўғрақларни малакали раҳбар кадрлар билан таъминлаш ишида бизга катта ёрдам бериши керак. Шундай қилиб, республикамизда чинакам мутахассислар раҳбарлигида бадий ҳаваскорлар санъатини янада кенгроқ ривожлантириш учун зарур пойдевор қўйилган. Шу фактнинг ўзиёқ обьектив равишда бадий ҳаваскорликнинг келгуси тараққиётини таъминлайди. Тўғрақ машғулотларининг сифати, уларга муносабат ҳам янгица бўлади. Бу энди илгаригидай оддий ҳавасмандлик эмас, балки тажрибали мутахассислар раҳбарлигидаги чинакам ҳаваскорлик санъати бўлади. Орада ўтган йиллар фикримизни тасдиқламоқда. Пойтахтимиздаги ва турли областлардаги бадий ҳаваскорлик коллективларидан ҳозир республикамиз миқёсида танилган истеъдодли санъаткорлар етишиб чиқмоқда.

Шуни ҳам айтиш керакки, республика бадий ҳаваскорлигида драматик тўғрақларга нисбатан рақс ва ашула ансамбллари анча кенг ривожланган. Бундай бўлиши бежиз эмас. Чунки, биз асосан музикали ансамблларга кўп маблағ ва куч-ғайрат сарфламоқдамиз. Лекин, шунга қарамай, республикада миллий драматик ҳаваскорлик коллективларини ривожлантиришга ҳам жиддий эътибор беришимиз керак.

КПСС Марказий Комитетининг «Ижодкор ёшлар билан ишлаш тўғрисида»ги машхур қароридан ёш бадий зиёлиларни тайёрлаш ва уларни гоъвий-сиёсий жиҳатдан чиниқтириш, ёшларнинг истеъдоди гуллаб-яшнаши учун янада ахшироқ шароитлар яратиб бериш, санъат ва адабиётга ёшларнинг янги тўлқини кенг оқиб келиши соҳасидаги барча ишларнинг кенг программаси ишлаб чиқилган.

Шу қарор қабул қилинганидан буён ўтган вақт ичидан республикамизда ижодкор ёшлар учун аноҳгина ишлар амалга оширилди. Ижодий союзлар ўз сафларини истеъдодли ёш ёзувчилар, рассомлар, бастакорлар, кинематографлар, артистлар ва бошқа соҳадаги санъаткорлар билан тўлдиришга катта эътибор бердилар.

Бу ташкилотлар комсомол билан биргаликда республика ва областларда ижодкор ёшлар билан мунтазам учрашувлар ўтказиб турибдилар. «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока», «Гулистон» журналлари ёш ижодкорларга тобора кенгроқ ўрин бермоқдалар. Бундан ташқари, шу журналларнинг айрим сонлари тўлалигича ёшларга бағишланмоқда. «Молодость» альманахи анча йилдан буён мунтазам чиқиб турибди. «Ёшлик» альманахининг эндиликда доимий чиқадиغان «Ёшлик» журналига айланганлиги ёш зиёлилар ҳаётида катта воқеа бўлди. Бу альманах ва журнал саҳи-

фаларида ўқувчилар ўзлари учун кўпгина янги номларни кашф этдилар. Ёш рассомлар ижоди билан кенг жамоатчиликни таништириш учун махсус кўргазмалар уюштирилиб турибди.

Тошкентда ёш ижодкорлар уйи, бадий зиёлилар клуби очилди. Ёш зиёлилар клубида жамоатчилик асосида ишлайдиган ёшлар театрида Тошкентдаги барча драматик труппаларнинг артистлари қатнашдилар. Клубда мунтазам равишда ёш рассомлар ижодига бағишланган кўргазмалар ташкил қилинади.

Ҳа, ижодкор ёшларимизнинг ўсиши учун озмуна меҳнат қилингани йўқ. Лекин шунинг ҳам унутмаслик керакки, кўп оладиган одамлардан кўп сўралади ҳам. Бадий зиёлиларнинг етишиб келаётган ёш авлодига талабчанликни ҳам ошириш, уларни ғоявий тарбиялаш ишларини янада яхшилаш керак бўлади.

Шу ўринда КПСС Марказий Комитетининг «Идеологик, сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилаш тўғрисида» деган қарориди айтилган қуйидаги сўзларни эслаш жоиздир:

«Партия ташкилотлари, маданият органлари, идеология муассасалари ва идоралари, ижодий союзлар олдида ижодкор зиёлиларнинг ғоявий-сиёсий тарбиясини ва марксизм-ленинча маълумотини такомиллаштириш вазифаси қўйилсин. Ёзувчилар, рассомлар, композиторлар, театр ва кино арбоблари, журналистларни юксак ғоявийлик, гражданлик руҳида тарбиялаш, уларнинг ижодий активлигини ривожлантириш тўғрисида муттасил ғамхўрлик қилинсин. Совет халқининг қаҳрамонона зафарларини, социалистик жамиятни ривожлантириш проблемаларини талант-ла тасвирловчи, ғоявий муҳолифларимизга қаттиқ зарба берувчи адабиёт ва санъатнинг янги салмоқли асарларини яратишга эътибор берилсин. Адабиёт ва санъат ривожининг тенденцияларини анализ қилишда, асарларга талабчанлик билан ўртоқларча баҳо беришда, ёш ижодкор кадрларни тарбиялашда ижодий союзларнинг фаолияти активлаштирилсин; театрлар, музика коллективлари фаолиятига, тасвирий санъатнинг бадий ҳаваскорлиқнинг аҳволига шу позицияларда туриб чуқур эътибор берилсин, уларни янада ривожлантириш тўғрисида бутун чоралар билан ғамхўрлик қилинсин».

КПСС XXVI съездида, шунингдек, Ўзбекистон Компартиясининг XX съездида маданият тараққиётининг йўллари ҳақида ижодий ходимларнинг ғоявий тарбияси тўғрисида, уларнинг марксизм-ленинизм фанини ўрганиши хусусида муҳим гаплар айтилди. Мамлакатимиз олий форум-анжуманида қилган Хитобот докладида Леонид Ильич Брежнев айтган эдики, «ғоясизлик кўринишлари, дунёқарашни белгилашдаги лоқайдлик, айрим тарихий воқеаларга ва шахсларга баҳо беришда аниқ синфий позициядан чекинишлик ҳатто истеъдодли кишиларнинг ижодига ҳам зарар етказиши мумкин. Бизнинг танқидчиларимиз, адабий журналларимиз, ижодий союзларимиз ва биринчи навбатда, уларнинг партия ташкилотлари у ёки бу томонга тойилиб кетганларни тартибга қақира билишлари лозим. Улар шубҳасиз, бизнинг

совет воқелигимизни бадном қиладиган асарлар пайдо бўлган ҳолларда актив принциплал фикр билдиришлари керак. Бу масалада биз муросасиз бўлишимиз керак. Партия санъатимизнинг ғоявий йўналишига бефарқ қарамайди ва қараёлмайди ҳам».

Маданият арбоблари зиммасига катта масъулият юкланган. Бу масъулият ҳар бир ижодкордан ўзининг бор куч-ғайратини сарфлашни талаб этади. Айниқса, коммунист — ижодкорнинг масъулияти ҳаммадан баланддир. Коммунист — ижодкор ўзи аъзо бўлган ижодий союздаги ишлар учунгина эмас, балки ўзи яшаётган район, шаҳар, республикадаги ҳаётнинг барча соҳалари учун масъулдир.

Принципиаллик, юксак ғоявийлик, фаоллик, тартиб-интизом, ўз ишини пухта билиш каби фазилатлар ҳар бир коммунистнинг ўткир қуролидир. Коммунистнинг битта ҳуқуқи, битта имтиёзи бор, у ҳам бўлса — олдинда юриш, ўрناق кўрсатиш, меҳнаткаш оммани шахсий намуна билан илҳомлантириш, камчиликларга муросасиз қаршидир, деб ўқтирган эди Леонид Ильич Брежнев. Шунинг учун ҳар биримиз доимо ўз-ўзимиздан, виждонимиздан: «Партия ишига бор куч-ғайратимни сарфлаяпманми, камчиликларга муросасиз қараяпманми?» деб сўраб турсак яхши бўларди. Назаримизда ҳамма коммунист ҳам, ҳамма вақт ҳам бу саволларга ижобий жавоб беролмаса керак. Албатта, бир хилларимиз «вақтимиз кам» деб, камчиликни кўрганда индамай ўтиб кетаверамиз, бу иш билан бевоқифа шуғулланганимиз бор, деб ўйлаймиз. Гоҳо эса, дўстлик туйғусини сохта тушунши оқибатида етарли даражада қатъият — принципиаллик кўрсатмаймиз, муносабатимиз бузилмасин деб кўрқамиз. Натижада, ижодкор дўстимизнинг асари бўшлигини вақтида юзига айтмаймиз. Шунинг оқибатида нашриётда ёки киностудияда ғоявий мазмуни бўш, бадий саёз асар китоб ёки фильм вужудга келади. Шунинг учун ҳар бир коммунист, ҳар бир виждонли ходим Леонид Ильич Брежневнинг съездда айтган юқоридидаги фикрини ёдда тутишимиз, ижодий союздаги дўстимизга вақтида ёрдам беришимиз, партиявий мавқеда туриб, ҳозирги ғоявий курашнинг мураккаблигини унга тушунтиришимиз керак.

Совет адабиёти ва санъати усталарининг ижодиди партиявий интернационализм, эстетик-бадий ва ижтимоий асосларнинг узвий бирлиги принциплари етакчи ўрин эгаллайди. Бизнинг ғоявий муҳолифларимиз эфирдаги «Озодлик», «Америка овози» ва бошқа «овозлар» орқали, ёки бошқа турли йўллао билан совет зиёлиларининг аниқ ғоявий позицияларини йўққа чиқармоқчи зўлишади. Ана шу муҳолифларнинг бизни қоралашмоқчи бўлган уринишларига қарши Михаил Шолохов бундай жавоб берган эди: «Биз, совет ёзувчилари ҳақимизда дарғазаб душманларимиз айтадики, гўё биз партия амри билан ёзар эмишимиз. Ҳақиқий аҳвол сал бошқачароқ: биз ҳар биримиз қалбимиз амри билан ёзамиз, қалбимиз эса қадрдон партиямиз ва халқимизга тегишлидир, биз санъатимиз билан партия ва халққа хизмат қиламиз». Улуғ сўз санъаткорининг бу гапларини ҳар

бир виждонли совет маданият арбоби маъқулласа керак.

Бадийий зиёлиларнинг ғоявий тарбияси ҳақида айтилган бу гапларнинг ҳаммаси ёзувчилар, режиссёрлар, актёрлар, расомлар, композиторларнинг ёш авлодига албатта, тааллуқлидир. Адабиёт ва санъатимизнинг атоқли арбоблари зиммасида ўзларига муносиб ижодкор ўринбосарлар тайёрлаш, ёшларнинг ғоявий чиниқишига ҳаммиша ёрдам бериш масъулияти борлигини эслатиб ўтишни истардим. Бу ишда кенг авж олиб бораётган устозлик ҳарақати катта ёрдам беради. Мана бу машҳур сўзлар эсингиздами? «Маҳорат чўққиларини эгаллаган санъаткор шарқлидир. Аммо, шогирдларига ана шу чўққига чиқишига ёрдам берган санъаткор уч бор шон-шарафлидир!»

Марказдаги ва жойлардаги партия ходимларининг маҳорати партиянинг янги-янгича кучларини яхши фойдаланишда кўринади, деб уқтирганди Владимир Ильич Ленин. Ёшлар — чинакам ташкилотчиларни қидириб топиш учун битмас-туганмас манабадир. Авваламбор, ёшлар ўртасидан ташаббускорлик, обрўли, ғайратли, ишнинг кўзини билладиган партия ишига жон-дилини берадиган одамларни қидириб топиш керак. Ижодий союзларнинг келажакдаги муваффақиятлари ҳозир ана шундай кадрларни топиб, муносиб ўринларга қўйишимизга боғлиқ. Бундан келиб чиқадиган яна бир вазифа шуки, ижодий союзларнинг партия ташкилотлари ўз сафларини ана шундай ёш кадрлар билан тўлдириши, коммунистик ғояларга содиқ ёшлар билан мустаҳкамлаши керак.

Ижодкор зиёлиларни тарбиялаш, уларни ғоявий жиҳатдан чиниқтириш ва айниқса уларда интернационализм туйғуларини камол топтириш ва мустаҳкамлашда қардош республикаларда ўтадиган адабиёт ва санъат декадалари ва кунлари, ижодий мунозаралар, оталиқ ишлари, ҳаёт билан алоқани мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга эга. Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати кунлари, Ўзбекистонда бўлиб ўтган совет адабиёти кунлари, республикамизда ўтган Тожикистон адабиёти ва санъати кунлари, Ўзбекистон маданият арбобларининг кўшини республикаларга сарфарлари, Татаристонда ўтган Қорақалпоғистон адабиёти ва санъати кунлари умумхалқ байрамларига айланиб кетди, бу байрамларда шаҳар ва қишлоқларнинг минг-минглаб меҳнаткашлари иштирок этдилар.

Тошкентда бўлиб ўтаётган Осиё, Африка ва Латин Америкаси мамлакатларининг кинофестиваллари, Осиё ва Африка ёзувчиларининг анжуманлари аъналарга айланиб қолди.

Республикамизда ижодий ташкилотлар ва маданият масканларининг колхозлар, заводлар, қурилишлар, зарбдор иншоотларни оталиққа олишлари яхши йўлга қўйилди. Қорақалпоғистон Ёзувчилар союзи ўн биринчи беш йиллигининг йирик иншооти — Нукус ип-газлама комбинатини оталиққа олган. «Звезда Востока» журнали бепоён чўлларни ўзлаштираётган Жиззах областини оталиққа олиб, чўлқуварлар

жасоратини ўз саҳифаларида ёритмоқда. Оталиқ ишлари сўзда эмас, амалда бўлиши учун бу ишларнинг самарали усуллари излаш зарур. Шундагина оталиққа олинган ташкилотлар ҳам, оталиқ қилаётган ташкилотлар ҳам амалий фойда қўриши мумкин.

Ўзбекистоннинг қардош республикалар билан, чет мамлакатлар билан маданий алоқалари йил сайин ривожланиб бормоқда. «Ўзбекфильм» ва «Белорусфильм» киностудиялари биргаликда Улуғ Ватан уруши мавзуга бағишланган «Ҳар учинчи одам» фильми (режиссёр Хачатуров)ни яратишди. Режиссёрлар Равил Ботиров билан Жамол Ристич ҳамкорликда ишлаган «Муҳаббат ва нафрат» номли совет-югослав фильмида ҳам уруш мавзуси ҳақида фикр юритилди. Режиссёр Латиф Файзиёв суратга олган «Али бобо ва қирқ қароқчи» номли совет-ҳинд фильми Югославияда бўлиб ўтган халқаро болалар фильмлари кинофестивалида мукофот билан тақдирланди.

СССРда, жумладан республикамизда музей хазиналарини пропаганда қилишга катта эътибор берилмоқда. Кейинги йилларда кўرғазма залларида ҳаёт анча жонланди. Лекин, шунини айтиш керакки, бу кўрғазма ва экспозицияларда ҳозирча аниқ бир система сезилмайди. Етакчи музейларнинг хазиналари билан халқимизни таништириш ҳозирча планли равишда йўлга қўйилмаган.

«Ўзбекконцерт» фаолиятида ҳам ҳали ўйлаб кўриш зарур бўлган ишлар бор. Республикамизда, хусусан Тошкентда ҳозиргача Москва, Ленинграддаги йирик драма ва эстрада коллективларининг гастролларини етарли деб бўлмайди. Саҳналаримизда қардош республикаларнинг энг яхши театр коллективларини тез-тез кўришни истардик. Назаримизда бу йўналишларда маданий бойликлар айирбошлашни янада жонлантиришимиз керак.

Хуллас, Ўзбекистонда маданий қурилиш соҳасида ҳали жуда кўп ишлар қилиниши керак. Умид қиламизки, бу ишлар муваффақиятли ҳал этилади ва маданиятимиз янада тараққий этиб, ҳаётимиз янада мазмундор бўлиб ва гўзаллашиб бораверади.

«Илгари бутун инсониятнинг ақли-идроки, унинг бутун генейси фақат бир нарса учун, — деган эди В. И. Ленин 1918 йилнинг январь ойида бўлган Советларнинг Учинчи Бутун Россия съезди минбаридан туриб, — техника ва маданият бойликларини баъзи кишиларга бериш, бошқаларни эса энг зарур бўлган маориф ва тараққиётдан маҳрум этиш учун ижод қилар эди. Эндиликда эса техниканинг бутун мўъжизалари, маданият соҳасида эришилган барча ютуқлар умумхалқ мулки бўлади ва инсониятнинг ақли-идроки ва генейси бундан буён ҳеч қачон зўрлик воситасига, эксплуатация воситасига айланмайди».

Доҳиймиз башорат қилиб айтган бу сўзларнинг ҳақлигини Советлар мамлакатининг ҳар бир куни тасдиқлаб турибди. Биз келажакка дадил қараймиз, учинчи минг йилликни улкан ижодий режалар ва лойиҳалар билан кутиб оламиз.

ҳоқим зулм ва зулматга, золим ва зўравонларга қарши қўйди. Шоёни диққати яна шундан иборатки, Навоий мазкур буюк инсонпарвар ва тараққийпарвар илм аҳлининг, илмнинг Шарқдан чиққан чўнг улўғ вакили, пешовси деб шу Абу Али ибн Синони тилга олди, кўкларга кўтарди ва ёзди:

Мушукули афлок бўлуб бежадал
Бу — Али фикрати оллида ҳал,
Жумла рақам килкига марқум

ўлуб,
Борча улум оллида маълум ўлуб.

Ибн Сино жуда барвақт баркамол ва машҳур шахс бўлиб етилди, албатта, туғма нодир истеъдоди ва ғоят катта ҳамда оғир мутолаа туфайли, тўхтовсиз илмий изланишлар меҳнати ва машаққатлари эвазига...

Ибн Сино ёшлигида кўп асарлар ўқи-ганлигини айтиб, ўзининг таржиман ҳолида шундай ёзди:

«...Мен учун илм эшиклари очила бошлади. Кейин тиб илми билан шуғулланишга майл этдим ва унга оид китобларни ўқишга тушдим. Тиб илми қийин илмлардан эмас, шу сабабли қисқа муддат ичида бу (фанда) жуда илғорлаб кетдим, энди ҳатто билимдон табиблар ҳам келиб, ҳузурида тиб илмидан дарс оладиган бўлдилар. Беморларни ҳам кўриб турардим ва (шу йўсинда) орттирган тажрибаларим натижасида муолажа эшиклари менга шу қадар (кенг) очилиб кетдики, уни таърифлаб бериш қийин.

Шу билан бирга баъзан фикҳни ўрганишда ҳам давом этар эдим ва шу хусусдаги мунозараларда иштирок этиб турардим. Бу вақтда мен ўн олти ёшда эдим. Кейин яна бир ярим йил илм ва мутолаага берилдим, мантиқ ва фалсафанинг ҳамма қисмларини қайтадан кўриб чиқдим. Уша кезларда мен бирор кечанинг ҳам охиригача ухлამас, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим...

Кечалари эса уйимга қайтиб келардим-да, олдимга чироқни қўйиб олиб, фақат ўқиш ва ёзиш билан банд бўлардим. Мабодо уйқу босса ёки ўзимни ҳорғин сезсам, қувватни қайтариш учун бир қадаҳ шароб ичиб, кейин яна ўқишга тушардим. Агар бир оз уйқуга кетсам, тушимда ўша ўнгимдаги масалаларни кўрардим ва кўп масалалар тушимда аён бўларди. Ана шу зайдда ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим ва улардан инсон имконияти даражасида хабардор бўлдим» (Уша асар. 9—10-бетлар).

Яна сўзини давом қилдириб ёзади Ибн Сино ўз таржиман ҳолида:

«...Бу вақтда Бухоронинг подшоҳи Нух ибн Мансур эди. Иттифоқо у бир касалликка дучор бўлиб, табиблар у ҳақда бир фикрга келиша олмабдилар. Кўп ўқийдиганлигим туфайли, номим улар ўртасида машҳур бўлиб қолган эди. Подшоҳ ҳузурида менинг ҳақимда гапириб, ундан мени қақиртиришни сўрашибди. Мен бориб (табиблар билан) биргаликда шоҳни даволашда иштирок этдим ва шу орқали унга танилдим.

Бир куни шоҳдан кутубхонасига киришга ва у ердаги тибга оид китобларни му-

толаа қилишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари турар, китоблар эса устма-уст тахлаб қўйилган эди. Хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари, бошқасида фикҳга оид (асарлар) турарди. Шу тартибда ҳар бир хонада маълум бир фанга оид китоблар (тўпланган эди). Кейин биздан олдин ўтган олимларнинг китоблари рўйхатини ўқиб чиқдим ва ундан керакларини талаб қилдим. У ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик ҳатто уларнинг номларини ҳам эшитмаган бўлсалар керак. Ўзим ҳам уларни бундан аввал кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам учратмадим. Уша китобларни ўқиб, улардан бахраманд бўлдим. Шу билан ҳар бир муаллифнинг илмдаги даражасини билиб олдим.

Ёшим ўн саккизга борганда бу илмларнинг ҳаммасини эгаллаб бўлган эдим» (Уша асар, 11-бет).

Айниқса ёшлар учун нақадар қимматли ва фойдали сўзлар-а!.. Ҳа, тақдоран айтмоқ лозимки, масалани, яъни мазкур сўзларнинг бошқа томонларидан қатъи назар, жумладан, Ибн Сионинг яшаш тарзи қандай ва юксалиш сабаблари нимадан эканлигини, ҳаётининг қанчалик ажойиблиги ва ўрнатқуч бўларлигини кўрсатишдан қатъи назар, у сўзлар илм ҳамда ижод йўлига кира бошлаган ёшлар учун нақадар қимматли ва фойдали-я!

Шу тариқа ғоят актив ва мураккаб ҳаёт кечирди, узлуксиз ўқиди, ўрганди, ҳар нарсани текшириш, тадқиқ қилиш ва улўғ хулосалар чиқариш билан машғул бўлди, ўлим билан олишиш, муҳтожлар дардига даво бериш билан, одамларнинг маънан ҳам иллатлардан қутулишлари ва баркамол бўлишлари учун курашлар билан банд бўлди бутун умри бўйи Ибн Сино. Шу йўл билан гениал олим ва ижодкорга айланди Ибн Сино. Шу боисдан тарихда қоладиган бўлди Ибн Сино. Ҳар хил тилда сўзлайдиган миннатдор инсониятнинг энг азиз ва ардоқли фарзандларидан бири бўлиб қолди Ибн Сино...

...О, Инсон! Сен кимсан-у... лекин бошинга нималар келмади! Буюк Низомий Ганжавий Сени мўъжиза деди, эъозлади, ҳазрат Навоий Сени бутун мавжудотнинг дурру гавҳари, энг қимматлиси деди, ҳатто оламнинг яратилишидан бош мақсад ҳам Сен эдинг, деди. Рафаэль ижодининг ҳам бош мавзуси, асарларининг беқиёс беазаги ҳам Сен бўлдинг. Шекспир ҳам Сени коинот тожи деб эълон қилди. Сени деб ўзларини ўққа ва ўлимга нишон қилишди Пушкин ва Лермонтов, яна Сени деб ва Сен учун энг инсонпарвар бадият тарихини ярата бошлади гениал Горький. Сени деб не-не олимлар қанчадан-қанча азоб-уқубатларни бошдан кечиришмади, қанчадан-қанча тунларни бедор ўтказишмади ва қанчадан-қанча ачиққ маломатларга дучор қилинмади! Берилган санси-саноқсиз қурбонлар-чи! Ҳа, Сени деб мустабидлар зиндонда чириганлар, ё қотиллар қиличидан боши кесилганлар, ё жохиллар дорида жон берган фидойилар— афсонага айланиб кетган азиз номлар би-

лан тўладир асрлар солномалари. Сенга бўлган бекиёс муҳаббат бош боискор бўлди энг гениал Инсон, энг мустасно инсонпарвар ва энг улуғ инқилобчи Ленинга! У, Сени деб ва Сен туфайли ланати эски олам билан шиддатли олишди ва номинга, мохиятинга мос янги олам бошлаб беришни ўз серқирра фаолиятининг асосий масаласи, ўз ҳаётининг бош маъноси деб билди. Сени деб ўз доно партиясини яратди, у партия эса «Ҳар нарса инсон учун, ҳар нарса инсон бахти-саодати учун!» деган асосий шioriни ўз Программасига қонун қилиб ёзиб қўйди, ёзиб қўйдигина эмас, тарихда биринчи бўлиб амалга ошира бошлади ҳам бу қонунни.

...Учинчи аср! Ундан кейинги минг йил! О, бу саналарни санаш осон, лекин... Сен учун ана шундай шиддатли курашлар ва уқубатлар ила тўладир улар...

Йигирманчи аср! Сенинг ҳаётингда янги давр ибтидоси у. Ҳа, Сенинг тақдирингда, ўз юксак номинга, улуғ мохиятинга мувофиқ ҳолда илм ва назариядагина эмас, амалиётда ҳам ҳар томонлама янги тарих бошланган асрдир у, бизда.

Шунга, шу чўнг чуқур маъноли улуғвор асрга ўз ўлмас идеаллари ила, умумбашарий аҳамиятли ҳаётбахш илмий асарлари ва ажойиб бадийяти ила, бутун жаҳон фани тараққиётига кўрғазган кўп асрли улкан таъсири ила асос солган, яъни минг йил мобайнида уни тайёрлашда фаол иштирок этиб келган, асрлар саҳифаларида ва авлодлар хотираларида афсонага айланиб кетган, қанчадан-қанча эртақлар тўқилган паҳлавонлардан — доҳий ижодкорлардан, буюк гуманист олим, адиблардан ва ғолиб муборизлардан биридир Ибн Сино! Ахир, шу йигирманчи асрда, бизда пайдо бўлган жамият ўз мохиятича шу улуғ инсонпарвар шахс орзу қилган, ақл ва адолат барқарор бўлган, ақл талаблари ҳамда адолат қоидалари ҳокимлик қила бошлаган ижтимоий воқеликдир!

Худди шундай!

Ибн Сино, бошқа гениал гуманистлар қатори, бутун хилқатда энг гўзали ва баркамол, деб Сени — Инсонни, билди, эъзозлади; ўн-ўн беш ёшдан бошлабоқ бутун ҳаёти ва туну кунлари, кўрган китоблари ва ўй-фикрлари, барча ардоқлаган орзу-умидлари маъносини Сенга сидқидил хизмат қилишда билди. Бутун даҳоси ва меҳнатини, меҳр зиёси ва қалб кўрини, қалами қудрати ва изланишлари оқибатини Сенга бахшида қилди. Бутун бахти ва фароғатини шунда кўрди. Шу билан минг йил давомида барча башарият ва авлодлар хотирасида, илму ирфон осмонида абадий ёрқин юлдуз бўлиб порлади. Ум-мономуз ва тўфон тўла тарихда асло тебранмас улкан қояга айланди, фалокатлардан сақловчи ва қирғоққа йўл кўрғазувчи машъаллардан бири бўлиб қолди. У шу тарзда ўнта юз йилдан бери инсоният, ақл, адолат ва эзгулик хизматидадир. Инсон манфаати ва саодати хизматидадир. Антиинсонийлик, жаҳолат ва ёвузлик билан курашувчилар сафидадир. Ўз боқий асарлари, юксак ғоялари ва ажойиб орзулари ила биз билан ҳам биргадир...

Ҳа, халқ ғоят оғир ва машаққатли яшаган замонда Ибн Сино инсонпарварлик

байроғини баланд кўтарди, унинг гениал олимлик, ажойиб адиблик ва мазмундор жамоат арбобилик фаолиятининг асосида аввало ва белгилочи ғоя бўлиб шу инсонпарварлик ётади, инсонга (унинг қайси миллатдан, қайси мамлакатдан эканлигидан қатъи назар) муҳаббат ётади, инсонга жонкуярлик ва ғамхўрлик ётади, инсон тақдир, ҳаёти, бахти ҳақида ўйлаш ва унга ёрдам беришга интилиш ётади. Шу нарса, шу фазилат унинг ижодда ва курашда кўрган қулфатлари асосида туради, мустабид ҳукмдорлар, бадкор амалдорлар ва жоҳил руҳонийлар тақбири, таънаси ва зўравонликлари олдида асло тиз чўкмаслиги ва изчил бўлиши асосида туради...

II

Ҳақиқатан ҳам, мана унинг аввало тиббиётга оид бекиёс улкан илмини, айниқса кўп жилдли «Китоб ал-қонун фи-т-тибб» — «Тиб қонунлари»ни, яна бир неча жилдли монументал «Китоб аш-шифо»сини, «Уржуза фи-т-тибб»ини, гигиена ҳақидаги асарини олинг. Табиий фанлар орасида, мутахассислар орасида энг инсонпарвари ҳақиқий ҳакимлик ва ҳакимлардир, дейдилар; энг қимматли зот бинобарин шуларга хизмат қилиш энг зарур ва энг олижаноб инсоний ишдир, муқаддас бурчдир, дейдилар. Бу том ҳақиқатдир. Зеро, ҳар бир одам яшаш учун дунёга келади, соғлом бўлиб, ўзи бахтли бўлиб, ўзгаларга ҳам бахтбахшлик қилиб яшаш учун дунёга келади, шунга зарур моддий ва маънавий бойликлар яратиш учун яшайди. Яна дег, Ибн Синонинг ўзининг айтишича, «Соғлиқ шундай ҳолатки, ундан соғлом ишлар туғилади». Бинобарин, яхши ва унумли ижодий фаолиятда бўлиш албатта соғлиққа боғлиқ. Шундай соғлиқ муҳофизакори ва муборизи бўлди Ибн Сино! Шуниси ҳам борки, Ибн Сино касалликни табиий ҳодисалар деб қаради ва шу билан касалликни даволаш мумкинлигини, зарурлигини айтди, буни реал илмий асосга қўйди ҳам. Бу айниқса феодализм даврида, ҳар нарса худодан деган дин ҳоким бўлган шароитларда «пешанангда нима ёзилган бўлса, шуни кўрасан», деган ўта зарарли мутаассиблик халқ орасида кенг қанот ёйган вақтларда ҳар жиҳатдан ниҳоят даражада муҳим эди. Олим шу билан инсонга эркинлик ва фаоллик бахш этади, ўз тақдирини ўзи ҳал қилишини ва шу учун ҳаракатда бўлиши шартлигини уқтирди...

Ибн Синонинг энг асосий асарлари худди шуларга оиддир, шуларга бағишлангандир, шу тиббиётга ва инсонга хизмат қилишга қаратилган. Минг йилдан бери шу энг инсонпарварлик вазибаларини ўтаб келмоқдалар.

Ибн Синонинг улуғворлиги аввало мана шунда!

Ҳа, гуманист ҳаким Ибн Сино ўзидан аввалги шарқ тиббиёти, умуман фан ютуқларини, Гален, Гиппократ, Аристотель ва бошқа олимларнинг муваффақиятларини чуқур ўрганиб, танқидий фойдаланиб ўзи бемисл бой табобат илми хазинасини яратди, инсониятга берди ва асрлар мобайнида тиббиёт фани чўққиларида

намуна бўлиб келди, жаҳон миқёсида, барча мамлакатларда, миннатдор шифокорлар назарида, ўзига ўхшаш улуғлар сафида...

Хуллас, «Ёрдам беришнинг гўзаллиги шу ёрдамга муҳтож одамнинг фойда-тасалли топишидир», «Инсондаги энг яхши хулқ-атвор одамларнинг қайғу ва ҳасрати-га кўмакдош — шерик бўлишдир», деб асло тасодифий айтмаган эди гуманист ҳаким Ибн Сино. Худди шу юксак гуманистик фикр ҳамда фазилат Ибн Сино фаолиятининг асосини ташкил этади.

Шу ерда сўзро бўлса-да, принципиал аҳамиятга эга бўлган ғоят муҳим ва жиддий масала ҳақида бир неча сўз айтиб ўтмоқ лозим. Маълумки, бутун дунёда, асрлар мобайнида, жумладан Ибн Сино замонида ва Ватанида кўплар орасида, юқорида номлари тилга олинган олимлар, айниқса Аристотель тил тегизиб бўлмас даражада улуғ сиймолар бўлиб ҳисобланардилар. Лекин Ибн Сино уларга жуда катта ҳурмат ва миннатдорлик билан қаради, улардан кўп нарсани ўрганди, уларнинг ютуқларидан фойдаланиб давом эттирди, иккинчи томондан, уларга ижодий ёндашди, қатор масалаларда мустақил ва танқидий муносабатда бўлди. Унинг катта асарларидан бирининг «Мантиқ» қисмида айтган қуйидаги сўзлари асло бежиз эмас, албатта:

«Биз уни (Аристотелни) аввалги перипатетиклар орасида энг улуғ олим деб ҳисоблаймиз, чунки у ўз дўстлари ва устозлари билмаган кашфиётни қилди, фанларни классификация қилди, ғоят яхши системалаштирди, кўп муаммоларни тўғри ҳал қилиб ўз халқи-га билдирди. Ақл-заковатга мурожаат этиб, Аристотелнинг хатоларини тузатиш керак эди. Лекин унинг издошлари буни қилмадилар, улар Аристотелнинг кучли таъсиридан чиқолмай ҳаммиша унинг таълимотидаги тўғри томонларни тушунишга ва унинг нотўғри фикрларини эса борича қўллаб-қувватлашга ўз умрларини сарф қилдилар... Биз эса улар хоҳлаган, лекин бажара олмаган ишларни бажардик...» (История философия, Москва, 1957, 11—12-бетлар).

Шу билан бирга, XII асрда яшаган таниқли шоир, адабиётшунос олим, табобат ҳақида ҳам анчагина ёзган, «Мажмаъ ун-нодир» номили чўнг қимматли асари асрлар мобайнида дунёнинг бир қанча тилларига таржима қилиниб нашр этилган Низомий Арузий Самарқандийнинг ҳам қуйидаги сўзлари тасодифий эмас эди, албатта:

«Қонун»нинг биринчи жилдини билган кишига табобат илми усуллари ва соҳаларидан ҳеч бири яширин қолмайди. Зеро, агар Буқрот (Гиппократ) ва Жолинус (Гален) трилиб келганларида эди, улар ҳам бу китоб («Тиб қонунлари») олдида, ҳеч шубҳасиз, сажда қилган бўлур эдилар».

III

Ибн Сино тиббиётдан бошқа, фалсафа, мантиқ, психология, социология соҳаларида ҳам ўз улкан мактабини яратди, буни у ўзининг «Китоб аш-шифо», «Дониш-

нома», «Китоб ан-нажот», «Китоб ал-ишорат в-танбиҳот», «Фи ақсом ал-улум ал-ақлия», шунингдек, этика тўғрисидаги ва қатор бошқа асарларида амалга оширди. Қарангки, унинг ғоят серқирра ва унумдор фаолиятининг мазкур иккинчи чўнг муҳим соҳаси асосида ҳам аввало инсон, инсон муаммоси, инсон тақдири, инсон бахти масаласи, яъни инсонпарварлик ётади.

Ҳақиқатан ҳам, файласуф Абу Али ибн Сино ўз эътибори марказига биринчи навбатда инсон моҳиятини очиш, шу ила алоқадор ҳолда бутун хилқат маъносини очиш, зулматли феодал-клерикал шароитларда жуда бўғиб ташланган инсонни эмансипация қилиш, унинг кадр-қиммати-ни тиклаш, унда хурфикрлиликни, фаоллик ва ижодкорликни таъмин этиш, уни актив меҳнат жараёнига тортиш ва шу билан тараққиётга олиб бориш, умуман бечора халқни ҳамда аянчли мамлакатни ривожлантириш мақсадини қўяди, ўз дунёқарашидаги жиддий зиддиятлар ҳамда маҳдудликларга қарамай, албатта.

Ибн Сино, гарчи худо борлигига ҳеч шубҳа қилмаса-да, баъзан эманация назариясини, қандайдир мистик «дунёвий ақл» бордир деган фикрни тан олса-да, лекин шунга қарамай, у, худони атрибутсиз деб талқин қилади ва кўпинча айтадики, модда («материя») ҳечдан яратилмаган, худо сингари азалий ва абадийдир, моддий олам мустақилдир, ўзича, ўз қонуниятлари асосида, табиий сабабиёт асосида ҳаракат қиладиган ва бир шаклдан бошқа шаклга, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиб, ривожланиб турадигандир, йўқ бўлмайдигандир, инсон шу воқеликнинг меваси ва узвий қисмидир, инсон тақдири шу воқелик билан боғлиқдир. Бинобарин, у актив ва унумдор ижодкорлар, яратувчанлик, меҳнат фаолиятида бўлмоғи керак, табиат билан бир бўлиб унинг сирларини билмоғи ва шундай қилиб табиат бойликларидан максимал фойдаланмоғи ва бахтиёр бўлмоғи лозим. Бунинг учун инсонда зарур имкониятлар мавжуд: табиятан, маъиятча актив ва яратувчидир, унда ҳис аъзолари, ҳофиза, фикр қилиш, таққиқ этиш, умумлаштириш, ақл ва бошқа қобилиятлар, воқиталар бор, айниқса, ақл қудрати ва меҳнат роли бениҳоя зўр ва муҳим. Ҳамма гап мана шулардан истифода эта билишдир. Демак, инсон тақдири бунда ҳам унинг ўз қўлидадир. Узи ҳал этиш имкониятига эгадир уни. Шунга қараб иш тутмоғи вожибдир.

Ибн Сионинг илмий асосга эга бўлмаган асрологияни рад этиши ҳам тасодифий эмас...

Жуда кенг қанот ёйган ва миллионларча нотавонлар онгини қоплаб олган хурוףий дунёқараш ҳар бир нарсани самовий кучлардан кўрар, ҳар бир воқеани илоҳий ирода билан изоҳ этар, олдиндан белги-ланган деб талқин қилар эди. Шу билан инсон ақли, идроки ва истъёдодини ўтмаслаштиради, ташаббус ва ижодкорлигини заифлаштиради, бўғарди, аянчли аҳволга йўлиқтиради эди. Ибн Сино, гарчи тангрига шубҳа қилмаса бўлса-да, худо реал олам ишларига аралашмайди деб мазкур хурוףий тақдирчиликни рад этишга етиб келади ва инсонни мустақилликка, яратувчи-

ликка ва озод фаолиятда бўлишга, шу билан бахтли бўлишга даъват этади. Буни Ибн Сино баъзан очиқ ва ойдин ифода-лайди, баъзан эса муайян сабабларга кўра ҳар хил ўта мураккаб назариялар ҳамда ғоят чигал иборалар билан тасвир этади.

Маълумки, ўлимдан кейинги ҳаёт муаммоси, жоннинг, руҳнинг ўлиши ё ўлмаслиги масаласи, нариги дунё, жаннат ва жаҳаннам ҳақидаги ақидалар ҳам миллион-миллион одамларнинг, файласуфларнинг, илм ва адабиёт аҳлларининг диққат марказида турган проблемалардан эди. Хурофий дунёқарашлар одам вафотидан кейин ҳам унинг жони, руҳи яшайди, деб инсон этиборини нариги дунё, ундаги «мукофот» ва «жазо» ҳақидаги фикрлар ила чулғаб олган ва шу билан унинг қўлоёғини боғлаган, иродаси ва ижодкорлигини заифлаштирган, эрки ва фаоллигини жауда чекала қўйган эди, бунинг устига, мавжуд феодализмнинг ҳокимияти, ҳокимиятининг социал шароитларни сақлаб қолишга ёрдам берган эди, инсоннинг тутқинлиги ва аяқ аҳволини мустаҳкамлашга олиб келганди.

Ибн Сино бу масалаларда ҳам аксаран илғор, ижобий позицияда турди. У, материалистик фикрни ифодалаб айтдики, одам танаси тўрт моддий унсурдан — рукнлардан, яъни ҳаво, сув, олов ва тупроқдан, шу унсурларнинг бирикмасидан иборатдир, одам вафот этганидан кейин улар яна бир-бирларидан ажралиб — тарқалиб кетадилар, шахсий руҳ — жон шуларга боғлиқдир. Винобарин, Ибн Сионинг қуйидаги сўзлари тасодифий бўлмай, чуқур фалсафий асосга ҳам эгадир.

Танада гар пайдо бўлса қандай мараз, Тибдан топар давосини ҳар бир араз...¹ Билсанг, табиий нарсалар — рукнлардан, Улар қоришидан пайдо бўлур бадан. Бу хусусда Букрот қавли саҳих ўлур, Тупроқ олов, сув ҳам ҳаво манба бўлур. Унга далил: жисм ҳалок бўлса магар, Муқаррарки, тўрт унсурга яна қайтар. Рукнлар гар бўлса бир хил табиатли, Қўролмасдир касал бўлган тирик зотни. **[Абдусодиқ Ирисов таржимаси]**

Ибн Сионинг қуйидаги фарёди ҳам кўп нарсадан далолат беради, албатта:

Йўқликка кетмишлар минглаб улуғ зот, Бирортаси қайтиб келмади, ҳайҳот!
[Шоислом Шомуҳамедов таржимаси]

Шундай қилиб Ибн Сино баъзан, одам вафоти индивидуал жоннинг ўлиши, тирилмаслиги демакдир, деган назария томонида бўлди ва инсон ҳаётини, тақдирини реал олам билан, ундаги реал ҳаёт билан қаттиқ боғлади, одами ёмонликлар билан курашга чақирди ва фаровонлик ҳамда бахтиёрлик учун зарур бўлган эркинлик, фаоллик ҳамда ижодкорликка ундади.

Ибн Сино ўз даврида топталган инсонни, уни таҳқирланган гўзал инсоний фазилатларини, эзгу ният ва интилишларини улуғлаб, ажойиб севги таълимотини ҳам

ўртага ташлайди. Унинг айниқса «Ишқ рисо-ласи»да ифодаланган бу таълимоти, инсон зотида, моҳиятида яхшиликка, эзгуликка ва гўзалликка муҳаббат билан қараш бор, муқаддас инсон номига иснод келтирадиган ёмонликларни, ярамас иллат, ҳаракат, муомала ва хулқ-атворларни нафратлаш хусусияти бор. Ибн Сино одам бахтини мана шу муҳаббатга ва нафратга қаттиқ риоя қилиш ва ҳар ишда, ҳар қадамда содиқ қолишда кўрди. Бу таълимот ҳам буюк гуманист Ибн Сионини ўз кўрimsиз даври билан тўқнашишга олиб келди ва кўп азоб чекишга сабаб бўлди, зеро, ўша жамият инсонга зарарли бўлган, инсон моҳиятига зид ҳисобланган иллатларни туғдириб ҳамда тақозо қилиб турарди...

Ибн Сино айтидики, бола ёмон одам бўлиб туғилмайди, яхши моҳият билан дунёга келади, кейинлар эса уни ўраб олган кўрimsиз социал муҳит бузиши мумкин, жумладан ярамас давлат сиёсати, талаблари, шундай давлат бошида турган ярамаслар одами ёмон йўлга солиб юборадилар. Улуғ гуманист социолог, бундай муҳитни, шундай мустабид ҳокимият ва ҳокимларни танқид қилди, муҳитни асл ижобий инсоний моҳиятга мувофиқ бўлишини орзу қилди. Энг муҳими, яна шундан иборатки, Ибн Сино фикрича, одамнинг қандай бўлишлиги уни ўраб олган социал муҳитгагина боғлиқ эмас, унинг яхши ва ёмон бўлиши оилага ҳам боғлиқдир, болалигидан бошланади. Шунинг учун Ибн Сино бола тарбиясига, болани энг яхши инсоний фазилатлар руҳида, эзгулик ва гўзалликка муҳаббат руҳида катта қилишга, музыка, бадантарбия, шеърят, ҳатто яхши, маъноли ном қўйишга ҳам катта эътибор ва аҳамият беради. Ибн Сино одамларнинг ҳар жиҳатдан, ақлан, хулқан, жисмонан мукаммал ва гўзал бўлишлари, яъни билимди, жасур, камтарин, меҳнатсевар ва ижодкор, ижтимоий фойдали, бир-бирларига дўст, меҳрибон ҳамда ҳамкор бўлишларини орзу қилди, одамларнинг шундай бўлишлари имконияти уларнинг ўз моҳиятларида, туғма ҳолда мавжуд деди. Шу билан алоқадор ҳолда ва мазкур имкониятларни амалга ошириш ва шундай баркамол бўлиш зарурлигини илмий асослагандай ҳам бўлиб, одамнинг ижтимоий зот эканлигини кескин суратда қайд қилиб, Ибн Сино яна бир ғоят муҳим фикрни ифодалади ва бутун қатъияти билан айтди (буюк Форобий ортидан бориб): «Одамзоднинг яшаб — мавжуд бўлиб туриши одамларнинг ўзаро бирилик алоқа-муносабатда бўлиб яшашларига боғлиқдир, яқкалик, бир-биридан қочиш — четланиш эса, одами тирикчилик — турмуш учун керак бўлган нарсаларсиз қолдиради, ҳаёт учун энг зарур бўлган ашёларсиз қолдиради». Винобарин, ҳамма гап булган бўлиб, эзгу ишлар билан машғул бўлишдадир, жамиятнинг мавжудлиги ҳам унинг аъзоларининг ўзаро ҳар томонлама алоқа ва бирга фаолиятда бўлишларига, ҳамкорликларига боғлиқдир. Бу чўнг чуқур маъноли фикр бўлиб, шу билан ҳам изоҳ этилади Ибн Сионинг, масалан, дўстликка ниҳоят даражада катта аҳамият берганлиги ва улуғланлиги. У айтидики, дўстлик инсоннинг шундай

¹ Араз — касаллик нишони, кўриниши, симптоми.

бир ҳолатидирки, бунда инсон бошқаларга яхшилик қилади, яхшиликни ўзи учунгина истамайди, балки кўпроқ бошқалар учун хоҳлайди; дўст бу яхши кўрувчидир, дўст ўз дўстининг хурсандлигида унинг шодлигига, бахтсизлик кезларида эса қайғусига шерик бўлади... Умуман Ибн Сино ҳақиқий, самимий инсоний дўстликни, ҳамкорлик ҳамда бирликни мадҳ этиб, бундай муносабатларга зид бўлган худбинлик, шахсиятпарастлик, риёкорлик ва шунга ўхшаш ярамас иллатларни қоралаб, ўз давридаги бемуруватликлардан, ҳийлаю хийнатлардан, беҳаёлик ва ёвузликлардан ёқаси чок бўлиб, ўзининг ва ўзига ўхшаганларнинг аччиқ тақдири, фожиаси ҳақида зорланиб, одамларни тўғрилиқ ва самимийликка, баркамолликка чақириб, қуйидаги ғоят теран маъноли муҳим ҳамда қимматли сўзлар ила бошлайди ўзининг қушлар ҳақидаги машҳур қиссасини:

«Менинг қайғуларимдан бир озини эшитишга лойиқ даражада қулоқ тутадиган биродарларимиздан бирортаси бормикин?! Агар менга ўртоқлик қилиб, у шундай қилганида менинг баъзи оғирликларимни кўтаришга шерик бўларди. Шунда ҳақиқатан ҳам чин дўст шод ва ғамгин пайтларингда ўз дилини кудуратдан тоза-лаб, соф дўстликни сақлаб қололган ҳисобланарди...

Агар дўстлик савдо-сотиққа ўхшаб, эҳтиёж талабига қараб исталса, унга зарурат бўлмаганда назарга илинмай тарк этилса, унда қандай дўстлик бўлади?

Дўст ўз дўстини бирон кулфат юз бергандан ўзга вақтда ҳеч зиёрат қилмаса, шу ҳам дўстлик бўлдими, ахир!?

Эй, худо, майли, ахир илоҳий яқинлик бирлаштирган, ораларини олий маҳрибонлик яқинлаштирган дўстлар бор-ку! Улар ҳақиқатга тик қарайдилар, кўнгилдан ифлослик ва шак-шубҳа зангини кетказадилар, уларни бир-бирлари билан, холисаниллоҳ, дўстликдан бошқа ҳеч нарса бирлаштирмаган.

Эй, биродарлар! Ҳақиқатни ёйинлар, баҳамжиҳат бўлинглар. Баъзиларингизни баъзи нарсаларни ўрганишларинг ва баъзиларингизни баъзи нарсалар билан камол топишларинг учун орангиздаги ҳар бир киши ўз биродарига нисбатан дилидаги пардани холис очиб ташласин...

Эй, ҳақиқий биродарлар! Одамларнинг ботири келажакдаги мушкулотдан қўрқмайди. Камолга етишдан чекланган киши одамларнинг қўрқоғидир»¹.

Ҳа, Ибн Сино самимий шахслар, халқлар орасидаги дўстлик, беғараз ҳамкорлик ва ҳаётбахш тинчлик куйчиси бўлди.

Зарарли худбинлик асосига қурилган ва инсоний характерга эга бўлган даврда дўстлик, ҳамкорлик ва тинчликка зид бўлган кўримсиз ҳодисаларни, иллатларни қанча кўп учратган ва қанчалик катта азоб чеккан бўлмасин, бари бир Ибн Сино инсоннинг ижобий моҳиятига, соф

қалби, қудрати ва қобилиятига, баҳодирлик ва ижодкорлик имкониятлари, эзгулик ва гўзалликка интилиш имкониятлари ғоят катта эканлигига ишонди ва ўзи учун кредо бўлган қуйидаги жуда юксак ҳамда ҳайратланарли орзуга етиб келди:

«Юксалмоқ, фазо муҳитига чиқмоқ инсонга ғоят ярашади...» Фазокорлар даврида яшаётган бизлар учун буюк инсонпарвар шахснинг бу ўта гўзал нияти жуда тушунарлидир...

Шу айтилганлар билан ҳам алоқадор ҳолда Ибн Сино дейдики, одамни ҳақиқий инсон бўлишида, юксак инсонийликка содиқ қолиши ва бахтли бўлишини таъмин этишда энг катта ва ҳал қилувчи омиллардан бири ундаги бебаҳо ақлдир. Ақл инсонга ҳаво ва сувдай зарур бўлган билим беради, табиат ва жаҳиятдаги жумбоқларни ечишга, яхшини ёмондан ажратишга, яхшилик билангина, фойдали фаолият билангина машғул бўлишга ёрдам беради. Бинобарин, ҳар ишга шу ақл кўзи билан қараши, ҳар қадамда шу ақл билан иш тутиши шарт, агар бахтли бўламан деса киши.

Лекин одамда ақл билан бирга ҳиссиёт ҳам борки, у ақл ихтиёридан ташқарида қолиб устун келганида, одамни ярамас ҳолатларга, бахтсизликларга олиб келиши мумкин. Шу ҳақда ҳам ғазаб билан сўзлаб, ҳам ачиниби-афсусланиб, мана, масалан, нима дейди Ибн Сино ўзининг тузоққа тушган қушлар ҳақидаги қиссасида:

«Эй, ҳақиқий биродарлар! Фаришта ёмонликка юз тутса ёки ҳайвонлар хуноқ иш қилса, ажабланиш керак эмас. Мабодо агар инсоннинг вужуди ақл билан мунаввар бўла туриб, шаҳватларга берилсаю бу йўлда ўз инсонлигини йўқотиб, тоатини тарк қилган бўлса, бундай инсонга ажабланиш керак бўлади. Улай агар, ҳеч шак-шубҳа йўқки, одам фариштаси шахвоний ҳисларни йўқотишда собит қадамдир. Унинг оёқлари жимога юрмайди. Агар кишидаги инсонийликни ёмонликка тортдиган шахватни қайтаришга қурби етмаса, у ҳайвондан ҳам паст туради...» (Уша китоб, 72-бет).

Ҳа, худди шундай!

IV

Ибн Сино яратган буюк маънавий оламнинг учинчи ниҳоят даражада муҳим ва қимматли соҳаси ундаги бадиниятдир. Бу борада ҳам у ўз даврининг илғор позициясида, юксаклигида турди ва ўзини ажойиб гуманист сифатида намоён қилди, инсон тақдири ва бахти масалалари, чин инсоний фазилатлар, уларни эъзозлаш, тарғиб этиш ва эзгулик душманларини савалаш, умуман яхшиликни куйлаш, ёмонликни рад этиш адиб ва шоирнинг диққат марказида бўлди.

У ўзининг насрда ёзган «Юсуф қиссаси», «Ҳайй ибн Яқзон», «Саломон ва Ибсол», «Китоб шабака ва-т-тайр» («Тузоқ ва қуш китоби») номили машҳур қиссаларида ажойиб рамзий характерли, теран фалсафий моҳиятли ва мураккаб психологияли образлар ҳамда ситуациялар яратди.

Масалан, «Саломон ва Ибсол»да Сало-

¹ Абу Али ибн Сино. Саломон ва Ибсол. Лирика. Фалсафий қиссалар. Шеър санъати. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент—1980, 71—72-бетлар. Абдусодиқ Ирисов таржимаси.

моннинг гўзал хотини ўз эрининг укаси Ибсолни севиб қолади. Унинг бу севгиси ҳам жуда ўртайдиган даражада беҳад кучли, ҳам олчок, ҳам ғоят мақрли, ҳам шафқатсиз. Хотин Ибсолдан ўзи учун ижобий муносабат чиқмагандан кейин йигитни ошпаз ва дастёр ёрдами ила ҳатто захар бериб ҳалок қилишга қадар етиб келади. Лекин бу фожианинг охири, жиноят ухёнатга қарши турган жазо бор, энгби чиқадиган ҳақиқат ҳамда адолат бор, софликнинг тантанаси бор, деган фикрлар билан тугалланади ва Ибсол гарчи ҳалок қилинган бўлса-да, унинг ўлими тозаликнинг, юксак одабийликнинг ғалабасидай туюлади... Мана, нима ёзади Ибн Сино асар ниҳоясига бориб ва Ибсолни заҳарлаш ҳақида яқун ясагандай сўзлаб: «Бу тадбир (Ибсолни заҳарлаб ўлдириш—В. З.) сабрли кишиларни ҳам бе-сабр қилди, кўпчиликини мусибатга чўмдирди. Бундан ҳатто ер титрайдми; ер юзидаги ҳар бир жонли нарса Ибсолнинг ҳалок бўлишидан ғаму ҳасратга тушиб, ҳатто Ибсолнинг ўзи эгалик мамлакатлардаги ва қилич билан қўлга олган юртлардаги кишилар ҳам ҳасратланиб, бу иш содир бўлганидан ғазабга келишди. Чунки Ибсол ҳар жонлининг назарида энг олижаноб, асл инсон, билим-маърифатли улуг киши тимсоли эди.

Шундан кейин акиси бутун қулларидан воз кечди. У қулларини озод қилиб, уларга худди ўз қариндош-уруғларидек илтифот қилди...

Шундай қилиб, тангри Саломонга бир ҳукм орқали хотинининг бу қилган ишини ошкор қилди. Натижада унга хотин, ошпаз, овқат ташувчилар томонидан қилинган маҳфий ишлар маълум бўлди. Улар зулм қилувчи киши учун биздаги бор бўлган азобу уқубатларни билмадилар. Уларнинг уччаласи ҳам ўлиб, ўз жойларидаёқ чириб кетдилар. Бундайларнинг ҳар бир қилган ишларига яраша жазомиз ҳам бор...» (Уша китоб, 85-бет).

Ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон» қиссаси ҳам чўнг муҳим. Унда муаллиф очкўзлик ва ялқовликни, олчоклик ва ёмонликни, фитна ва бўҳтонни, ўрилик ва хиёнатни, маст-аластлик ва бузуқликни, жоҳиллик ва ўжарликни, бахиллик ва ҳасадни, қалбакилик ва уйдирмани, лаганбардорлик ва бошқа шунга ўхшаш ярамасликларни рамзий образ—бош қаҳрамон—исми Тиррик ва насаби Уйғоқ ўғли, яъни ақл номидан қаттиқ қоралайди. Одамни нафс балосига берилмасликка чақиради, тақдири ва ихтиёри тизгинини зарарли ишларга, бахтсизликларга олиб бориши мумкин бўлган ва олиб борадиган ўй-фикр ҳамда ҳиссиётларга берилмасликка, умуман уларга йўл қўймасликка ундайди, ҳар бир ҳаракат ақл ва фаросат (мантиқ) асосида бўлиши зарурлигини, ҳар бир ҳаракат ҳамда ишда юксак инсоний фазилатларга содиқ қолиш вожиблигини таъкидлайди. Ҳақиқий бахтга эришиш воситаси ва йўли шудир, дейди Ибн Сино.

Яна ниҳоят даражада муҳими шундан иборатки, Ибн Сино қиссада жуда мураккаб мажозий тарзда фалсафий фикр юритиб, халқлар ва мамлакатлар бошига бало келтирадиган ва ўз даври учун ҳам характерли бўлган зулм, ғоят урушлари

ва талон-тарожликларни қоралайди, идеал шоҳ, оқил ва одил ҳукмдорлар ҳақидаги, аҳолиси жуда узоқ умр кўрадиган, озод нафас оладиган, тинч ҳаёт кечирадиган, муҳтожликни билмайдиган ва бахтли яшайдиган кўркем жамият ҳақидаги, инсон моҳиятига мос гўзал социал воқелик ҳақидаги орзуни ифодалашга ҳамда эъзозлашга етиб келгандай ҳам бўлади...

Қиссанинг яна бир муҳим томони шундаки, Ибн Сино унда кўпинча материалистик тенденциядаги гносеологик фикрларини ҳам ифодалайди, айниқса ҳис органларининг роли масалаларида.

Кўринадики, асар ҳар жиҳатдан ниҳоят даражада рамзий йўл ва ғоят мураккаб услуб ҳамда иборалар, мифологик воситалар билан тўла бўлиб, тушунилиши чўнг қийин бўлса-да, жуда лаконик тарзда яратилган ўта қимматли хазиначадир...

Ибн Синонинг «Тузоқ ва қуш китоби» номли қиссаси ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Унда улуг файласуф гуманист адиб қушлар ҳаёти ҳамда сайрсаргардонликлари орқали, мажоз йўли ҳамда воситалари ила чўнг муҳим масалаларни ўртага ташлайди. Шу жумладан, тутқунлик ва зўравонликлар билан тўла давр устидан айбнома чиқаргандай бўлади, адолатли ҳамда чин инсоний дўстлик, ҳамкорлик куйланади, инсонларнинг айниқса алам-андухли замонларда бир-бирларига меҳрибон, халоскор ҳамда кўмакдош бўлишлари зарурлиги энг юксак, энг гўзал инсоний фазилатлардан деб кўкларга кўтарилди.

Яна. Муаллиф ўз аччиқ фожиаси, қувғин, таъқиб ва дарбадарликда ўтган ҳаёти ҳақида мажозий тарзда алам ила ҳикоя қилади. Шу билан бирга маълумки, ўша вақтларда неча-неча минглаб оддий одамлар, меҳнат аҳли зулм ва тутқунликда, асорат ва мутаассиблик тузоғида эди, эзилганича индамай ётарди азобда, яъни фожиага кўникиб қолгандай ҳам эди... Ибн Сино қиссада шунга ишора қилгандай бўлади ва ачиниш билан сўзлайди, уларнинг бундай ҳолатга тушиб азоб чекаётганликларини афсус билан қайд қилиб, тузоқдан қутулишга ундагандай ҳам бўлади... Бу, албатта, жуда муҳим!

Энг муҳими яна шундан иборатки, адиб бу асарида ўзи яшаган ва ғоят хавф-хатарли шароитлар тақозоси ила очик, тўғридан-тўғри айтолмай, мажозий воситалар ёрдамида иш кўриб, ўзининг «Ҳайй ибн Яқзон» қиссасидаги каби, Форобий ортидан бориб, идеал шаҳар—мамлакат—иқлим ва адолатли шоҳ, ҳукмдор ҳақидаги орзуларини севинч ҳамда ҳавас билан ифодалайди. Мана, қушлар ҳаракат қилиб ва дўстлар ёрдамида тузоқдан халос бўладилар, ammo бадкор, шафқатсиз душманларнинг зулмидан, таъқибидан, қувишидан қочиб бошқа ўлкаларга уча бошлайдилар. Шунда бир ерга келганда... «Бундай қарасак,—ҳикоя қилади қушлар,—кўз олдимизда ҳаммаёғи кўм-кўк, обод, мевазор, анҳорлар оқиб турган боғлар турибди. Унинг неъматлари ўз кўриниши билан кўзларни қамаштириб, фикрларни ҳайратда қолдиради. Қулоқларингга ашула куйлари, мунгли нағмалар эшитилади; на ўткир мушқда ва на анбарда бўлмайдиган ҳидлар димоғингга урилиб туради...

У ердан учиб, саккизинчи тоққа етиб келдик. Бундай қарасак, чўққиси осмон бағрига ёриб кириб кетган баланд тоғ, унинг теварағида қушлар (озод одамлар, демоқчи адиб — В. 3.) учиб юрибди. Мен умримда бундай хушнаво, гўзал, хушсурат, дилкаш қушларни учратмаганман. Уларнинг ёнига кўнганимиздан кейин, биз илгари ҳеч кимдан кўрмаган ва эшитмаган эҳсон, лутф ва одамгарчиликни кўрдик, самимий ёрдамни ҳис қилдик. Ҳатто биз умр бўйи уринса ҳам, боринги, умримизга бир неча бор умр қўшиб берилганда ҳам, уларнинг бизга берган ёрдаларининг кичик бир улушини бажо гелтиролмаймиз. Улар билан танишиб бўлгач, биз уларни ўзимизга азоб бераётган воқеадан огоҳ қилдик. Шунда улардан бири сўзимизга эътибор бериб, «Мана шу тоғнинг орқасида бир шаҳар бор. Уша ерда буюк подшоҳ истиқомат қилади. Ҳар бир зулмдида унга сиғинса ва таваакул қилса, унинг қудрат ва мадади билан бахтсизлик ундан йироқлашади»,— деди. (Уша китоб, 74—75-бетлар).

Қушлар ўша томон йўл оладилар, ҳам гўзалликда, ҳам кенгликда асло таърифлаб бўлмайдиган саройга келадилар. «Ниҳоят биз,— деб ҳикояни давом эттиради қушлар,— подшоҳ ҳужрасига етдик... Парда кўтарилиб, подшоҳ жамолга кўзимиз тушгач, унга кўнглимиз тушиб, ҳаммамиз хушимиздан кетиб, шикоят қилишга ҳам қодир бўлмай қолдик. Ҳайтовур унинг ўзи бизнинг дардимиздан огоҳ бўлиб, ўз лутфи билан хушимизга келтирди. Ниҳоят у билан гаплашишга журъат этиб, унга ўз кечмишларимизни гапириб бердик». Подшоҳ қушлардаги дард иложини кўради. Шундан кейин қушлар таърифни давом қилдириб айтадилар: «у подшоҳ шундай бир подшоҳки, қачон сен дилингга завола аралашмаган бир жамолни, камчилиги бўлмаган бир камолни келтирсанг, ундаги бор жамол ва камолга дуч келган бўласан.

Ҳақиқатан ҳам ҳар бир камолот унда пайдо, ҳар бир нуқсон, гарчи мажозий бўлса ҳам, ундан узоқ. Камолнинг ҳаммаси унинг ҳусни учун юз, эҳсони учун қўлдир. Кимки унга хизмат қилса, у энг олий бахтга эришади» (Уша китоб, 75-бет).

Идеал жамият, мамлакат ва давлат бошлиғи ҳақидаги масала билан (қанчалик ички мажозий образлари, шакллари ва мақсадларига қарамай) Ибн Сино жуда қизиқади ва унга, юқориларда айтганимиздек, бошқа асарларида жумладан, «Ҳайй ибн Яқзон» номли қиссасида ҳам катта эътибор беради. Чунончи, бу асарда бир юртни таърифлаб, ундаги ҳайратланарли ҳолатни тасвирлаб, муаллиф ёзади:

«Бу иқлимга келиб тушувчилар орасида ҳеч қандай келишмовчилик йўқ. Ҳар бир халқ учун тайинланган маълум ўлка бор. Улар устига ҳеч ким ғолиб бўлиб бостириб келмайди. Обод қилинган жой...

Унга ёндашган мамлакат аҳлларининг... юриш-туришлари оғирроқ бўлади. Улар ёзув-чизув ва нужум, найрангбозликлар, тилсимлар, нозик синоатлар, юксак ишларни биладилар ва шулар билан шугулланишга ҳаракат қиладилар... Бу мамлакат аҳолиси ёқимли, жуда гўзал бўлади. Улар кайф-сафони жуда ҳам яхши кўришади, ҳамдан озодлар, турли нағмаларни

латиф қилиб чалишади, улар турли-туман куйларни билишади. Бир хотин уларга подшоҳлик қилади. Эҳсон ва яхшилик улар учун табиийдир. Агар ёмон нарса гапирилиб қолинса, ундан нафратланишади» (Уша китоб, 76-бет).

Хуллас, бундай юксак идеал бизнинг ватандошимиз бўлган буюк гуманист олим учун табиийдир, албатта!..

Ибн Сионинг ғазал, қитъа, рубоий ва бошқа турдаги шеърларида ҳам гўзал ғоявийлик ва юксак бадиийлик, ажойиб образлилик ва жиддийлик, энгил юмор ва аччиқ киноя бор. Бунда шоирнинг айниқса рубоийлари ҳар жиҳатдан ажралиб туради. Тасодифий эмаски, аввало шундай асарлари ила Ибн Сино ўзидан кейинги шеърятга жуда катта ижобий таъсир кўргазди, уларни, чунончи, буюк Умар Хайём ижодининг энг асосий заминларидан биридир, дейдилар. Масалан, Ибн Сионинг қуйидаги рубоийси дарҳол Хайёмни эсга солмайми?!

Соқий, жаннатий соф зулолинг қани?

Ҳақ кўрунар ойна мисолинг қани?

Ичимни тозалаб ювмоқ ниятим,

Чўлоқ қумгон, синган сафолинг қани?

[Жамол Камол таржимаси].

Ҳақиқатан ҳам, Ибн Сино рубоийларининг бадиий ва ғоявий савияси, ранг-баранглиги, лўндалиги, мазмундорлиги ҳайратланарли даражада юксакдир.

Ибн Сионинг қушлар ҳақидаги қиссаси таъсирида ҳам қатор машҳур қалам соҳиблари асар ёзганликлари, шу жумладан, Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ат-тайр»и, Алишер Навоийнинг «Лисон ат-тайр»и маълум.

Мана, ўзининг ва ўзига ўхшаганларнинг, яъни зўравонлик ва жаҳолатга, нодонлик ва фанатикларга, истибдод ва зулмга қарши турган илм ва маърифат аҳлларининг ўз давридаги аччиқ тақдир ҳақида алам ила ҳикоя қилиб, бу аччиқлик боискорлари бўлмиш ғоявий муҳолифлари ҳақида сўзлаб нима ёзади шоир Ибн Сино ўзининг барчага машҳур рубоийларидан бирида:

Асли ғирт жоҳил-у, икки-уч нодон,

Узларин фаҳмлар доноий жаҳон.

Ё улар сафида эшак бул сен ҳам,

Ё сени кофир деб қилурлар эълон.

[Сўлаймон Раҳмон таржимаси].

Юқорида Ибн Сионинг ўз ғаддор замонидан, шафқатсиз ҳокимлардан, жоҳил руҳонийлардан, муттаҳаму баттоллардан азоб чеккани, зорлангани, таҳқирлангани, қувғинга, дарбадарликка ҳам солингани ҳақида бир оз бўлса-да сўзлаган эдик. Қарангки, улў инсонпарвар олимнинг ҳатто ҳаётига ҳам қасд қилишга уринишлар бўлган эди. Ана шуларнинг барчасига Ибн Сино шундай сўзлар билан жавоб берадики, бу сўзларнинг ҳар биридан ўт қақнайди, ғазаб ва нафрат олови ёнади. Масалан, феодал даврининг бош хусусиятига, яъни олтин ва бойлик ҳар нарсадан юқори қўйилишига қарши эътироз билдиради:

Ҳар ерда жаҳолат ҳаддан ошган он,
Замона жигаринг қилур қора қон.
Марварид, гавҳарга тўлурму қўлинг,
Остонанг ул ёғи гар бўлса уммон!

[Жамол Камол таржимаси].

Йўқ тўлмайдил.. Уз ҳаёти маъносини олтин у жавоҳирларда кўрган асло тўймас молпарастлар — тождор ва юқори амалдорлар, катта мулкдор ва талончиларнинг бойликдан на қўллари тўларди, на кўзлари тўярди, инжулар денгизи ҳатто шундоқ уйи ёнида бўлса ҳам...

Ибн Сино билимини, илмларни, жон соғлигини ҳар қандай бойликдан юқори кўяди, уларни одамни ҳақиқий бахтга, фаровон ҳаётга олиб борувчи ғоят қудратли ва ишонарли омиллар, дейди:

Тарк қил бор нарсани, аълодурур ун
ҳаммадан,
Жон камоли илмдандир, илмдандир
сўлу соғ.
Жон агар бир шиша бўлса, илм — бир
ёнгувчи шам,
Ҳикмати инсонни билгил ул чароғда
лампаёғ,
Гар чароғ равшан эрурса, сен соғ —
саломат ҳам тирик,
Гар чароғ сўнса, сенинг ҳам
ўлганингдир ушбу чоғ.

[Шоислом Шомуҳамедов таржимаси].

Ибн Сино яна ўз аччиқ тақдири масаласига қайтиб, ўзига ўзи кабиларга қарши қаратилган ҳужумларнинг сабабларини ва кимлардан эканлигини қаламга олиб ҳамда зорланиб, нафратга тўлган ҳолда ёзди:

Улуғлигим туфайли дилларида ваҳмалар
зоҳир,
Йўқ эрса, шафқат этмай, айлашарди
бетиним таҳқир.
Мени тутмоқчи бўлганлар қазиб чоҳ,
айлашар «ав-ав»,
Кучук овози ҳарёқда, фақат мен бунда
шерман, шер.

[Шоислом Шомуҳамедов таржимаси].

«Яхшиликка ёмонлик...» асосига қурилган машъум феодал ҳукмронлиги шароитларидан ва мутаассиблик кенг қанот ёйган замондан ғазабланиб ёзган қуйидаги сўзлари ҳам жуда тушунарлидир:

Узоқда ўқрайиб, менга қилурлар неча
ғавғолар,
Мен эрсам илм дерман, тунларим
бедор ўтар бир-бир,
Агар бундай адоват ўрнига бўлсайди
одил кўз,
Кўрарди ишларимда ул ёмон ўрнига
хўб тадбир.

[Шоислом Шомуҳамедов таржимаси].

Бари бир, таҳқиру ғавғою жаҳолату «ав-ав»лар давом қилаверди, аммо буюк Ибн Сино бутун салобати ила ўз йўлида давом қилаверди... Ибн Сино май ҳақида кўп ёзади, ундан ўз мезёрида фойдаланиш (соғлом хурсандчилик учун, хордиқ чиқариш учун, баъзи касалликдан даво топиш учун ва ҳоказо) мумкинлигини айтади. Шу билан бирга ундан суистеъмол қилиш, унга берилиб кетиш бутунлай зарарлидир, дейди, уни ичиб олиб ҳар қандай ярамас ҳаракатларда бўладиганларни қаттиқ савалайди. Мана, шоирнинг шу ҳақда айтганларидан бир парча:

Ҳақиқат тип-тиниқ бода эрур
руҳнинг ғизоси,

Чечак-гуллардир ўзгай бўйи ҳам ранги
сароси...
Ақл фатвоси андоқким, ҳалолдир ичса
донолар,
Вале аҳмоқлара макруҳ эрур кайфи
сафоси...

Шаробни аблаҳ ичса, чун гуноҳи
ҳаддидан ошгай,
Тилидин лоф ёғилгай, ўзгариб фикри
ҳавоси.

Не хушдирким, қўлингга сунса
паймона гўзал маҳбуб,
Гўзал юз шабнами томса, мен ул
майнинг гадоси.
Абу Али, тиниқ майни ҳақимона
ичавер,
Худо ҳаққи, шудир ҳақнинг йўли
топмоқ давоси...

[Шоислом Шомуҳамедов таржимаси].

Бу ғавғоли, ғазабли, ғалаёнли, ҳам хушнуд, ҳам ғамли дунёда, одамлар орасида, муносабатларида яна нималар бўлмайди! Жумладан, дўстим деб янглишган ва ўртаниб ёнган, сир айтиб адашган ва маккордан шапати еб азоб чеккан соф юракли, холис ниятли одамлар озми, ҳа, дўст кўриниб, пинжинга кириб олиб, зимдан душманлик билан машғул бўлган ва ҳақиқий одамийлик, виждон ҳамда ҳақиқат олдида жиноят қилган, инсонлик номига иснод келтирган, доғ туширган муттаҳамлар, худбинлар оз дейсизми, манфур шахсий манфаат ва ясама, ҳаром обрў ортидан югуриб, ўзгаларни фалокату ҳалок гирдобига ташлашни афзал кўрган «дўстлар» оз дейсизми! Ибн Сино шундайлардан дод деб одамларни огоҳлантириб ёзди:

Магар дўстинг рақибинг бирла бўлғай
ошу нонлик,
Эт ҳазарким, етмас ортиқ ондин сенга
рўшнолик,
Айламак парҳез фарздир оғу
қотилғон болдин,
Пашшадан қочмоқ лозим қилса
илонга ошнолик.

[Сулаймон Раҳмон таржимаси].

Илм ва ижод оламига бир амаллаб кириб олиб, бемаъни такаббурлик ва қуруқ мақтанчоқлик билан машғул бўладиган, шу ила ўзларига ва ўзгаларга зарар берадиган олғир бевурдлар ҳам йўқ дейсизми! Жоҳиллик, калтафаҳмлик ва беҳаёлик қилиб ўзларини осмонда, охири чўққида кўрган ва шундай қилиб бир ерда қотиб қолган ғофиллар ҳам йўқ эмас! Шуларга қаттиқ зарбадир мутафаккир шоирнинг ҳам ҳаққоний улғворлик, ҳам ғоят гўзал камтаринлик билан сугорилган қуйидаги қуйма мисралари:

Жаҳонда қолмади мен билмаган фан,
Ечдим бор жумбоқни тафаккур
билан.
Ва лекин тузуқроқ ўйлаб қарасам,
Билмадимки, ҳеч нарса билмас
эқанман.

[Сулаймон Раҳмон таржимаси].

Узининг қатор шеърларида, ҳатто назм билан ёзилган жуда йирик тиббий асари «Уржуза»да ҳам ибн Сино ҳақим бўлиб қолади. Одамнинг саломатлигини сақлаш-

га оид жуда кўп керакли, фойдали, доно ва илмий фикрларни ифодалайди, фойдали маслаҳатлар беради, яъни ҳам касал бўлмаслик ҳақида, ҳам беморликдан қутулиш йўллари ва воситалари тўғрисида чўнг ҳикматли ва қимматли сўзлар айтади. Чунончи, соғлиқ учун энг муҳим воситалардан бири шундан иборатки, одам яшайдиган жой тоза, ундаги ҳаво соф, беғубор бўлиши керак, деб ёзди Ибн Сино:

Соғ кишининг соғ-саломат, вақтини
чоғ

Айламоқни истасанг гар, англа
мутлоқ:

Маскан ўлсин сенга доим шундоқ
диёр —

Бир диёрки, ҳаволари, соф, беғубор.
[Абдусодиқ Ирисов таржимаси].

Кўзни, кўриш қобилиятини зарарланишлардан эҳтиёт қилиб асрамоқ зарур. Шундай ҳаракатлардан бири куйидагидир, дейди Ибн Сино:

Самум, Қуёш шуъласи ва чўғ —
аланга

Қарши келса, зиён бўлур
кўзгинангга.

Чаплашилган ажи-бужи хатга сира
Боқа кўрма, майда хатдан кўзинг
асра.

[Абдусодиқ Ирисов таржимаси].

Ҳаётнинг энг муҳим ва ҳал қилувчи соҳаларидан бири бўлган овқат масалаларида Ибн Сино қайта-қайта таъкидлаб айтдики, одам соғ бўлиб юраман деса, ҳаммиша бир маҳалда овқат есин, айниқса, иссиқ ёз вақтларида қатиқ, гўшт истеъмол этишдан нафсини тийиши ва кўпроқ гиёҳ, кўкат, сут ва шунга ўхшаш энгил нарсалар ейиши керак. Инсон соғлиғи учун яна бир гоят зарур бўлган жиддий масалада маслаҳат бериб ва овқатни яхши ҳамда энгил ҳазм қилиш жуда муҳим эканлигини қайд қилиб, дейди Ибн Сино:

Ҳазм истасанг, шошмай егил, е
майдалаб,

Муддатни чўз, чайнаб егил кўп
марталаб.

Оғир бўлса чайнамоқлик гар тиш билан,
Андин оғир ҳазми анинг ютиш билан.

[Абдусодиқ Ирисов таржимаси].

Ибн Сино яна одамга мурожаат қилиб айтади: қоринни ўз вақтида тозалаб туриш, танани муттасил ювиб туриш, ноғмал ухлаш, маст-аластликдан сақланиш, жаҳл чиқишдан ўзни тийиш керак.

Агар овқат чексиз лазиз бўлса ҳам,
Кўп емагил, келтиради дарду ғам.

[Шоислом Шомухамедов таржимаси].

Буюк олим, ҳаким айниқса бадантарбияга жуда катта эътибор беради ва унинг аҳамияти муастасо деб билади, соғ-саломат бўлиб юришнинг ҳамда фойдали яратувчилик ишлари билан муваффақиятли машғул бўлишнинг, шод-хуррам яшашнинг энг асосий омилларидан биридир деб талқин қилади, такрор-такрор қайд қилиб айтадики, соғлиқни сақлашнинг асосий тадбири бадантарбия бўлиб, кейин овқат ва ундан сўнг уйқу тадбирдир. Жисмоний машқлар билан доим муътадил

шуғулланиб борган киши ҳеч қандай давога муҳтож бўлмайдими...

Ибн Сино ижодий мавзунинг яна бир ажойиб қирраси бор бўлиб, у шундан иборатки, бу улўғ сиймо қанчалик сиёсий кураш, илм ва жамият одами бўлмасин, ҳар жиҳатдан реал шахс эди, реал ҳаёт одами эди, ўз нозик ҳиссиёти, лирик қалби, ширин орзулари билан, чиройли диди ва ўйноқи интилишлари билан... Мана қаранг, шундан шаҳодат бермайдими унинг ўз дилбарига қилган шу мурожаати:

Ким берди руҳи лолаю гулбор сенга?
Бу сумбули наврастани, гулнор, сенга?
Кундузни қаро тун кўлига ким берди?
Бу ёри сазониким, сазовор, сенга?

[Сулаймон Раҳмон таржимаси].

Ёки, ўз севгилиси билан қилган қуйидаги жуда тотли, ўта иффатли ва чўнг жўшқин сўхбати-чи, ҳа, ажойиб бевоситалик ва самимият, соф севги ва садоқат туйғулари ифодаланган, маҳбубанинг ҳам ажойиб гўзал қиёфаси ва гоят нозик табиати мўйқалам ила жуда моҳирона чизилган шу лавҳа-чи!

Сўрдимки:— Нечун шикаста,
нолондирман?

Айди:— Сабаби мен, гули
хандондирман.

Сўрдимки:— Нечун куйингда
гирёндирман?

Айдики санам:— Сен тану, мен
жондирман...

[Сулаймон Раҳмон таржимаси].

Ҳа, Ибн Синонинг маҳбубага бағишланган лирик шеърлари унинг роағи ҳақиқатан ҳам нақадар нозик ва ҳиссиёти нақадар гўзал эканлигидан далолат беради. У, севгили ёрни ажойиб тарзда ардоқлайди, назокатини ҳайрат ила дилдан тараннум этади, қадр-қимматини кўкларга кўтариб мадҳ қилади, нафосатини жўшиб куйлайди:

Тўлғониб зулфинг магар йил бўйи
ларзон айлағай,

Билки, анбар нархини бозорда арзон
айлағай.

Гар юзингдан ёшунуб қочса қулоқ
ортига зулф,

Бўйлаким, чеҳранг нури кундузни
яксон айлағай.

[Сулаймон Раҳмон таржимаси].

Кўринадики, ўз даврида насру шеърятда Ибн Синога кўп жиҳатдан тўғри келадигани бўлмаган. Унинг ижодий мактаби ўз хусусиятлари ила кейинлар ҳам ривожлантирилди-ю, лекин такрорланмай келаверди...

Улўғ ҳаким, гуманист Ибн Синонинг шеърятга мурожаат этиши ва шеър ёзиши, ёзганда ҳам, жуда юксак савияда ёзиши, қалб кўри билан ижод қилиши асло тасодифий эмас, асло шунчаки ва ўт-кинчи бир машқу машғулот ҳам эмас, албатта. Ахир, катта маҳорат ила шеърда ва бошқа бадий жанрларда ифодаланган фикр, маслаҳат, насиҳат жуда зўр ижобий ва кўп натижали таъсирчан бўлади... Бунинг устига, Ибн Сино шеърни одамларга янада фойдали бўлсин учун содда, тушунарли қилиб ёздим; деб ҳам хабар бериб

мақсадини тагинда чуқур англатормоқчи бўлади: «Мен бу уржуза — дostonга камолот тўнини ва ҳусн саруфосини кийгаздим, уни ўрганиш осонроқ ва машаққати камроқ бўлсин деб, тақлишини осон ва вазнини энгил қилдим».

Бинобарин, шеър ёзиб, шеърга, бадийятга шундай муносабатда бўлиш буюк инсонларвар олим, ҳақимнинг инсон соғлиғига шу йўл билан ҳам кўпроқ фойда беришга интилишидан, инсонга ғамхўрлиги ва муҳаббати қанчалик кучли ҳамда самимий эканлигидан далолат берса керак! Яна шуниси ҳам борки, умуман бадийят, жумладан, шеърият шаклидаги нафосат инсоннинг руҳий оламини безашга ҳам ёрдам беради... Хуллас, бежиз эмаски, Ибн Сино ўзининг шеър санъати ҳақидаги маҳсус асариде шеър инсон учун жуда муҳим ва унинг таъсир қудрати чўнг зўр эканлигини қайта-қайта қайд қилади ва буни назарий-психологик асослашга ҳам муваффақиятли тарзда интилади...

...Урта Осиё халқларидан етишиб чиққан, асарлари аллақачонлар дунёнинг бир қанча тилларига таржима қилиниб жаҳон маданиятининг тараққиётига асрлар мобайнида улкан улуш қўшиб келаятган Фобрий ва Беруний, Ибн Сино ва Улуғбеклар, бошқа халқлардан чиққан улуғлар каби, бутун башариятнинг фаҳри ва фарзанди ҳисобланадилар, шу башариятнинг эзгу интилишларида кўмақдошдирлар.

Улар ўзлари ёққан ва асло сўнмас илм чироқлари билан, ардоқлашган илғор ғоялари билан, кўп миллатли совет халқига ҳам тараққиётда, ақл ва адолат тантанасини таъмин этишда, янги жамият яратишда актив ёрдамчидирлар.

Абу Али ибн Синонинг юбилейига келган ва бу гениал мутафаккир гуманист олим ҳамда адиб ижодио ҳаётига бағишланган катта илмий анжуманда иштирок этган машҳур инглиз фармаколог олими, Манчестер университетининг профессори Эдвард Шеллар шундай деди:

«Мен улуғ медик ва гуманист шарафига ташкил қилиб ўтказилаётган юбилей тантаналаридан жуда катта ҳайрат-ҳаяжондаман. Унинг ёрқин ҳаёти ҳозирги кун фани чўққиларига йўл ёритган чўнг жасорат — баҳодирликдан иборатдир. Биз илмий конференцияда иштирок этдик, жаҳонга Ибн Синони берган ер меҳнаткашлари ўзларининг буюк ватандошининг хотирасини нақадар эҳтиёткорона сақлаб келаятганликларини кўриб, Ибн Сино баралла ифодалаган — эълон қилган гуманистик идеалларни амалга ошириб ривожлантираётганликларини ҳам кўриб жуда хурсанд бўлдик. Совет Ўзбекистонидеги фан ютуқлари одамни лол қолдирардир. Мен бу ердаги фармакологларнинг асарларини — ишларини диққат-эътибор ила кузатиб келаман ва Ибн Сино қолдирган меросдан улар ғоят унумли ҳолда фойдаланаётганликларини яхши биламан...» («Правда Востока» газетаси, 27 сентябрь 1980 йил).

Машҳур совет файласуфи, СССР Фанлар академиясининг вице-президенти П. Федосеев жуда ҳақли суратда ва чўнг тўлқинланган ҳолда ёзди:

«Буюк ватандошимиз... фанлар хазинасига, жаҳон цивилизацияси тараққиётига бениҳоя катта ва мислсиз ҳисса қўшди... шу боис буюк энциклопедист олим, ақл ва тараққиёт курашчиси Ибн Сино хотираси совет кишилари ва бутун илғор инсоният учун ҳамиша қадрлидир» («Известия» газетаси, 18 сентябрь 1980 йил).

Атоқли рус шоири Лев Ошанин Ибн Синога бағишлаб ўзининг балладалардан иборат «Ибн Сино тумори» номли шеърий романини нашр қилдирди. Унинг аввалида шоир ёзади:

Балки шу туфайли мозий кўйнидан
Кириб келар менинг дostonимга у,—
То ҳануз бир ёруғ тафаккур билан
Бемор боши узра посбон бейку.

[Мирпўлат Мирзаев таржимаси].

Асар охирида муаллиф Ибн Сино ҳаётидаги аччиқ аламли фожиа ва даҳшатли курашу тўқнашувлар ҳақида, унинг мангу даҳоси ва тақдир тарихи ҳақида сўзлайди:

Султон Маҳмуд Ғазна ҳоқими
Номинг сенинг ўлғайдир, шаксиз.
Аллақачон бадбин туш каби
Сени унут этарди дунё.
Сен кераксан, ёлғиз сабаби —
Сен-ла бирга яшаган Сино.
Унинг хоксор, ғариб гўшаси
Ҳаловатни билмаган бир зум.
Унинг тортган жабрин барчаси
Тахтинг зулми бўлгани маълум.
Амин эдинг, ислом мулкида
Дастинг сенинг эди сарбаланд.
Сен яшадинг тахтининг устида,
У — башарий ўйлар билан банд.
Сен зобитсан, собит ва айёр,
Чиқа олгунг сувдан ҳам қуруқ.
Лекин шунга бўлгинки иқроф,
Султон, сенмас беназир, улуғ.
Ҳаётини этмоқ-чун бенур,
Сен унга чоҳ қаздинг бир умр.
Кўмолмадинг доврugin. Лекин
Кўмилдинг сен ўзинг зулматга.
Исфаҳонда эшитди олим
Йитганингни қора рихлатга.
Қани мулкинг, мустабид Маҳмуд?
Саройларинг, кўшларинг қани?
Не замонлар аро кезар бут
Улмас зако — Сино карвони.

[Мирпўлат Мирзаев таржимаси].

Жуда катта ва ўрناق бўларли, мустабидларни қаттиқ огоҳлантирадиган вазарба берадиган улуғ ҳақиқат қайд қилингандир бу ўта ҳикматли мисраларда!.

Чўнг юксак истеъдодли ва севимли шоиримиз Абдулла Орипов ҳам Ибн Сино ҳақида ғоят ажойиб, чуқур фалсафий дoston яратди, «Ҳақим ва ажал» деб атади ва унинг охирида, асрлар ортидан асрлар, салтанатлар ортидан салтанатлар келиб кетганлигини, аммо гениал Ҳақим ҳамон бедор эканлигини, умрининг поёни йўқ эканлигини қайд қилиб ёзди:

У вақтдан холи...

Ҳа, худди шундай! Ибн Сино вақтдай қудратлидир, вақт зулмидан зўрдир, вақтдай боқийдир! Ҳатто вақтдан холидир!..

Ҳабибулла Олимжонов

ПАРКЕНТ КАНАЛИДАН ЛАВҲАЛАР

«Ака, сувнинг бир қултуми бизга тиллага тенг, ишонмасангиз, уйимизга бориб кўринг, қўл ювганда ҳам экиннинг устига ювамиз, бекор кетмасин, деб...»

(Канални бунёд этаётган зарбдор бетончи
Тожибой Туробов сўзидан).

Паркент халқининг мўл-кўл сувга бўлган орзуси асрлардан бери давом этиб келаётган муаммо. Ҳозиргача қишлоқнинг 25 минг аҳолиси саратон кунларида, яъни тоғларда қор эриб битиб, оби-ҳаёт тақчил бўлиб қолган кезларда сувни ташиб келтиради. Беш-олтитагина булоқ — бутун қишлоққа ичимлик сув берадиган манба.

Ҳозиргача шунақа эди. Бу гаптаги «эди» сўзини бир оз эртароқ қўйдик. Яқин келгусида «эди» Паркентнинг тарихи бўлиб қолади. Чунки қишлоққа бир дарё сув кириб боради. Инсон қўли билан яратилаётган улкан ва мураккаб дарёнинг Паркент қишлоғига берадиган кичкина бир тармоғидан секундига беш кубометр сув оқади!

Нега сув қишлоққа илгарироқ келмаган, нега у асрлар оша орзу бўлиб қолган? Саволга кўз ўнгимизда рўй бераётган катта ва баҳодирона ишлар жавоб бўлади. Бу ишларни кўрган ҳар бир кишининг қалби ҳайратдан ҳаяжонга келади, чинакам жасорат — мўъжизадан ифтихор туйғуларига тўлади.

Ана, пастда Ёйилмасой ястаниб ётибди. Нариги қирғоқда тепаликлар, қирларни кесиб келган янги каналнинг охириги участкаси кўриниб турибди. У Ёйилмасойга келиб тақалган. Агар каналга сув қўйиб юборилса, тўғри сойга оқиб тушади. Лекин мақсад бу эмас. Мақсад — канал суви сойни кесиб ўтиши ва йўлда давом этишида. Секундига эллик кубометр об-ҳаёт.

...Катта бир уйдек келадиган ЭКГ-4,6Б маркали экскаваторнинг энгил машина бемалол сизадиган чўмичи фил хартумидек пастга энгашиб, тумшуғини қирнинг пешонасига тиради. Кейин, энгил бир кучаниш билан юқори силжиб, тепаликнинг бир парчасини юлиб олди.

— Бу чўмичга тўққиз тонна тупроқ сизади, — дея изоҳ беради ҳамроҳим «Паркентводстрой» трести партия комитетининг секретари Тўла Тошбоев.

Экскаваторнинг ёнида баҳайбат БелАЗ ағдарма машинаси турибди. Экскаватор хартуми бир неча секунд ичида тезгина бурилди-да,

чўмичидаги тупроқни машина кузовига ағдарди. Уч-тўрт минутда уч чўмич тупроқни — 27 тонна юкни олган БЕЛАЗ жойидан енгил қўзғалиб, деярли тик тепаликка қийналмай ўрмалаб кетди. Тупроқни ағдариб, уч минутда яна экскаватор ёнида пайдо бўлди.

Бу манзарани батафсил чизишдан мақсад — ўша пайтда кўз олдимга китобларда ўқиган, ҳужжатли ленталарда кўрган Катта Фаргона канали қурилиши келади. Мана бу экскаватор бир минутда қирни ўпириб олган тўққиз тонна тупроқни ўша пайтда неча ўнлаб киши соатлаб кетмон билан қазиган, неча ўнлаб киши тупроқни қопга солиб, орқалаб қирғоққа чиқариб ташлаган... Агар ўша пайтда ҳозирги техника бўлганида Катта Фаргона канали 45 кун эмас, тўрт ярим кунга қолмай бунёд этилиши шубҳасиз эди! Бироқ, у даврда мана шу Паркент каналини бунёд этиш мумкинмиди? Йўқ, мумкин эмасди, деган қатъий жавоб келади хаёлга. Бу баланд тепалик — қирлар бағрини тилиб 90 километр масофага канал ўтқазिश учун юз минглаб одамлар ўн йиллаб меҳнат қилиши даркор бўларди.

Ҳозир-чи? Канал қурилишининг энг оғир участкасидаги катта ишларни трестнинг бир бўлими — Ғайрат Майчиев бошлиқ 1-ихтисослашган кўча механизация колонна — иккита экскаватор, 5 та бульдозер, 3 та БЕЛАЗ ва бошқа техника воситалари билан 50 киши бажаряпти, холос.

Улуғ Навоий бундан беш аср муқаддам баҳодир Фарҳоднинг қўлига афсонавий чўқморни бериб, тоғни тешдириб сув келтирганида ақл чироғи билан бизнинг ҳозирги ҳаётимизни кўрганмикин! Ана, буюк мутафаккир башорат қилган Фарҳодлар бугун хаёлда эмас, ҳаётда тоғни тешиб сув келтиришмоқда. Булар — паркентлик ака-ука Тожибой, Бакир ва Равшан Туробовлар.

...Бакир магазинда пештахтага тирсагини қўйиб эснаб ўтирган эди, жиккаккина қорача аёл кириб келди. У камёб молни сўради, Бакир «йўқ» деб тўғрисиини айтди.

...Аёл ўқрайиб магазиндан чиқиб кетди. Унинг бу қарашида камёб молни тополмаганидан алам ҳам, «Девдек савлатинг билан уялмайсанми пашша қўриб ўтиргани» деган гап ҳам бор эди. «Ҳа, бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам, деганларидек, бир-иккита эгри қўл сотувчилар туфайли ҳаммани ўғрига чиқариб юборишади. Бўлмаса, беш йил савдода ишлаб бирон марта панд еганим йўқ...», деб ўйлади Бакир.

Бакир кечга яқин уйга борганида ҳам боши ғувиллар эди. Кейинги пайтда ишдан ўзи ҳам зериккандек бўлиб юрганми, бугунги таъна унинг бутун ўйларини остин-устун қилиб юборди. Одатда, аччиқ ҳақиқат одамга оғир ботади. Ўша харидор аёлнинг қарашида ҳам маълум бир ҳақиқат бор эди, гоҳи-гоҳида Бакир ўшани эслаб, уялиб кўярди.

«Кетаман. Вассалом... Эркак кишига ярашадиган бақувватроқ ишда ишлайман. Лекин қаерда?»

...Ярим кечада кўзи илинган бўлишига қарамай, саҳарлаб ўрнидан турди. Отаси ҳовлига кеча ўтқазган помидор кўчатларга пақирда сув куйиб юрган экан.

— Турдингми, болам, — деди Туроб ака чойгумда юзини ювган ўғлининг саломига алик олгач. — Ишга кетгунигча бир сув олкеб берсанг бўларди.

— Хўп бўлади, ота.

Бакир эшакни эгарлаб, иккита қирқ литрлик флягани арқон билан боғлаб хуржун қилиб ортди. Устига ўзи ҳам миниб, тоққа кетди.

«Бу сув азоби қачонгача давом этаркин, ўйларди Бакир, ҳа, айтганча Паркент канали қурилиши бошланди, дейишяптику».

Хаёлига шу гап келиши билан бирдан жонланиб кетди. «Канал қурилишига бораман, ўша ерда ишлайман!»

Олдинда икки фляга сув ортган эшак тоғ сўқмоғидан тушиб бараркан, Бакир қўлидаги узун новда билан уни тезлатди:

— Ҳадемай сув ташишдан қутулиб қоласан, хих жонивор.

Бакир беихтиёр ён-верига қараб қўйди. Йўқ, унинг ҳозир хаёл оғушида овоз чиқариб айтиб юборган бу гапини эшитадиган одам йўқ эди. Биров эшитиши зарур ҳам эмас. Энг асосийси — бу гапни у ўзига айтди, ўзи қарор қилди. Бу қарор унинг ҳаёт йўлини бутунлай бошқа оқимга буриб юборди.

...Бакир нариги ёқда баланд ва узун тепаликдан пастга — Юзруқсойга ёнма-ён тушган иккита «бетон поезд»га қараб мағрурона завқланди. Тўртбурчак шаклидаги монолит бетондан қуйилаётган бу «поезд» — дюкер. Соддароқ қилиб айтганда, бир дарё сувни ўтказадиган қувур. Узунлиги 560 метр. У нариги тепаликлардан бошланиб, сойга тушиб, бериги тепаликка яна салкам ўшанча баландликка — 42 метрга кўтарилиб чиққан. Ҳозир бу тепаликда унинг сўнгги кубометр бетонлари қуйилмоқда.

Бакир Туробовнинг эса, унга қараб мағрур завқланиши табиий — шундай улкан, забардаст иншоотни у ва у бошчилигидаги бригада азаматлари бунёд этишмоқда!..

...Бакир Туробовнинг Паркент каналига келганига беш йил бўлди. Инсон ҳамиша яратиш, ижод қилиш ишқи билан яшайди. Оддий бир дарахт кўчатини ўтказган одам унинг йил сайин ўсаётганини кўриб қувонади, фахрланади. Бакир эса бутун бир канални бунёд этаяпти. Канал бўлгандаям...

Биргина факт: Паркент каналда жами 300 техникавий иншоот қурилади. Дюкернинг ўзи 9 жойда бунёд этилади. Биринчи дюкер Бўстонлик районидаги «Қизил туғ» колхозии территориясида, каналнинг 16-2 километрида 1975 йилда қурилди. Узунлиги 60 метр. Паркентдаги дюкер 220 метр. Юзруқсойдагиси 560 метр!

Диаметри 2,5×2,5 метр бўлган қувурнинг деворлари аввал арматура билан тикланди. Улар блоклардан иборат бўлиб, ҳар блокнинг узунлиги 20 метр. Деворнинг қалинлиги сув босимининг қайси участкасида қандай бўлишига қараб 35 сантиметрдан 120 сантиметргача. Ҳар бир блокка 90—100 тонна арматура ва 200—300 кубометргача бетон кетади!

Бу рақамлар қурилиш ишининг нақадар катта, мураккаблигини кўрсатиб турибди ва бу ишни Туробовлар комплекс-монтаж бригадаси шараф билан адо этмоқда, кунлик нормани икки-уч барабар ошириб бажармоқда!

...Юзруқсойга дюкер қуришдан олдин мутахассислар обдан ҳисоблаб чиқишди. Баҳор кезлари сойдан секундига 100 кубометр сув оқиб ўтаркан. Канални сойнинг устидан олиб ўтиш учун 150 метр узунликдаги иншоот қуриш ва унинг устини яна 42 метрга кўтариш керак бўларкан. Бундан кўра 560 метрли дюкер қуриш ҳам арзонроқ, ҳам ишончлироқ бўлиб чиқди. Канал суви дюкер — бетон қувур орқали сойга тушиб боради ва ўзининг босими билан яна салкам шунча баландликка кўтарилиб чиқади, сой суви эса унинг устидан оқиб ўтаверади. Шу тариқа, дарёлар чорраҳаси вужудга келади ва бу чорраҳада юзлаб бунёдкорлар армияси икки йилдан буён фидокорона меҳнат қилишмоқда.

Туробовлар бригадаси ана шу армиянинг бир бўлинмаси бўлиб, улар асосий зарбдор участкада тер тўкишмоқда.

□

— Бошладикми, ака?

Экскаватор кесган тепаликнинг нам девори соясида ўтириб бир зум хаёлга чўмган Бакир Равшаннинг гапидан ҳушёр тортиб, соатига қаради: танаффус тугабди. Равшан уч ака-уканинг энг кичиги, ҳам жуда интизомлиси. Ишга бир минут кечикмайди ҳам, эртаям кетмайди.

— Бошладик! — деди Бакир сакраб ўрнидан туриб.

Бригада аъзолари — олти азамат йигит сирли пақирдаги совиб улгурмаган чойдан яна бир кружкадан ичишди-да, ишга киришиб кетдилар. Жазирама офтобда, қоқ пешинда Паркент чўлида яна пайванд чақмоқлари чақнай бошлади, бульдозер ва экскаватор наъраси ҳаммаёқни тутиб кетди.

Бригаданинг уч аъзоси ака-укалар — Тожибой, Бакир ва Равшан. Қолган уч аъзоси — Карим Ортиқматов, Мирдавлат Акбаров, Фазлидин Жалоловлар ҳам ака-укадек бўлиб кетишган. Улар ҳаммаси Паркент қишлоғида бир кўчада туришади, ҳаммаси Ҳамид Олимжон номи 42-ўрта мактабни битиришган. Ҳозир комплекс-монтаж бригадасида арматурачи, бетончи, пайвандчи, дурадгор касбларида меҳнат қилишяпти. Бригада 1976 йилда, Паркент канали қурилиши бошланган пайтда тузилган.

Кенжаси Равшан Рўзиевнинг (фамилияси бувасининг исмида) қурувчилик стажы акалариникидан кўп — ўн йил. У мактабни битириб 1971 йилдан 98-колхозлараро кўчма механизациялашган колоннада ишлади. 1975 йилда эса биринчи бўлиб «Паркентстрой» трестига ишга ўтди. Ака-укаларнинг ҳаммаси оила бошлиғи, Тожибой ва Бакир тўрттадан, Равшан эса бир фарзанднинг отаси.

— Сиз неча йилдан бери бу бригадасиз? — сўрайман Тожибойдан.

— Беш йилдан бери.

— Ундан илгари ишламаганмисиз?

— Беш йил ошхонада ишлаганман.

— Ие, шундай «ёғлик» жойни ташлаб, қурилишга келдингизми? — ҳазил қилдим бу қувноқ қурувчилар даврасида ўзимни эркин ҳис этиб.

— Э, ака, Паркентга сув келишини эшитиб ошхонада лағмон чўзиб ўтиролмадим, — деди Тожибой ҳам ярим ҳазил, ярим чин оҳангда. — Бизда сувнинг бир қултуми тиллага тенг, ишонмасангиз уйимизга бориб кўринг: қўл ювганда ҳам экиннинг устига ювамиз, бекор кетмасин деб...

Йўқ, бу гап ҳазил эмас, оддий ҳақиқат эди. Паркент канали қурилиши билан жасоратли меҳнатга отланган бу ака-ука, дўст-оғайни йигитларнинг иши эса ҳар бир қалбни тўлқинлантиради, уларга нисбатан ҳурмат-эҳтиром уйғотади. Чунки, ор-номусли, юрагида ўти, кўксига йигитлик ғурури бўлган киши худди шундай йўл тутади — мардона меҳнатга отланади. Паркент канали қурилиши эса — ҳақиқий мардлар майдони!..

Ҳануз тепаликни емириб бораётган экскаватор кабинасига кўтариламан. Кабинада ярқ этиб кўзга ташланадиган нарса — чиройли ойнаванд гардишга солиб қўйилган Фахрий ёрлиқ. Доҳий таваллудининг 111 йиллиги шарафига меҳнат беллашувида салмоқли кўрсаткичлари қўлга киритган Владимир Алексеев бошида бу экскаватор экипажи ана шу юксак мукофот билан тақдирланди.

Баҳодирона меҳнат сутканинг йигирма тўрт соатида бир нафас тинмайди. Иш уч сменада ташкил этилган. Шунинг учун экскаваторчилар экипажи олти кишидан иборат — экскаваторчилар Владимир Алексеев, Алексей Мальцов, Дима Можаяев, уларнинг ёрдамчилари — Қуддус Бакиров, Юрий Флат, Виктор Осипов.

Чап томонда сой ёқалаб яна уч қатор — диаметри 1020 миллиметрли йўғон қувурлар ётқизилмоқда. Улар баланд тепаликка чиқиб борган.

— Бу қувурлардан қишлоқ халқига сув боради, — дейди Тўла ака. Асли паркентлик, узоқ йиллар райижрокомда раис муовини бўлиб ишлаган Тўла ака завқ билан, ички мамнуният билан гапиради. Чунки, сувга ташналикни ҳам у ўз бошидан кечирган. «Паркентводстрой» трести ташкил этилиб, канал қурилишидек улкан ва олижаноб иш бошлангач бу ерлар географиясини, феъл-атворини яхши биладиган Тўла Тошбоевни умумхалқ иши манфаати юзасидан трестга тайин-

лашди. — Каналдан сувни қирнинг тепасигача насос билан ҳайдаймиз, у ёғига ўз оқими билан Паркентсойга тушиб кетади...

Каналнинг туғилган йили — 1975 йил. 1976 йилда эса Ўзбекистон ССР Мелиорация ва сув хўжалиги министрлигининг «Паркентводстрой» трести ташкил этилиб, унинг коллективига канал қурилиши топширилди ва бунёдкорлик ишлари кенг кўламда авж олиб кетди. Ўз йўлини Ғазалкентдан, Чирчиқ дарёсидан бошлаган канал 50-километрга етиб келди. Унинг 69 километрлик биринчи навбати 1982 йилда Оҳангарон райони чегарасига бориб тақалади. 90 километрлик иккинчи навбати эса кейинчалик Оҳангарон районунига кириб боради. Шундай қилиб, Паркент ва Оҳангарон районларида асрлар бўйи мудраб ётган чўл зоналари боғу бўстонга айланади, халқ фаровонлиги учун хизмат қила бошлайди. Паркент Фарҳодларининг бу беқиёс баҳодирона ишларини кўриб, кўз олдидан «Шашмақом» телефильмидаги бир лавҳа беихтиёр ўта бошлайди.

...Саратон. Жазирама иссиқ. Бий дала. Ҳўкиз омовчи судраяпти. На бир дарахт, на бир ариқ кўзга чалинади. Омоч дастасини тутган йигит икки букчайганча, оқ сурп яктагини қайириб олган. Офтобда қорайиб кетган гарданини тер босган. У дам-бадам бошини кўтариб, Ҳўкизни қистайди...

Буғдой униб чиқди, ўсди. Айни ҳосил тугадиган пайтда қатра сув йўқ. Осмондан ёмғир ўрнига оташ ёғиляпти. Буғдой поялари донга киришга улгурмай сарғаймоқда. Муштипар аёли қийиқда нон, чойгумда чой келтирди. Иккиси саксовул тагида хомуш ўтирибди. Жазирама офтоб уларнинг нафақат ташини, ич-этини кемирмоқда; дон, яъни нон, бола-чақаларнинг ризқ-рўзи сувсизликдан қовжираб кетяпти. Эр-хотин дам-бадам осмонга қарайди. Қани бир парча булут кўринса! Шишадек тиниқ осмон олов пуркаяпти, инсон эса ожиз... Фақат ғойибдан томчи кутади, «яратганига» илтижо қилади холос...

Бирданига осмонни булут қоплади, ёмғир қуя бошлади. Ёмғир!

Йигит ўзида йўқ хурсанд. Буғдойзор ўртасида туриб олиб осмонга қараб кулади, нажот томчиларига кафтларини, кўкрагини тутуди, гўё уларни қучмоқчи...

Мен жазирама иссиқда қирларда меҳнат қилаётган баҳодир йигитларнинг чеҳрасида, кулиб турган нигоҳларида «Шашмақом» фильмидаги инсонлар хурсандчилигини кўрдим. Фарқ шуки, паркентлик йигитлар ғойибдан об-ҳаёт кутмай, тоғларни Фарҳод каби кесиб сув келтиришмоқда. Бироқ, улар афсонадаги Фарҳод эмас, оддий совет кишилари...

...Микроавтобус эски бўлишига қарамай, шитоб билан юқорига интилади. Машинада Паркент район партия комитетининг иккинчи секретари Ҳамид Шарофиддинов, «Паркентводстрой» трести партия комитетининг секретари Тўла Тошбоев, 3-кўча механизациялашган колонна бошлиғининг ўринбосари Юрий Афонин.

Улар бу йўллардан кўп юришган, шунинг учун трестнинг кундалик ташвишлари ҳақида бамайлихотир суҳбатлашиб боришяпти. Мен эса биринчи келишим — йўлнинг икки томонидан қиялаб тобора юқорига кетган қирлардаги токзорларга ҳайрат билан қарайман. Ёш, ҳали қадди-басти поя-бағазларга кўтарилмаган. Чап томондаги токзорларда эса ҳали у ҳам йўқ.

— Булар энди уч ёшга кирди, — изоҳ беради Тўла Тошбоев, — келгуси йилдан поя қадашса керак, ҳозирча зарурати йўқ.

— Ҳосил-чи, борми?

— Шўра шиғил. Совхоз бултур бир тонна ҳам маҳсулот бермаган. Бу йил эса бирданига 60 тонна узум бермоқчи. Гап мана шу қирлар бағрида Паркент каналнинг шарофати билан ташкил этилган янги «Чотқол» совхозни тўғрисида боряпти.

Икки ёнбошидаги токзорлар туғаб, қип-қизил тепаликлар бошланади яна. Бироқ, булар кўз ўрганиб қолган, асрлар бўйи мудраб ётган қирлардан фарқ қилади. Уларнинг бағрида худди машина йўлга ўхшатиб террасалар кесилган. Бу террасалар шудгор қилиб қўйилибди.

— Бу йил ўзлаштирилаётган ерлар,— деди уларни кўрсатиб Юрий Дмитриевич,— ҳали совхозга топширганимизча йўқ. Йил охирида топширамиз. Келгуси баҳорда мевали дарахт кўчатлари ўтқозишади.

Шу заҳоти хаёлимда беш-ўн йил кейинги манзара гавдаланади: пастандан, Чирчиқ дарёсидан бошланиб юқорилаб кетган, поёни кўк гумбази билан туташган қирларда, жуда катта майдонда мевали дарахтлар барқ уриб яшнаб турибди!..

Паркент райони партия комитетининг биринчи секретари Ҳамидулла Аҳмедов иқтисодий таҳлилни шундай изоҳлайди:

— «Чотқол» совхози ерлари энг мураккаб зонада бўлгани учун, ҳар гектар майдони 20 минг сўм билан ўзлаштирилмоқда. Умуман, барча совхозларнинг ерларида ўрта ҳисобда ҳар гектарга 12 минг сўм маблағ сарфланмоқда. Қиёс қилинг — Қарши даштида бир гектар ерни ўзлаштиришга 4 минг сўм сарфланар экан... Мана шундай катта харажат эвазига мудроқ қирларда уйғоқ бўстонлар яратяпмиз. Чунки, халқ фаровонлигини ошириш — партиямизнинг олий мақсади, КПСС XXVI съезди, шунингдек, Май пленумида ишлаб чиқилган Озиқ-овқат программасига жавобан Паркент канали базасида 24 минг гектар ер ўзлаштирилиши мўлжаллаб қўйилган. Бу ишлардан пировард мақсад — халқни, миллионлаб шаҳар аҳолисини мўл-кўл сабзавот ва мева билан таъминлаш.

Паркент канали базасида саккизта сабзавот-боғдорчилик совхози вужудга келади. Улар тўла қувват билан ишлагач, йилига 18 миллион сўм даромад олинади. Демак, сарфланган миллионлар вақти билан қайтиб келади, харажатни қоплайди. Боғ-роғлар эса абадий гуркираб қолаверади...

Ҳозирча, янги совхозларнинг кўп ерлари қип-қизил қақроқ майдонлардан иборат. Машина қир тепасига чиқди, рўпарада, тепаликнинг сайхон жойида бир сафга тизилган оппоқ уйлар кўзга ташланади. Худди узоқ юртларга учиб кетаётган оққушлар галасига ўхшаб кўринади. «Чотқол» совхозининг марказий посёлкаси бу.

Совхоз директори Тўймақул Бойжуманов кабинетининг дарпарда тутиб улғурилмаган деразаси тагидан бошланган қип-қизил шудгор адирга, адир эса уфққа туташиб кетган. Совхоз идораси ўша оқ уйлар тизмасининг биринчиси. Кейинчилари турар-жойлар. Барча қулайликларга эга замонавий шинам уйлар. Алоҳида ошхона ва молхоналари бор...

— Уйлар 1980 йилда фойдаланишга топширилди, совхоз ҳам ўша йили иш бошлади,— дейди директор столидаги ҳисоботлардан кўз узиб.— Ҳозир 611 гектар суғориладиган еримиз бор, ўн биринчи беш йиллик охирига бориб 930 гектарга етади: 630 гектарда ток, 300 гектарда боғ бўлади. Ўн иккинчи беш йилликка бориб йилига 4 миллион сўм даромад берамиз.

— Районимиз 1980 йилда уч минг тонна картошка берди, — беихтиёр суҳбатга қўшилди Ҳамид Шарофиддинов.— 1981 йилда икки баравардан кўп— 7 минг тоннага етди. Ўн биринчи беш йиллик охирига бориб эса Паркент районида 30 минг тонна картошка етиштирилади! Бу ҳаммаси — янги совхозлар ҳисобига...

Ана шу ерларни трестнинг Аҳмад Юнусов бошчилик қилаётган 3-кўчма механизациялашган колоннаси азаматлари ўзлаштиришмоқда. Колонна 1975 йилдан буён ишляпти, ер ўзлаштириш эса 1979 йилдан бошланди. Экскаваторчи, бульдозерчи, бетончи, монтажчи касбларида бир юз элликдан ортиқ киши ишляпти.

...Таъбир жонз бўлса, Паркент каналини асримизнинг ўзига хос улкан қурилишларидан бири дейиш мумкин. Ғазалкентдан, Чирчиқ дарёсидан бошланган каналнинг олтмиш тўққиз километрлик биринчи навбати фақат қир-адирлар бўйлаб барпо этилмоқда. Совхоз ерларини ўзлаштириш каналнинг 24-километридан бошланган: каналдан сув олаётган лоток — бетон ариқ қирнинг тепасидан қиялаб 1700 метр ма-софага чўзилган. Мана шу қир ёнбағри — янги барпо этилган токзор. Лоток бўйлаб 8 та сув тақсимлагич қудуқлар қурилган. Бу қудуқлардан токзорга томон ерости қувурлари орқали сув боради ва токзорларнинг маълум жойларда ерости қувуридан тепага яна махсус мос-лама қувур ажралиб чиқиб, ерга сув беради — экинзор суғорилади. 1700 метр лоток, 8 та тақсимлагич қудуқ ва бир неча минг метр ерости қувури билан атиги 50 гектар майдон суғорилмоқда. Афсуски, ҳозирнинг ўзиде мазкур гидротехник иншоотлар ишдан чиқа бошлаганини, қувурларнинг оғзи бекилиб сув тўхтаб қолганининг гувоҳи бўлдик. Ҳолбуки, бу пайкаллардан ўн йиллар, юз йиллар мобайнида ҳосил олиш кўзда тутилган. Катта программани амалга оширишда тўғаноқ бўлиши эҳтимоли бор бу кичик масала зудлик билан ҳал қилиниши керак деб ўйлаймиз. Чунки, Паркент канали замирида ўзлаштирила-диган 20 минг гектар майдоннинг деярли ҳаммаси мана шундай гидро-техник иншоотлар ёрдамида амалга оширилади.

— Ер юганланмаган тойдек қийнапти, — дейди «Чотқол» совхозининг директори Тўймақул Бойжуманов, — каналнинг ўзани гоҳи жойларда чўкиб, ариққа сув чиқиши камайяпти. Бунинг устига, экилган ернинг ўзи чўкапти, ё сув ўприб кетяпти...

Совхозда ҳозирнинг ўзиде 10—12 километр узунликдаги 6 та лоток бор. Улардан ажралиб чиққан қувур тармоғи 100 километрдан ошади! Қувурлар яна кўпаяди, улар ернинг хусусиятига қараб турли мураккабликда бўлади. Ҳозир ҳар бир гектар ер учун совхозга 200 метр шланг берилган. Терассаларга шланглар тортилиб экин суғорилади. Лекин бу шланг бақувватроқ тикан кирса ҳам тешилади, нари борса уч-тўрт йилга чидайди. Ундан кейин эса... ҳеч қандай истиқбол йўқи!..

Энди солиштиринг: айрим район марказларида бор-йўғи 10—15 километр водопровод тармоғига хизмат кўрсатадиган ташкилот бор. Бу ерда, юзлаб километр мураккаб ирригация системалари фойдаланишга топширилган, миллионлаб сўм маблағ сарфланаётган катта бир территорияда эса бундай ташкилот йўқ.

Тўғри, «Паркентводстрой» трести ҳузурида ер ременти бригадаси ташкил этилиб, совхоз ихтиёрига бериб қўйилган. Бироқ, уларнинг кучи ҳозирнинг ўзидаёқ камлик қилипти. Қолаверса, канал қурилиши тўла битказилгач трестнинг совхозлар билан ҳеч қанақа иши бўлмайди.

Шунинг учун, ҳозирнинг ўзидаёқ, янги совхозларнинг фойдаланишга топширилган минглаб майдонларидаги юзлаб километр мураккаб ирригация системаларига комплекс, малакали хизмат кўрсатадиган ихтисослашган ташкилотни ташкил қилиш зарурга ўхшайди.

Бу тўғрида Ўзбекистон ССР Мелиорация ва сув хўжалиги ми-нистрлиги маъмурияти жиддийроқ ўйлаб кўриши керак...

...Ғазалкентга яқин жойдан бошланган қирлардан ортга қайтиб, «Тошкент — Паркент» трассасида кетяпмиз. Паркент марказига уч-тўрт километр қолганида йўл кўприк устидан ўтади. Янги кўприк. Паркент канали кўприги. Каналнинг қирқ тўққизинчи километри. Кўприкдан ўтмай ўнг томонга бурилиб, ўйдим-чуқур тупроқ йўлдан юргач, 50-километрда канал тугайди ва сув бетон ариқ орқали ўнг томонга «Гулбоғ» совхозининг ерларига оқмоқда. Юз метрча нарида эса қудратли экскаватор, бульдозер, грейдер ва БелАЗ машиналари наъра тортиб ишлаяпти: канал қурилиши давом этмоқда...

Якуб КОЛАС

Якуб Колас янги замон белорус адабиётининг асосчиларидан бири ҳисобланади. Белорус адабий тилининг камолотида унинг роли ниҳоятда катта. Адибнинг ижодий йўли белорус халқининг миллий уйғониш ва инқилобий кўтарилиши ҳаракати билан, 1905—1907 йиллардаги биринчи рус революцияси билан узвий боғлиқ.

Якуб Колас (Константин Михайлович Мицкевич) 1882 йилнинг 3 ноябрида камбағал деҳқон оиласида дунёга келди. Уқитувчилар семинариясини тугатгач, муаллимлик билан шуғулланган, инқилобий фаолияти ва ташвиқий шеърлари учун қамалиб чиққан. Улуғ Октябрь инқилобидан кейинги йилларда совет тузумининг фаол тарғиботчиси ва толмас курашчиларидан бири бўлган. Унинг «Балиқчи хатаси», «Симон бастакор», «Озодлик йўлида»

достонлари, «Ҳаёт кенгликларида», «Ботқоқ», «Муртад» каби повестлари, «Урушга уруш» пьесаси, «Янги ер» асари, «Чорраҳада» трилогияси ва кўплаб шеърлари китобхонларнинг сеvimли асарларига айланган.

Улуғ Ватан уруши йилларида шоир Тошкентда яшаб, ижод этди. Унинг Ўзбекистон мавзусида яратилган «Чимён», «Солор», «Ўзбекистон» каби шеърларида совет халқларининг метиндек мустақкам дўстлиги улуғланади.

Оташин белорус шоири туғилган куннинг 100 йиллиги ЮНЕСКО қарорига мувофиқ жаҳон жамоатчилиги томонидан кенг нишонланмоқда.

Қуйида машҳур шоир шеърларидан айрим намуналарни ўқийсиз.

Солор

Дурлар сочиб қуёш ботади,
Булут орти ёп-ёруғ олам.
Солор оппоқ тўлқин отади,
Салқин ели ҳузурбахш бирам!

Икки ёни бора-боргунча
Қатор дарахт — ям-яшил япроқ.
Яшар жимлик суҳбат қурганча,
Нима ҳақда — билмайман бироқ.

Бир митти қуш бошин эгиб, боқ,
Кенг анҳорга боқиб туради.
Тўлқинлар-ла бўлса ҳам иноқ,
Сувдан бир оз ҳайиқиб туради.

Ўрилмаган серўт қирғоқда
Қадимгидай гул-чечак гилам.
Малла сувин отар ҳар ёққа
Уйнаб Солор — тошлар усти нам.

Ут кетгандай кулранг тераклар
Оша қалқиб турар бир ҳаво.

Далалардан иссиқ ел келар,
Салқин Солор уларга раво!

Кеч киради. Қияликларга
Дов-дарахтлар шивирлар аста.
Кўршапалак учади жарда,
Тим қора сув жимирлар пастда.

Бу жимгина хомуш бир палла
Кеч киришнинг яхши тухфаси.
Узоқларда на сас, на ялла,
Фақат тинмас Солор наъраси.

Ғазаб билан боқаман ғарбга,
Менга оғир. Билиб қўй, албат:
Бу аланга, тутунлар қалбда
Она юртим тимсоли фақат.

Ёлғиз қолиб, бизнинг дарбадар
Шум тақдирни ўйлайман ҳамон.
Сенга кетар хаёлим баттар,
Эй, она юрт, қайғум бепоён!

Солор узра юлдузлар ёнди,
Нур сочади сирли, тилсимкор.
Биласанми, оқшом чўкканда,
Нималар деб сўйлайди Солор?

1943.

Ўзбекистонга

Вақтим етди, Ўзбекистон,
Сени ташлаб кетар бўлдим.
Сен қанчалик оромижон,
«Хайр!» демакни оғир билдим.
Бошим узра ўзга осмон
Чодир ёзар кенг, беармон.
Баҳор яшнаб келган замон
Кўз олдимда сен намоён.
Севиб қолдим боғу роғинг,
Кенг чўлларинг олов кўркин,
Шуъла сочса тонгдан тоғинг,
Упдим уни, олиб бўркин!
Эсимдадир серзавқ шаҳринг,
Баҳор кўркли парк, хиёбон.
Ариқ гашти, Солор — наҳринг,
Теракларинг тик соябон!
Едда бўлур сокин ором,
Оппоқ қорли, гўзал Чимён.
Сен ўзингга қилолдинг ром,
Эй, тоғ юрти Ўзбекистон!
Шум урушнинг оғир йили
Паноҳ топдим сенда мен ҳам.
Куйга монанд ўзбек дили,
Қўшиқ айтдик бирга, ҳамдам.
Бир қилични бирга тоблаб,
Бирга бўлдик элга дармон.
Меҳринг бердинг нурга қоплаб,
Эй, жигарим, Ўзбекистон!
Яна нафас урди баҳор
Бизнинг она тупроққа ҳам.
Шу куй билан кўзимда нам:
Яхши қол, эй нурли диёр!

23 октябрь.
1943.

Она ерларда

Беш йил ўтди. Яна қайтдим Устьегга омон.
Юрагимга яқин бу ер — азиз хилватгоҳ.
Менга таниш унда ўсган дарахту гиёҳ,
Қачонлардир дам олганман бунда беармон.

Тепаликка аста, бир-бир ташлайман қадам...
Оқ челакка кўниб олмиш митти капалак...
Хотиралар ҳаёлимни чулғаса керак,
Бошим ўтда қолган кекса эман каби ҳам.

Узоқларга кўз ташлайман жимгина толиб,
Таниш ерлар кўзларимга худди бегона.
Дарахтлари сийрак тортмиш, қаранг-а, ана,
Юртим кўрки одамлардек зулматда қолиб.

Ҳеч кимса йўқ, атроф жим-жит. Таниш кулбалар
Урилмаган ўт-ғиёҳга кетган кўмилиб,
Кўйиб-битган харобалар аро гул бўлиб,
Еш бир тўқай шохларидан тўкар кўлкалар.

Балачанка томон кетган қия сўқмоқдан
На қолибди бирон белги, на ному нишон.
Фақат менинг хотирамда уради жавлон,
Ғойиб бўлиб йўқолибди кунгай ўтлоқдан.

Оға-ини, қўшни бўлган не-не одамдан
Биттаси йўқ: тўзиб кетган кўз тушган томон.
Ё хоч турган тепалиқдан топгандир макон,
Ёвга қарши курашда ё ўтган оламдан.

Баъзиларин эса уруш қувган ёт элга,
Ўз юртига қайтгани йўқ ҳали барчаси.
Шум кулликда азоб чекиб қанча-қанчаси,
Чору ночор бош қўйгандир бегона ерга.

Бу урушнинг даҳшатларин олсанг эсингга,
Ҳар қадамда асло ўчмас бир белгиси бор.
Лек ҳаётга олқиш айтиб, яшнаб пурвиқор,
Еш ўрмонлар ташланади чанқоқ кўзингга.

Кундан-кунга кучга тўлган қолиб қадамни
На бир Гитлер йўлини тўсиб, бўлғай тўғаноқ.
Яна ҳаёт илдиз отиб, кўкариб иноқ,
Яна қайта барпо этар нурли оламини.

Мен биламан: бу жароҳат битар бегумон,
Кул остидан бош кўтариб яшнайдим элим.
Ҳақиқатнинг нури билан чароғон йўлим,
Бахт чўққиси узра чиқар яна халқ омон.

1945.

8—9 июль.

ШУҲРАТ таржималари.

НУРЛИ ИЖОД

(Абдулла Қаҳҳор туғилган куннинг 75 йиллигига)

Ўзбек совет адабиётининг ривожига ҳамда жаҳон миқёсидаги обрў-эътибори ҳақида гап кетганда атоқли санъаткорларимиз қаторида Абдулла Қаҳҳорнинг номи алоҳида ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинади. Сабаби, унинг катта илҳом ва маҳорат, истеъдод билан яратилган реалистик ҳикоялари, долзарб мавзуларда ёзилган замонавий қисса ва романлари, қувноқ юмор ва ўткир сатира билан йўғрилган комедиялари бугунги кунда фақат Совет Иттифоқидагина эмас, балки бир қанча хорижий мамлакатларда ҳам машҳур бўлиб кетган. Бу фикрнинг исботи учун бир-икки фактга мурожаат қилайлик. Адибнинг «Синчалак» қиссаси Иттифоқимизда катта шуҳрат қозонгани, рус ва қардош халқлар тилларида кўп марта нобаш наشر этилгани маълум. Замонавий мавзуда ёзилган бу асар ҳақида машҳур адиблар, йирик танқидчилар самимий фикрлар айтганини ҳам адабиёт мухлислари яхши билишади. Қувонарли жойи шундаки, «Синчалак» повести Ватанимиздан ташқарида—биргина Германия Демократик Республикасининг ўзида «Секретарка Саида» номи билан Э. Брюммер тажримасида кетма-кет икки марта (1961, 1962 йиллар) босилиб чиқди.

Яна бир фактни келтириб ўтайлик. Абдулла Қаҳҳор ижодининг ажойиб намуналаридан бири бўлган «Шоҳи сўзана» («Янги ер») комедияси эса эллигинчи йиллардаёқ мамлакатимиздаги икки юздан ортиқ театр саҳнасида катта муваффақият билан намойиш этилган, чет эллардаги бир қанча театр саҳналарида ҳам қўйилган. Бу — оддий меҳнатқаш, темирчи оиласидан етишиб чиққан, совет тузуми шарофати туфайли озод ҳаётга эришиб, ўз истеъдодини намойиш эта олган ўзбек ёзувчисининг чинакам бахти, иқболи эмасми?

Бу ҳақда ифтихор билан ўйлаган вақтда ўз-ўзидан яна бир фикр хаёлга келади. Абдулла Қаҳҳор ижодини машҳур қилган омиллар нимада? Бу саволга деярли барча тадқиқотчилар «адиб ижодининг замонавий руҳга эгаллигида, талант ва жасорат билан ёзилганида» деб жавоб берадилар. Ҳа, адиб ҳамиша замон билан ҳамнафас қадам ташлаган санъаткорлар қаторида туради. У ҳали Қўқон шаҳридаги билим юртининг талабаси, ҳаваскор адабиёт ихлосманди эканида эълон қилинган биринчи ҳажвий шеъри «Ой куйганда» («Муштум» журналининг 1924 йилги 8-сонида босилган) ни ёзган вақтдаёқ ҳаётда рўй берган воқеаларга ўзининг фаол муносабатини билдиришга ҳаракат қилган эди. Мазкур шеърда ҳали диний хурофот исканжасидан қутула олмаган кишиларнинг саводсизлиги, жоҳил ва нодонлиги қаттиқ ҳажв қилинади. Шеърга қувноқ руҳ бағишлаб турган кул-

ги замирида ёзувчининг аниқ позицияси, эстетик идеали яширинган. Шеърда очиқ айтилмас ҳам турмушда тобора кенг томир отаётган янги онг, янги дунёқарашнинг тантанаси сезилиб туради. Унинг кейинроқ Норин Шилпик, Мавлон Қуфур, Гулёр каби имзолар билан босилган турли фельетонлари ва шеърларида ҳам турмушда учраб турадиган ҳар хил иллатлар ҳажв остига олинганини кўрамыз. Ана шу илк машқларда кейинчалик Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг ноёб белгиларидан бирига айланган ҳажвга, юморга мойиллик хусусияти камолга етаётганига гувоҳ бўламыз.

Ёзувчи яратган асарларнинг деярли барчаси замон талабларига санъаткорона берилган жавоблар тарзида майдонга келган. Бу ўринда яна бир мисол келтириб ўтайлик. Урушдан кейинги йилларда партия ва ҳукуматимиз кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш шioriни майдонга ташлади. Мингминглаб заҳматқаш азаматлар чўлга отланиб, оғир шароитларда чинакам меҳнат мўъжизаларини намойиш этдилар. Асрлардан бери бир томчи сувга зор бўлиб қақраб ётган бепоян Мирзачўл ерлари гуллаган бўстонга, чаманга айланди. Ўзбек халқининг бу фидокорона бунёдкорлик меҳнати ни улуғловчи кўплаб асарлар яратилди. Муҳими шундаки, Абдулла Қаҳҳор совет адиблари орасида биринчилардан бўлиб чўлқуварлар мавзусига қўл урди ва халқ жасоратини ҳаққоний тасвирловчи йирик асар — «Шоҳи сўзана» комедиясини яратди. Асарда чўлу биёбонларни гуллатиб-яшно-

тиш билан бирга айрим одамларнинг дилда сақланиб қолган «шўр»ларни — эскилик сарқитларини ҳам ювшига бел боғлаган ва бу эзгу ишни ҳам қойиллатиб бажара олган совет кишиларининг—бугунги кунда «чўлқуварлар» деган шарафли ном билан атаётган азамат инсонларнинг табиий бўёқларда меҳр билан чизилган образларини кўрамиз. Адиб ҳаётни чуқур ўргангани учун қаҳрамонларнинг қалб интилишларини ҳам, турлича тарзда намоён бўлувчи тўқнашувларини ҳам жонли, таъсирли қилиб гавдалантиришга эришган. Қўриқ мавзуини акс эттиришда илк қалдирғоч бўлган мазкур асарнинг қисқа муддатда маҳорат билан ёзилиши санъаткорнинг ижодий жасорати ҳисобланади.

Унинг кўлаб ҳикояларида, қисса ва романларида, драмаларида мард, қатъиятли, иродаси мустаҳкам, фидойий совет кишиларининг ранг-баранг образлари яратилган. Турмушдаги хурфот, бидъатларни енгиб чиқиб, янги ҳаётга интилган Мастон («Мастон»), ўлимларни доғда-қолдира олган Мастура («Минг бир жон»), темир иродали, оташин ватанпарвар Асрорқул («Асрор бобо»), халқ бахт-саодати йўлида меҳнат қилишни юксак граждонлик бурчи деб англаган Даҳқонбой, Ҳафиза, Салтанат, Қўзиёев («Шоҳи сўзана»), ташаббускор Саида («Синчалак») ва бошқа қатор ёрқин образлар ўзбек адабиётидаги ижобий қаҳрамонлар сафида мустаҳкам ўрин олиб, барҳаётлик ҳуқуқини кўлга киритдилар. Бу қаҳрамонларнинг тақдирини орқали ўзбек халқи инқилобдан кейин босиб ўтган шонли тарихий йўлнинг баъзи босқичларини кузатиш мумкин. Масалан, адабнинг «Қўр кўзининг очилиши», «Большевиклар» каби ҳикояларида халқимизнинг инқилоб самараларини ҳимоя қилиш учун босмачиларга қарши олиб борган курашига доир манзаралар чизилади. «Сароб» романи эса 20-йиллар шароитида рўй берган шиддатли мефкуравий жанглар ҳақида ҳикоя қилади. «Кўшчинор чироқлари» романида қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш йилларида содир бўлган кескин синфий кураш лавҳалари ёритилади. «Олтин юлдуз», «Асрор бобо», «Кўк конверт» сингари асарларида Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек халқи кўрсатган жасорат ва матонат улуғланади. «Синчалак» повестида бугунги қишлоқ кишиларининг жўшқин турмуши, орзу-умидлари, руҳан бой маънавий дунёси ҳаётини тўқнашувлар, айрим колхозларда мавжуд бўлган реал муаммолар фонида ёрқин тасвирланади.

Шу билан бирга Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор», «Ўғри», «Бемор», «Даҳшат» каби ҳикоялари туркуми ҳамда уларнинг мантикий давоми ва якуни бўлган «Ўтмишдан эртақлар» қиссасида халқимизнинг инқилобдан олдинги оғир ҳаёти акс эттирилади. Адибнинг бу асарлари адабий жамоатчилик ва китобхонларнинг юксак баҳосига сазовор бўлди.

Ёзувчи бугунги кундаги ёш ўқувчи учун эртақдек туюладиган, аслида эса халқимиз яқингинада бошидан кечирган даҳшатли воқеаларни, Туробжон, Қобил бобо, Унсин, Бабар, Савриниско каби оддий кишилар бошига тушган аянчли мусибатларни реалистик лавҳаларда ҳаққоний тасвирлаш орқали ўтмиш билан ҳозирги кунларимизни қиёс-

лаб кўрсатади. Абдулла Қаҳҳор услубига хос бўлган аниқлик, ихчамлик, табиийликини ўзига жамлаган бу асарларни ўқир эканмиз, бугунги бахтиёр, фаровон ҳаётимизнинг улуғворлигини, совет тузуми халқимиз учун қай даражада истиқбол эшикларини очиб берганлигини дил-дилдан яна бир қарра ҳис қиламиз. Мазкур асарларнинг замонавий қиммати, тарбиявий аҳамияти ана шу нуқтада аққол намоён бўлади.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор хоҳ замонавий мавзуда, хоҳ ўтмиш мавзуда ёзмасин, ҳаммиша халқ ҳаётини куйловчи, совет воқелигини улуғловчи, давр билан ҳамнафас адиб сифатида кўринади. У халқ ва партия даъватига кўра ўз асарларини қалб амри билан, қалб ҳарорати билан яратди. Адиб «Шарқ юлдузи» журнали анкетасига берган жавобларидан бирида «халқнинг кўнглидаги бирон гапни, тилининг учиде турган гапни топиб» ёзиш орзусида ижод қилишини айтган эди. Изҳори дил ифодаси бўлган бу фикрларда санъаткор маълум даражада ўз ижод йўлига баҳо бергандек бўлади. Халқ билан ҳамнафаслик туфайли унинг асарлари чуқур ҳаётиники касб этган. Абдулла Қаҳҳор ижодини сеvimли, ардоқли қилган омиллардан бири худди ана шунда — халқ ҳаёти билан яқин алоқада кўринади.

Бу ҳақда ёзувчининг ўзи «Илҳом тўла ижод учун» мақоласида: «Қуёш, ҳаво, ер, сув барча жонивор ва кўкатларга озукка берганидек, халқ ҳаёти ёзувчига илҳом беради. Ёзувчи қанчалик истеъдодли, унинг қалам тутган кўли қанчалик тажрибали бўлса, халқ шундан шунчалик чуқурроқ миннатдор бўлади, унинг ижодини, умуман, адабиётни шунчалик чуқурроқ ҳурмат қилади», — деб ёзган эди.

Санъаткор адиб деярли ҳар бир асарини қўнт билан, катта заҳматли меҳнат эвазига яратгани кўпчиликка маълум. Бу ҳақда адабиётшунослигимизда анча-мунча гаплар айтилган. Абдулла Қаҳҳор чинакам меҳнатсевар ёзувчи бўлган. Лекин шу ўринда бир мулоҳаза кишини ўйлантириб қўяди. Фақат меҳнатсеварликнинг ўзингина ижод учун, яхши асарлар яратиш учун кифоя қилармикин? Дарҳақиқат, нега баъзи ёзувчилар столга мук тушиб, ижод уйларига қамалиб олиб, муттасил қоғоз қоралайдилару, лекин эсда қоладиган, ўқувчи меҳрига созовор бўладиган дурустроқ асар ярата олмайдилар? Демак, бу ерда бошқа сир ҳам бор экан-да! Ҳа, бадий ижодда фақат меҳнатнинг ўзингина кифоя қилмайди. Чинакам халқчил, умри узоқ асар яратиш учун ёзувчи ҳаётни жуда чуқур, пухта ўргангани, катта адабий билим ва тажрибага эга бўлиши керак. Бусиз ижодда муваффақият қозониш қийин. Ҳаммага маълум бўлган бу гапларни таъкидлаётганимизнинг сабаби шуки, Абдулла Қаҳҳор шахсида ана шу фазилат мавжуд эди.

У бой классик адабиётимиз, халқ доғиш-мандлигининг улуғвор қомуси бўлган фольклоримиз ҳамда улуғ рус адабиётининг билимдони эди. Уэ таъбири билан айтсак, рус адабиёти орқали қардош халқлар ҳамда жаҳон классик адабиётига «дарча» очиб олган эди. Адиб ана шу мисли йўқ ноёб хазиналар бағридаги жавоҳир асарларни синчиклаб ўқигани ва улардан керакли ижодий сабоқлар ола билгани учун ҳам

элга мэнзур асарлар яратишга муяфсар бўлди.

Абдулла Қаҳҳорнинг санъаткор сифатида камолга етишида, айниқса, рус классик адабиёти низоҳатда катта роль ўйнади. Адиб бу ҳақда бир умр фахрлиниб гапирган, адабий-танқидий мақолаларида, нутқларида қайта-қайта эътироф этган ва жаҳондаги энг илғор адабиётлардан бири бўлган рус классик адабиёти намояндалари ижодини тинимсиз тағриб қилган эди. Жумладан, у ҳикоячиликдаги илк сабоқни Гоголдан олганини айтган экан, бу машҳур рус адибини «биринчи домлам» деб атайди, А. П. Чеховнинг «муборак кўзойнаги»ни тақиб, ўзбек халқи ҳаётини тасвирлагани ҳақида мақолаларида мароқ билан такрор-такрор гапирди. Абдулла Қаҳҳорнинг рус адабиёти билан алоқаси фақат ўқиш, ўрганиш доирасидагина чекланиб қолган эмас. У узоқ йиллар давомида А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, А. М. Горький сингари улуг санъаткорларнинг энг яхши асарларини ўзбек тилига таржима қилди ва халқимизни рус адабиётида яратилган ноёб дурдоналардан баҳраманд бўлишига ҳисса қўшди. Таржима жараёнида эса улуг адибларнинг адабий тажрибалари ва ижодий лабораториясига кириб боришга муваффақ бўлди. Ана шу муҳим омилни ҳисобга олмасдан туриб, санъаткор эришган ижодий парвозлар синини тўғри англаш мумкин эмас.

Абдулла Қаҳҳор сўз устаси. Унинг барча асарларида «қаҳҳорона тил» — ўзига хос тиниқ, жозибали тасвир, ихчамлик, қувноқ юмор, ҳажв, истеҳзо мавжуд. У ўзбек тилининг гўзаллиги, бойлиги, бутун қудратини ўз ижодига сингдириб юбора олган. Унинг фақат бадий асарлари эмас, кўплаб адабий-танқидий ҳамда публицистик мақолалари, очерклари ҳам ана шу «қаҳҳорона» ширали тилда ёзилган. Масалан, «Наманганнинг олмаси, анори бордир», «Тўйлар муборак», «Уят», «Муҳаббат ва оила», «Ҳаётимиз жамоли» сингари унлаб публицистик мақола ва очерклари, «Китоб шавқ билан ўқилиши керак», «Шакл ва мундарижа», «Талант — халқ мулки», «Сухбат», «Ҳаёт ҳодисасидан бадий тўқимага» сингари адабий-танқидий мақолалари ҳам тугал бадий асардек таассурот қолдиради. Ёзувчи зийраклик ва синчковлик билан топиб, ўрнида ишлатган нозик иборалар, нақллар, мақол-маталлар ўқувчини ўзига ром этади. Адиб асар ғоясини, айтмоқчи бўлган фикрини, илғори сураётган ниятини таъсирли ва лўнда, эсдан чиқмайдиган қилиб

ифодалаб беради. Бу публицик ва адабий-танқидий мақолалар салмоқли мазмунга эга бўлиб, уларда ҳаёт ва адабиётдаги муҳим масалалар, муаммолар кўтариб чиқилади. Абдулла Қаҳҳор мақолаларида мешчанликка, ахлоқсизликка, маданиятсизликка, текинхўрликка қарши ўт очади. Илҳомсиз, эътироссиз ёзилган, халққа нафи тегмайдиган, бадий заиф асарларни қоралайди. Масалан, у ўзида адабий истеъдод бўлмаган ҳолда асар ёзишга беҳуда уриниб, вақтини, умрини елга совуриб юрган бир кишига ёзган хатида: «Бошқа иш қилинг. Бошқа ишда муваффақият тилайман», — деб маслаҳат беради. Қаттиққўллик билан айтилган бу гапда ростгўйлик ҳам, меҳрибонлик ҳам бор. Одам ўз истеъдод йўналишини, қўлидан нима иш келишини яхши англаб олса ва ана шу иш этагидан тутса жамият учун кўпроқ фойдаси тегади. «Бетга айтганининг захри йўқ» деганларидек, адиб бу оддий ҳақиқатни очкичасига дангал айтади ва тўғри йўл-йўриқ кўрсатади.

«Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас, деган эътиқодга эмал қилиб, сўз санъатида катта масъулият, талабчанлик билан қараган ёзувчи ён дафтарида битилган гапларидан бирида: «Яхши ёзолмаганингни кечирши мумкин, лекин яхши ёзишни истеъдотдан кечирши мумкин эмас», — деб қайд этадики, бу адибнинг адабий жараёндаги барча ҳодисаларга, янги ёзилган ҳар бир асарга жонқуярлик билан қарагани, лоқайдликдан узоқ бўлганидан далолат беради. Ана шунинг учун ҳам у ёш ижодкорларга, айниқса талабчан эди. Бугунги кунда проза соҳасида баракали ишлаётган бир қанча ёзувчилар Абдулла Қаҳҳорга шогирд бўлганликларини мамнуният билан қайд этишади.

Абдулла Қаҳҳор ижоди адабиётшунослик илмида анча мукаммал ўрганилган. Шу вақтгача адабиётшунос олимлардан И. В. Боролина, Ҳ. Абдусаматов, М. Қўшжонов, У. Норматов, М. Султонова, Н. Владимироваларнинг адиб маҳоратининг турли қирралари ёритилган монографиялари, П. Қодиров, О. Шарафиддинов, Л. Қанонов, В. Смирнова ва бошқа олимларнинг адабий портретлари ҳамда кўп сонли мақолалар, илмий рисолалар эълон қилинди, диссертациялар ёқланди.

Абдулла Қаҳҳор ижоди вақт синовларидан муваффақият билан ўтиб келмоқда. Унинг асарлари сафда, халқ хизматида камарбаста бўлиб қолаверади.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ИМЛОСИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Совет Иттифоқидаги кўп халқларнинг, шу жумладан туркий халқлар ва ўзбек халқининг рус графикаси асосида яратилган янги алфавитга ўтиши, ҳеч шубҳасиз, тил тарихида прогрессив воқеа бўлди. Унинг сиёсий, ижтимоий ва маданий аҳамияти ниҳоятда улуғ бўлиб, халқларимизнинг ҳар томонлама алоқаларида, бир-бирига яна ҳам яқинлашишида, жипслашишида жуда катта ижобий роль ўйнамоқда. Янги алфавит тилимизнинг тараққиётида, ўсишида, бойишида яхши хизмат қилиб келди ва бундан кейин ҳам хизмат қилаверади.

Янги имлога ўтиш жараёнида жуда катта ижобий ишлар қилинди. Аммо, шу билан бирга, бошда, айрим нуқсонларга ҳам йўл қўйилдики, улар ҳамон давом этиб келмоқда. Бу ҳол туркий халқлар тилига, шу жумладан ўзбек тилига хос бўлган айрим товушларга ҳарф танлашда яққол кўринди.

Бу нуқсонлар ҳақида ҳамда туркий халқлар тилига хос бўлган товушларга ҳарф танлашда унификацияга оид қилиш тўғрисида бир қанча олимлар, шу жумладан профессор Г. П. Сердюченко, профессор А. К. Боровков, Фахри Камол ва бошқалар ўз мақолаларида жуда кўп яхши ва тўғри фикрлар айтишди, мулоҳазалар юритишди, аммо, бу тилаклар ва мулоҳазалар, афсуски, ҳамон амалга ошмай келмоқда.

Рус графикасидан ўзбек тилидаги товушларни ифода қилувчи барча ҳарфлар олинди. Рус графикасида туркий халқлар тили, шу жумладан, ўзбек тилига хос бўлган товушларни ифодаловчи ҳарфлар бўлмаган ўринларда, уларнинг ўрнига русча ҳарфларни ўзгартириб, бошқача шаклда қабул қилишга тўғри келди.

Мана шу жараёнда ҳар хиллик пайдо бўлиб, ҳар бир халқ ўзига алоҳида ҳарф танлади, натижада туркий халқлар тилидаги унификация бузилди.

Рус графикасида ўзбек тилига хос бўлган «қон» сўзидаги «қ» «ق» товушини ифодаловчи ҳарф йўқлиги сабабли рус графикасидаги «к» ҳарфининг остига «дум» ясаб, «қ» қилиб олинди, бу жуда ўринли иш бўлди.

Шу принципдан бориб, рус графикасида мавжуд бўлмаган, ўзбек тилидаги «ҳаш» («а», «ح» товушини ифода қилиш учун, рус ёзувидаги «х» ҳарфига «дум» ясаб, «ҳ» қилиб олинди, бу ҳам жуда тўғри қилинди.

Шу принципдан келиб чиқиб рус ёзувидаги «ж» ҳарфига ҳам «дум» ясаб «жум» («ч») қилиб олиш, туркий халқлар тили, шу жумладан ўзбек тилига хос бўлган ва тилимизда жуда кўп ишлатиладиган «жум» («ج») товушига ҳам махсус ҳарф олиш мумкин эди, аммо, афсуски, ундай бўлмади.

Ҳозир ўзбек алфавитида «ж» ҳарфи икки товушни ифода қилади, икки вазифани бажаради. Бу ҳол, шубҳасиз, тилни ўрганишда катта қийинчилик туғдиради. Айниқса мактабга энди кириб, ёзув ўрганидиган болалар бир ҳарфда ифодаланган икки товушни бир-биридан ажратолмай қийналадилар. Негаки, «жон» сўзидаги «жум» («ج»), товушини «ж» ҳарфи ифода қилолмайди. Ўзбек тилини ўрганмоқчи бўлган бошқа халқ намояндалари ҳам бу масалада мушуқулликка дуч келади, ўзбекча сўзларни тўғри талаффуз қилолмайди. Шунинг учун ҳам рус ёзувида «жум», («ج») товушини тўғри талаффуз қилиш учун «жж» ҳарфининг олдига «д» ҳарфини қўшиб «джж» деб ёзадилар.

Ҳолбуки, бу ноқулайлик, бу қийинчиликдан ҳам қутулиш жуда осон, «ж» ҳарфига «дум» ясалса таомом, «жон» сўзидаги «жум» («ج») товушини ифодаловчи махсус ҳарф майдонга келар эди.

Татарлар, туркманлар худди шу йўлдан бориб, «жон» сўзидаги «жум», («ج») товуши учун «жж» ҳарфига «дум» ясаб қабул қилишган, жуда тўғри, ўзбек алфавитига ҳам шу шаклни, шу ҳарфни қабул қилиш лозим.

Ўзбек ёзувида хос бўлган «инг», («ش») товушини ифодалаш учун икки ҳарфни қўшиб, «нг» қилиб олинган. Бу ҳам тўғри эмас, чунки «нг» ҳарфи «ن» товушини

тўғри ифода қилолмайди, баъзи ўқувчи бу ҳарфини: «менин-г», «сенин-г» деб, ажратиб ўқийди. Бу ҳолда «мангу» сўзини «ман-гу» деб ўқиш ҳам мумкин. Сўнгра, «нг» ҳарфининг иқтисодий жиҳатдан ҳам ноқулайлиги, зарари бор, чунки матбаада бир ҳарф ўрнига икки ҳарф ишлатилади ва бир ҳарф учун икки баробар материал сарф қилинади.

Ҳолбуки, ҳоқоридаги принципдан келиб чиқиб «н» ҳарфига «дум» кўшиб қабул қилинса, бу масала ҳам ўз-ўзидан ҳал бўлар эди. Қозоқлар, қирғизлар, татарлар асосли равишда худди шундай қилиб олишган, бу тўғри. Ўзбек тилига ҳам шунини қабул қилиш лозим.

Маълумки, ёзувда ҳар бир ҳарф маълум бир товушни ифода қилади. Рус графикасида ва бошқа тилларда ҳам «о» ҳарфи «Ольга», «колхоз» каби сўзлардаги «о» товушни ифода қилади. Ўзбек ёзувида эса бу ҳарфга бошқа, ғайри табиий вазифа юклатилган. Бу ҳарф ўзбек тилида «она» («ئانا»), «олим» («ئالم») сўзидаги алиф « | » товушни ифода қилиши керак. Бу ҳол ҳам ёзувда ва ўқишда кўп қийинчиликлар туғдиради. Бу ҳол, авваламбор, қардош тиллардаги унификацияга зарар қилади. Ўқувчилар, мактаб болалари бу ҳарфини икки хил ифода билан, яъни, ўзбек тилини ўрганганда бир хил, рус тилини ўрганганда бошқа хил ифода билан ўқишга мажбур. Рус тилини ва бошқа рус графикасига ўтган тилларни ўрганишда «о» ҳарфини ўзининг «қонуний талаффузи билан ўқиса, ўзбек тилида бошқа, сунъий, ғайритабиий, бузиб талаффуз қилишга мажбур бўлади. Ҳамма ёзувларда маълум, аниқ бир товушни ифода қиладиган «о» ҳарфига ўрганган одам, ўзбек тилидаги «олим» сўзини «ўлим», «ол» сўзини «ўл», «от» сўзини «ўт» деб ўқийди, чунки улар «о» ҳарфини табиий ҳолича талаффуз қиладилар. Шунга кўра, «ота» («ئاتا»), «ҳол» («حال») каби сўзлардаги «алиф» (« | ») товушни ифода қилиш учун «о» ҳарфини олиш хато, ёзуви чалкаштиради, ёзувда қийинчилик туғдиради.

Бинобарин, ўзбек ёзувида ҳам «хо» ҳарфини, бошқа тилларга баробар бўлган, ўзининг табиий вазифасида қолдириб, « | » товушига бошқа бир ҳарф олиш керак. Бу масалани ўйлаб кўриш лозим, эҳтимол, «а» ҳарфининг устига «мад» кўйиб «А» қилиб олиш мувофиқ бўлар (бундай белги «~» ёзувимизда бор, «ў» ҳарфининг устига қўйилган-ку), ё бошқача шакл, бошқача ҳарф топилар. Ҳа, ҳарф танлашда «мад»дан, бу принципдан ҳам фойдаланилса ёмон бўлмас эди.

Рус графикасига ўтган туркий халқлар алфавитини унификациялаштириш ҳам энг муҳим масалалардан биридир.

Илгари бу халқлар араб графикасига асосланган алфавитга эга бўлганларида туркий халқлар тилига хос бўлган товушларга ҳам («ق» «ه» «و» «غ» «ك») бир хил ҳарф қабул қилинган эди.

Шу боисдан туркий халқлар ёзуви орасида унификация мавжуд эди. Бу халқлар бир-бирининг ёзувини қийналмасдан, бемалол ўқий олар эдилар. Озарбайжонча китобни туркманлар, қозоқча китобни ўзбеклар, қирғизча китобни татарлар бемалол ўқирдилар.

Янги, рус графикасига асосланган ёзувга ўтгандан кейин бу жараён яна ҳам тақомиллашиши лозим эди. Аммо, янги алфавитга ўтишда йўл қўйилган хатолар, туркий халқлар тилидаги унификациянинг бузилиши бу жараёнга ҳалал бериб, бу табиий жараёни сулшлаштирмоқда. Чунки, янги алфавитга ўтишда, ҳар бир халқ, туркий тилларга хос бўлган товушларга ҳар хил шакл, ҳар хил ҳарф қабул қилдилар: чунончи, татарлар «ж» ҳарфига дум ясаб «жж», («жжум») қилиб олсалар, тожиклар «ч» ҳарфига дум ясаб «чч» (« Ч Ч ») қилиб олганлар, ўзбек тилида эса «жжум» товушини ифодалайдиган махсус ҳарф мутлақо йўқ. Ўзбек тилида «жон» сўзидаги «жжум» товушининг вазифаси кўшимча равишда «ж» ҳарфига юклатилган.

Бундай ноқулайликка барҳам бериш учун бошда йўл қўйилган хатоларни тузатиш лозим. Бу муаммони бирор илмий марказ, Иттифоқ миқёсида ҳал этиши, йирик мутахассис олимлар, тилчиларнинг бошини қовуштириши, анжуман тузиши, ёзувларни унификация қилиши лозим.

Бундан бир неча йил муқаддам ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзларга қарши «ҳужум» авж олган эди, тилимизнинг софлигини сақлаш учун, тилдан арабча ва форсча сўзларни чиқариб ташлаш даркор, деган назария ҳукм сурар эди. Бу мутлақо нотўғри, ғайриилмий назария эди. Бу назариянинг ижодкорлари, пантуркизм гояларини илгари сурган «Чигатой гурунги» деб аталган, аксилинқилобий ташкилотнинг иштирокчилари эди. Улар, янги замон, янги ҳаёт тақозоси билан тилимизга қонуний ва табиий равишда кириб келаётган совет-интернационал ва русча сўзларга қарши кураш олиб бориш учун «арабча» форсча сўзларга қарши кураш деган шиорни ниқоб қилиб олишган эдилар, асли муддаолари эса тилимизга қонуний равишда кириб келаётган совет — интернационал сўзларига қарши кураш эди.

Бу назария ёт, зарарли, тилимизнинг ривожига, тараққиётига зид ва тўсиқ бўлгани учун уни ҳаётнинг ўзи йўлдан олиб ташлади.

Дунёда ҳеч қандай соф тил йўқ, бўлмайди ҳам. Тиллар доимо ўсиб, тараққий қилиб, ривожланиб, бойиб боради. Бу қонуний бир ҳол. Тилнинг бойиши турли йўллار билан вужудга келади.

Тил ўз ўзагидан янги сўзлар, янги иборалар яратиш ҳисобига ўсади. Масалан: «қазини» ўзагидан «қазилма», «топиш» ўзагидан «топилма», «ёниш» ўзагидан «ёнилги», «ёқиш» ўзагидан «ёқилги», «тир-каш» ўзагидан «тиркама» ва ҳоказо...

Тил, ҳаёт чиқариб келадиган янги маъно, янги ном, янги ҳодиса ва янги маъноларга янги сўз, янги иборалар топиш ҳисобига ҳам бойийди. Масалан: «изчил», «изчиллик», «халқаро», «тежамкорлик», «чўлқувар» сингари...

Тил ўзида бўлмаган сўзларни бошқа

тиллardan олиш йўли билан ҳам бойиди. Бу ҳол табиий, бунга мисол жуда кўп.

Улуғ Октябрь инқилобидан кейинги давр ичида ўзбек тилига жуда кўп янги сўзлар, иборалар келиб қўшилди, бу ҳам табиий ҳол эди, масалан: электр, трамвай, телефон, машина, техника, поезд, водопровод, кино, театр каби.

Худди шу йўл билан ўз вақтида тилимизга жуда кўп араб ва форс сўзлари кириб келган. Тилимизга ўзлашиб, сингиб кетган бу сўзларнинг ҳаммаси ўзбекча сўзлар билан бирга ва баробар тил бойлиги ҳисобланади. Уларни тилдан чиқариш ёки ўрнига ясама, «ўзбаки» сўз топаман деб уриниш беҳуда. Бундай зўрма-зўраки яратилган сўзлар ясама, сунъий сўзлар бўлиб, «ўлиб кетишга» маҳкум бўладилар. Тарихимизда бундай уринишлар ҳам бўлиб ўтган. Масалан: бир маҳаллар, «ёт» сўзларга қарши курашиш ниқоби остида электр сўзини «сим чироқ», «паровоз»ни «оташ арава», «велосипедни» «шайтон арава» деб ўзгартиришга уриниб кўрган «тилчилар» ҳам бўлган. Аммо, уларнинг сунъий, ўлик сўзларини ҳаёт қабул қилмади, чеккага чиқариб ташлади.

Ҳа, тилнинг ўз ўсиш қонунлари бор. Тил ўзида туғилган ва бошқа тиллардан қабул қилиб олинган сўзларни ўзиники қилиб, «ҳазм» қилиб олади. Бир ўзбек чол бировдан «тракторнинг ўрисчаси нима бўлади» деб сўраган экан. Ҳа, трактор сўзи ҳам тилимизга кириб сингиб кетган, «ўзимизники» бўлиб кетган, шунинг учун чолнинг саволида жон бор.

Тилнинг луғат бойлиги қанча кўп бўлса, шунча яхши. Маънидош сўзлар, синонимлар қанча кўп бўлса, шунча соз. Яхши, кераклик, ишлатилиб келаётган, ўз маъносини йўқотмаган сўзларнинг «ортиқчаси» бўлмайди. Фикр ва туйғуларнинг рангоранг, бой, беҳисоб, нозик маъносини, гўзал қирраларини тўла ва аниқ, равшан, яққол очиб бериш, тасвирлаш, ифода қилиш учун жуда кўп сўз керак бўлади. «Сўз гулзорини» «ўташ», «яганалаш» керак эмас, бундай ҳаракат жонли тилни камбағаллаштиришга олиб келади.

Масалан, тилимизда «ранг», «тус» ёки «юз», «афт», «башара», «бет» ёки «керак», «лозим», «даркор» сингари асосан бир маънони англатадиган, аммо, шаклан ҳар хил сўзлар бор. Бу сўзларнинг ҳаммаси бир маънони англатар экан, бирини қолдириб, бошқаларини истеъмомдан чиқариб ташлаш, «иктисод» қилиш керак дейиш хато. Бу сўзларнинг ҳаммаси ҳам тилимизда қолиши керак, булар қўшилиб тилимизнинг бойлигига бойлик қўшади. Бу сўзлар услубни чиройли қилишда, ёзувда сўзлар-

ни такрорламасликда, адабиётда, драматургияда персонажлар, образлар тилини ўзига хос бериш, айниқса шеърда вазн, қофия учун зарур.

Замон ўтиши билан жонли тилдан баъзи бир кераксияз, ўз моҳиятини йўқотган, истеъмом қилинмайдиган сўзлар ўз ўзидан чиқиб кетади, «ўз ажали билан ўлади», бу ҳам табиий ҳол. Масалан: «чақирим», «қадоқ», «мисқол», «газ», ҳозир бу сўзларнинг ўрнига тилимизда: «километр», «килограмм», «грамм», «метр» сўзлари ишлатилади. Аммо, юқоридаги сўзлар ҳам луғат бойлигидан тамом чиқариб ташланмаслиги керак, луғат китобларидан жой олишлари лозим. Чунки, бундай сўзлар ҳам бадий адабиёт, айниқса ўтмишдан олиб ёзиладиган бадий, илмий асарлар учун керак бўлади.

Улуғ Октябрь революциясидан кейин ўзбек тилига жуда кўп янги сўзлар кириб келди, «революция», «пропаганда», «агитация», «редактор», «автор» каби сўзлар шулар жумласидандир. Бу ҳам табиий ва яхши, тил луғатини бойитди. Шу билан бирга, ўша сўзларнинг маънодоши бўлган, буюк Октябрдан кейин ўзбек тилига кириб келган жонли тилимизда кўп ишлатилиб юрган, тилимизга сингиб кетган «инқилоб», «ташвиқот», «тарғибот», «муҳаррир», «муаллиф» каби сўзларни ҳам ишлатиш керак. Бу сўзлар ҳеч қачон бир-бирига халал бермайди, қайтага бир-бирини тўлдиради, тил бойлигини оширади.

Ўтмишда араб ва форс сўзларига қарши курашганлар ҳеч қандай натижага эриша олганлари йўқ. Чунки, уларнинг ҳаракати «ел тегирамчи» билан курашган Дон Кихотнинг ҳаракатини эслатар эди. Ахир, ўзбек тилидан арабча, форсча сўзларни чиқариб ташлаш, ўзбек тилидаги сўзларнинг, деярли, ярмини чиқариб ташлаш бўлар эди-ку! Ахир, ўзбек тилига кириб, сингиб, ўзиники бўлиб кетган: «мактаб», «китоб», «қалам», «дафтар», «адабиёт», «фан», «шоир», «шеър», «ҳаёт», «хона» каби сўзларни қандай қилиб тилдан чиқариб бўлар эди? Энди бундай хатоларга мутлақо йўл қўймаслигимиз керак.

Ҳа, тил бойлигини ниҳоятда авайлашимиз лозим. Тил соҳасидаги ишимиз, ҳаракатимиз тил бойлигини камбағаллаштириш эмас, аксинча, уни бойитишга қаратилиши даркор.

Бундан кейин ҳам тилимизда янги сўзлар туғила боради, яратила боради, тилимизда бўлмаган сўзлар бошқа тиллардан, шу жумладан рус тилидан, рус тили орқали бошқа халқлар тилидан ўзбек тилига кира боради. Тилнинг бу табиий, қонуний ўсишига, ривожига халал бермаслик керак.

Отаҳон шоиримиз Уйғуннинг мақоласида ўзбек имлосини тақомиллаштириш борасида жиддий фикрлар илгари сурилган. Шу муносабат билан редакция мазкур соҳа мутахассисларини баҳсга чорлайди.

Абдулла ШЕР

Мана сенга хушомад...

Қойилман: сен — доно, ушбу асрда
Ҳаётни танга деб билган нумизмат!
Қойилман: тулпоринг кўкка сапчир-да,
Етти қат кўкка ҳам айлар азимат.
Мен эса Санчодек, номсиз хачирда,
Дон Кихот номига қиламан хизмат.
Лекин, айт-чи, шоир — бўлсанг-да «ҳазрат»,
Нечун хачиримга қиласан ҳасад?!

Буқаламун каби қув мавжудотсан,
Дажжолдан кейин ҳам яшашинг тайин.
Узгалар Хонқаю сен гўё Котсан,
Ужарсан, инсофга келишинг қийин.
Аммо керак бўлса — юввош салт отсан:
Сули бор охурга эгасан бўйин.
Ҳар сўзда уч маъни, қиёфанг — туюқ,

Қанчалар буюксан, қанчалар буюк!
Саломни баҳорда бериб кўясан
Кузақда мўл ҳосил қилгувчи тоққа.
Мефистофель каби, дўстни суясан —
Уз чохин кавлатиб юраги покка.
Ғимирлаб борасан, ҳузур туясан
Боқиб ҳаётдаги дуч келган чокка.
Майли, ғимирлайвер, серомад бўлгил,
Майли, шу шеърни ҳам хушомад билгил!

КОНВЕРТЛАРНИ ҚАЙЧИЛАГАНДА

Эшик чертар илҳом галаси.

Хўрозларнинг қичқириғидан
Чўчиб қочар илҳомим ҳар ён.

Киприқларим васл шайдоси,
Бир-бирини яниб тортади.

Ишқ аталган лек гўзал туйғу
Кўзларимга йўлатмас уйқу.

Наҳот бўлсам ишқий девона.

Юрагимга ишқнинг мероси
Ёза бошлар исмингни ўйиб.

Қуёш порлар кўкда талтайиб.

Вужудимда сақлаб турар жон,
Юрагимнинг танҳо арвоҳи.

Ётмоқ керак, тун ҳам бўлди кеч.

Ҳаёлинг-ла хаёлим машғул.

16 июль куни Тошкентдаги муҳташам санъат даргоҳларидан бири Киночилар уйи республикамизнинг атоқли ёзувчилари, журналистлари, рассомлари, театр санъаткорлари ва пойтахтимиз ишчи-хизматчилари, зиёлилари, олий ўқув юртларининг талабалари билан гавжум бўлди. Бу ерда Ўзбекистон ССР Ёзувчилари союзининг органи «Шарқ юлдузи» журналининг 50 йиллик юбилейи тантанали суратда нишонланди. Тантанали мажлисни Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов кириш сўзи билан очди. Сўнг КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзолигига хандидат, Ўзбекистон ССР Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Шароф Рашидович Рашидов нутқ сўзлаб, СССР Олий Совети Президиумининг «Шарқ юлдузи» журналинини Халқлар Дўстлиги ордени билан мукофотлаш тўғрисидаги фармонини ўқиб, юксак нишонни редакция байроғига қадади.

20 июлда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг навбатдаги йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Раҳмат Файзий КПСС Марказий Комитети Май (1982) пленуми қабул қилган Озиқ-овқат программаси муносабати билан қаламқашлар олдида турган вазифалар тўғрисида доклад қилди. Музокарада сўзга чиққан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг бош редактори Асқад Мухтор, шоир ва ёзувчилардан Мумтоз Муҳамедов, Шомил Алядин, Андрей Иванов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Михаил Гребенюк ўртоқлар бу борада амалга оширилаётган тадбирлар ва келгусидаги вазифалар хусусидаги фикр-мулоҳазаларини билдиришди.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов йиғилишда якуновчи нутқ сўзлади.

Мажлис иштирокчилари Исроил босқинчиларининг Фаластин ва Ливан халқларига қарши тажовузини бир овоздан қораладилар ва мурожаатнома қабул қилдилар.

«ЗВЕЗДА ВОСТОКА» ЖУРНАЛИ ОКТЯБРЬ СОНИДА

Навр мухлислари журналнинг бу сониде С. Жамолнинг «Синей қизи» романи охири, И. Роговнинг «Баҳор ойи» повести, А. Илюшиннинг ҳикоялари билан танишадилар. Бир қатор ёш ўзбек шоирларининг, қирғиз ва туркман шоирларининг мушоираси эса СССР ташкил топганлигининг 60 йиллигига бағишланади.

И. Лабоданиннг корейс халқи ҳаёти тўғрисидаги «Тонг туғилган юртда» очерки, врач В. Михайловнинг «Табобат ҳақида» хотиралари марок билан ўқилиши шубҳасиздир.

Шунингдек, журналнинг бу сониде З. Туманова, С. Каганович, К. Яннинг адабий танқидий мақолалари, Маврикия шоирларининг шеърлари ҳам берилган.

«ЕШЛИК» ЖУРНАЛИ ОКТЯБРЬ СОНИДА

Журналхонлар бу сонда Н. Отахонов, Х. Дўстмуҳамедовнинг ҳикоялари, Н. Думбадзе қаламига мансуб «Абадият қонуни»

романининг давоми, рус классик адаби И. Буниннинг ҳикоялари билан танишадилар. Назм ихлосмандлари М. Али, Ч. Эргаш, А. Шер, У. Қўчқоров, И. Маҳмуднинг янги шеърларини ўқишлари мумкин. Ўзбекистон ФАнинг муҳбир аъзоси И. Султоновнинг адабий-танқидий мақоласи, Н. Қобулнинг рассом Р. Чориев ҳақидаги эссеси, Н. Норматовнинг долзарб мавзудаги очерки ҳам ўқувчиларни кундалик ҳаётимиз ва адабиётимизнинг муҳим тараққий нуқталари билан таништиради.

«ЙЫЛДЫЗ» ЖУРНАЛИ 4-СОНИДА

Журнал ёзувчи Ш. Алядиннинг «Партия йўл кўрсатганидек» мақоласи билан очилди. Ч. Алининг «Жумардлик» романининг давоми, Р. Фозил, Л. Софунинг «Кўклар султони» қиссасининг сўнги, А. Эмировнинг «Генерал Булатов» қиссасининг давоми, Ю. Темирқоянинг туркум шеърлари, А. С. Пушкиндан янги таржималар, «Шарқ юлдузи» журналининг 50 йиллик юбилейига бағишланган табрикнома, З. Жавтобелининг «Қиз — тошқоя» афсонаси ҳам шу сондан ўрин олган.

Амирқул Пўлканов...

У кечагина тилаб-орзиқиб топгани оиласи; ўзига, халқининг, не бор яхшилиқ, эзгуликка оид йўриғларнинг йўлчи юлдузи — буюк юртининг камолига шайдо шеърхон-сухандон дўстлари даврасида эди. Бугун...

У Самарқандда, ҳозирги Навоий областининг Хатирчи районида машҳур халқ бахшиси Пўлкан шоир хонадонида таваллуд топди. Сулув келинчақдай соч тараб, жиндайн куйманиб, жиндайн шайдоланиб асрлар оша куйлаб келаётган Зарафшон қўшиғини дилига жо қилиб, унинг бутун завқ-шавқи, шакл-шамони билан она халққа бахшида этган бобоси Пўлкан шоир, отаси Умарқул бахши нафасидан нафас олди.

Нафаси ёқимли эди унинг... Бор-йўғи ўттиз беш йилгина умр кўрди. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетини битирди, «Ўзбекистон» нашриётида, сўнгги йилларда «Шарқ юлдузи» журналида ишчан ходим, яхши дўст сифатида фаолият кўрсатди.

Шоирлик — она алласига, ҳиммати беқиёс Ватанга шайдоликдир. Юртни олтин беланчакка қиёс қиладилар. У шу «олтин беланчак»да қад қўйган, эндигина «Пойга», «Булоқ», «Изҳор» аталмиш шеърини тўпламларини ўз ўқувчиларига тортиқ қилган эди. Қардош халқлар адабиёти вакилларининг асарларидан таржима ҳам қилиб турарди.

Амирқул Пўлканов ижодда созига соз, овозига овоз қўшилаётган бир пайтда бевақт кўз юмди. Унинг оилапарвар, элпарвар қишлоқ қариялари ҳаётидан олиб ёзилган «Отахонларим», тинчлик, тараққиёт йўлида ғов бўлаётган капиталистик дунё кирдикорларини фош этувчи «Мангуликка суиқасд» дostonлари бундан далолат беради.

Биз шоир тилидан кўпсонли ўқувчиларига унинг руҳи, шеърини хўрмати комил ишонч билан шундай деймиз:

Ҳеч ким ўтмас бефарқ ҳаётдан,
Сенга шеърлар ўқиди ёддан...

БИР ГРУППА УРТОҚЛАРИ.

Бош редактор **Ҳ. АБДУСАМАТОВ.**

Редколлегия: **С. АЗИМОВ, Н. ВЛАДИМИРОВА, Ж. ЖАББОРОВ, ЗУЛФИЯ, Т. МАЛИК** (масъул секретарь), **МИРМУҲСИН, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳ. НИЁЗОВ** (бош редактор ўринбосари), **У. НОРМАТОВ, А. ОРИПОВ, И. РАҲИМ, Т. ТУЛА, УЙҒУН, Ҳ. УМАРБЕКОВ, Ҳ. УСМОНОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, И. ЮСУПОВ, Н. ҚОБУЛ, Ҳ. ҒУЛОМ.**

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 10

Орган Союза писателей Узбекской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1982.

Рассом **О. Арутюнов** Тех. редактор **М. Аҳмедов.** Корректор **А. Билолов.**

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга, «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 30.08.82 й. Босишга рухсат этилди 1.10.82 й. Қоғоз формати 70×108^{1/16}. Қабарик босма. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55.
Р—03210. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 186134. Заказ № 3891.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент—700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© «Шарқ юлдузи» 1982.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ, № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.
ТЕЛЕФОНЛАР:
БОШ РЕДАКТОР—332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ—332181.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ—330918, ПРОЗА—332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА
АДАБИЁТШУНОСЛИК—332479.